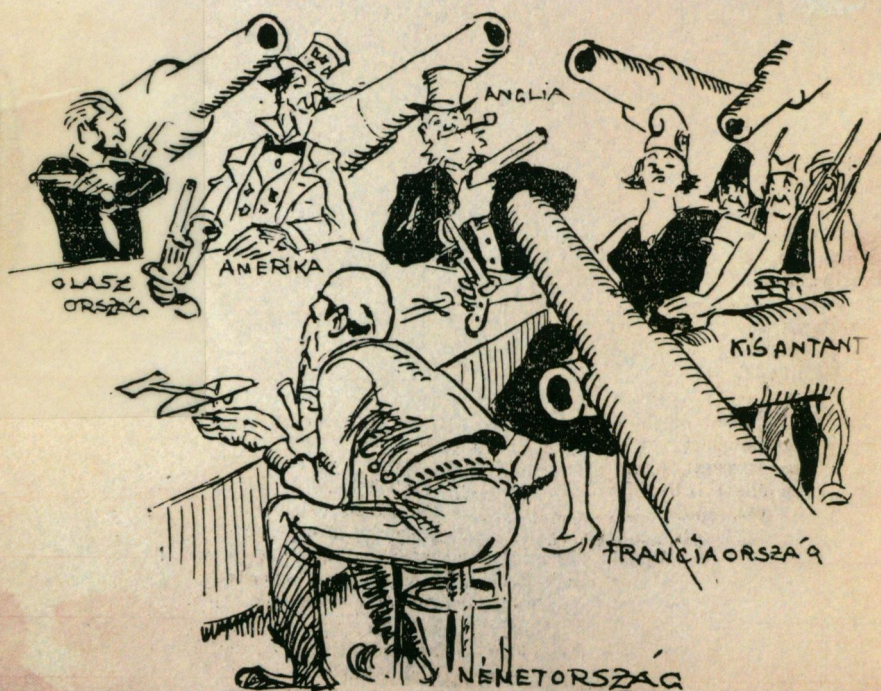

TAMÁS ÁGNES

Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig

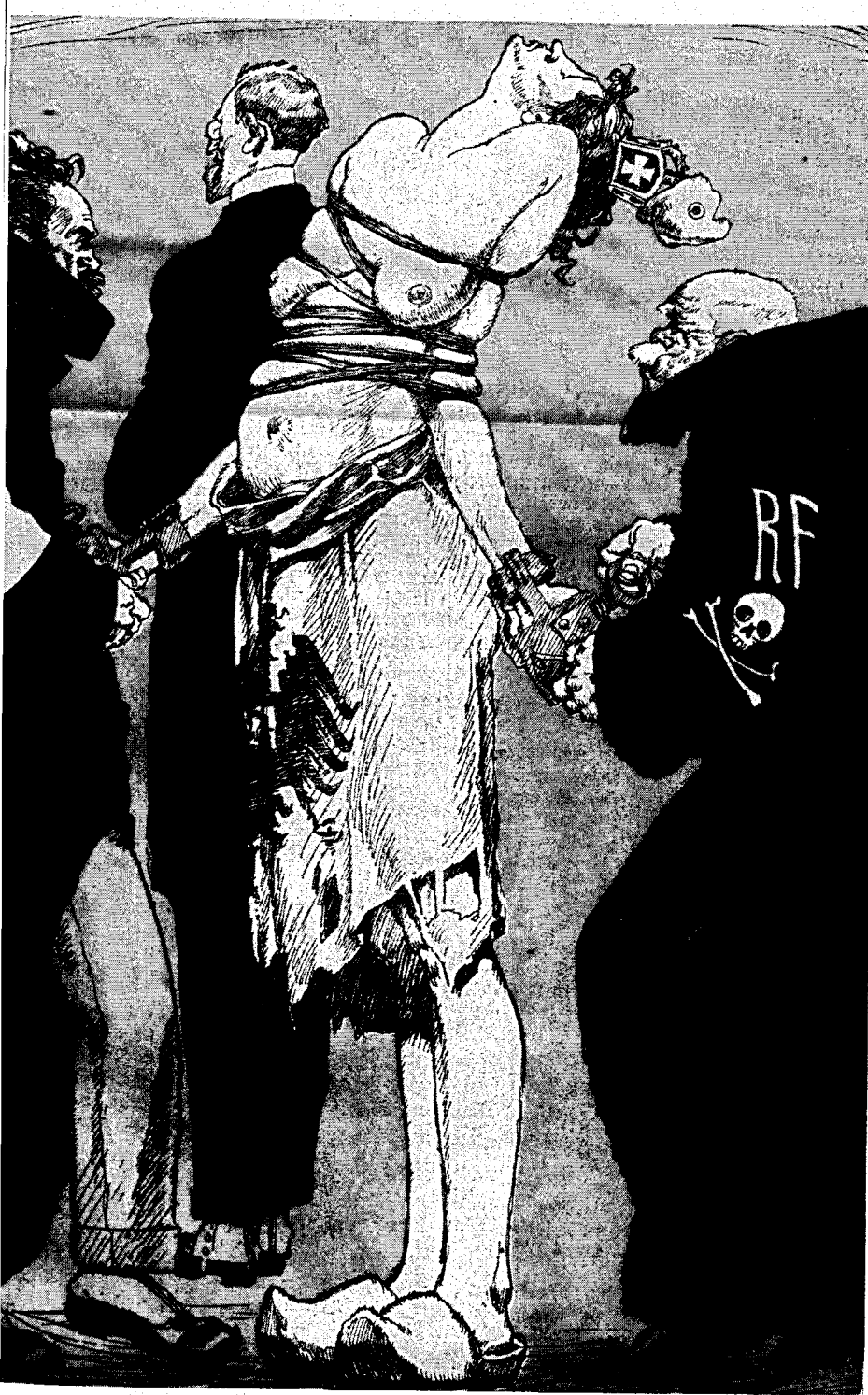

KALLIGRAM

X 257. 188

Tamás Ágnes

PROPAGANDAKARIKATÚRÁK
ELLENSÉGKÉPEI SZARAJEVÓTÓL PÁRIZSIG

KALLIGRAM

Budapest, 2017

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001209163

A kötet megjelenését támogatta: OTKA
Projektszám: PD 109069

Lektorálta: Zeidler Miklós

X 257188

© Tamás Ágnes, 2017
ISBN 978-963-468-032-1

TARTALOM

Előszó	9
Bevezetés	11
Az elemzés forrásai	19
Sajtóviszonyok és cenzúra	29
Karikatúrák ellenségekpei	41
„A nagy múlt megjel, véres bosszúra hívja a vérző jelent”	50
„Monsieur János, valójában mit akar?	
Különben is, a glóbuszát meghagytam Önnek!”	79
„Furunculus Habsburgiensis”	115
„Semmi új a nap alatt”	128
„Terror? Az nincs nálunk. Ha unatkozunk, kicsit akasztgatunk”	150
„Azt csinálnak Londonban, amit akarnak,	
én maradok ülve a Ruhr-vidékemen!”	170
„A genfi népcirkuszból”	177
„Ezek a nyomorékok még a Wilson-féle házasságodból születtek!”	191
„Az idő revizi-jóra fordul”	208
„Ha békét akarsz, készülj a háborúra!”	230
„Az én katonáim ehhez vannak szokva”	248
„Miklós vezér, gyilkos vezér léptet fehér lován”	282
„Ezeknek az embereknek a haláláért nem én vagyok a felelős,	
hanem azok, akik ezt nekem megengedik”	292
Karikatúrák a dualista Monarchiától a bipoláris világig	316
Hivatkozott irodalom	326

ELŐSZÓ

Jelen könyv bizonyos szempontból korábbi monográfiám folytatásának tekinthető, amelyben a 19. század második felének nemzetiségi sztereotípiáit vizsgáltam hasonló korpusz, az élclapok karikatúrái alapján. Az első világháborút és a trianoni békét követő időszakot tekintve viszont az etnikailag szinte homogénné vált Magyarország sajtótermékeiben csökkent a belső nemzetiségi mozgalmak tematizáló szerepe és a téma relevanciája. Figyelmem így inkább az újonnan kialakított ellenségképek, vagyis elsősorban a szomszédos országok – ahol valójában az egykori osztrák–magyar monarchiabeli nemzetiségek váltak államalkotó tényezővé, csatlakozva anyaországaikhoz és szembefordulva Magyarországgal – ábrázolási módja felé fordult. Kiderült, hogy az ellenségképek konstruálása nem szorítkozott a kisantant országaira (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia), hanem jóval szélesebb körre terjedt, így a kutatás határait ennek megfelelően tágítottam. Célom az volt, hogy ne csupán a magyarországi ellenségképzési mechanizmusokat mutassam be, hanem több ország karikatúráit felhasználva a folyamatok összehasonlítására is módot adjak, növelve ezzel a kötet újdonságértékét. Az elemzésbe politikai napilapokat is bevontam, mivel a vizsgált korszak már nem az élclapok virágkorának számított. A karikatúra a két világháború közötti évekre kilépett az élclapi közegből, s egyre több napilapban bukkant fel.

Arra törekedtem, hogy új nézőpontból, a sajtótermékekben megjelent gúnyrajzok analízisén keresztül mutassam be Magyarországot, a környező országok (és Európa) történetének néhány – a kortársak által is – fontosnak ítélt momentumát 1914 és 1947 között, hangsúlyozva az ellenségkép-képzés módszereit, s bizonyos időszakokban az önkép és az ellenségkép kettősségét. A magyarországi eseményeket a szomszédos országok szemüvegén keresztül is szemléltettem, s a külkapcsolatok tárgyalásakor az európai nagypolitika történéseire is kitérek. Teszem mindezt annak reményében, hogy a történelmi tények és azok sajátos értelmezése, a (látszólag) könnyed karikatúra mint propagandamódszer a már a vizuális kultúrában szocializálódott új generációk számára is átlátható és érdekes lesz. A figyelmes olvasó könnyen vonhat párhuzamot az elemzett időszakon

kívül eső korszakok vizuális ellenségképző módszereivel, ismerheti fel működési mechanizmusait, értelmezheti mögöttes tartalmukat.

Szeged, 2017. április

Tamás Ágnes

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm Vukman Péter és Bencsik Péter, valamint Zentai Mária segítségét, Vörös Boldizsár javaslatait, illetve a könyv lektora, Zeidler Miklós javításait. Hálás vagyok Bencsik Péternek a cseh, Szőcs Arnoldnak, valamint Göncöl Csabának a szerb és a horvát nyelvű képaláírások fordításáért. Köszönöm Heinermann Péter lelkes közreműködését az újvidéki Matica Srpska Könyvtárban, és Balla Ilona és kollégáit a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban. Külön hálával tartozom Szalisznyó Lillának ötleteiért és támogatásáért. Köszönöm férjemnek a türelmet, a rugalmasságot, s hogy az elmúlt években a munka és a szabadidő arányát főleg ennek az anyagnak a formálódása határozhatta meg.

Kutatásom az „*Élclapok nemzetiség- és ellenségképei a párizsi békék között (1919–1947)*” című Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok OTKA PD 109069 számú posztdoktori pályázat keretében valósult meg. Az első világháborús hazai anyaggyűjtést a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal, Balassi Intézet „Dunatáji népek kutatása” program (2012), a bécsit peidg az Ernst Mach Ösztöndíj (Osztrák–Magyar Akció Alapítvány, 2012) támogatta.

BEVEZETÉS

A közép-kelet-európai régió 20–21. századi történetét alapvetően befolyásolta az első világháború és annak végkimenetele, a Párizs környéki békék, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése (nemzet-)államokra. Az ekkor kialakult struktúrát véglegesítette a párizsi béke 1947-ben, így elemzésünk e két időpont, az első világháború kitörése és a párizsi békeszerződések aláírása közötti periódust öleli fel.

Az analízishez nem politikai tartalmú röpiratokat, beszédeket vagy irodalmi műveket választottunk, hanem egy hétköznapiabb, népszerű műfajt, élclapok, politikai napilapok karikatúráit.¹ A gúnyrajzok jelentőségéről a kortársak német nyelvterületen már az első világháború alatt vagy röviddel annak lezárását követően publikáltak képes albumokat, s a háború befejezésének évfordulójára később karikatúragyűjtemények is napvilágot láttak.² A háború alatt vagy azt követően közzé tett rajzok egy része vicclapokból, a többi az ellenséges területeken terjesztett röplapok képanyagából állt. A kortárs szerzők mindegyike kiemelte a karikatúrák hatásosságát. Mindannyian beszédesebbnek tartották a képet, mint a legjobban megírt vezércikket, véleményük szerint fontos szempont továbbá, hogy az ellenséges vagy semleges területeken élők is megérthették a rajzok üzenetét, mivel nem kellett hozzá németül tudniuk, illetve hangsúlyozták a humor szerepét a fronton, azaz hogy mennyire üdítő volt a hazai élclap nézegetése

¹ A karikatúra fogalmát tágabb értelemben használjuk, s nem csupán a portrékat értjük alatta, hanem a társadalmi és politikai eseményekről szóló humoros, gúnyos rajzokat, illetve a figyelmünket a mindennapi élet visszasságaira irányító humoros, ironikus ábrázolásokat. Langemeyer, Gerhard (Hg.): *Das Bild als Waffe. Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten*. München, 1984. 7.

² Lásd például: Eberhard, Demm (Hg.): *Der erste Weltkrieg in der internationalen Karikatur*. Hannover, 1988.; Schulz-Besser, Ernst: *Die Karikatur im 1. Weltkrieg*. Leipzig, 1918.; Schuster, Wilhelm: *Witz und Satire. Der Humor im Weltkrieg. Sammlung auserwählter zeitgenössischer Kriegs-Zornbilder*. Mainz, 1915.; Fuchs, Eduard: *Der Weltkrieg in der Karikatur*. Bd. 1: *Bis zum Vorabend des Weltkriegs*. München, 1916. Fuchs azt tervezte, hogy kiad egy második kötetet kizárólag az első világháború időszakáról készült karikatúrákkal, de ez ismeretlen okokból elmaradt. A karikatúra erejéről, jelentőségéről írt: Dr. Lázár Béla: *A karikatúráról. Művészet*, 1915. 4. sz. 201–208.

a katonák számára.³ Meg kell említenünk továbbá, hogy a vizuális tartalmak azok érdeklődésére is számot tarthattak, akik nem egy adott nyelvet nem ismertek, hanem (még) nem tudtak olvasni.

Hasonlóan fontos érv a korpusz kiválasztása mellett, hogy a kortársak a sajtónak jelentős szerepet tulajdonítottak már az első világháború alatt, s a háborút követően is vagy hibáztatták a sajtót a vereség miatt, vagy ünnepelték a győzelmet követően,⁴ így érdemes az utókor kutatójának is ezen médiumokat – jelen kötetben a vizuális tartalmakat – alaposabban vizsgálni.⁵ Erről győz meg bennünket Gesztesi Gyula írása is: „...aki végigszánt majd tollával a világháború tényezőin, az bele fog botlani a sajtóba, amelynek oly döntő szerep jutott, mint még soha a világtörténelem folyamán. A történetiro legvérmesebb szenvedélye is ki fog elégiúlni a sajtó és világháború titkos egymáshatásának felderítésében.”⁶ A könyv szerzője arra nem vállalkozhat, hogy kimutassa a sajtó és a háború kölcsönhatásait, csupán arra, hogy szemügyre vegye a karikatúrákat az első világháborúról és az azt követő évtizedekből, amikor a sajtópropaganda szerepe megnőtt, s annak szervezése, ellenőrzése „professzionizálódott”.⁷ Titkokat sem fog tudni feltárni, de igyekszik bemutatni a cenzúra változó sűrűségűre font hálóján átcsúszott,

³ Schulz-Besser: *Die Karikatur im 1. Weltkrieg*, 4., Schuster: *Witz und Satire*, 5. A Borsszem Jankó karikatúrái között olyanra is bukkanhatunk, mely a fronton ábrázolja a nevető katonákat a vicclap olvasása közben. *Borsszem Jankó*, 1915. nov. 14. 3.

⁴ A sajtó fontosságát mutatja a politikai napilapok példányszámának emelkedése: a *Pester Lloyd* például példányszámának megduplázásánál is jobb eredményt ért el. Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban: politika- és társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, 2011. 45., 47.

⁵ A német és a magyar diplomáciát és külpolitikát 1918-ban Gesztesi elmarasztalta azért, mert a sajtó jelentőségét nem vették figyelembe. A kortárs szerző azt is megállapította, hogy a világsajtóban a magyarok megítélésénél csak a németeké volt rosszabb, ami a nemzetiségeit elnyomó Magyarországról szóló módszeres (sajtó-)propagandának köszönhető. Dr. Gesztesi Gyula: *A magyarság a világsajtóban. Magyar sajtópolitika*. Budapest, 1918. 14., 20., 32–34. Több német szerző hasonló véleményét, illetve a karikatúra nagymértékű befolyásoló erejéről írt, első világháború alatt megjelent cikkeket idéz Plum, Angelika: *Die Karikatur im Spannungsfeld von Kunstgeschichte und Politikwissenschaft. Eine ikonologische Untersuchung zu Feindbildern in Karikaturen*. Aachen, 1998. 123–124.

⁶ Dr. Gesztesi: *A magyarság a világsajtóban*, 20. Gesztesi szövegeit az *Uj Nemzedék*ben még 1916–1917 folyamán közölte, így nem csupán kritikával illette utólag a sajtópolitikát, de törekedett feladatai kijelölésére is. Dr. Gesztesi: *A magyarság a világsajtóban*, 3. A magyar nyelvű idézeteket eredeti helyesírással és – ha ezt nem jelezzük – eredeti kiemelésekkel közöljük.

⁷ A propaganda alatt a 19. század végén még „véleményterjesztés”-t értek, s elsősorban vallási színezetű fogalom volt (a szócikk szerzője példaként a hittérítőket és a hittérítők képzésére alapított intézményeket említi). *Pallas nagy lexikona*. 14. köt. Budapest, 1897. 243. A negatív jelentéstartalom 1918-at követően kapcsolódik a hozzá. Ekkortól gondolnak a propagandára

a propagandacélokat szem előtt tartva megfelelőnek minősített képek stílusát, motívumrendszerét bécsi, budapesti, prágai, belgrádi, zágrábi, romániai és a világháborúk időszakában egy berlini vicclapban is. A mai ismereteink arról tanúskodnak, hogy a kortársak túlzó jelentőséget tulajdonítottak a sajtókampányoknak, mivel az emberi agy információfeldolgozása jelentősen korlátozottabb, mint ahogy azt vélték a 20. század első évtizedeiben. Nincs olyan direkt összefüggés a propagandaképek és hatásuk között, mint amelyet feltételeztek.⁸

A modernista nacionalizmuselméletek ugyancsak nagy hangsúlyt fektetnek a sajtó szerepére a nemzetépítés folyamatában, amihez szorosan kapcsolódik az ellenség(kép)képzés, s ez jól illusztrálható az általunk választott korpusszal, a gúnyrajzokkal.⁹ Az ellenségek képek közvetítésének, az ellenség vizuális megteremtésének módszerei mellett a magyar önkép elemeit is szemügyre vesszük. E tekintetben nem hagyhatjuk figyelmen kívül Egy Gábor megállapításait az elemzési periódus kulcsélményére vonatkozóan. Egy a két világháború között megteremtett „kulturális trauma” – azaz a Trianont követő gyász, szomorúság eluralkodása a közbeszédben, s ennek tovább élése – kapcsán mutat rá, hogy ez egy „kulturálisan közvetített és létrehozott jelentéstulajdonítási folyamat”, amely „...rokon Benedict Anderson képzelt közösségeinek »önelképzelésével«, azaz a nemzettudat konstruálásával.”¹⁰ Ezen identitáspolitika, melynek eredménye a „kulturális trauma” kialakulása, egyik fontos eszköze a következő fejezetekben elemzésre kerülő sajtó és a propaganda.¹¹

mint tervezett tevékenységre, melynek célja a véleménybefolyásolás – bármilyen eszközzel. Sipos: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*, 53.

⁸ Sipos: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*, 43–52.

⁹ Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London–New York, 1989. 41–48.; 61–65. Anderson elméletét éppen emiatt bírálatok is érték, hogy a szerző túl nagy hangsúlyt fektetett a modernizáció szerepére a nemzetépítés folyamatának magyarázatok, s figyelmen kívül hagyott egyéb szempontokat (például: etnikai gyökerek).

¹⁰ Egy Gábor: *Etnicitás, identitás, politika: magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában, 1918–1944*. Budapest, 2015. 486.

¹¹ Egy: *Etnicitás, identitás, politika*, 490. „Kulturális trauma” alatt a szerző társadalmi jelenséget ért, melynek lehet tapasztalati alapja, de az nem szükséges, a társadalom elfogadja egy eseményről, hogy az traumatikus. Egy: *Etnicitás, identitás, politika*, 486. A „Trianon-trauma” fogalomhasználatával kapcsolatban lásd a következő kritikusi írást: Kovács Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015. 59. sz. 82–107.

A rajzokat a történeti összehasonlítás módszerével vizsgáljuk.¹² Az összehasonlítás célja egyrészt az, hogy az ellenségek közös vonásait és a különbségeket is feltárja, illetve magyarázza, másrészt a tipizálás. Az összehasonlító perspektíva érvényre juttatására több szempontból is törekszünk: nagyszámú (élc-)lapot és több ország sajtótermékeit vesszük górcső alá, s nem csupán az azonos vagy eltérő motívumokat keressük, hanem az ábrázolásmódokat a korábbi évtizedek karikatúratradíciójával is összevetjük. Hartmut Kaelble szerint a történészek szívesen vállalják, vállalták az identitáskonstruálók szerepét, mely identitások irracionális és veszélyes ellenségekpeken nyugszanak, ami kifejezetten jellemző az első világháborút követő nemzetépítések időszakában. Az összehasonlítás ideológiáktól mentesebb kutatási eredményeket tehet lehetővé, így elengedhetetlen a 20. század első felében tapinthatóan ellenséges légkörében keletkezett – különböző szélsőséges eszmék befolyásától sem mindig mentes – propagandakarikatúrák vizsgálatakor.¹³ Az analízis közben – annak ellenére, hogy legnagyobb számban magyar források állnak rendelkezésünkre, azaz minden igyekezetünk ellenére munkáknak aszimmetrikus – szem előtt tarjuk azt, amire Szarka László hívta fel a figyelmünket: míg Magyarországon (és Ausztriában) területvesztésről, háborús vereségről és annak következményeiről kell számot adnunk, „a korszak nemzetállami történetének [...] van egy győztes olvasata is”. Az új, független délszláv, csehszlovák, román állammal azonosuló nemzetek az általunk vizsgált „rövid, alig két évtizedes időszakot tekintik saját történelmük 20. századi aranykorának”.¹⁴

Az élc-lapok szerkesztői, rajzolói – az olvasói igényeket kielégítendő – gyorsan reflektáltak az aktuálpolitikai eseményekre, s így állítottak görbe tükröt a szemlélők elé. Ha teret engedhettek a kritikának, így mutattak rá egy-egy politikai döntés fonásáigaira, vagy befolyásolni igyekeztek a szemlélő véleményét,

¹² Hartmut Kaelble a következőképpen definiálja: „A történeti összehasonlítás két vagy több, különböző kontextusból származó múltbeli társadalom explicit és rendszeres szembeállítása vagy abból a célból, hogy meghatározza és magyarázza hasonlóságait és eltéréseit, vagy azért, hogy ezenfelül a társadalmak fejlődésére vonatkozó hipotéziseket alkosson, s a tudományos elméletek érvényességét vizsgálja.” Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich*. Frankfurt–New York, 1999. 12. Az összehasonlító módszerről lásd még: Kocka, Jürgen – Heinz-Gerhard, Haupt (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt–New York, 1996.

¹³ Az identitás-összehasonlításról lásd Kaelble: *Der historische Vergleich*, 70–77.

¹⁴ Szarka László: Nemzetfejlődés és kisebbségpolitika Közép-Európa multiethnikus államaiban. A versailles-i békerendszer első évei. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, 2015. 306–307.

attitűdjét egy-egy témával kapcsolatban. Elemzésünk során belpolitikai tematikákra csak röviden térünk ki, érdeklődésünk fókuszában elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak viszonya és propagált ellenségekpeik, illetve a győztesek és vesztesek kapcsolata a két világháború között, valamint a háborús ellenségek állnak, ami inkább külpolitikai orientációt tesz szükségessé. Ez alól kivételt csupán a zsidósághoz kapcsolódó ellenségekpeik, előítéletek bemutatása jelent, ahol – a nemzetközi összehasonlítás mellett – szükséges a magyarországi belpolitikai döntésekre is kitérni. A külső ellenség megítélése esetében – a bolsevikokról és a zsidókról alkotott kép kivételével – az (élc-)lapok pártállása kevésbé meghatározó, mint amennyire a belső ellenfél esetében lenne.

A karikatúrákat egy-egy szerkezeti egységben nem kronológiai sorrendben tárgyaljuk, mert nem az a célunk, hogy a jól ismert történelmi eseményeket ilusztráljuk, hanem az ellenség kigúnyolásának eszközeit kívánjuk feltárni. Az erre szolgáló szimbólumokat, motívumokat, vizuális módszereket gyűjtjük és vetjük össze az (élc-)lapokban megjelent torzképeken. Jelképek, tipikus jelenetek interpretált „katalógusát” készítjük el minden tematikus fejezetben, vagyis azt vizsgáljuk, melyik ellenségekértípust mikor, milyen üzenetközvetítési céllal használtak az alkotók. Kitérünk a többféle kontextusban újra meg újra felbukkanó vagy éppen az egy-egy időszaktól eltekintve máskor elő nem forduló szimbólumokra.

A bevezetést nem az első világháború, a Horthy-korszak s az azt követő évek kül- és belpolitikájának összegzése követi, mivel célszerűbbnek tartjuk, ha egy-egy karikatúra említésekor utalunk azokra az eseményekre, melyek összefüggésbe hozhatók az adott rajzzal. Elsőként forrásainkról foglalkozunk össze a legfontosabb információkat, majd bemutatjuk – amennyire a szakirodalmi adottságok lehetővé teszik – a korszak sajtóviszonyait, hogy lássuk, milyen jogi környezetben jelentek meg az élc-lapok. A cenzúra működését a rajzoló karikatúrákon is kommentálták, amikor erre lehetőségük nyílt, ezekre ugyancsak kitérünk. Annak ellenére, hogy több lap csak hiányosan állt rendelkezésünkre, több tízezer oldalnyi vicclapot és politikai napilapot tekintettünk át, több ezer karikatúrát vontunk be elemzésünkbe – lehetőség szerint többféle politikai meggyőződést tükrözve. Foglalkozunk a karikatúra mint műfaj változásával, jelentőségével, ismertetünk továbbá egy, a 20. század utolsó évtizedeire vonatkozó munkát, melyben Angelika Plum karikatúrák ellenségekpeinek típusait rendszerezte.¹⁵ Plum megállapításait a 20. század első felére vonatkozóan is hasznosítani, kiegészíteni tudtuk.

¹⁵ Plum: *Die Karikatur im Spannungsfeld*, 1998.

Az első két elemző fejezetben az első világháborús propaganda jellegzetes vonásait, a háború sokkja s a Párizs környéki békék nagy politikai átrendeződésének lenyomatát keressük a gúnyrajzokon. Azt, hogy hogyan hatottak e változások az egymásról kialakult képre, hogyan ítélték meg az újonnan kialakuló kisantantországok – immár győztes pozícióból – a veszteseket, elsősorban a magyarságot. A békefeltételek, azok módosítási kísérletei (népszavazások, katonai akciók), a békekötést követő területi veszteségek és nyereségek ábrázolásmódja az élcsepok hasábjain a városi olvasóközönség széles rétegeinek véleményét alakíthatták bizonyos mértékben, és befolyásolhatták, más sajtótermékekkel és kiadványokkal együtt megalapozhatták gondolkodásmódjukat e témáról a két világháború között.

Ezt követően elemezzük egy másik, a békeszerződések megszületésével, ratifikálásával párhuzamosan zajló folyamatról, a Habsburg restaurációs igényről és a közös múltról propagált álláspontot. A zsidósággal nagyobb számú karikatúrán – az első világháború végének időszakától eltekintve – először a numerus clausus (1920) kapcsán találkozunk az elemzett magyar élcsepokban.¹⁶ Megvizsgáljuk, hogy hasonló intenzitással és azonos szimbólumokon, jeleneteken keresztül ábrázolták-e a törvény vélt lényegét, célját az alkotók. Elemezzük, hogy megjelentek-e a rajzokon a dualizmus kora óta ismert zsidókról szóló sztereotípiák, s milyen újakkal egészültek ki. Az ábrázolás módját összehasonlítjuk a későbbi antiszemita karikatúrákkal, végül megvizsgáljuk, hogy a kontinuitás vagy a diszkontinuitás a jellemzőbb, ha figyelembe vesszük a dualizmus korának karikatúratradícióját. Megfigyeljük a nem magyar élcsepok zsidó-képét, és összevetjük azokat a budapesti rajzokkal. A zsidóhoz hasonlóan, akik a második világháború kezdetére egyetemes ellenséggé váltak, markáns és sokszor az izraelitákhoz köthető ellenségkép alakult ki a bolsevikokról (és ezáltal a Szovjetunióról) is. Ennek elemeit szintén górcső alá vesszük, kitérünk a zsidó–bolsevik kapcsolatok reprezentációjára. Immár nem kelet, hanem nyugat felé tekintünk, s vizsgáljuk, hogy kimutatható-e kontinuitás az első világháborútól kezdve az antantországok megjelenítésében, vagy inkább a változás a domináns. Szemügyre vesszük, hogy az antantországok, a győztesek, akik okolhatók Magyarország vagy Ausztria helyzetéért ellenséggé tűnnek-e fel a békeévekben is. Keressük arra is a választ, hogy ezt az ellenség-sze-

¹⁶ A karikatúrisztikus zsidóábrázolások nagy hagyománnyal rendelkeznek, európai gúnyos megjelenítéseket, karikatúrákat gyűjtött össze a 14. századtól a kötet megjelenéséig: Fuchs, Eduard: *Die Juden in der Karikatur: ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. München, 1921.

repet a Nemzetek Szövetsége „megörökölte”-e a karikatúrákon vagy pozitív képzettársításokat is találhatunk a nemzetközi szervezettel és annak békemegővő törekvéseivel kapcsolatban. A nagyhatalmakat követően górcső alá vesszük az új szomszédos országokról hirdetett osztrák és magyar vélekedéseket, az Osztrák–Magyar Monarchia egykori nemzetiségeinek – immár nemzetállami keretek között formálódó – régi és új konfliktusait. A történelem e mozgalmas időszakát érdemes vizsgálni az önkép és a szomszédos országokról alkotott kép tekintetében: mely elemek kerültek be az új körülmények között a 19. század végére kikristályosodott diskurzusból, mennyiben éltek tovább a régi sémák, melyek az új vonások magyarokról és nem magyarokról. Ezt követően bemutatjuk az 1920-as évek végétől felélénkülő magyar revíziós törekvésekről kialakult véleményt, valamint a magyar sajtótermékek revíziós propagandájának jellemző elemeit. Az újabb háborús karikatúrák analízise előtt a békéért tett erőfeszítéseket és a fegyverkezési versenyről alkotott véleményt vesszük szemügyre. Arra keressük a választ, hogy a kezdetektől bizonytalannak tartották-e a rajzoló a Nemzetek Szövetsége sikerét, a leszerelés lehetőségét, s inkább egy-egy ország felfegyverkezésére és a közelgő háborúra utaltak. Az ellenség–nem-ellenség sajtóbeli frontvonala a második világháború kitörése előtt – a mindenkorai külpolitikai orientációt szorosan követve, de a karikatúra természetéből fakadóan erősen leegyszerűsítve, eltúlozva – megszilárdulni látszott.

A második világháborús időszakból származó karikatúrák esetében ismét a háborús ellenség ábrázolási módszereit vizsgáljuk reflektálva az első világháborús gúnyrajzok elemzésének eredményeire. Horthy Miklósról a magyar lapokban 1944–1945 után – ellentétben a nem budapesti lapokkal, melyekben már a két világháború között – alakult ki a negatív kép, ennek alapvonásait is számba vesszük. Az utolsó fejezetben először bemutatjuk, hogy a második világháború után szélsőjobboldali ideológiákat magukénak valló csoportokat és a háborús bűnösöket hogyan ábrázolták a különböző országok vicclapjai. A szélsőjobboldali pártok a jobboldali kormányok cenzúrájának végét követően mint új ellenségek tűntek fel mind a baloldali, mind pedig a demokratikus lapok hasábjain. Fontos kérdés és egyben a propaganda működését is illusztrálja, hogy kik jelentek meg háborús bűnősként, például mely csoportokból kreáltak a berendezkedő, hatalmukat megszilárdítani igyekvő kommunista pártokhoz köthető lapok oly módon „új ellenséget”, hogy háborús bűnősként állították őket olvasóik elé. A kommunistákat, bolsevikokat a két világháború között és a második világháború alatt üldözték és pártjaikat betiltották azokban

az országokban, melyek lapjai korpuszunkat képezik, így felmerülhet a kérdés, hogy hogyan változott ábrázolásmódjuk a második világháborút követő években – párhuzamosan hatalomátvételükkel –, illetve milyen (ön)képet közvetítettek a munkásokról és az újonnan berendezkedő kommunista rezsimről. Elemezzük továbbá, hogy a legyőzött országok vicclapjaiban a győztesek, Nyugat-Európa ellenségként bukkant-e fel, vagy ily módon csupán a háborúért kollektívan felelőssé tett németek és más jobboldali rendszernek tűntek fel. Az összegzés előtt kitérünk az 1947. évi párizsi béke megítélésére.

AZ ELEMZÉS FORRÁSAI

Az elemzés korpuszát hét országból (Magyarország, Jugoszlávia, Románia, Csehszlovákia, Ausztria, Németország és Amerikai Egyesült Államok) harminchárom vicclap és napilap karikatúrái képezik az első világháborútól 1947-ig, a párizsi békeszerződés szignálásának évéig. A kötetben vizsgált karikatúrák nagyszámú vicclapban jelentek meg, több ország könyvtárának – sokszor hiányos – élclapgyűjteményeit használtuk fel. A humoros sajtótermékek és rajzolóik rövid bemutatása előtt a könnyebb tájékozódás kedvéért azokat a lapokat, melyekben témánkhoz kapcsolódó hivatkozott karikatúrák lelhetők fel,¹⁷ a következő táblázat szemlélteti:

¹⁷ A kutatás során több vicclapot néztünk át, de nem mindegyikre hivatkozunk a későbbiekben, így ezeket nem tüntettük fel. A képek között nem fogunk az összes lapból példákat találni egyrészt, mert néhány élclap rossz állapotban maradt már csak fenn, így a karikatúrák minősége nem megfelelő a nyomdai kivitelezéshez. Másrészt a szerzői jogi törvény nem teszi lehetővé azon rajzok ingyenes sokszorosítását, melyeknek alkotója nem hunyt el hetven éve, ami ugyancsak kisebb aránytalanságokhoz vezethet, de ez a két világháború közötti időszak anyaga tekintetében nagyobb nehézséget még nem jelentett. A külföldi rajzolók esetében – enciklopédiák vagy internetes adatbankok hiányában – a szignókat sokszor nehéz (vagy lehetetlen) feloldani. Ez esetben azt az irányelvet kell figyelembe vennünk, hogy a rajz első megjelenése óta teljen el hetven év. A prágai, a berlini és a bécsi élclapok elérhetők online, a hivatkozott képek mindegyike megtekinthető: <http://archiv.ucl.cas.cz/?path=HumL>, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/kla> és http://anno.onb.ac.at/alph_list.htm (Utolsó letöltés: 2016. október 21.). A *Humoristické listy* esetében sajnálatos, hogy a könyvtárból rendelkezhető, jó minőségű másolatok is vízzellel ellátottak, nem publikálhatók. A kolozsvári könyvtárban több román nyelvű élclapot is átlapoztunk (például: *Puiul calicului*), azonban az ezekben található – nem nagyszámú – kép román belpolitikai témájú, vagy pedig a világpolitikai eseményekre reagált, analízisünkhöz viszont nem kapcsolódott, magyarországi történésekre nem reflektált.

ÉLCLAP CÍME	KIADÁSI IDEJE (rendelkezésre álló évfolyamok)	MEGJELENÉS HELYE
ROMÁNIAI ÉLCLAPOK		
<i>Derű</i>	1945	Kolozsvár
<i>Flecken</i>	1935–1944	Marosvásárhely
<i>Füles Bagoly</i>	1919–1937	Arad
<i>Gyilkos</i>	1921–1927, 1931–1940	Kolozsvár
<i>Neppendorfer Blätter</i>	1919–1937	Nagyszeben
<i>Vághírd</i>	1924, 1926–1927	Kolozsvár
CSEHSZLOVÁKIAI ÉLCLAPOK		
<i>Humoristické listy</i>	1916–1928	Prága
<i>Móricka</i>	1926–1927	Pozsony
<i>Rarach</i>	1920–1921	Prága
JUGOSZLÁVIAI ÉLCLAPOK		
<i>Jež</i>	1945–1947	Belgrád
<i>Koprive</i>	1926–1938	Zágráb
<i>Kukuriku</i>	1939	Szabadka
<i>Ošijani jež</i>	1935–1941	Belgrád
AUSZTRIAI ÉLCLAPOK		
<i>Der Götz von Berlichingen</i>	1919–1934	Bécs
<i>Der Witzbold</i>	1946–1947	Graz
<i>Die Bombe</i>	1914–1925	Bécs
<i>Die Muskete</i>	1914–1941	Bécs
<i>Figaro</i>	1914–1919	Bécs
<i>Kikeriki</i>	1914–1933	Bécs
<i>Wiener Caricaturen</i>	1914–1925	Bécs
MAGYARORSZÁGI (ÉLC-)LAPOK		
<i>Az Ojság</i>	1920–1939	Budapest
<i>Borsszem Jankó</i>	1914–1938	Budapest

<i>Drótkefe</i>	1940–1944	Budapest
<i>Kacsá</i>	1938–1939	Budapest
<i>Karikás</i>	1933–1941	Hódmezővásárhely
<i>Ludas Matyi</i>	1945–1947	Budapest
<i>Magyar Herkó Péter</i>	1915–1933	Budapest
<i>Magyarság</i>	1920–1944	Budapest
<i>Mátyás Diák</i>	1914–1921	Budapest
<i>Pesti Izé</i>	1946–1947	Budapest
<i>Szabad Száj</i>	1946–1947	Budapest
<i>Új Szó</i>	1945–1947	Budapest
MAGYAR NYELVŰ ÉLCLAP AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN		
<i>Dongó</i>	1920–1923, 1927–1929, 1932	Detroit
NÉMETORSZÁG		
<i>Kladderadatsch</i>	1914–1918, 1939–1944	Berlin

1. táblázat: Az elemzett sajtótermékek¹⁸

ÉLCLAPOK A NAGY HÁBORÚ ALATT ÉS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Minden humoros lapról nincs lehetőségünk részletes adatokat közölni, de a legtöbbet idézett vicclapokról igyekszünk fogódzókat adni politikai irányvonaluk tekintetében.¹⁹ A legtöbb élclapot, melyekhez hozzájutottunk, Budapesten és Bécsben adták ki, amit magyarázhat, hogy e műfaj tekintetében hosszú tradíciókkal és rendre nagyszámú fővárosi és helyi vicclapokkal rendelkezett Magyarország,

¹⁸ A két világháború éveiből azért vesszük górcső alá a berlini *Kladderadatsch* képeit is, hogy a propagandakarikatúrák jellemzőit a központi hatalmak táborán belül még jobban össze tudjuk hasonlítani. A *Kladderadatsch*ot David Kalisch indította útjára 1848-ban, s 1944-ig jelent meg – ekkor már az NSDAP egyik agitátoraként. A német élclap alapításáról és jelentőségéről lásd: Ring, Max: *Der Vater des Kladderadatsch und der Berliner Posse. Die Gartenlaube*, Heft 40. 1872. 658–663.

¹⁹ A hazai, illetve a külföldi magyar élclapok szerkesztőit, kiadói adatait megtalálhatjuk: Kaposy Miklós (szerk.): *Humorlexikon*. Budapest, 2001. 307–332. A jugoszláviai élclapokról lásd: Dr. Popov, Dušan: *Srpska štampa u Vojvodini, 1918–1941*. Novi Sad, 1983. 321–324., Bikicki, Milana: *Vojvodanski humoristički listovi: grada za bibliografiju. Bibliotekarski godišnjak*. Vojvodine, 1962. 263–278.

illetve Ausztria.²⁰ A magyarországi élclapok közül a *Borsszem Jankó* (1868 óta jelent meg) liberális, a *Magyar Herkó Páter* (1893) antiszemita, a *Mátyás Diák* (1888) pedig elsősorban ellenzéki–függetlenségi lapként kategorizálható 1918 előtt. A *Borsszem Jankó* a magyar élclapok közül az egyik legmeghatározóbb, melyet Ágai (Rosenzweig) Adolf szerkesztett 1868-tól 1908-ig. A 19. század végéig kormánypárti vicclapként sorolhatjuk be, majd később is a liberalizmus fóruma. A vizsgált időszakban Molnár (Müller) Jenő ügyvéd, hírlapíró, lapszerkesztő végezte ezeket a munkákat.²¹ Az *Ojságot* a Nagy Háborút követően alapította Nagy Imre, s a fővárosi zsidó értelmiség nézeteihez állt közel. Ugyancsak az első világháborút követően látott napvilágot a Milotay István és Pethő Sándor által alapított *Magyarság*,²² mely egy széles körű támogatást élvező jobboldali napilap volt, így a kommunistaellenesség, az antiliberalizmus és az antiszemitizmus jellemezte. Hitler hatalomra jutását követően náci- és szovjetellenes, majd 1938-tól a nyilaskeresztes

²⁰ Ennek következtében mind a hazai, mind pedig a bécsi Monarchia korabeli élclapok története jól feldolgozott, bár az ausztriai lapokról inkább PhD-értekezéseket ismerünk, melyek a szélesebb közönség számára nem elérhetők. Lásd: Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai: magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Budapest, 1983.; Schneider, Elfriede: *Karikatur und Satire als publizistische Kampfmittel. Ein Beitrag zur Wiener humoristisch-satirischen Presse des 19. Jahrhunderts (1849–1914)*. Dissertation. Universität Wien, 1972. A magyarországi kiadású élclapokat összegyűjtötte: Gyöngy Kálmán: *Magyar karikatúristák adatai és szignótára, 1848–2007*. Budapest, 2007. 224–275. A 20. századi bécsi anyaggal kapcsolatban már csupán sajtó- és irodalomtörténetek rövid összefoglalóira támaszkodhatunk, a budapestiről pedig azt állapíthatjuk meg, hogy szisztematikus szakirodalmi feldolgozás az 1944–1945 utáni periódus humoros sajtóját jellemzi, a Horthy-korral kapcsolatosan csak esettanulmányokat említhetünk. Például: Buzinkay Géza: Egy közéleti fertőtlenítőszer. In: Csörsz Rumen István – Szabó G. Zoltán (szerk.): *„Nem sülyed az emberiség!” Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Budapest, 2007. 1121–1126., Guzmicsné Miklós Márta: A bethleni-konzolidáció első lépései a politikai humor tükrében. In: Fűrészné Molnár Anikó (főszerk.) Somorjai József (szerk.): *Komárom-Esztergom megyei múzeumok közleményei*. 4. Táta, 1991. 85–121.

²¹ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. köt. Budapest, 1980. 74–78., Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái: megindította id. Szinnyei József: új sorozat*. 1. köt. Budapest, 1939. 253–256. Molnár a *Borsszem Jankó* munkatársa az 1890-es évek végétől, szerkesztését 1910-ben vette át. Gulyás: *Magyar írók élete és munkái*, 18. köt. 1168–1170.

²² Az 1920-as évek közepétől a politikai napilapokban is megjelent egy-egy karikatúra, melynek jelentőségét abban ragadhatjuk meg, hogy ennek következtében egyre több olvasóhoz juthattak el a gúnyrajzok, olyanokhoz is, akik nem fizettek elő élclapokra. A kortárs karikatúrista is érzékelte azt a változást, hogy a karikatúra átkerült, bekerült a napilapok hasábjaira, s hogy a dualizmus korához képest kevés élclap jelent meg: „Itt állunk élesrehegyezett fegyverünkkel, de harcterület nélkül.” Madaras László: *Tisztelt Ház!... 312 parlamenti karikatúra miniszterekről, képviselőről, a Ház tisztviselőről, újságírókról, borbélyról, szolgáról stb.* Budapest, 1928. 8.

párt lapjává nyilvánította az új főszerkesztő, Hubay Kálmán, így radikalizálódott.²³ Annak ellenére, hogy politikai napilap volt, rendszeresen közölt karikatúrákat, így alkalmas az összehasonlításra. A *Dongó* a magyar nyelvű lapok között speciális helyet foglalt el, mivel az Amerikai Egyesült Államokban, a Detroitban élő magyar emigráció élclapjaként jelent meg, melybe hazai alkotók is (például: Jeney Jenő és Garay Ákos) készítettek karikatúrákat, akik a magyarországi lapokba szintén rajzoltak. A *Dongó* a leghosszabb ideig napvilágot látott amerikai magyar élclap volt (1903–1933) Kemény György szerkesztésében.

Az Ausztriában kiadott *Figaro* (1857) liberális, pártpolitikától független lap, melyet Karl Sitter alapított, a *Die Bombéról* (1871) és a *Wiener Caricaturen* (1881) annyit tudunk, hogy a budapesti születésű, zsidó származású Joseph Braun indította útjukra liberális szellemiségben.²⁴ A *Kikerikit* 1861-ben Ottokar Franz Ebersberg hívta életre német nemzeti irányvonalat követve, a 19. század végétől azonban már nyíltan antiszemita, ezért 1933-ban betiltották. A *Die Musketér* 1905-ben hozták létre azzal a céllal, hogy megjelenjen egy, a katonai körök igényeit, érdeklődését kiszolgáló liberális vicclap. 1923 májusától azonban tematikus, nem politikai tartalmú számokkal szórakoztatta olvasóit (például: színház, strand, sport, stb., amelyekben egyáltalán nem kapott teret a kül- vagy belpolitika). A *Der Götz von Berlichingen* szociáldemokrata élclap, melyet az előzőekhez képest viszonylag későn, 1919-ben vehettek az olvasók először kézbe.²⁵ A lap névadója Götz von Berlichingen Johann Wolfgang Goethe színművének főszereplője, aki a német parasztháború alatt a 16. század első felében segítette a parasztságot. A birodalmi lovag rajzokon nem gyakran, de felbukkant a 20. századi környezetben lovagi öltözetben.²⁶

A nem magyar nyelvű élclapok közül a *Humoristické listy* hosszú tradíciókkal rendelkező (1858) prágai cseh (csehszlovák) vicclap volt, melyet német- és zsidóellenesség jellemezett. Az Osztrák–Magyar Monarchia korában az ifjúschekek

²³ Buzinkay Géza: Politika és ideológiák igájában, 1918–1948. In: Buzinkay Géza – Kóky György: *A magyar sajtó története. A kezdetektől a fordulat évéig*. 1. köt. Budapest, 2005. 209., Sipos Péter: Milotay István pályaképéhez. *Századok*, 1971. 4. sz. 718–735.

²⁴ A *Figaró*ról részletesebben lásd: Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony, 2014. 82–83., Ujvári Péter: *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, 1929. 138., Schneider: *Karikatur und Satire*, 295., 301.

²⁵ Schneider: *Karikatur und Satire*, 311., Castle, Eduard: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. Bd. 3. Wien, 1930. 369–393., 899–904.

²⁶ Az élclap címében – a szociáldemokrata eszmékre utalva – a nemesi származást jelölő „von” szó áthúzza jelenik meg.

irányzatához, azaz a cseh nyelvnek a német nyelvvel való teljes egyenjogúsítását követelő politikai programhoz kötődött, majd az új Csehszlovák Köztársaság függetlenségének őrangyala lett durva német- és magyarellenos propagandával.²⁷ Ugyancsak a Monarchia időszakában, 1906-ban született meg a zágrábi *Koprive*, melynek elsődleges célja a dualista állam és annak tartópillérei – véleménye szerint a bürokrata és a katonák –, illetve a klerikalizmus és a Josip Frank által alapított horvát Tiszta Jogpárt nevetségessé tétele volt.²⁸ A *Koprive* a későbbiekben szintén ellenséges maradt a klerikalizmussal szemben, s megőrizte szerbellenességét, rámutatott a jugoszlavizmus fonákosságaira, valamint a belső ellentétekre. A belgrádi vicclapról megállapíthatjuk, hogy az *Ošijani jež* az egységes jugoszláv állami érdekeket propagálta olvasói felé. Mind a belgrádi, zágrábi, mind pedig a prágai élc lap a bécsi és a budapesti karikatúrákhoz hasonló stílusú alkotásokat közölt. Színvonalát tekintve az 1920-as évek végétől, az 1930-as évek elejétől sokszor magasabb művészi kvalitással, mint a budapesti lapok (a bécsiek – a politikamentessé vált *Die Musketier*-től és a *Kikeriki*-től eltekintve – előbb szűntek meg). A *Koprive* színes nyomtatásban közölte gúnyrajzait, melyek eredetiek, ötletesek, s ezt a lapot nem jellemezte a képek ismétlődő megjelenítése. A karikatúrák újraközlésének eszközét igen gyakran alkalmazta a – már nem fénykorát élő – *Borsszem Jankó* és a *Kikeriki* szerkesztőségében sem vetették meg ezt a módszert. Ahogy az első világháború alatti és a két háború közötti vicclapok egy jelentős része dualizmus kori gyökerekkel rendelkezett, úgy az alkotók közül ugyancsak többen még a 20. század elején kezdtek el karikatúrákat készíteni élc lapokba (például: Bér Dezső, Jeney Jenő).

A nem fővárosi lapokról (*Der Witzbold*, *Karikás* és általánosságban véve a romániai és jugoszláviai magyar és német nyelvű élc lapokról, szatirikus magazinokról) elmondhatjuk, hogy ha nagypolitikát érintő kérdéseket tárgyaltak, ábrázolásmódjuk nem tért el a fővárositól, ezeket egészítették ki helyi tisztviselőkről, problémákról alkotott humoros szövegekkel és képekkel. Közülük

²⁷ Sekera, Martin: Das tschechische Pressewesen. In: Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 2006. 1998.

²⁸ A Tiszta Jogpárt Horvátország jövőjét a Monarchia keretei között képzelte el támogatva a trialista elgondolást – a függetlenségi párttal és elődjével, a Jogpárttal szemben. Sokcsevit Dénés: A Horvát Jogpárt a függetlenségi eszme, a trialista gondolat és a délszláv egységtörekvések között. *Balkán füzetek*, 2006. 4. sz. 40., Lovrić, Marko: *A Kingdom of Laughs: The Satirical Magazine Koprive and the Political, Social and Cultural Climate in the Early 20th Century Croatia*. University of Zagreb, 2014. 5–6. <http://projekt.cspk.eu/wp-content/uploads/sites/2/2014/11/A-Kingdom-of-Laugh-The-Satirical-Magazine-Koprive.pdf> (Utolsó letöltés: 2016. július 23.).

sok lap – vélhetően anyagi megfontolásokból – kevés rajzzal látott napvilágot, s ezek kivitelezésének minősége gyakran elmaradt a fővárosiakétól.

SAJTÓTERMÉKEK ÉS RAJZOLÓK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT

Az elemzés forrásául ebben az időszakban elsősorban a *Magyarság*, a belgrádi *Ošijani jež* és az ekkor már náci ideológiát hirdető vicclap, a *Kladderadatsch* karikatúrái szolgálnak. A *Magyarság* szerkesztői az utolsó évben gyakran a *Kladderadatsch*-ból származó rajzok ötletét vagy magát a karikatúrát – az eredeti szignó nélkül – publikálták, ami indokoltá tette a német élc lap bevonását az elemzésbe, hogy képet alkothassunk arról is, milyen mértékben jelentettek meg önálló gúnyrajzokat a nem németországi sajtótermékek olyan országban, ahol szigorú cenzúra és erőteljes külföldi nyomás érvényesült. A karikatúrák átvetelét magyarázza, hogy Magyarország német megszállását követően azonnal megkezdődött a magyar sajtó „gleichschaltolása” (1944. március–április).²⁹ Ezt megelőzően is előfordult, hogy áttemeltek egy-egy rajzot a berlini vicclapból, de ezt követően rendszeressé vált ez a gyakorlat.

A *Kladderadatsch* gúnyrajzainak stílusát néhány alkotó határozta meg, közülük a legjelentősebb Arthur Johnson, aki mindkét világháborút „végigrajzolta”, a második világháború propagandaképeit meggyőződéses fasisztaként készítette, s karikatúráin szinte tökélyre fejlesztette az emberi alakok eltorzításának művészetét. (A többi vizsgált élc lapot is jellemezte a karikatúrák ezen eszköze, de nem olyan mértékben, mint Johnsonnál.) A *Magyarság*ba vagy a *Drótkéfe*be azonban már nem rajzoltak azok a kiemelkedő alkotók, akik a korábbi évtizedek magyar vicclapjainak arculatát meghatározták, a gúnyrajzok művészi kivitelezése, komplexitása elmaradt mind a korábbi magyar torzrajzokétól, mind pedig a *Kladderadatsch*-étól.

A magyar vicclapok között ekkor már nem találhatunk a *Kladderadatsch*hoz hasonlókat, hiszen a nagy múltú *Borsszem Jankó* sem látott napvilágot 1938 után, s hosszabb ideig megjelenő vicclapokat csak a háború utolsó éveiben alapítottak (például: *Ludas Matyi*), de már egy átalakuló politikai környezetben, régi-új pártokhoz köthetően. Stílusában a *Magyarság*éhoz hasonló képeket közölt a szélsőjobb oldali *Drótkéfe* című élc lap is, melyet a világháború alatt hívtak életre Lukács Gyula

²⁹ Vársárhelyi Miklós: Sajtócenzúra, 1939–1944. In: Márkus László – Szinai Mikós – Vársárhelyi Miklós (szerk.): *Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából*. Budapest, 1975. 40–43.

szerkesztésében, s 1940–1944-ig vehették kezükbe az olvasók.³⁰ Az azonosságot magyarázza a két lap közös alkotógárdája (bár mindkettőbe rajzoltak olyanok, akiknek szignó nélkül jelentek meg a munkái vagy pedig nem sikerült azonosítani a kézjegyüket): Szűr Szabó József, Szigethy István vagy Jeney Jenő, akik közül az első két karikaturista később a *Ludas Matyi*-ba is készített gúnyrajzokat. A belgrádi *Ošijani* ježben hasonló típusú képek láttak napvilágot, mint Budapesten vagy Berlinben – gyakran magasabb művészi színvonalon, mint a magyar lapokban.

HUMOROS SAJTÓTERMÉKEK ÉS ALKOTÓIK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ VÉGÉTŐL

A második világháború végén a szovjet seregek előre nyomulása új idők érkezését sugallhatta: ez új vicclapok megjelenését hozta magával, melyek már kritikusan szemléltették nemcsak a jelent, hanem a közelmúltat is. 1945 februárjától jutott el az olvasókhoz – szovjet és hazai karikatúrákkal színesítve – az *Új Szó* című lap, melyet áthatott a szovjet propaganda, s a jövő tekintetében kijelölte az új irányokat.

A következő táblázat bemutatja az 1945 és 1947 közötti időszakból elemzett lapok címét, hogy a sajtóterméket mikortól publikálták – ha nem január 1-jétől, azt külön jeleztük –, hol látott napvilágot, s végül, mely párthoz köthető a lap.

Analízisünkhöz nem minden élclap használható azonos mértékben. Tanulságos, hogy az ausztriai vicclap – annak ellenére, hogy a kezdeti időszakban alcímében nem tüntették még fel a „politikamentes” jelzőt – talán annak következtében, hogy Ausztria megszállt ország volt, egyáltalán nem érintett sem bel- sem pedig külpolitikai témát. A vicclap hétköznapi eseményekről, a háború utáni nehézségekről írt és közölt képeket. Nagymértékű változás a politikai jellegű témák kerülésén kívül az is az első világháborút követően megjelent ausztriai karikatúrákhoz képest, hogy semmilyen módon nem említették az ausztriaiak „németiségét”, így igyekeztek elhatárolni magukat a németországi németektől, a Harmadik Birodalom bűneitől.³¹ A *Derü* című kolozsvári élclap rövid ideig

ÚJSÁG CÍME	MEGJELENÉS IDEJE	MEGJELENÉS HELYE	PÁRTKÖTŐDÉS
<i>Der Witzbold</i>	1946–1947	Graz	politikamentes
<i>Derü</i>	1945. október	Kolozsvár	romániai magyar nyelvű vicclap
<i>Jež</i>	1945. október–1947	Belgrád	Jugoszláv Kommunista Párt
<i>Ludas Matyi</i>	1945. május–1947	Budapest	Magyar Kommunista Párt
<i>Pesti Izé</i>	1946. november–1947	Budapest	Nincs egyértelmű pártkötődés, szociáldemokrata szerkesztő, irányvonalát tekintve nem tér el a <i>Ludas Matyi</i> től.
<i>Szabad Száj</i>	1946. június–1947	Budapest	Független Kisgazda Párt
<i>Új Szó</i>	1945. február–1947	Budapest	Vörös Hadsereg (SZKP)

2. táblázat: Az elemzett sajtótermékek (1945–1947)

jelent meg, s náci- és németellenes hangnemet ütött meg. Az *Új Szó* azért került a vizsgált lapok körébe, mert a szovjet Vörös Hadsereg adta ki, mint ahogy az alcímében is olvasható, kifejezetten a magyar lakosság számára. Indulásakor szovjet vicclapokból – elsősorban a moszkvai *Krokogyl*ből – átvett karikatúrákat közölt, tehát a szovjet propagandával közelebbről is megismerkedhetünk, majd a későbbi évfolyamokban önálló, magyar alkotótól (Ék Sándor) származó karikatúrákat is találhatunk.³² A forrásadottságok következtében elsősorban a belgrádi és a budapesti lapok összehasonlítása lehetséges, melyek közül a két kommunista lapot összeköti az is, hogy mind a *Ludas Matyi*, mind pedig a *Jež* első számaiban deklarálta, hogy – az *Új Szó*hoz hasonlóan – a *Krokogyl* irányvonalát fogja követi.³³ A budapesti vicclapok közös vonása továbbá, hogy számos karikaturista több újságba is rajzolt (például: Szűr Szabó József, Kaján Tibor).

³² Ék Sándor (1902–1975): festő, grafikus. 1919-ben Németországba költözött, ahol Adolf Hitler hatalomra jutásáig dolgozhatott, utána – a német kommunista párttal való kapcsolata miatt – emigrációba kényszerült a Szovjetunióba, ahonnan a Vörös Hadsereggel tért vissza Magyarországra 1944-ben. Gyöngy: *Magyar karikaturisták adat- és szignótára*, 53–54.

³³ Jež, a címadó figura, egy sündiszó, többször beszél telefonon vagy vált táviratot egy krokodillal a lap hasábjain. Például: *Jež*, 1946. jan. 12. 2. A szovjet vicclap Magyarországon egyébként sem volt ismeretlen, például 1945-ben megjelent magyar alkotók munkáján kívül szovjet vicclapok

³⁰ Ezúton köszönöm Vörös Boldizsárnak, hogy felhívta a figyelmemet a *Drótkéfe* és az *Új Szó* című lapokra.

³¹ Az első világháborút lezáró béketerv tartalmának megismerését követően azonnal megjelent a vicclapokban az Anschluss igényének propagálása. Az is az ausztriai korpusz vizsgálatához tartozik, hogy bécsi politikai élclapot – a két világháború közötti időszaktól eltérő módon, amikor számosat elemezhetünk – egyáltalán nem találtunk.

A *Ludas Matyit* Szegedi Emil és Gál György szerkesztette, de nagy befolyással bírt arculatára a Moszkvát megjárt emigráns Gábor Andor is. A *Szabad Száj* szerkesztője a humorista Király Dezső, míg a *Pesti Izlé* Gál György volt.

Az (élc-)lapok megismerése után vegyük szemügyre azt a jogi környezetet, melynek keretei között publikálták ezeket a sajtótermékeket – röviden kitekintve a határon túli magyar sajtó helyzetére.

SAJTÓVISZONYOK ÉS CENZÚRA

OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA – HÁBORÚ ÉS CENZÚRA

A sajtót, így a vicclapok kiadását is Magyarországon az 1914. július 27-én életbe lépett új sajtótörvény (1914. évi 14. tc.) és a háború esetére szóló kivételes rendelkezéseket tartalmazó törvény (1912. évi 63. tc.) szabályozta, mely előírta az előzetes cenzúrát, továbbá elrendelte, hogy bizonyos témákról nem lehet adatokat nyilvánosságra hozni.³⁴ A tiltott témák közé tartoztak a fegyveres erőkre és a hadseregére vonatkozó hírek, mivel ezek sérthették a hadiérdekeket, de később, a háború elhúzódásával már a hátszázra vonatkozó információk is tiltólistára kerültek: az ármanipulációk, a drágaság, az áruhiány, a hadifoglyok helyzete, nemzeti séggy ellentétek, Olaszország magatartásának értékelése, mivel ezek csökkenthették a háborús lelkesedést. 1916 júliusában tovább szigorították a sajtó ellenőrzését, bővült a tiltott témák köre, mint ahogy 1917-ben ismét – elsősorban a pacifista hírek és a zavargások (sztrájkok, orosz bolsevik forradalom) vonatkozásában.³⁵

Ausztriában az 1867. évi alaptörvény 20. cikkelye és az azt részletező végrehajtási törvény (1869. május 5.) lehetővé tette a kormányzat számára, hogy háború és zavargások esetében a sajtószabadságot „felfüggeszse”, bevezesse az előzetes cenzúrát. A kormány 1914. július 25-én döntött az alkotmány adta lehetőségek kihasználásáról, a Birodalom nyugati felében megszűnt a sajtószabadság, megtiltották a katonai hírek közlését mind a saját, mind pedig a német haderőkre vonatkozóan, illetve a Szerbiából érkező nyomtatott anyagok terjesztését is, amit később – a háború kiszélesedésével – további tiltások követtek. A cenzori tevékenységet a hadügyminisztérium és a háborút felügyelő

³⁴ A 19. század második felében, a 20. század elején egy cenzúráról szabadabb légkörben sem beszélhetünk teljes mértékű alkotói szabadságról. Az élc-lapok rajzolói a különböző politikai irányvonalat képviselő vicclapokba megrendelésre készítették karikatúráikat – azonos alkotó több, néha igen különböző pártállású élc-lapba.

³⁵ Mucsi Ferenc: Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle*, 1984. 1–2. sz. 194–200., A német és a monarchiabeli első világháborús cenzúráról összefoglaló jelleggel újabban: Pruzsinszky Sándor: *Halhatatlan cenzúra*. Budapest, 2014. 151–156.

ból átvett karikatúrákkal a következő füzet: Palásti László – Stella Adorján (szerk.): *Ne vessünk Hitleréknek. Antifasiszta tréfák és anekdoták gyűjteménye*. Budapest, 1945.

hatóság (Kriegsüberwachungsamt) irányította. A cenzúrát 1918. október 28-án, a külföldi lapokkal szemben bevezetett tilalmakat november 2-án szüntették meg.³⁶

A háborús időszak sajtójának elemzését a propagandacélokon kívül az is nehezíti, hogy a cenzúra Ausztriában és Magyarországon eltérően működött, nem is beszélve a szomszédos országokról.³⁷ Nem csupán abban lehetett különbség, hogy miről szabadott írni, s miről nem, hanem abban is, hogy mit tekintettek hadiérdeknek vagy célnak, és ki ért el győzelmet, például az osztrák–magyar vagy az osztrák hadsereg.³⁸ Néhány évvel későbbi periódusra vonatkozóan Buzinkay Géza ráirányította a figyelmünket arra a tényre, hogy „túlságosan sokan vettek részt benne [a cenzúrázás folyamatában] ahhoz, hogy következetes lehessen”, ami feltételezésünk szerint már a háborús évekre is igaz lehet.³⁹

Az egyre erősödő cenzori tevékenység lenyomatait 1917-től már közvetlenül észlelhetjük például a *Borsszem Jankó* hasábjain, mivel a korábbi évektől eltérően rendszeressé váltak – egy ideig minden tiltás ellenére – a fehér felületek a lapokon „a cenzura nem engedélyezte” felirattal.⁴⁰ A belgrádi konvenció aláírása után jelent meg az „*Amit a cenzura nem engedeti*” című kép,⁴¹ melyen egy katonavőro és egy halottat láthatunk. A rajz megörökítette azt, amiről a (magyar) lapokba a háború elhúzódása és kegyetlensége miatt vélhetően sok ábrázolás készült volna, de ezek nem láthatnak napvilágot. A *Figaro* rajzolója már 1915-ben az újságokban látható nagyszámú fehér folton élcelődött a „*Zensur und Schneebrille*” című karikatúrán,

mely szerint az olvasó inkább „hószemüveget” húzott, mert a szemét már nagyon vakították a fehér területek.⁴² A bécsi vicclapok közül a *Kikeriki*-ben először 1915 januárjában tűnt fel a kihagyott fehér terület, még a *Die Muskete* oldalain is láthatunk üres rubrikákat az elemzett lapok közül.⁴³ 1916-ban Kikeriki, a vicclap névadó figurája, a kakas, harcban áll a cenzorokkal: egy vörös ceruzát a kezében tartó férfi tépi ki Kikeriki faroktollait, azaz a legszebbeket, legdíszesebbeket. A cenzúra őrei a vicclap legjobb poénjait, rajzait, jól sikerült, találó humoros alkotásait nem engedik közzétenni. A karikatúra hangsúlyos helyre került a vicclapban, mivel erre az oldalra csupán ezt az egy gúnyrajzot nyomtatták, hogy ráirányítsák a figyelmet a sajtószabadság helyzetére. Máskor a nagy vörös ceruza Damoklesz kardjaként lebeg Kikeriki feje felett, aki erősen verejtekezik rajzolás közben, hogy olyat alkosson, ami majd nyomtatásban megjelenhet.⁴⁴

CENZÚRA A MONARCHIA UTÓDÁLLAMAIBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

MAGYARORSZÁG

A háborút követően a cenzúra többféle formája nehezítette a lapkiadást Magyarországon: alkalmazták az előzetes ellenőrzést, de az utólagos szintén érvényben volt, így már kinyomtatott sajtótermékek szállítását tilthatták meg, vagy kobozhatták el azokat. 1919. szeptember végétől, a Tanácsköztársaság időszaka után – előzetes engedélyhez és kiutalt papírmennyiséghez kötve – ismét napvilágot láthattak a lapok. Budapest román megszállása alatt azonban a román katonai cenzúra – gyakran magyar nyelvtudás nélkül – tevékenykedett. Huszár Károly kormányának elismerése után a kormányfő azt kérte a sajtócenzúra kapcsán egy beszédében, hogy a sajtó ne hozza olyan helyzetbe a béke delegációt, ami annak munkáját nehezítené, „a sajtó támogassa a nemzeti hadsereget” és „a lapok a békétárgyalások idején mondjanak le arról, hogy bizonyos felmerülő incidenseket olyan mederben tárgyaljanak, hogy további izgalmakat kelthessenek idehaza”.⁴⁵ Ez utóbbi kívánalmat teljesítette is a sajtó vagy a cenzúra, nem bírálták a delegáció

³⁶ Olechowski, Thomas: Das Presserecht in der Habsburgermonarchie. In: Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*, Bd. 8/2. Wien, 2006. 1512–1516.

³⁷ A cenzúra – s már részben a propaganda – tartalmi szabályairól részletesebb információkkal rendelkezünk a szövetséges Németország esetében. A hadügyminisztérium előírta 1915 elején, hogy a német nemzeti gondolat a sajtóban megkérdőjelezhetetlen, a német győzelem felszabadítást jelent az orosz és az angol elnyomás alól, az ellenséggel szembeni nyelvhasználat lehet durva, de a sértő és lekicsinylő hangnem nem az erő és a hatalom jele, továbbá a külpolitika nem illethető kritikával, valamint szükségtelen a háború borzalmairól írni, még akkor is, ha az ellenség sajtójában ez a motívum feltűnik. Marquis, Alice Goldfarb: Words as Weapons. Propaganda in Britain and in Germany During the First World War. *Journal of Contemporary History*, 1978. No. 3. 481.

³⁸ M. Kondor Viktória: Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. *Törvények és a cenzúra szerkezete. Magyar Könyvszemle*, 1975. 1. sz. 82.

³⁹ Buzinkay Géza: A trianoni békeszerződés és a magyar liberális sajtó. *Médiakutató*, 2011. Tél, 100–101.

⁴⁰ Például: *Borsszem Jankó*, 1917. máj. 20. 7. A *Mátyás Diák* is hasonlóan járt el: *Mátyás Diák*, 1916. febr. 20. 5.

⁴¹ *Borsszem Jankó*, 1918. nov. 24. 9.

⁴² *Figaro*, 1915. máj. 29. 1. „Cenzúra és hószemüveg”

⁴³ *Kikeriki*, 1915. jan. 17. 3., például: *Die Muskete*, 1916. dec. 28. 1.

⁴⁴ *Kikeriki*, 1916. febr. 6. 4., *Kikeriki*, 1916. febr. 27. 3.

⁴⁵ Buzinkay: A trianoni békeszerződés és a magyar liberális sajtó, 101. Buzinkay idézi Huszár Károly 1919. november 29-i beszédét.

munkáját, míg az első kérést sokkal kevésbé vették tudomásul, kommentálták a béketárgyalásokra vonatkozó híreket, sőt a sajtóban napvilágot látó vélemények egyre jobban közelítettek a Területvédő Liga álláspontjához, ami egyben távolodást jelez a kormány nézeteitől. A cenzúrát a békeszerződés ratifikálása után, az 1921. évi 10.501. számú M. E. rendelettel (1921. december 11.) törölték el. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az 1920. évi 4.578. számú M. E. rendeletet (1920. június 9.) is hatályon kívül helyezték volna, amely az időszerű lapok kiadását a mindenkori miniszterelnök engedélyéhez kötötte, ugyanis ez a rendelkezés a Horthy-korszakban végig életben maradt.⁴⁶ Ugyancsak meghatározó volt az 1920. évi 6.357. számú M. E. rendelet (1920. augusztus 3.), mely lehetőséget adott a belügyminiszternek arra, hogy betiltsa azokat a lapokat, melyek „közleményei az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikájának érdekeit veszélyeztetik”.⁴⁷ A rendeletet a belügyminiszterek alkalmazták a nemkívánatos sajtóorgánumok ellen: a Horthy-korszakban körülbelül 130 lapot szankcionáltak ily módon.⁴⁸ A *Borsszem Jankó* 1921. december 18-i karikatúrája bemutatta a szerkesztők, alkotók nehézségeit: bár a cenzúrát már eltörölték, a „betiltás” feliratú bárd viszont Damoklesz kardjaként lebeg a figura feje felett. A képen magát a művészt, Bér Dezsőt láthatjuk, ahogy rajzolni kezd (1. kép).⁴⁹

A magyarországi sajtóviszonyokra a bécsi élclapok is reagáltak, nem csupán a hazaiak. A *Der Götz von Berlichingen* 1924-ben amiatt méltatlankodott egy karikatúrán, hogy a vicclapot betiltották Magyarországon. A képen Götz lovagi öltözetben áll az ablakban, s egy magyar férfival üzen a magyar kormánynak, hogy nem tilthatja be a lapot csak úgy. „A magyarországi keresztretjvény-cenzúra” című rajzon pedig a cenzor próbálja megfejteni a rejtvényt, s káromkodva hitetlenkedik, hogy az biztosan nem szólhat egy hajókatasztrófáról. A képen

⁴⁶ Paál Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban. In: Uő (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás, 1914–1989*. Budapest, 2013. 9.

⁴⁷ Paál: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban, 10.

⁴⁸ Sipos: *Sajtó és hatalom*, 124. Ezen kívül meg kell még említenünk a lapok 1938-as revízióját, mely ugyancsak számos sajtótermék megszűnéséhez vezetett.

⁴⁹ *Borsszem Jankó*, 1921. dec. 18. 1. (A képet Bér rajzolta, önarcképként, a művész saját gyötördéseit ábrázoló alkotásként értelmezhetjük.) Hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy képekkel a cenzori szigor ellenére is valószínűleg sokrétűbben lehetett véleményt közölni, mint szöveggel. Erről a kortárs újságíró, Roóz Rezső egy karikatúraalbum előszavában így vélekedett: „A karikatúra sokszor jobb és hitebb ábrázolása az embernek, mint a fotográfia – különösen politikuskoknál. És ami fő: a sajtótörvény rideg paragrafusai között sokkal szabadabban mozog, mint az ólombetű – egyelőre!” Madaras: *Tisztelt Ház!*... 7.

egy olyan feladványt láthatunk, amelyben a megoldást egy kereszt alakú kopjafa és egy sír sorai adják.⁵⁰

1. kép

„Cenzura nélkül

– Igazán passzió dolgozni,
mikor ilyen ragyogó
villanylámpa függ a fejünk fölött.”

A második világháború közeledtével a részleges cenzúrát újra életbe léptette az 1938. évi 18. tc., mely elrendelte, hogy a nyomtatás után, de a terjesztés előtt az időszerű kiadványok egy példányát el kell juttatni az ügyészséghez. A sajtó tekintetében az „első zsidótörvény” (1938. évi 15. tc.) hozott még korlátozó rendelkezéseket, mivel a felállítandó sajtókamarában a zsidóság aránya nem haladhatta meg a 20%-ot. A törvények és rendeletek sora mellett fontos még megemlítenünk a szerkesztők, újságírók nagymértékű öncenzúráját is, vagyis már a sajtótermékek megjelenése előtt alaposan átgondolták, miért nem sújtják majd őket büntetéssel.⁵¹

AUSZTRIA

Az első világháborút követően az 1894. évi 161. tc., a sajtótörvény rendelkezései léptek ismét életbe, melyek jelentősen kevésbé korlátozóak voltak, mint a többi utódállam jogszabályai: ha az ügyészség vagy a rendőrhatalom elkobozta valamelyik lapot,

⁵⁰ *Der Götz von Berlichingen*, 1924. szept. 5. 8., *Der Götz von Berlichingen*, 1925. okt. 23. 2.

Az elemzett lapok közül a *Magyarság*ban számos olyan keresztretjvényt találhatunk, melyek képi elemi vagy a megoldást adó sorok alakja Trianonra, Nagy-Magyarországra, a gyászra, majd később a revízióra utalnak. Például: Nagy-Magyarország alakú rejtvény a közepén egy kereszttel *Magyarság*, 1931. nov. 22. 25.

⁵¹ Várárhelyi: Sajtócenzúra, 10–13.

a végzésben ki kellett fejtenie annak indokát, meg kellett adni azt a cikket vagy írás részletét, ami miatt e rendelkezést foganatosítani kívánja.⁵² Mindez nem jelentette azt, hogy bizonyos sajtótermékeket ne tiltottak volna be. Jó példa erre az általunk elemzett *Kikeriki* (1933) vagy a *Der Götz von Berlichingen* (1934). A sajtóviszonyok radikálisan az Anschluss után alakulhattak át – igazodva a német propagandagépezet elvárásaihoz.

ROMÁNIA

A romániai (magyar) sajtó lehetőségeit többször, jelentős mértékben korlátozták az első világháborút követően. Újra meg újra elrendelték a magyar határhoz közeli területeken az ostromállapotot, amikor a helyi törvényszéki ügyészségek hajtották végre a lapok előzetes cenzúrázását, s a román szakirodalom sem tagadja, hogy Erdély területén volt a legerősebb a cenzori tevékenység, ami azonban a lapok ellehetlenítésének nem egyetlen módszere volt. Megvonhatták a hatóságok a postai szállítás jogát, betilthatták a sajtótermékeket, illetve börtön- vagy pénzbüntetéseket róhattak ki a szerzőkre, szerkesztőkre.⁵³ Bár az 1923. évi román alkotmány deklarálta a sajtószabadságot, a cenzorok folytatták munkájukat. 1924-ben súlyosbította a helyzetet, hogy elfogadták a köznyugalom háborítását büntető törvényt, mely az államrend megváltoztatását célzó kísérleteket, de az erre irányuló propagandát is büntette (például: magyarországi revízió), ami alkalmassá tette a jogszabályt arra, hogy ez alapján sajtóperekben is elmarasztaló ítélet születhessen. 1928 őszén végül megszüntették ezt az állapotot és eltörölték az előzetes cenzúrát, melyet azonban nem sokkal később, 1933-ban visszaállítottak.⁵⁴ A cenzorok elsősorban a magyar nemzeti tudat és az összetartozástudat hirdetését, az önszerveződés csírát és a revízió említését utasították el, de például Nicolae Iorga miniszterelnök

⁵² Dr. Pápai László: *A nyomdaipar jogi helyzete különös tekintettel a sajtótörvényekre*. Budapest, 1936. 70–72., *Reichsgesetzblatt*, Jg. 1894. 436–437.

⁵³ Sajtóvétségért 1919–1934-ig 607 magyar és 94 német újságírórt ítélték el. Györffy Gábor: A magyar nyelvű sajtó és sajtószabadság története Romániában 1918–1989. In: Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*. Budapest, 2014. 106. Györffy Marian Petcu 1999-ben közölt adatait idézte.

⁵⁴ Györffy: A magyar nyelvű sajtó és sajtószabadság története Romániában, 104–109. Már a sajtótörvény-tervezetre reagált az aradi *Füles Bagoly*, amikor azt vizionálta, hogy ennek következtében a börtönökben egymás melletti cellákban fognak ülni a sajtóélet résztvevői: a főszerkesztő, a felelős szerkesztő, a riportter, a kiadó, sőt még az utcai árusítással foglalkozó rikkancs is. *Füles Bagoly*, 1931. ápr. 4. 4.

minden ellenzéki megnyilvánulásra negatívan reagált, s a vicclapokat is beperelte. A sajtóperek olyan mértéket öltöttek, hogy a lapoknál „ülőszerkesztők” dolgoztak, akik a kirótt börtönbüntetést a szerkesztők, újságírók helyett letöltötték, s annak érdekében, hogy a cenzor ne keressen újabb és újabb szabálytalanságokat, bevett gyakorlattá vált a cenzorok lefizetése,⁵⁵ de magukra a cenzorokra is panaszkodtak a kortársak: iskolázatlanok voltak és lassan működtek.⁵⁶

A fasiszta rezsim alatt a magyar sajtó lehetőségei tovább szűkültek: 1933-tól tilos volt használni a magyar helységneveket, ami egyben azt is jelentette, hogy az újságok címeiből is ki kellett hagyni ezeket, vagy teljesen át kellett nevezni a lapokat.⁵⁷ Az új, 1938-ban kihirdetett román alkotmány ismét deklarálta a sajtó- és szólásszabadságot, de a lapkiadás lehetőségeit még inkább korlátozta az 1938. évi sajtójogi rendelet, mely az időszaki sajtót szabályozta. Ennek értelmében időszaki sajtótermék csak román állampolgár tulajdonában lehetett, s tiltotta, hogy idegenektől anyagi támogatást fogadjon el a lap kiadója vagy tulajdonosa, ami lehetetlenné tette, hogy a magyar lapok Magyarországról támogatáshoz jussanak.⁵⁸ Az időszaki lapoknak, ha évente több mint harmincszor jelentek meg, csak részvény- vagy betéti társaság lehetett a tulajdonosa, ami megnehezítette a kisebb magyar időszaki sajtóorgánumok fennmaradását.⁵⁹ A rendelet következtében ötvenhárom magyar sajtótermék szűnt meg, s a magyar újságokban is feltűntek a román cenzúrahivatalban elkészített írárok, így a sajtó veszített népszerűségéből, az újságírók pedig átköltöztek Magyarországra, hogy folytathassák tevékenységüket ahelyett, hogy magyarokat gyalázó szövegeket közölnek az erdélyi lapok hasábjain.⁶⁰ Az adminisztratív jellegű nehézségeken kívül megfelelő szakértelemmel rendelkező

⁵⁵ Györffy: A magyar nyelvű sajtó és sajtószabadság története Romániában, 109., 111., 113. Nicolae Iorga (1871–1940): párton kívüli román miniszterelnök (1931–1932), a királyi diktatúra idején a Vasgárda tagjai gyilkolták meg, mivel szembehelyezkedett a fasisztákkal.

⁵⁶ Berey Géza: *A magyar újságírás Erdélyben, 1919–1939*. Szeged, 1940. 94.

⁵⁷ A német sajtótermékek használhatták németül a földrajzi neveket. Györffy: A magyar nyelvű sajtó és sajtószabadság története Romániában, 112.

Berey már 1921-re datálja az időpontot, amikortól egy rendelet következtében a román nyelvű helységnevváltozatokat kellett leírni, s a román cenzúra ezt szigorúan ellenőrizte, de a magyar helység- és földrajzi nevek használatát teljes mértékben tiltó rendelkezést ő is 1933-ra teszi, amikortól ráadásul a cenzúrázott szöveg helyét tilos volt üresen hagyni. 1937-től újra engedélyezték a magyar helységneveket az újságokban, de ezt a rendeletet már nem mindenhol alkalmazzák. Berey: *A magyar újságírás Erdélyben*, 15., 55., 75.

⁵⁸ Györffy: A magyar nyelvű sajtó és sajtószabadság története Romániában, 114.

⁵⁹ Berey: *A magyar újságírás Erdélyben*, 22.

⁶⁰ Györffy: A magyar nyelvű sajtó és sajtószabadság története Romániában, 114.

újságíróból ugyancsak hiány volt, érezhető időszakosan a papírhány és általában a pénzhiány, míg a nyomtatási költségek magasra rúgtak.⁶¹

A problémák, betiltások és megszűnések ellenére a – sokszor már dualizmus kori tradíciókkal rendelkező – erdélyi magyar újságok száma 1938-ig emelkedett. Óriási igény mutatkozott a magyar nyelvű sajtóra Erdélyben, mivel az egykori fővárosi lapok elérhetetlenné váltak, továbbá a románok is szívesen olvasták a német és a magyar sajtót.⁶²

CSEHSZLOVÁKIA

Csehszlovákia területén 1919. június 14-én rendkívüli állapotot és előzetes cenzúrát vezettek be, melyet 1922. április 6-án szüntettek meg. 1920-tól a kormánynak lehetősége nyílt rendkívüli állapot esetén korlátozni vagy megtiltani egyes sajtóorgánumok megjelenését. Az 1922 után Csehszlovákia területén összetett képet mutat a sajtójogi szabályozás: Cseh–Morvaországban és Sziléziában az 1862. évi császári sajtópátens volt érvényben,⁶³ míg Szlovákiában és Kárpátalján a háborús viszonyokra készített 1914. évi magyar sajtótörvény. Ezek szabályait súlyosbította az 1923. évi államvédelmi törvény, mely megtiltotta a katonai hírek közlését és az időszaki kiadványok felfüggesztésének módjáról rendelkezett, mely szerint a gyanú, a bűncselekmény feltételezése is elég volt a betiltáshoz. A törvényt 1924-ben módosították, mely „szájkosár-törvény”-ként vonult be a történelem nagyszínpadára, mert lehetővé tette a szerzők és szerkesztők szigorú büntetését és a cenzúrát. A háborús mozgósítást követően (1938. október 23.) ismét előzetes cenzúrát vezettek be.⁶⁴

A csehszlovákiai lapkiadók helyzetét nehezítették – az előzetes cenzúra megszűnését követően is – a sorozatos lapelkobozások, a betiltások és egyéb büntetések.⁶⁵ A magyar lapok lehetőségeit az sem könnyítette meg, hogy míg Erdélyben komoly tradíciókkal rendelkezett a magyar újságírás, Csehszlová-

kiában nem. A felvidékiek általában a budapesti magyar vagy a német nyelvű lapokat olvasták a dualizmus korában. A vidéki újságok nem tudták kiszolgálni az olvasók igényeit, miután a magyar fővárosban kiadott sajtóorgánumok elérhetetlenné váltak, így a legjelentősebb csehszlovákiai magyar lapok új alapításúak, de ezek hiányt szenvedtek anyagi forrásokban és jó újságírókban, akik korábban Budapestre költöztek.⁶⁶ Azonban meg kell említenünk egy másik irányú migrációt is, tudniillik a forradalommal és terrorral jellemezhető 1918–1919-es időszakban nem csupán Bécsbe vagy Erdélybe költöztek magyarországi értelmiségiek, hanem Csehszlovákiába is, s a magyar emigráns újságírók szintén szerepet játszottak abban, hogy nem a vidéki lapokból fejlődtek ki, nem azok szerves folytatása a két világháború közötti magyar nyelvű sajtó. Eleinte a cseh és a német nyelvű lapok színvonalával nem versenyezhettek az új, magyar sajtótermékek, s az első magyarul megjelenő, magas színvonalú napilap sem a Felvidéken, hanem Prágában látott napvilágot (*Prágai Magyar Hírlap*).⁶⁷

SZERB–HORVÁT–SZLOVÉN KIRÁLYSÁG/JUGOSZLÁVIA

Csehszlovákiához hasonlóan a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban is többféle sajtójogi szabályozást kellett egyszerre figyelembe venni: a Vajdaság területén az 1914. évi magyart, míg Szerbiában az 1904. évi szerb sajtótörvényt. Annak ellenére, hogy a magyar jogszabály háború esetére írja elő az előzetes cenzúrát, ezt a rendelkezést az új államban az egységes sajtótörvény megszületéséig (1925) alkalmazták.⁶⁸ A királyi diktatúra bevezetését követően (1929) szigorodtak az előírások a tartalmi jellegű tiltásokkal és a lapok elkobzásával, beszüntetésével kapcsolatban,⁶⁹ amit természetesen a közelgő második világháború sem enyhített.

⁶⁶ Neszméri Csilla: A két világháború közötti szlovenszkói sajtó története. *Pro Minoritate*, 2009. Tél, 45.

⁶⁷ Szvatkó Pál: A sajtó. In: Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában, 1918–1938*. Budapest, 1938. 138–139.

⁶⁸ Kolozsi Tibor sajtótörténete 1921-et jelöli meg az előzetes cenzúra eltörlésének dátumául Szabadkán, de hozzáteszi, hogy terjesztés előtt, kinyomtatás után viszont még engedélyeztetni kellett a lapokat, folyóiratokat, időszaki kiadványokat, plakátokat. Kolozsi Tibor: *Szabadkai sajtó, 1919–1945*. Újvidék, 1979. 13.

⁶⁹ Mák Ferenc: Magyar sajtó a Délvidéken 1914–1989. In: Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*. Budapest, 2014. 183–184.

⁶¹ Fleisz János: *Az erdélyi magyar sajtó története, 1890–1940*. Pécs, 2005. 90., Berey: *A magyar újságírás Erdélyben*, 7–8.

⁶² Berey: *A magyar újságírás Erdélyben*, 11., Fleisz: *Az erdélyi magyar sajtó története*, 90.

⁶³ Az 1862. évi sajtópátensben a lapkiadást engedélyhez kötötték, kauciót írtak elő, szankcióként pedig a közigazgatási eljárásn kívül a betiltás lehetőségét is tartalmazza. Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest, 1993. 61.

⁶⁴ Balassa Zoltán: A cenzúra története Csehszlovákiában 1918–1992. A magyar sajtószabadság lehetőségei. In: Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*. Budapest, 2014. 14–17.

⁶⁵ Balassa: A cenzúra története Csehszlovákiában, 18.

SAJTÓCENZÚRA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT – ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT

Magyarországon 1939-ben, a világháború kitörését követően, szeptember 3-án ismét bevezette a Teleki-kormány az előzetes cenzúrát, melyet az ügyészség és a sajtóellenőrző bizottság végzett (8140/1939. ME. sz. rendelet). A cenzúrát 1939 decemberében választhatóvá tették (a szerkesztő és a kiadó dönthetett a cikkek cenzúrahatóságnak való bemutatásáról), de csak olyan írások kapcsán, melyek nem érintették az ország érdekeit, kül- és belpolitikai, gazdasági kérdéseket (10.800/1939. ME. rendelet). 1940 augusztusában azonban ismét szigorították (5.555/1940. M. E. sz. rendelet), mivel eltörölték a szerkesztők és kiadók választási jogát, a sajtótermékeket kinyomtatni csak engedéllyel lehetett, s nem szabadott fehér folttal jelölni a cenzúrázott helyeket. 1944 márciusában pedig betiltották a nem kormányhű (liberális, függetlenségi, baloldali) sajtóorgánumokat, és újságírókat tartóztattak le.⁷⁰

A háborús időszakban a cenzúra mellett más kellemetlenségekkel is szembe kellett nézniük a kiadóknak: A *Drótkéfé* szerkesztősége már 1940-ben – a vicclap indulásának évében – utalt kérésében a papírhányra, illetve az abból következő drágaságra, ami megnehezítette a lapkiadást: „A papír drágulására való tekintettel, versek tömeges beküldésének szíves mellőzését kérjük. [...] Rövidebb lélegzetű költemények telefonon is leadhatók a központi sóhivatal 5-ös számú mellékalomásán.”⁷¹ A berlini *Kladderadatsch* kiadóhivatala pedig az utolsó szám végén (1944. szeptember 3.) közölte, hogy ezennel a lap megjelenését beszüntetik, hogy így is segítsék a háborús erőfeszítéseket, bíznak a győzelemben, s abban, hogy utána újra szórakoztathatják olvasóikat.

A magyarországi Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945 februárjában kiadott rendelete szerint a papírhány miatt csak a „demokratikus pártok” juthattak papírhoz, magánszemélyek nem alapíthattak lapokat. A papírhányra való hivatkozási alap lehetőséget adott arra, hogy a kommunista párt vagy a Vörös Hadsereg érdekeit vélhetően sértő lapoknak ne adjanak engedélyt, illetve korlátozzák az ellenzéki sajtó papírellátását. Az 1947. évi sajtótermékekre vonatkozó rendelet szerint

⁷⁰ Vászárhelyi: Sajtócenzúra, 5–6., Markovits Györgyi – Tóbiás Áron (szerk.): *A cenzúra árnyékában*. Budapest, 1966. 154–158., Sipos: *Sajtó és hatalom a Horváth-korszakban*, 209–214., 257., Buzinkay Géza: *A magyar sajtó története*. 1. köt.: *A kezdetektől a fordulat évéig*. Budapest, 2005. 204.

⁷¹ *Drótkéfé*, 1940. ápr. 12. 12.

a már kiadott lapengedélyeket felül kellett vizsgálni, azaz a lapbetiltás lehetősége nyitva állt a hatalom birtokosai előtt, időszaki kiadványt pedig magánszemély továbbra sem alapíthatott.⁷² Az újságok is sokszor alacsony példányszámban jelentek meg, s bonyolultabbá tette a helyzetet, hogy a papírt és a festéket a szovjet hadseregtől kellett igényelni.⁷³

A második világháború után különösen diszkriminatív volt a sajtószabályozás Csehszlovákiában. A szerkesztők, újságírók jogállásáról szóló 1947. évi 101. tc. arról rendelkezett, hogy csak az lehet újságíró, aki csehszlovák állampolgár, nem törölték a választók listájáról, nem ítélték el a Beneš-dekrétumok alapján és nem tekintik fasiszta bűnösnek. A magyarságot éppen e rendelkezések sújtották, állampolgárságuktól megfosztották őket, tehát a kommunista hatalomátvételig (1948) magyar lapokról nem beszélhetünk, csupán illegális sajtótermékekről.⁷⁴

A jugoszláv képviselőház is szigorú szabályokat hozott 1945–1946 folyamán a sajtóra vonatkozóan, de azok már nem nevezhetők egy népcsoporttal szemben hátrányosan megkülönböztetőnek, mivel a kommunista párt és a pártszervezetek irányítása alá helyezték a sajtót, nem volt szabad a lapalapítás, az ideológiai hűség fölött pedig ébren őrködtek.⁷⁵

Észak-Erdélyben nem sokkal a magyar bevonulást követően papírkorlátozó intézkedéseket vezettek be a magyar cenzúrendelet mellett.⁷⁶ A második bécsi döntés után más tekintetben is fordulat következett be, amikor egyrészt pozitív változásként értékelhető, hogy bár a cenzúra érvényben maradt, de a magyar nyelvhasználatot már nem korlátozták, másrészt 1941 februárjától Észak-Erdélyre is kiterjesztették a zsidótörvényeket, melyek a zsidók arányát rögzítették a sajtókamarán belül (először 20%-ban, majd pedig 6%-ban).⁷⁷

Romániában a második világháború végéhez közeledve az antant hatalmakkal kötött fegyverszünet változtatta meg a sajtóra vonatkozó szabályozást: a sajtó-

⁷² Zalai K. László: Volt egyszer egy médiaháború. Sajtó és politika, 1944–1948. *Társadalmi Szemle*, 1993. 6. sz. 68–69.

⁷³ Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Budapest, 2013. 8., 12., 19.

⁷⁴ Balassa: A cenzúra története Csehszlovákiában, 34.

⁷⁵ Márk Ferenc: A horvátországi magyar sajtó 1914–1989. In: Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*. Budapest, 2014. 274.

⁷⁶ Kuszálík Péter: *Erdélyi Hírlapok és folyóiratok, 1940–1989*. Budapest, 1996. 12.

⁷⁷ Györffy: A magyar nyelvű sajtó és sajtószabadság története Romániában, 115.

termékek nyomtatása és terjesztése csak a szovjet főparancsnokság engedélyével történhetett, a szovjet – és a berendezkedő román kommunista hatalmi elit – a kezdetektől a kezében tartotta a sajtóirányítást és -ellenőrzést. Megalakult a sajtóellenőrzést végző intézmény (Központi Katonai Cenzúra), majd a Propaganda Minisztérium. A katonai cenzúra 1946 januárjáig működött, ezt követően a minisztériumi struktúrákat többször átszervezték, de ez mindazon nem változtatott, hogy a cenzúrá, a sajtó irányítását a kommunista párt szervei végezték.⁷⁸

Erdélyben a világháborút követően 1946–1947-ben még nőtt a lapalapítási kedv, a sajtópolitika teljesen csak a Magyar Népi Szövetség megszüntetése után, 1953-ban került a Román Kommunista Párt kezébe. Ekkor a lapok székhelyét át kellett tenni Bukarestbe, s ezek az RKP szócsövénév váltak a rendszerváltásig. A kiadók Bukarestbe költöztetése sorvasztólag hatott az erdélyi magyar kulturális központokra. Romániában a cenzúra mindvégig érzékelhető a magyarellenes éle, nem csupán az ideológiai irányvonalat követték a cenzorok.⁷⁹

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy az egyes országokban és időszakokban ugyan eltérő mértékben, de szabályozták a sajtóban – így az élclapokban – megjelentethető (vizuális) tartalmakat. A nyomtatott sajtó az első világháború alatt fontos propagandaeszközzé vált, a mindenkori kormányzatok – kevés kivételtől eltekintve – törekedtek a minél erőteljesebb kontrolljára. Az Osztrák–Magyar Monarchia liberális sajtójogához és joggyakorlatához képest jelentős szigorításokat élhettek meg a kortárs újságírók, lapszerkesztők. A sokszor a háborúk után is életben maradt cenzúrázás szempontjai vonatkozhattak állam- és hadiérdekekre, felekezetre, nemzeti és kisebbségi ügyekre, különböző eszmeáramlatokra és politikai irányzatokra egyaránt. A régióban – Ausztriától eltekintve – hosszú éveket kellett várni az ellenőrzés enyhülésére.

KARIKATÚRÁK ELLENSÉGGKÉPEI

A grafikus műfajok, mint a karikatúra vagy az illusztrált röplap, igen alkalmasak ellenséggképek generálására, terjesztésére,⁸⁰ mert széles társadalmi rétegekhez eljuthattak, a vizuális elemek pedig gyakran gyorsabban dekódolhatók, és ráadásul figyelemfelkeltőbbek, mint a szövegek. Azt természetesen nem állíthatjuk, hogy a szemlélő ugyanúgy fejtette meg az üzenetet, mint ahogyan azt a karikaturista vagy a lapszerkesztő elképzelte, mivel az előzetes tudás, a szocializáció és a személyes tapasztalat befolyásolja észlelésünket, így a képek, szimbólumok interpretációját is.⁸¹ Éppen ezért a következő fejezetekben bemutatásra kerülő gúnyrajzok értelmezése során felmerülhet olyan szempont, melyet a szerző szem elől tévesztett, de az is elképzelhető, hogy egy-egy szemlélő nem minden propagandisztikus aspektust fedezett fel, mivel előzetes tudása hiányzott hozzá. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a propagandakarikatúra nem érthette el kívánt célját: még hiányosan megfejtve is befolyásolhatta az olvasót abba az irányba, hogy egy csoportra barátként vagy ellenséggként tekintsen, mivel sok esetben a legegyszerűbb, már a mesékből ismert ellentétpárokkal és szimbólumokkal operáltak az alkotók, s ezek segítségével ültettek el egy-egy sztereotípiát egy-egy szomszédos népről, országról vagy akár eszméről.⁸² E sztereotípiák és előítéletek leghatásosabban úgy alkalmazhatók, ha sokszor, azonos üzenettel szembesül velük a közönség. Ha például újra meg újra gonosz, pénzéhes amerikai, plutokrata britet vagy szorgalmas németet lát, meggyőződésévé válhat – akár úgy is, hogy sohasem találkozott amerikaival –, hogy egy-egy nemzetre mi a jellemző tulajdonság, hogy politizálnak, milyen a társadalmuk (például: erkölcselen hollywoodi kultúra), hogyan bánnak

⁸⁰ Koselleck a karikatúráknak tulajdonítja, hogy a sztereotípiák megismételhetővé váltak. Koselleck, Reinhart: *Ellenséggfogalmak*. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, 1998. 15.

⁸¹ Skuler, Robert – Blake, Randolph: *Észlelés*. Budapest, 2004. (különösen: Tudás és észlelés, 491–493.).

⁸² A sztereotípiakutatás szociálpszichológiai alapküldetése: Lippmann, Walter: *Public opinion*. New York, 1946., Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest, 1999., Aronson, Elliot: *A társas lény*. Budapest, 1994., Hunyady György – Nguyen Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest, 2001. Ellenséggfogalomhoz kapcsolva lásd: Koselleck: *Ellenséggfogalmak*, 14.

⁷⁸ Györffy Gábor: *Cenzúra és propaganda a kommunista Romániában*. Kolozsvár, 2009. 27–29.

⁷⁹ Ambrus Attila: *Lapok az erdélyi magyar sajtó történetéből. Pro Minoritate*, 2009. Tél, 31–32., 34.

polgáriakkal. A karikaturisták az ellenségről azonos üzenetet különböző eszközökkel is közvetíthettek: ugyanúgy degradálólag hatott, ha zsidóként jelent meg az amerikai kapitalista, mint ahogy az is, ha pénzeszsákokkal körülvéve látható Uncle Sam, az amerikaiakat megtestesítő figura. Az ellenség külső vonásai ugyancsak állandók – eltekintve a torzítás mértékétől: jól felismerhető minden nemzet, ország képviselője vagy politikusa a karikatúrákon.⁸³ Ellenkező esetben a gúnyrajz üzenete nem érné el célját, olvasója nem tudná gyorsan kitalálni, hogy kire, mire utal a rajz, ahhoz a csoporthoz milyen értékeket – pozitívát vagy negatívát – „kell” társítania. A példaként felsorakoztatott karikatúrákon megfigyelhetjük, hogy azok stílusa, művészi kivitelezése jelentősen megváltozott az elemzett évtizedek alatt, azonban ez semmit sem von le propagandaértékükből.⁸⁴ A politikai karikatúra legfőbb célja, hogy érzelmeket mozgósítson, szuggesztív és sokszor provokatív természetű, viszont nem feltétlenül akar magas művészi nívót megütni és nevetetni.⁸⁵

A politikai karikatúra alapvonása, hogy gyorsan reagál a kül- és belpolitikai eseményekre, egyébként nem számíthatna a kortárs szemlélő érdeklődésére. A politikai rendszerek változásával az aktuális ellenség is módosulhat, s a (propaganda-)karikatúrák és alkotói ehhez alkalmazkodtak, általában azt az üzenetet közvetítik, amit elvártak tőlük. Amely rezsimnek tolerálták az ellenzéki sajtótermékek megjelenését, azokban azt követhetjük nyomon, hogy az opposíció mely csoportokat észlelte ellenfélként (például: az ausztriai szociáldemokrata

humoros lap a jobboldali paramilitáris szervezetet, a Heimwehrt, míg a bécsi jobboldali élclap a baloldali félkatonai egységet, a Schutzbundot). Az ellenség vizuális degradálási módszerei azonban sokszor hasonlóak: a vicclap pártállásától, politikai irányvonalától, a megjelenés helyétől kevésbé függők, ha az észak-amerikai és az európai kultúrkör lapjait vizsgáljuk.

Ellenség(kép)ek mindig léteztek és léteznek a mai napig, egy-egy csoport öndefinícióját jelentősen megkönnyíti, ha ki tud rekeszteni másik csoportot(ka)t. Azok a pozitív tulajdonságok, melyek a saját csoportot jellemzik, nem jellemzők a „másik”-ra, az ellenségre, a negatív vonások pedig kivetíthetők rájuk. Ez a mechanizmus jól megfigyelhető a vicclapok kezdetei óta, amikortól a – sokszor írni-olvasni nem tudó – szemlélő tömegesen és rendszeresen elkezdett találkozni karikatúrákkal. Az előítéletek és ellenségek kapcsolódási pontja, hogy az ellenségek a „kórosan túlzó, szélsőséges” sztereotípiák.⁸⁶ Mindkét kategóriát a sablonosság és a leegyszerűsítő jelleg jellemzi, s a tömegsajtó megjelenésével kollektív előítéletek és ellenségek váltak kialakíthatókká és terjeszthetőkké, melyeket a szocializáció során – gyakran észrevétlenül – sajátíthatunk el.⁸⁷ Abban azonban különböznek a sztereotípiák és az ellenségek, hogy az ellenségről kizárólag elutasítóan nyilatkozhatott egy gúnyrajz, míg a sztereotípiák között találunk – adott kontextusban – pozitívát is: a takarékos sváb nem feltétlenül elmarasztaló ítélet, mint ahogy a furfangos magyar sem, a (tömeg-)gyilkos bolsevik azonban semmikképpen és semmilyen körülmény között nem értelmezhető pozitív üzenetként.

Az ellenség nemcsak külső, külföldi, távoli idegen lehet, hanem belső is: ellenzéki politikai csoport, melyet egy új hatalmi elit vizuálisan meg kíván semmisíteni (például: a kommunista élclapok karikatúrái 1945 után az ellenzéki/kormányzó, de nem kommunista pártokról a *Ludas Matyi*-ban vagy a belgrádi *Ježben*, máskor a liberális élclapokban a szélsőjobboldali csoportok a két világháború között). Másik belső ellenség lehet vallási csoport vagy etnikai kisebbség. A dualizmus korában a nem magyar nemzetiségi mozgalmak a magyar élclapok képein rendre olyan tulajdonságokkal rendelkeztek, melyek a magyarokéhoz képest komplementer jellegűek: vérszomjas szerb és békés, lovagias magyar, barbár, civilizálatlan román és kulturált magyar, pánszláv szlovák és hazafias

⁸³ E tekintetben érdekes, hogy egyes, később befolyásos politikai vezetők mikor és hogyan jelentek meg az első karikatúrákon. Általánosságban megfigyelhető, hogy az első képek még nem „érett” karikatúrák, kevésbé tipikusak, kevésbé jól azonosíthatók. Erre példákat nem csupán a politikai elit világából találhatunk: a magyar alkotásokon Lord Rothermere-ről a legkorábban megjelent rajzok szinte bármelyik angol (európai) úriemberről készülhettek volna, még nem egyediek vonásai. Ugyanerre jó példa az európai vicclapok Hitler-képe. A legeleső rajzok még nem tipikusak a későbbi Führerről, mivel egy jelentéktelenné tűnő politikai csoport vezetőjéről készültek, aki valahol Németországban végrehajtott egy sikertelen puccsot. Lásd: Rentsch, Friedrich Carl: *Hitler in der Karikatur der Welt. Tat gegen Tinte*. Berlin, 1938.

⁸⁴ 1937-ben – visszatérve a 19. századi karikatúrákra – Hans-Hermann Schwalbe disszertációjában megjegyzi, hogy a művész nem nélkülözhető a hatásos karikatúrák elkészítéséhez, azonban a művészi jelleg igen. A túlzott mértékű művészi igény a gúnyrajz publicisztikai funkcióját tekintve kifejezetten hátrányos is lehet, főként, ha azt olvasóközönsége (már) nem érti, értékeli. Hans-Hermann Schwalbe: *Die Grundlagen für die publizistische Bedeutung der Karikatur in Deutschland*. Dissertation. Berlin, 1937. 26. Idézi: Plum: *Die Karikatur im Spannungsfeld*, 72.

⁸⁵ Témától függ, hogy mennyire dominálhatnak a humoros karikatúrák, háborús pusztítás időszakában például kevésbé születtek ilyenek.

⁸⁶ Spillmann, Kurt R. – Spillmann, Kati: *Feindbilder. Entstehung, Funktion und Möglichkeiten ihres Abbaus*. Zürich, 1989. 30. Idézi: Plum: *Die Karikatur im Spannungsfeld*, 104. Minden német nyelvű szöveg a szerző saját fordítása.

⁸⁷ Arbeitsgemeinschaft Friedenspädagogik (Hrsg.): *Das Bild vom Feind*. München, 1983. 8. Idézi: Plum: *Die Karikatur im Spannungsfeld*, 105.

magyar.⁸⁸ Mint látni fogjuk, ezek az ismertetőjegyek, másik csoportoknak tulajdonított attribútumok nem tűntek el egycsapásra az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával. A 19. század közepétől már megállapíthatók a szomszédos országokról és a nemzetiségi csoportokról formálódó ellenségek egyes elemei, melyek nem illantak el nyomtalanul a 20. század politikai karikatúráiról sem. Hasonlóképpen állandó jellegűnek és hosszú életűnek bizonyulnak a zsidókról élő, vizuálisan megjelenő sztereotípiák.⁸⁹

Mind a külső, mind pedig a belső ellenség(kép)ek – identitásunk erősítésén kívül – rendszerstabilizáló erőkként szolgálnak: ha egy rezsim kijelöli az ellenséget – és ezáltal a vele szemben tanúsítandó elutasító magatartást is rögzíti – könnyebben definiálja önmagát.⁹⁰ A karikatúrákon alkalmazott ellenségeket ábrázoló módszereket a legteljesebben Angelika Plum gyűjtötte össze. Kötete csak német nyelven érhető el, így érdemes bemutatni az általa kidolgozott kategóriákat kiegészítve saját példáinkkal.⁹¹

1. Az ellenség mint nevelésfigura

Sokszor alkalmazott és a rajzoló legősbibbi módszere, hogy az ellenséget nevelés tárgyává teszi, eltorzítja, ami egyben a saját csoport fölényét is közvetíti az olvasó felé. Ezek az alkotások kevésbé próbálnak az érzelmekre (a félelemre és a gyűlöletre) hatni. Az általunk elemzett élcsepokban számtalan olyan képet találunk, mely az ellenségen gúnyolódik, például, amikor bohócként vetették őket papírra, vagy amikor férfi politikusokat női ruhában, nőként.

2. Az ellenség bestiaként: félelemkeltés a karikatúrákon

Az ellenséget ábrázoló gúnyrajzokon igen gyakori, hogy azt szörnyként, nem-embereként, bestiaként (például: főemlős, moloch, kannibál, vámpír) jelenítik meg, ami azt üzeni, hogy óriási veszélyt jelentenek a saját csoportra, ennek következtében a küzdelem ellene legitim. A dehumanizált ellenség morális gátlás nélkül elpusztítható.⁹² Ezek a szörnyetegek általában a teljes civilizációt

fenyegetik, barbárok, így az ellenük folytatott harc tétje hatalmas: győz-e a civilizált világ a barbarizmus felett? A vizsgált rajzok között molochként, majomként jelennek meg az eszmék (például: a kapitalizmus molochként) vagy csoportok (például: afroamerikai katonák majommarccal). A félelemkeltés és a dehumanizálás mellett ezen ábrázolások egy része a saját csoport felsőbbrendűségét is igyekezett egyértelművé tenni.

A „barbarizmus csúcsa” Plum szerint a nők elrablása és megerőszakolása (ami kötődhet a főemlős-ellenségképhez), így ha ezt az ellenség – nem bestiaként ábrázolva – elköveti a képeken, ugyancsak szörnyetegként tekinthet rá a saját csoport. Ekkor nem félelmet keltenek, hanem gyűlöletet. Saját korpuszunkban ilyen képpel csak háborús időszakban találkoztunk. Ezen a képtípuson – mint általában a karikatúrákon – a nő nem csupán a megerőszakolt nőt jelképezi, hanem az egész ország ellen elkövetett agressziót testesíti meg. Egyféle szcenárió tűnik még ennél is barbárbabnak: amikor gyerekeket ölnek meg. Ehhez rokonítható jelenetek – amikor az antantországok gyermekekből álló sereget küldenek a biztos halálba – ugyancsak kizárólag háborús karikatúrákon bukkantak fel.

3. Antitézisek a karikatúrákon

Az ellenségkép és az önkép között ezeken a rajzokon nagymértékű ellentét figyelhető meg: az ellenség az abszolút negatív, az ábrázolások polarizáltak (szép és csúnya, jó és rossz), ami vonatkozhat egy-egy országra, személyre, de politikai rendszerre is (a demokrácia minden rosszat megtestesít a nyilas karikatúrákon a *Magyarságban*, míg a nemzetiszocializmus minden pozitív asszociációt keltőt). Ezeknek a rajzoknak nemcsak az ellenség lejáratása a célja, hanem a saját csoport, a saját politikai rendszer idealizálása is.

4. Ellenség fenyegető perspektívából

Ezek a képek az ellenség a perspektivikus ábrázolásmód és a monumentalitása következtében félelmet kelt. A karikaturisták mindezt különböző módon érhetik el: egyik tipikus változat az, amikor közvetlenül az ellenségre szegeznek – méretarányait tekintve nagy – fegyvert, vagy az ellenség a horizonton bukkan fel, s az egész világot elsötétíti, máskor valamiért (például az egész glóbuszért) óriási karmos kezével nyúl. Az első típusra is ismerünk példákat,

nek, önfelelőzőkészségének megőrzéséhez is – „nagy adag gyűlöletre van szükség”. A gyűlölet mértékét csökkenti, ha a katona érző lényként, emberként tekint ellenfelére. Keen, Sam: *Bilder des Bösen. Wie man sich Fende macht*. Weinheim–Basel. 1987. 24. Idézi: Plum: *Die Karikatur im Spannungsfeld*, 121–122.

⁸⁸ Vö. Tamás: *Nemzetiségek görbe tükörben*.

⁸⁹ Zsidóképekről lásd: Vörös Kati: *Judapesti bulváron*. A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élcsepokban a 19. század második felében. *Médiakutató*, 2003. Tavasz, 19–43.

⁹⁰ Plum: *Die Karikatur im Spannungsfeld*, 109.

⁹¹ Plum: *Die Karikatur im Spannungsfeld*, 114–200. A szerző gyűjteményének jelentős része az 1960–1990-es évekből származik.

⁹² A képtípus kialakulásában, népszerűségében nagy szerepet játszott, hogy az első világháborúig a test-test elleni küzdelem határozta meg a háborúkat. Ha az ellenség nem-ember, könnyebben elpusztítható. Az öléshez, a katonák mobilizálásához – és tegyük hozzá, a hátszín lelkesedésé-

azonban anyagunkban az utolsó két variáns a meghatározó (például: a brit nem elégszik meg gyarmatbirodalmával, az egész Földet szorítja a kezében).

5. A plutokrata ellenség

A kapitalista, akit általában „a zsidó”-ra jellemző vonásokkal ábrázoltak, arra törekszik e torzrajzokon, hogy a világ minden tőkéjét ellenőrizze, birtokolja, így ő okolható a társadalmi egyenlőtlenségekért és a kizsákmányolásért. Ez az ellenségképtípus korpuszunkban a gazdasági válságperiódusokara kifejezetten jellemző, de mind a kommunista, mind pedig a szélsőjobboldali (antiszemita), antikapitalista gúnyrajzokon feltűnik (például a *Magyarságban*: plutokrata USA).

6. Az ellenség halál képében

Ha az ellenség az élet ellentétéként, halálként, halálhozóként látható, nem kérdés, hogy le kell győzni. A veszélyérzet felébresztésére (és fenntartására) a halál ábrázolása talán a legalkalmasabb, mivel ez az emberek egyéni halálfélelmét aknázza ki társadalmi szinten. Az ellenség csontvázként való megjelenítésénél nagyobb fenyegetést csak az sugall, amikor egy álarcval elfedi – és le is leplezi szemlélőjének – a karikaturista az ellenséget, hogy szép maszkja alatt valójában ő a halál. Amikor nem az ellenség tűnik fel kaszásként, akkor koponyák és csontvázak hevernek mellette – utalva valódi arcára. Az elemzett karikatúrák között általában diktátorok, diktatórikus törekvésekkel bíró vezetők – Lev Davidovics Trockij, Vlagyimir Iljics Lenin, Joszif Visszarionovics Sztalin vagy Francisco Franco – és nagyhatalmú egyeduralkodók (például: II. Miklós orosz cár, 2. kép) azok,⁹³ akik rendszeresen a halál kíséretében jelennek meg.

7. Az ellenség az apokalipszis lovasaként

„Ha az ellenség az apokalipszis lovasává válik, halálos hatalma totális, az egész világra vonatkozik –, így tovább nem fokozható.”⁹⁴ Ezeken a képeken az ellenség a káosz és a teljes megsemmisülés képviselője. Forráscsoportunkban ez az egyetlen kategória, melyre nem találtunk példát.

8. Az ellenség játékosként

Attól függően, hogy milyen játékot űz az ellenség, utalhat a kép arra, hogy politikája rafinált vagy arra, hogy csupán a vak szerencsének köszönheti szerepét, előnyös helyzetét, hatalmát. A szerencsejátékok közül a kártya a tipikus, ahol fontos a jártasság, a lapjárás, de ez mindig implikálja a csalás, a hazugság lehetőségét. Míg a 18. században a kártyajáték a gúnyrajzokon a lezüllött társa-

2. kép

„A tizenkettedik órában

Vilmos császár. Le az álarcval, Miklós! Hadd lássa meg az egész világ, mi rejlik a békecár lárvája mögött.”

dalmat jelképezte, a 19–20. században már egy-egy konkrét hatalompolitikai szituáció, döntéshelyzet metaforájává vált. A szerencsejátékkal ellentétben a sakk bölcsességet, előrelátást feltételez, egy adott helyzetben a taktikus politikust vagy hadvezért jellemzi, nem sugallja a csalást. A politikai taktikázás megrajzolása – és a remény, hogy ennek Magyarország tekintetében megfelelő eredménye lesz – az első világháború utáni időszakra karakterisztikus a trianoni békeszerződés aláírásáig. Ugyanekkor tűnnek fel a sakkozó Apponyi Alberttel szemben a szerencsejátékosok is, vádolva a forradalmak korának vezetőit, hogy „eljátszották” az ország területi integritását.

9. Az ellenség keleties vonásai

Az ellenség ábrázolásakor – a sztereotípiákat felerősítendő – feltűnnek az 1001 éjszaka meséinek ismert szereplői: a repülő szőnyeg vagy a gonosz dzsinn. Plum e ponton elsősorban kortárs (az 1980–1990-es évekből származó) iszlámelenes karikatúrákból hozza a példáit. Az általunk elemzett torzképek között is fellelhetők mesebeli elemek – vagy azzal rokon, mitológiai-bibliaiak a pusztító szörnyetegeken kívül is. A mesék közül a Grimm-mesék dominálnak (például: Piroksa és a farkas), az ókori mítoszok szereplőiből azonban – főleg a korszak elején, az 1910–1920-as években – változatos listát állíthatunk össze (Mars és Pax küzdelme, Neptunusz tengeri uralma stb.). A legtöbb mitológiai szituáció, melyet a karikaturisták kiválasztottak, már önmagában is degradálja az ellenséget, feltéve, hogy a szemlélő ismeri a történet szüzségét, tanulságát. A bibliai

⁹³ Borsszem Jankó, 1914. aug. 9. 1.

⁹⁴ Plum: *Die Karikatur im Spannungsfeld*, 168.

jelenetek közül többféle kontextusban gyakori például a pokol vagy a paradicsom reprezentációja.

10. Az örült, fanatikus ellenség

Mióta ellenségkép vizuálisan napvilágot láthat, találhatunk olyan képeket, melyeken az ellenség állig felfegyverzett, vérszomjas figura. A taktikus, sakkozó ellenséggel éppen ellentétes a maga körül mindent leromboló vagy felgyújtó, vad türannosz-ellenség. Plum ezt a típust az iszlám dеспotákhoz, a terrorhoz és a fanatizmushoz köti, s véleménye szerint csupán az elmúlt évtizedekben vált uralkodóvá. A vizsgált korpuszban azonban láthatunk e csoportba tartozó – akár visszatérő tartalommal bíró – képeket: a jugoszláv rajzolók Benito Mussolini olasz diktátor törekvéséről fenyegetve érezték magukat, így a hagyomány szerint az olasz kormányfő Neróként, örült türannoszként is megjelent. Nero az ókori Róma városát gyújtotta fel, azonban – a *Koprive* szerint – Mussolini olyannyira zavarodott, hogy akár az egész világot a tűz, a háború martalékává teheti.⁹⁵

A gyújtogató ellenség már az első világháború alatt is feltűnt, majd a második világháborút követően nem náci politikusok láthatók Hitlerhez hasonló vonásokkal – tébolyultságukra utalva, degradálva ezzel egy-egy vezetőt vagy teljes politikai rendszereket (ilyen ábrázolásra példa az, amikor nyugat-német politikusok a kommunista rajzokon Hitelként szerepelnek). Az örült, zűrzavart hozó ellenséget, mely az egész világot fenyegeti, ugyancsak szükségszerű legyőzni, mint ahogy a halált vagy a barbarizmust szimbolizálót.

Elöljáróban megállapíthatjuk, hogy korpuszunkban eltérő mértékben áll rendelkezésünkre anyag Plum egy-egy szempontját tekintve, s attól függően, hogy háborús vagy békeidőkből származó karikatúrákat vizsgálunk, más-más kategóriába tartozó alkotások dominálnak. A teljes korszakra jellemző, hogy az ellenségként észlelt csoportot gúny tárgyává kívánták tenni a rajzolók. A mai szemlélő azonban úgy ítélheti meg, hogy sokszor nem a humor a meghatározó elem, inkább a maró gúny, az ironia kapta a fő szerepet. Az antitézisekre építő karikatúrák is a teljes periódusban felbukkannak, akár nemzetek céljait szemléltetve (béke fenttartása vs. háború kirobbantása, leszerelés vs. fegyverkezés), akár politikai rendszerek (plutokrata demokrácia vs. kommunizmus) értékeit állítva szembe. A harcra buzdítani szándékozó munkák mentek el a legmesszebb, ekkor alkalmazták legsokrértübben az ellenség vizuális megsemmisítésére irányuló

módszereket, bizonyos elemek (például: nemi erőszak) csak ekkor jelentkeztek. A jobboldali propaganda harcot hirdetett a zsidósággal szemben is, így az őket – majd később, a kommunista lapokban a kapitalizmust – lejárató rajzok előszere-ttel alkalmazták a romlást, a halált hozó ellenségként való ábrázolást.

A következőkben egy-egy korszakhoz, eseménysorhoz kapcsolódóan vizsgáljuk meg az ellenség reprezentálására használt szimbólumokat, motívumokat, tipikus lejárató jeleneteket. Bemutatjuk, milyen mértékben változott az ábrázolásmód a két világháború között, milyen vizuális degradálóeszközöket alkalmaztak a rajzolók az első és a második világháború alatti propagandaképeken. A békeidőben is az ellenségként észlelt csoportok – elsősorban nem a belpolitikaiak – megjelenítési módszereit analizáljuk. Elemezzük, hogy különbözik-e az ellenségek ábrázolása, vonatkoztattak-e tipikusan csak egy ellenségre egy adott negatív vizuális képzettársítást. Górcső alá vesszük, hogy a 19. századból örökölt motívumkészlet mely témáknál él tovább, mely csoportot milyen mértékben degradálnak, mikor melyikről igyekeznek azt sugallani, hogy a legfélelmetesebb „főellenség”. Analízisünket az első világháborús rajzokkal kezdjük.

⁹⁵ Mussolini felgyújtja Európát: *Koprive*, 1926. nov. 20. 760., Mussolini Neróként: *Koprive*, 1928. ápr. 21. 321.

„A NAGY MÚLT MEGJELEN, VÉRES BOSSZÚRA HÍVJA A VÉRZŐ JELENT”

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS PROPAGANDA JELLEMZŐI ÉS MEGJELENÍTÉSÜK AZ ÉLCLAPOKBAN

A Nagy Háború alatt publikált karikatúrák vizsgálata előtt érdemes szemügyre vennünk a háborús propaganda jellemzőit, már csak azért is, mert e megállapításokra a későbbiekben is támaszkodhatunk. A háborús propaganda általános stratégiai céljait Harold D. Lasswell gyűjtötte össze: ha az ellenségről esett szó, akkor gyűlöletkeltés, ami elérhető úgy, ha az ellenséget fenyegető, erőszakos agresszorként, gyilkosként, sántáni nemzetként tüntetik fel. A szövetségesek esetében barátságuk megőrzése volt a cél, amit tiszteletet kifejező ábrázolásokkal lehet elérni, továbbá a semlegesek meggyőzése is fontos, például azzal, ha bemutatjuk, az ellenség az akadály a békekötésnek s megjelenítjük a háború véres oldalát – így is erősítve a pacifizmust –, és végül a célok között szerepelt az ellenség demoralizálása oly módon, hogy a győzelmük felőli kételyt terjesztjük, s tovább szítjuk a gyűlölködést.⁹⁶ E célok mindegyike egyértelműen tetten érhető a német karikatúrákon – azzal a megszorítással, hogy a háború borzalmi a berlini lapban sem kaptak igazán teret. A magyar és a bécsi lapokra azonban csak részben igazak e megállapítások, az ellenség ördögivé változtatása például gyakoribb és erőteljesebb a *Kladderadatsch*-ban.

A propagandacélok megvalósításához szükséges eszközöket, a hatásos propaganda nyolc jellemzőjét Alice Goldfarb Marquis ismertette egy cikkében, s arra a következtetésre jutott, hogy az első világháborúban talán a britek használták ezeket a legsikeresebben.⁹⁷ Elsőként a sztereotíp ismétléseket említi, majd a beszélő

⁹⁶ Lasswell, Harold D.: *Propaganda Technique in World War I*. London, 1971. 195–196. A propaganda működésének összetettségéről lásd: ifj. Bertényi Iván: Az I. világháborús magyarországi propaganda néhány jellegzetességéről. In: ifj. Bertényi Iván – Boka László (szerk.): *Propaganda az I. világháborúban*. Budapest, 2016. 7–28.

⁹⁷ Eberhard Demm véleménye szerint azonban a – hazai fronton – ugyanolyan sikeres volt a német propaganda is, mint a brit, ha a siker mércéjének azt tekintjük, hogy mennyire ágyazódtak be a propaganda által szülte elemek a tudatalattiba, mégis a fronton és a semleges

neveket, a tények kiválogatását és egyes információk kihagyását, elhallgatását, kegyetlen, aljas tettek elmesélését, melyek nem feltétlenül valósak, szlogenek alkalmazását, egyoldalú informálást, továbbá az ellenség támadását, kigúnyolását, végül a felszólítást a saját hadsereghez, a háborús erőfeszítésekhez való csatlakozásra.⁹⁸ Az elemzett élclapok alkotói ezekkel az eszközökkel valóban éltek: a képi elemek ismétlődtek, így az olvasó pillanatok alatt dekódolhatta – a szöveg elolvasása nélkül is –, hogy melyik ellenséges ország képviselőjéről látja az ábrázolást. Ezek a megjelenítési formák (például: Oroszország medvéként) legalább hatvan-hetvenéves tradíciókkal rendelkeztek, így magyarázat nélkül is érthetőek lehettek. A szerzők – a műfaj sajátosságai következtében – számos gúnynevet és szlogent találtak ki, s már csak a cenzúra miatt is szükséges volt a tények szelektálása. Az élclapi műfajtól már ugyan távolabb áll, de a szerkesztők igyekeztek a háborúban való részvételre buzdítani az olvasókat.

A *Kladderadatsch* alkotói magáról az ellenséges propagandáról is készítettek torzrajzokat. Az egyik ilyen karikatúrán az „Ellenséges propaganda” sátán képében tűnik fel, akinek legfőbb tevékenysége Németország becsmérése (a rajz címe: „*Der Flaumacher*”, ’ócsárló’). A későbbi „*Propaganda*” című gúnyrajzon pedig egy angol úriember igyekszik a németek tudatát röplapjaival „megmérgezni”, majd dühösen veszi tudomásul, hogy erőfeszítései hatástalanok: a németek – az utolsó képkocka tanúsága szerint – sorban állnak, hogy a kilencedik hadikölcsönt jegyezzék.⁹⁹

országok megnyerése tekintetében az Egyesült Királyság bizonyult eredményesebbnek. Demm, Eberhard: Propaganda and Caricature in the First World War. *Journal of Contemporary History*, 1993. No. 1. 181., 186. A szerző e cikkében általánosságban jellemzi a szövetséges és a német karikatúrák tartalmi elemeit, melyekre az elemzésre kerülő lapokban mi is számos példát találhatunk. Az első világháborús karikatúrákról, vizuális forrásokról lásd még: Katona Anikó – Szarka Anita: *Képpé formált háború. Az első világháború nemzetközi képes emlékei*. Budapest, 2014., Douglas, Roy: *The Great War, 1914–1918. The Cartoonists' Vision*. London–New York, 1995. A *Borsszem Jankó* első világháborús évfolyamai közül is elemzett: Pető, Andrea: The Image of a Remote Enemy. In: Kontler, László (ed.): *Pride and Prejudice. National Stereotypes in 19th and 20th Century Europe East to West*. Budapest, 1995. 199–210. A szerző az élclap Nagy-Britannia képéről írt az első világháború első két évére vonatkozóan, s megállapította, hogy a legfőbb jellemzője a távolság: Nagy-Britannia nem kíván a kontinensen dúló harcokban részt vállalni, de más országokat háborús részvételre sarkallta, majd az 1920-as években a „csodavárás” jellemzi a magyar sajtót Nagy-Britanniával kapcsolatban, melyre jó példa a Rothermere-akció nagy sajtóvisszhangja.

⁹⁸ Marquis: *Words as Weapons*, 486. A fronton zajlott propagandáról, a többször vizuális elemeket is tartalmazó röplapokról mint a hadviselés új formájáról részletesen lásd: Cornwall, Mark: *The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds*. London, 2000.

⁹⁹ *Kladderadatsch*, 1918. szept. 15. 464., *Kladderadatsch*, 1918. okt. 6. 499.

A *Die Muskete* „A propaganda haszná” című képén pedig azt jelentik a katonák, hogy a repülőkről ledobott röplapoknak csak az egyik felére nyomtattak szöveget, így a másikat – a papírhíánytól sújtott időkben – örömmel tudják hasznosítani személyes céljaikra.¹⁰⁰

KÉPTÍPUSOK ÉS HUMOR A NAGY HÁBORÚS KARIKATÚRÁKON

A *Borsszem Jankó* a képek típusát illetően különbözik a német nyelvű lapoktól, mivel ebben a pesti vicclapban a képek két alaptípusát tudjuk megkülönböztetni (gúnyrajzok és életképek), míg az életképek teljesen hiányoznak a *Kikerikiből*, a *Figaróból* és a *Kladderadatschból*.¹⁰¹ A *Die Muskete*, a *Wiener Caricaturen* és a *Die Bombe* azonban nagyszámban publikált életképeket – ezekre ez azonban nem csupán a háborús időkben volt jellemző, képeik többsége nem háborús-specifikus, bármikor megjelenhettek volna. Ezeken szerepelnek katonák, hősiess helytállásuk közben vagy vidám kártyapartik alkalmával a frontvonal mögött, de – a békeidők képeihez hasonlóan – gyakran láthatunk alulöltözött, kihívó hölgyeket a rajzokon.¹⁰² A *Figaróban* is helyet kaptak – főként a háború első éveiben – életképek, néha patetikusabb rajzok, de ezek, a műfaj szempontjából a vicclapokba kevésbé jól beilleszthető képek a *Borsszem Jankóban* – propagandacélokkal – jelentősen gyakoribbak és háborús-specifikusak.¹⁰³ A *Kikeriki*-

¹⁰⁰ *Die Muskete*, 1918. okt. 3. 5.

¹⁰¹ A *Figaro* ritkábban jelent meg (havonta kétszer) és jelentősen hiányosabban áll rendelkezésünkre, mint a többi bécsi lap, a *Borsszem Jankó* vagy a *Kladderadatsch*. Ehhez hasonlóan a *Ma-gyar Herkó Páterből* is csak néhány szám érhető el, a *Mátyás Diák* azonban hiánytalanul maradt fenn. A szomszédos országok könyvtáraiban nem találtunk első világháborús lapszámokat az elemzésre kiválasztott újságokból. A *Humoristické listy*ből az 1916–1918. évfolyamok elérhetőek az interneten, de ezekben nem a politikai témák, hanem a prágaiak hétköznapijainak dominálnak. Átlapozásakor – csupán a képek alapján – úgy tűnik, mintha nem is háborús küzdelmek időszakában jelent volna meg a lap. 1917-től már felbukkantak egy-egy rajzon a hazalátogató katonák, az év végén pedig Mars és a Halál tánca emlékeztet a háborúra (1917. nov. 23. 609.).

¹⁰² Búcsúzik a katonától a szeretője: *Wiener Caricaturen*, 1914. szept. 13. 8., a katona sérülését körtözik be: *Die Muskete*, 1915. márc. 25. 3., kártyázó bakák: *Die Muskete*, 1915. aug. 19. 6.

¹⁰³ Demm albumának előszavában három karikatúrátípust különböztet meg: a.) szimbólumkarikatúrát (Symbolkarikatur), melynek jellemzője, hogy országokat személyesít meg különböző jelképeken keresztül (például: állatok, uralkodók, politikusok), b.) társadalmat ábrázoló karikatúrát (Gesellschaftskarikatur), mely a háttér társadalmi-gazdasági problémáit jeleníti meg, c.) katona-karikatúrát (Militärkarikatur), mely a katonák életét illusztrálja a fronton. Demm (Hrsg.): *Der erste Weltkrieg*, 7. A *Borsszem Jankó* ábrázolásaihoz hasonló képet meg-

re viszont az a jellemző – amit a többi élclapnál jóval ritkábban figyelhetünk meg –, hogy a háborús hétköznapi élet nehézségeiről nagyszámban közölt karikatúrákat.¹⁰⁴

A katonákat ábrázoló életképek egyik fontos funkciója lehetett a *Borsszem Jankó*ban a pozitív önkép erősítése: a rajzokon, melyeket a katonákról szinte kizárólag Garay Ákos készített a *Borsszem Jankó* számára,¹⁰⁵ huszárokat láthatunk szolgálat közben, elsősorban a keleti fronton. Garay néhány képe megtalálható a *Die Muskete*ben, ezeken mindig katonákat ábrázolt, mint ahogy a *Borsszem Jankó*ban is. A dicsőséges katonaéletbe adnak bepillantást a képek olyan rajzoló tollából, aki maga is harcolt a Kárpátokban.¹⁰⁶

Az életképek másik csoportja a *Borsszem Jankó*ban már a háttérországot állítja a középpontba: a csak rövid időre hazatérő katona tűnik fel családtagjai között, vagy a fiát, férjét hazaváró asszony.¹⁰⁷ Ritkán, de felbukkannak a háttérország egyéb problémái: a mezőgazdasági munkavégzés a férfiak nélkül vagy a hűtlenség.¹⁰⁸ A háború elhúzódásával témává vált a háttérország nélkülözése is egy-egy

sem találunk gyűjteményében, kivételként csupán egy-két francia alkotó munkáját említhetjük. Demm (Hrsg.): *Der erste Weltkrieg*, 10. Schuster röplapokat tartalmazó kötetében azonban láthatunk ilyen ábrázolásokat, melyek csupán annyiban térnek el a *Borsszem Jankó* képeitől, hogy a propagandacél még inkább erőteljes: német katonák szegény francia gyerekeknek kenyeret osztanak, vagy a keleti fronton ételt adnak orosz katonáknak, illetve nőknek. Schuster: *Witz und Satire*, 34, 45, 54.

¹⁰⁴ Például: lisztért állnak sorban jeggyel: *Kikeriki*, 1916. dec. 3. 3. A *Mátyás Diák* is – bár nem olyan nagy számban – inkább humoros alkotásokon mutatta be a mindennapok nehézségeit: tejhiány idején már nem a férfiak nézik meg sóvárogva a hölgyek kebleit, hanem a pici gyerekek (*Mátyás Diák*, 1915. máj. 23. 5.), „sörinség”-ben a kocsmáros felespohárban szolgálja fel a sört. *Mátyás Diák*, 1916. febr. 6. 5.

¹⁰⁵ Például: *Die Muskete*, 1915. szept. 30. 6.

¹⁰⁶ Garay katonaportréja: *Borsszem Jankó*, 1916. márc. 19. 3. Az első ilyen rajzok egyikén vonatokra felszálló katonákat láthatunk meg, nők és gyermekek integetnek nekik a peronokról („Búcsúzkodás”, *Borsszem Jankó*, 1914. aug. 2. 3.). A későbbi lapszámok esetében megfigyelhetjük, hogy bizonyos tekintetben a rajzokra is jellemző az aktualitás, s nem csupán a politikai karikatúrára, mivel megjelenésük követi a hadieseményeket (először szerbiai, majd a kárpátokbeli és a lengyel, később pedig az olasz front huszárai tűntek fel).

¹⁰⁷ Az egyik bécsi lap is tematizálta a megváltozott férfi–nő kapcsolatot. A *Figaro* már 1914-ben közölt egy karikatúrát arról, hogy a hölgyek hogy viselkednek, ha meglátnak egy férfit, s hogy, ha már nincsen férfi a környezetükben, de láthatunk olyan rajzot is, melyen a fiatal feleség várja haza a fronton harcoló férjét, illetve olyat, mely szerint a háború miatt nincs jegyese az ifjú hölgynek. *Figaro*, 1914. szept. 5. 9., *Figaro*, 1915. ápr. 24. 9., *Figaro*, 1915. márc. 13. 9.

¹⁰⁸ A férfi–nő kapcsolat megrajzolása Garayn kívül a zsánerképeken egy női alkotó, Kalivoda Kata nevéhez köthető. Az ő munkája például: „Húsvéti bevonulás” *Borsszem Jankó*, 1915. ápr. 4.

képen,¹⁰⁹ s megjelent a hadikölcsön, a hadikölcsön felvételére való buzdítás, amit ugyanolyan hazafias cselekedetként ábrázoltak, mint a fronton teljesített szolgálatot.¹¹⁰ A bécsi lapok életképeinél ez a propagandacél nem fedezhető fel egyértelműen: szalonokban beszélgetnek nők és férfiak, néha hazatérő katonák is ülnek közöttük, ennél azonban ritkábban születtek rajzok a katonák fronton zajló hétköznapijairól, hőstetteiről.

Ami alapvetően hiányzik a „valóság” megragadására törekvő műfaj képeiről, az a szenvedés ábrázolása. Természetesen nem láthatunk vesztes csatákat, de halottakat sem, csak a sebesülést hőiesen viselő huszárokat, még az ellenséget sem gyakran festik élénk sérülteként.¹¹¹ Olyan képeken, melyek a magyar katonák emberségességét hirdetik például orosz foglyokkal szemben, észrevehetjük ugyan a legyőzött ellenséget, de nem az eltorzított vagy sztereotip vonásokkal felruházott ellenséget, mint a karikatúrákon. A német vagy a többi szövetséges ország katonái szintén kiszorultak erről a képtípusról, életképekkel nem népszerűsítették a központi hatalmak erejét. Ha összevetjük ezeket a képeket a napilapok tudósítói által küldöttekkel, megfigyelhetjük,

3. A férfi–nő kapcsolat változását örökölte meg a „Féltékenység” *Borsszem Jankó*, 1915. nov. 7. 16., illetve hűtlenséget az „Apai örömök” *Borsszem Jankó*, 1916. márc. 19. 5.

¹⁰⁹ Egy falut láthatunk „*Rekvirálás idején*”: *Borsszem Jankó*, 1915. okt. 3. 3. A nélkülözést szemlélteti a „*Tejcsarnok*” (*Borsszem Jankó*, 1918. máj. 26. 8.) vagy „*Az ácsorgó család*” (*Borsszem Jankó*, 1918. máj. 26. 11.) című rajz. Mindkét képen az emberek sorban állnak, hogy élelmiszerhez jussanak. A második ábrázoláson a családi munkamegosztás szemtanúi lehetünk: az apa a fronton szolgál, a családtagok pedig különböző boltok előtt állnak sorba lisztért, zsírtért, dohányért, tejért és vajért. A hátsó ország problémái a *Kladderadatsch*-ban nem kaptak teret, utalást annyiban találhatunk ezekre, hogy a berlini lap szükségesnek érezte a sikerpropagandát például oly módon, hogy az antantországokban az emberek éheznek (például: *Kladderadatsch*, 1918. márc. 17. 129.), míg Német Michel, aki Németországot perszonalifikálja, jókedvűen fogyasztja el bőséges menüjét. *Kladderadatsch*, 1916. okt. 15. 607.

¹¹⁰ „*A hadikölcsön*”, *Borsszem Jankó*, 1917. máj. 13. 1. A hadikölcsön fizetésére a *Kladderadatsch* is buzdította olvasóit karikatúrákkal, például: *Kladderadatsch*, 1918. márc. 31. 151. A bécsi lapok közül a *Kikeriki* minden hadikölcsönfelhívás alkalmából készített buzdító hangvételi rajzokat (például: *Kikeriki*, 1914. nov. 22. 1.), sőt az eredményt is bemutatta, hogy mennyi pénz gyűlt össze: az osztrák–németek több (1,5 milliárd), a magyarok kevesebb (1 milliárd) pénzt fizettek be, így az osztrák–német a nagyobb, a magyar férfi a kisebb és alacsonyabb figura. *Kikeriki*, 1914. dec. 6. 3. Az első hadikölcsön esetében Magyarország több mint 1 milliárd koronát, Ausztria majdnem a kétszeresét gyűjtötte. Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja, 1914–1918*. Budapest, 2014. 113. A *Magyar Herkó Péter* szintén megünnepelte a második hadikölcsön nagy összegű befizetéseit: egy asztal körül áll a magyar, az osztrák, a német, a török alak, s számolják a rengeteg pénzt (1915. máj. 15. 8.).

¹¹¹ Sebesült huszárokat ábrázol a „*Huszárbánat*” című kép: *Borsszem Jankó*, 1914. szept. 20. 7.

hogy csupán abban különböznek, hogy a szomorú történetek (például: me nekültek) azokban a sajtóorgánumban – a cenzori szigor ellenére – sokkal inkább teret kaptak.¹¹²

A nagy háború alatt keletkezett rajzok tekintetében – annak ellenére, hogy vicclapokat vizsgáljuk – inkább elemezhetjük a gúny, az ironia és a propagandacélok ábrázolásának eszközeit, mint humoreszközöket.¹¹³ Az utókor kutatója igazán humorosnak csupán néhány képet és szóviccet tart, melyek közül a berlini lapból megemlíthetjük például az „Entente” feliratú kacsát, melyet kettévágtak az Ente- szótag végénél (Ente: németül ’kacsa’) vagy az új angol hadihajó neve UBF (United Britain Force), ami a képaláírás szerint lehetne az „U-Boot-Futter” (’U-Boot-eledel’) rövidítése is.¹¹⁴ Ötletes a *Borsszem Jankó* egyik, az Unicum plakátjára épülő képe Péter szerb királyról. A „hirdetés” címe „*Tragicum a szerb vizeken*”, a rajzé pedig „Eluszik a korona”. A karikatúrán az uralkodó – az unicumos üveg helyett – koronája után úszik.¹¹⁵ A bécsi lapok közül a *Kikeriki*-ben egy nagy svájci sajt lyukaiból „antant-egerekre” lőnek, s a rácsálók, azt a sajtot, amit már megettek, csak nehezen tudják megemészteni. A *Die Muskete* hasábjain pedig páncléba öltöztetett teve csal mosolyt az olvasó arcára,

¹¹² A fronton alkotó művészek hazaküldött képeiből közölt válogatást Malonyay Dezső: Magyar művészek a csatatéren és Csók István: Gary Ákos címmel: *Művészet*, 1915. 1. 2. sz. 1–48., 97–100.

¹¹³ Alexander Kozintsev tanulmányában háborús karikatúrákon vizsgálja a humor eszközeit ellenségábrázolások esetében. Megfigyelése szerint a háború alatt akkor bukkan fel a humor a propaganda eszköztárban, amikor nem a mobilizálás, hanem a szórakoztatás a cél. Humoros hatást kelt, ha az ellenség a.) gyenge és abszurd módon bukkan fel, b.) az ellenség csalóként, szélhámosként látható, c.) két ellenséges ország, vezető közül az egyik okos, a másik ostoba, s gyakran egymást játszik ki, d.) a „komikus degradálás”, amikor az ellenség ügyetlenként vagy állati ösztönökre és testi funkciókra (általában szexualitás vagy emésztés) utalva jelenik meg. Kozintsev, Alexander: War Propaganda and Humour: World War II German, British, and Soviet Cartoons. In: Demski, Dagnosław – Laineste, Liisi – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *War matters. Constructing Images of the Other (1930s to 1950s)*. Budapest, 2015. 87–89. Ezen eszközök mindegyikére találhatunk példákat korpuszunkban. Azt azonban, hogy az e mód-szerekkel készült rajzok valóban humorosnak hatottak-e, megmosolyogtatták-e a kortársakat vagy inkább a gúnyra fókuszáltak, s propagandafunkciójuk fontosabb, mint a nevettetés, források hiányában nem tudjuk biztosan eldönteni, de a mobilizálás szükségessége végigkísérte a háborút (a háború alatt végig törekedni kellett a lelkesedés fenntartására, az ellenség definiálására legyen szó akár a hátsószágról, akár a katonákról). Az általunk alább idézett humoros alkotások eltérő időpontokban láttak napvilágot, nem tűnik kimutathatónak tendencia abban a tekintetben, hogy éppen mobilizálás jellemezte-e a különböző országokat vagy sem.

¹¹⁴ *Kladderadatsch*, 1917. dec. 16. 690., *Kladderadatsch*, 1918. jún. 9. 285.

¹¹⁵ *Borsszem Jankó*, 1915. nov. 7. 32.

a *Wiener Caricaturen* alkotója szerint Paul von Hindenburg német hadvezér minden eszközt bevet a győzelem elérése érdekében: az ellenség apró katonáit, mint a port, könnyedén felporszívózza.¹¹⁶ Máskor igazi univerzumok közötti háborúnak lehetünk szemtanúi: ókori istenek és bolygók harcolnak az égbolton. A Szaturnusz gyűrűjéből kiálló fegyvereivel mindenfelé lövöldözik, Mars kézfegyverrel fut előre és lö, Neptunusz a tejúton egy hajón közelít és tüzel, Uránusz kézigránátokat dob le, Jupiter pedig villámokat szór.¹¹⁷ A *Mátyás Diák*ban meglepett marslakókkal találkozhatunk, akik távcsövön keresztül figyelik, hogy a Földön háború dúl, amin az égitestek csodálkoznak, a Nap azonban mérgesen tekint le.¹¹⁸

ÓKORI ISTENEK A HÁBORÚS PROPAGANDA SZOLGÁLATÁBAN

A karikatúrák szimbólumait, motívumait és a propagandacélokat szolgáló eszközzeit vizsgálva jelentősen több közös vonást fedezhetünk fel az osztrák, a német és a magyar vicclapok között, mint a fentebb bemutatott zsánerképek esetében. A 19. századi tradíciókat követve az alkotók újra meg újra felhasználták rajzaikon – a kortársak által jól ismert – jelképeket, így például ókori vagy germán mítoszok és bibliai történetek szereplőit.¹¹⁹ Mivel egy háborúról szóló képanyagot elemzünk, biztosak lehetünk benne, hogy a háborút és a békét perszonalifikáló római, illetve görög istenek (Mars, Arész, Pax) és a hozzá kapcsolódó, már keresztény asszociációk (az angyal és a galamb) teret kapnak a gúnyrajzokon. A németországi vicclapban 1916–1917-ben volt a háború istene a legnépszerűbb, s 1918-ban láthatjuk a legkevesebb képet róla. Különböző kontextusban, de szinte mindegyik elemzett vicclapban felbukkant a hadisten már 1914 őszén, a háború kezdeti hónapjaiban. A *Figaro* Olümposzon

¹¹⁶ *Kikeriki*, 1917. jan. 28. 1., *Die Muskete*, 1914. dec. 31. 5., *Wiener Caricaturen*, 1914. okt. 11. 1.

¹¹⁷ *Kikeriki*, 1914. nov. 29. 3.

¹¹⁸ *Mátyás Diák*, 1914. okt. 4. 1.

¹¹⁹ Az ikonográfiai hagyományt a rajzoló is elsajátította, s számíthattak arra, hogy a kortársak megértik ezeket az oktatásuk, szocializációjuk során megtanult utalásokat. A karikatúrák legsikeresebb szereplőiről évtizedekkel korábban állapította meg a *Borsszem Jankó* szerkesztői üzenetében Ágai Adolf, hogy „...A biblia, a classica litteratura, a mythologia s Aesopus állandó források, mert az innen szedett példákhoz nem kell »használati utasítás«” (1899. ápr. 9. 14.)

játszódo jelenetében a sok békeév alatt elhízott Mars beszélget Vénusszal,¹²⁰ míg a *Borsszem Jankó*ban Mars a hágai békepalota előtt áll – teljes fegyverzetben – és mosolyog, harcra kész a békés időszakot követően.¹²¹ A *Kladderadatsch* karikatúráján ugyanakkor erőteljesebben duzzadó, dühös alakot öltött az isten, aki nem csupán felfegyverezett, de vér is csepeg a fáklyájáról. A nyugat-európai hatalmak még próbálják őt visszatartani, de a méretaránybeli különbségek – Mars óriási, a katonák kicsik – mutatják, hogy ez lehetetlen vállalkozás. A két héttel később publikált gúnyrajzon az ugyancsak nagyméretű Mars – feltehetően – belerúgott a békébe, mivel Pax átrepült egy kerítés felett: az addigi békekorszakkal végleg leszámolt Mars.¹²² Pax ábrázolása a bécsi lapokban nem mondható gyakorinak. A *Kikeriki* szerint például Paxra a szerb görgeti rá a fegyverektől szúrósá vált földgömböt, azaz a háború kirobbanásáért, világméretűvé válásáért a balkáni ország a felelős.¹²³ A béke a berlini lap hasábjain fokozatosan egyre népszerűbbé vált 1915 és 1918 között, a *Borsszem Jankó*ban azonban nem mutatható ki ilyen tendencia, a béke itt 1917-ben jelent meg a legtöbbször, ezt követi 1916-os viszonylagos elfogadottsága. Mindkét évben megfigyelhető, hogy szimbólumait az év végén, egymást követően több számban közölték, amit 1916-ban magyarázhat a központi hatalmak békefelhívása (1916. december 12.), illetve 1917-ben a béketárgyalások megkezdése Oroszországgal. A béke általában olyan találásban jelent meg a lapokban, hogy az ellenség akadályozza a békekötéseket, békekísérleteket, mivel az egyértelműen megsemmisítené az ő céljaikat,¹²⁴ illetve mindegyik elemzett újságban Woodrow

¹²⁰ *Figaro*, 1914. okt. 10. 9. Vénusz figyelmezteti Marsot, hogy a harcok sok áldozatot foglaltak követelni: Vénusz kezében egy újság látható, melyen csak a halottak száma olvasható (8.000.000). A háború kezdetekor a cél vélhetően a nagyarányú túlzás lehetett, de az alkotó valószínűleg nem nagyságrendekkel tévedett: 9.442.000 főre teszik a katonai (csatateren és azon kívüli) halálozást. Broadberry, Stephen – Harrison, Mark (eds.): *The Economics of World War I*. Cambridge, 2005. 27. Idézi: Pogány Ágnes: A Nagy Háború hosszú árnyéka: az I. világháború gazdasági következményei. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, 2015. 278.

¹²¹ *Borsszem Jankó*, 1914. jún. 28. 9.

¹²² *Kladderadatsch*, 1914. aug. 2. 507., *Kladderadatsch*, 1914. aug. 16. 539., *Kikeriki*, 1914. aug. 16. 2.

¹²³ *Kikeriki*, 1914. aug. 23. 1.

¹²⁴ John Bull, a briteket megtestesítő figura nem engedi a békekötést: *Borsszem Jankó*, 1916. febr. 13. 1., *Borsszem Jankó*, 1916. jún. 4. 1., 1917. febr. 4. 1. A *Kladderadatsch* szerint pedig a béke anyaga véres karddal átszúrja a földgömböt, így köszönti Anglia az új esztendő: *Kladderadatsch*, 1916. jan. 2. 1: Paxot veszélyes állatként ketrecben tartja a brit és a francia miniszterelnök,

Wilson amerikai elnök látható mint „hamis” békeangyal, aki vagy fegyvereket birtokol, tehát valójában nem akarhat békét kötni, vagy pénzt juttat az antantországoknak a háborús kiadások fedezetéül.¹²⁵ Megünnepelte viszont a német és a magyar propaganda is a breszt-litovszki béke megkötését: a *Borsszem Jankó* képe szerint ekkor menedékre lelt a béke.¹²⁶ A háború végén azonban már egészen másként ábrázolták Paxot. Miután aláírták a compiegne-i fegyverszünetet, a berlini lapban egy szobor azt örököltette meg, amint az „igazságos béke” agyontapos egy német katonát.¹²⁷ A béke itt nem angyali vonásokkal rendelkezik, hanem inkább egy a pokolból felszínre került lénnel azonosítható.

A béke és háború közötti választást fejezték ki a rajzoló a kétarcú római istenen, Januson keresztül. John Bullt és Olaszországot is Janus-arcúként ábrázolták: van egy „békearc”-uk és egy „háborús arc”-uk, melyeket különböző szemlélőknek tesznek láthatóvá. A britek Michel irányába mutatják háborúzó orcájukat, Woodrow Wilson felé a másikat, míg Olaszország, amikor John Bull felé néz, háborús arcát villantja fel, amikor hátat fordít neki, már a béke-arcát. A *Borsszem Jankó*ban viszont Nikola Pašić, szerb miniszterelnök jelenik meg efféle kétarcúként.¹²⁸

David Lloyd George és Alexandre Ribot: *Kladderadatsch*, 1917. jún. 17. 337. Paxot koporsóba igyekszik kényszeríteni John Bull irányítása mellett az antant többi tagja mind a *Kladderadatsch*, mind pedig a *Borsszem Jankó* képe szerint: *Borsszem Jankó*, 1916. nov. 19. 1., *Kladderadatsch*, 1917. júl. 15. 395. Pax szorgalmasan locsolja a béke pálmáját, de a föld alatt brit és francia bogarak (újságok) rágják a gyökereit, ezek az orgánusok és békeellenes agitációjuk a felelős azért, hogy nem születhet meg a béke. *Die Muskete*, 1917. jan. 18. 7.

¹²⁵ Wilson először békeangyalként fegyvereken ülve, a kezében pedig pénzeszsákokat szorongatva: *Borsszem Jankó*, 1916. ápr. 30. 5. Ehhez hasonló a *Mátyás Diák* alkotása is: 1917. febr. 11. 4. A *Kladderadatsch*ban Uncle Sam, az amerikaiakat jelképező figura az, aki békét hirdet, de fegyvereket árul: *Kladderadatsch*, 1916. jún. 25. 382. A berlini lapban a pénz és a béke motívuma 1916-ban együtt még nem látható, de Wilson mint békeangyal, aki mellett viszont fegyverek és sisak található, már felbukkant: *Kladderadatsch*, 1916. dec. 3. 715. A karikatúra érdekessége, hogy Wilson sisakját az indiánábrázolásokat jellemző toll díszíti, s ugyancsak indiánokra jellemző kézfegyverek láthatók a rajzon. A *Figaró*ban nem angyalként látható Uncle Sam, hanem „zsídó” vonásokkal rendelkezik, a pénz és a spekuláció áll a kép mondanivalójának a középpontjában, de a kép címe („A hamis békeangyal”) utal arra, hogy nem békét hoz majd az azt hirdető elnök sem. *Figaro*, 1916. febr. 12. 1. Uncle Sam máskor a már haldokló Marsot eteti, így tartja életben, felelős a háború elhúzódásáért. *Kikeriki*, 1916. jan. 2. 11.

¹²⁶ *Borsszem Jankó*, 1918. márc. 10. 1., *Kladderadatsch*, 1918. jan. 13. 17. John Bull és a francia alak mérges, mivel Pax a medve hátán ül: *Mátyás Diák*, 1917. ápr. 4. 22. 1.

¹²⁷ *Kladderadatsch*, 1918. nov. 24. 585., *Kikeriki*, 1918. nov. 17. 7.

¹²⁸ *Kladderadatsch*, 1916. jún. 18. 359., *Kladderadatsch*, 1915. febr. 9. 73., *Borsszem Jankó*, 1914. júl. 12. 1.

A rajzoló a béke és a háború istenein kívül más ókori és germán mitológiai jeleneteket és szereplőket is behelyeztek első világháborús kontextusba. A tengeralattjáró-háború és a tengereken aratott győzelmek következtében találhatók ábrázolások Ägirről a német nyelvű újságokban, illetve Neptunuszról a *Borsszem Jankó*ban. Ägir nem csupán a germán mitológiai lények egyike volt, nevezetesen egy tengeri óriás istenekhez mérhető hatalommal, hanem egy német hadihajó is viselte a nevét az első világháborúban.¹²⁹ Ägir élelapokbeli ábrázolása – a mitológiai képekkel ellentétben – hasonlítanak a magyar lap Neptunusz-ábrázolásaihoz, amennyiben megtalálható nála a háromágú szigony, mely pedig eredetileg nem tartozott Ägir attribútumaihoz.¹³⁰ A Dardanelláknál kivívt tengeri győzelmeket az „angol Poszeidón”, akit török katonák üldöztek, adta hírül a *Kladderadatsch* olvasóinak. Az ellenszenvet keltő tengeri szörnyön Poszeidón attribútumai mellett John Bull vonásai is megjelentek, továbbá az angol zászlót mintázó fürdőnadrag.¹³¹ John Bull nem csupán menekült a tengeri hadszíntérről, hanem meg is szegénýtette őt a rajzoló akkor, amikor egy sirály „a tengerek urának” a fejére üritett, egy későbbi képen pedig egy rétság készül ugyanerre a tengerben álló Ägir feje felett.¹³²

¹²⁹ A germán mitológiában Ägir és felesége, Ran gyakran együtt szerepelnek, mint ahogy a karikatúrákon szintén felbukkant női alak is a tengerek mélyén. Ran ölése veszélyes a tengeri utazók számára, s mivel a hajótöröttket és a fuldoklókat is ő keríti be a hálójával, ő a tenger alatti holtak birodalmának uralkodónője. Haussig, Hans Wilhelm: *Götter und Mythen im alten Europa*. Bd. 2. Stuttgart, 1973. 79–80.

¹³⁰ Az óriás számos képen örül annak, hogy a német tengeralattjárók brit hajókat süllyesztettek el. *Kladderadatsch*, 1915. 01. 10. 29.; *Kladderadatsch*, 1917. dec. 16. 695., *Die Muskete*, 1914. okt. 29. 7., *Kikeriki*, 1917. febr. 25. 2. Neptunusz: *Borsszem Jankó*, 1916. jún. 11. 1., *Borsszem Jankó*, 1916. aug. 13. 5., *Kikeriki*, 1914. okt. 4. 7. A tematika – annak ellenére, hogy a Monarchia is rendelkezett flottával – a magyar vicclapokban ritkább, csupán ezen a két ábrázoláson bukkant fel a tengerek, vizek istene, s ekkor is német sikerekre reflektáltak (jütlendi csata). A *Kladderadatsch* is szerepelteti Ägirt a német győzelmek ünneplésekor, például 1916. június 11-én Ägir szigonyától, melyre a „Rule Britannia” felirat került, egy tengeri lényre emlékeztető, de John Bull vonásait viselő figura hátsója vérzik (352. old.). Hasonló tengeri szörny hátsójába szúrja a szigonyát egy a német flottát megtestesítő alak egy másik rajzon, melynek képaláírása már bibliai gonoszra utal (Belzebub) úgy, hogy John Bull nevét alakítja át „John Böllzebub”-ra. A szöveg szerint Michel azért támadott, mert őt Belzebub uszította, tehát a támadásért Nagy-Britannia a felelős. *Kladderadatsch*, 1917. febr. 18. 100.

¹³¹ *Kladderadatsch*, 1915. máj. 16. 320. A török hadsereg sikerrel védte meg a Dardanellákat a támadó francia és angol csapatokkal szemben, s a britek Gallipoli-félszigeti akciója sikertelen maradt.

¹³² Például: *Kladderadatsch*, 1916. febr. 20. 118., *Kladderadatsch*, 1917. okt. 28. 601. A sirály (németül: Möwe) aktualitását nem csupán az adta, hogy tengeri madár, hanem az is, hogy a német flotta 1915 decemberében szolgálatba állította az SMS Mövét (a hajó nevét írták Möweként is). A rétság azonban németül Seeadler (See: ’tenger’), s a német flottába tartozott 1916–1917-ben egy Seeadler nevű hadihajó.

A háborúhoz szervesen kötődik még a berlini lapban a trójai hősök megjelenítése, ami erőt adhatott a további küzdelmekhez, a kitartás szükségességét hirdette, hiszen a trójai harcok is hosszú évekig tartottak. Az Iliász és az Odüsszeia szereplőit láthatjuk az e mondanévkörhöz kapcsolódó ábrázolásokon. A trójai háborúhoz kapcsolható rajzok – három kivételtől eltekintve¹³³ – 1915-ben kaptak teret, mivel a rajzoló e mondanévkör szereplőit – földrajzi asszociációk folytán – egyértelműen az Égei-tengeren zajlott ütközetekhez kötötték.¹³⁴ Trójai hősök üdvözölték a német katonát a Dardanelláknál a „Zeus strafe England!” felkiáltással, karjukat lendítve,¹³⁵ de Zeus is nézi a magasból egy másik kép tanúsága szerint a modern kori trójai csatamezőt, s leszögezi, miben különbözött a világháború a trójai háborútól: „Itt egykor legalább a szép Helénaért küzdöttek – ma John Bull piszkos számlakönyveit”, ami egyben persze a brit háborús célokat állította rossz fénybe.¹³⁶ Churchill háta mögött pedig a modern kori Iliász egyik tengeri ütközete villan fel, de a főhős csak fintorog, dohányzik és iszik. Hiába néz rosszallóan a későbbi miniszterelnök, a szöveg szerint az egész világ számára nyilvánvaló a „hatalmas blamázs”, s a máskor „szószátyár” brit sajtó, például a *Daily Mail* most hallgat a sikertelenségről.¹³⁷ Csalódás éri nemcsak Churchillt, hanem Görögországot is, aki Pénélopé képében tűnik fel, de hozzá nem kérők érkeztek, hanem egy antant hajó bukkant fel a láthatáron, ami elszomorította a férjét hazaváró asszonyt.¹³⁸

¹³³ A gúnyrajzok mindegyike a szerb király Korfura való megérkezésén élcelődik, ahol az egyik kép tanúsága szerint az egyébként vendégszerető phaiákok, akik a görög mitológia alapján a mai Korfu szigetén éltek (Kerényi Károly: *Görög mitológia*. Szeged, 1997. 308.), menekülnek el Péter elől (*Kladderadatsch*, 1916. jan. 30. 66.), továbbá Achilleon (az Erzsébet királyné számára épült kastély neve, melyet Akhilleuszra emlékezve kapott) új lakóiról értesülhetünk, akik a szerbek. *Kladderadatsch*, 1916. jan. 23. 60.; *Kladderadatsch*, 1916. febr. 6. 81.

¹³⁴ Kivételt csupán az a rajz képez, melyen Akhilleusz szalutál egy német katonát, akit a „legdicsőbb hős”-nek nevez: *Kladderadatsch*, 1915. febr. 7. 85. E megállapításaink nem állják meg helyüket a bécsi lapok esetében, melyekben esetlegesebb a trójai faló szerepeltetése, nem olyan tudatos, mint a *Kladderadatsch*-ban. Például: *Die Muskete*, 1914. dec. 31. 7.; *Die Muskete*, 1918. jún. 6. 4.

¹³⁵ *Kladderadatsch*, 1915. ápr. 4. 221. A köszönés eredeti változata Ernst Lissauer (1882–1937) német költő nevéhez köthető („Gott strafe England!” – Isten büntesse Angliát!), aki írt egy gyűlölködő éneket is Angliáról („*Hassengesang gegen England*”). *Brockhaus Enzyklopädie*, Bd. 11. Wiesbaden, 1970. 507. A vers a *Kikeriki*-ben is felbukkant, amikor Neptunusz háromágú villájával három brit hajót tör össze: *Kikeriki*, 1916. jún. 11. 8.

¹³⁶ *Kladderadatsch*, 1915. máj. 2. 279.

¹³⁷ *Kladderadatsch*, 1915. júl. 18. 464. Winston Churchill egyike volt a Gallipoli-félszigeti partraszállás katonai vezetőinek.

¹³⁸ *Kladderadatsch*, 1915. okt. 24. 678. Az antant erők a semleges Görögországba, Thesszalonikába vezényeltek csapatokat Szerbia összeomlása után.

Ugyancsak a Dardanellákért folytatott harcokhoz kapcsolódik a legtöbb esetben a rodoszi kolosszus valamilyen módon átalakított ábrázolása. A Boszporusz bejáratánál áll egy török harcos több lap képe szerint is, s angol katonának igyekeznek legyőzni a kolosszust, ami lehetetlen vállalkozásnak tűnik.¹³⁹ A – néha gúnyosan mosolygó – kolosszusként való megjelenítése a szövetséges Oszmán Birodalomnak azt sugallta, hogy a Gallipoli-félszigetért folytatott küzdelem egyértelmű esélyesei a védekező törökök, s ez szöges ellentétben állt a megelőző évekre jellemző sztereotípiáikkal, melyek szerint az Oszmán Birodalom „Európa beteg embere”,¹⁴⁰ akinek testén már több amputációt is végrehajtottak, amikor területeket veszített.¹⁴¹ Az antant katonák, illetve flotta megrajzolása úgy, hogy apró harcosokat és hajókat láthatunk csak a képeken, ugyancsak felerősíti az ellentétet a két hadsereg ereje között: a török sereg jelentős túlerőben van, jók a győzelmi esélyei, mivel 5-6-szor nagyobbra rajzolták a szoborutánzatot, mint az angolokat.

A háború elhúzódásával megjelent a *Kladderadatsch* – és ritkábban a bécsi lapok – hasábjain Kronosz, az idő múlását perszifikáló titán. Douglas Haig, a brit expedíciós erők vezetője állapítja meg Kronoszlól, hogy korábban őket, a briteket szolgálta, most már azonban a németeket, tehát a háború elhúzódása az ellenség számára kedvezőtlen.¹⁴² Kronosz a beszélő a képen, amikor megállapítja a német békeajánlat (1916. december 12.) sírja előtt, hogy már eltelt egy év, s ő még mindig „háborús idő”-ként jár körbe-körbe, amiért nyilvánvalóan az antant okolható.¹⁴³ Ókori mitológiai figurák – elsősorban – a *Kladderadatsch* hasábjain 1915 és 1918 között rendszeresen felbukkantak, a legtöbb szereplő azonban csak egyszer-kétszer kapott teret, mindig aktuális eseményekhez kötve olyan formában, hogy a mítosz eredeti üzenete is tovább

¹³⁹ *Figaro*, 1915. márc. 27. 1.; *Kladderadatsch*, 1915. ápr. 4. 260.; *Borsszem Jankó*, 1915. máj. 2. 1.; *Kladderadatsch*, 1916. jan. 9. 31.

¹⁴⁰ A *Mátyás Diák* 1914 végén török sikereket jósol: „*A beteg ember meggyógyult*” című karikatúrán a török felkel az ágyából. *Mátyás Diák*, 1914. nov. 15. 5.

¹⁴¹ Az elemzett vicclapokban is – például a Balkán-háborúk kapcsán – számos alkalommal használták a rajzoló és szövegírók ezt a fordulatot, illetve az amputáció hasonlatát. Lásd: Tamás Ágnes: *Torzrajzok a Balkán-háborúkról. Létünk*, 2013. 2. sz. 42–62. A kórházi jelenetek, amputációk, orvos–beteg beszélgetések úgy bukkantak fel egyre gyakrabban a karikatúrákon, ahogy a közközhízi hálózat egyre inkább kiszélesedett a 19. század utolsó évtizedeiben. Vö. Keppel Csilla: *Hadisebesültek görbe tükörben. Bořivoj Rambousek első világháborús karikatúrái*. Szombathely, 2016. 8–9.

¹⁴² *Kladderadatsch*, 1917. máj. 27. 312.; „*Kronosz, a dezertőr*”, *Die Muskete*, 1917. dec. 27. 1.

¹⁴³ *Kladderadatsch*, 1917. dec. 9. 684.

degradálja az ellenséget, ne csak a gúnyos ábrázolásmód. A számos kép közül csupán néhány példát emelünk ki: Zeusként John Bull aranyat szór az antantországokat megszemélyesítő prostituáltakra¹⁴⁴ (Olaszország, Franciaország, Szerbia, Oroszország, Montenegró), az igen alacsonynak ábrázolt Luigi Cadorna, az olasz hadsereg főparancsnoka Fortuna előtt áll és verklein játszik, de már elvezítette a szerencse istenasszonyának kezét.¹⁴⁵ Emberi és állati vonásokat egyaránt magán viselő lényt is láthatunk, például egy „kentaúr” képében, melynek testét egy sebesült zsiráf alkotja, mellső lábai és feje pedig egy angol katonáé. A „kentaúr” hátán Marianne, Franciaország megszemélyesítője ül, ugyancsak sérülésekkel.¹⁴⁶ A bécsi lapokban kedvelt, visszatérő motívumok a különböző összeállítású Laokoón-szoborcsoportok,¹⁴⁷ de szintén többször bukkant fel az

¹⁴⁴ Ez a jelenet a bécsi lapokban is meglevenedett: *Die Muskete*, 1917. szept. 20. 6. A prostituáltként való megjelenítés erős ellenszenvet ébreszthetett a szemlélőben. A kortársakat a 19. század vége óta élénken foglalkoztatta az erkölcsi hanyatlás és a prostitúció és leküzdésének szükségessége (s láthatjuk, ezek a társadalmi jelenségek a propagandakarikatúrákon csak az ellenséget sújtják). Számos munka született magyar és német nyelven a témában, melyek történeti kontextusba helyezve vagy orvosi szemszögből megvilágítva vizsgálták a kérdéseket, s általában arra a következtetésre jutottak, hogy teljesen megszüntetni lehetetlen, de jogi és rendőrségi eszközökkel korlátozni kell. Igen gyakori, hogy a prostituáltakat kriminalizálták, gyengébb elméjűnek, primitívnek tartották őket a szerzők. E negatív tulajdonságokat összegzi például: Dr. Leonhard, Stephan: *Die Prostitution. Ihre hygienische, sanitäre, sittenpolizeiliche und gesetzliche Bekämpfung*. München–Leipzig, 1912. 61. A megszüntetésére tesz javaslatokat (például: korai házasság) az erkölcsrendészeti osztály vezetője: Schreiber Emil: *A prostitúció*. Budapest, 1917. 178–189. A helyzet változatlanlágát, a probléma megoldatlanságát mutatja, hogy a témával érintettekkel később is foglalkoztak: Dr. Bíró Béla: *A prostitúció*. Budapest, 1933.

¹⁴⁵ *Kladderadatsch*, 1915. júl. 11. 443., *Kladderadatsch*, 1917. nov. 18. 635. Zeus Danaét a mitikus történet szerint aranyeső képében termékenyítette meg. Danaét és gyermekét is a tenger habjai közé vetette dűhében Danaé apja, Akrisziosz, az argoszi király. Kerényi: *Görög mitológia*, 182–183. Azt a gondolatot, hogy a német propagandagépezet szerint Anglia sok pénzt herdált el a háborúra, több rajz is népszerűsítette. Az egyik szerint: „Alles fließt – noch immer! Aber am meisten das englische Geld in Griechenland!” *Kladderadatsch*, 1915. júl. 18. 464. A szöveg – mindamellett, hogy egy ókori filozófust látunk a képen, aki a „Times”-t olvassa – Epheszosi Hérakleitosz egy töredékére utal. „Minden mozog és semmi sem marad nyugalomban.” In: Platon: *Kratülosz*. 402a. Budapest, 2008. 49. Cadornát 1917 októberében váltották le főparancsnoki posztjáról, mivel a központi hatalmak áttörése Caporettonál sikerrel járt, s október végén, november elején elkezdték Olaszország belseje felé nyomulni.

¹⁴⁶ *Kladderadatsch*, 1916. jan. 2. 18. A kentaúr veszedelmes lény az antik mitológiában, félig ló, félig ember, mivel a történet szerint Kentauroszt kancákkal szeretkezett. Kerényi: *Görög mitológia*, 92. A rajzoló az állati testrészt megváltoztatásával az afrikai frontra irányította a szemlélő figyelmét.

¹⁴⁷ *Kikeriki*, 1915. dec. 12. 1., *Die Muskete*, 1917. febr. 15. 8., *Wiener Caricaturen*, 1918. jún. 20. 1., *Die Muskete*, 1918. aug. 22. 1., *Kikeriki*, 1918. okt. 6. 1.

ókori filozófus, Diogenész.¹⁴⁸ A gondolkodó a *Mátyás Diák*ban is teret kapott, egyik alkalommal például kenyeret keres Budapest utcáin.¹⁴⁹

MONDÁK, MÍTOSZOK, MESÉK ÚJ KÖNTÖSBEN

Míg az ókori görög vagy római jelenetekkel az ellenség lejárata lehetett a rajzoló célja, a germán mitológiai történetekkel, a monda- és mesekincs egyes elemeivel a berlini alkotók a német hadsereg és parancsnokainak nagyságát igyekeztek kifejezésre juttatni. Ilyen személy például Hermann, aki-nek a nevével fémjelzett emlékmű ma is áll a teutoburgi erdőben, ahol a germán törzsszövetség legyőzte Kr. u. 9-ben a római légiókat. A karikatúrán és az emlékművön is bátor hősként ábrázolt germán katonát láthatunk. A modern korba csöppent Hermann Gabriele d'Annunzio nevére, aki a modern kori római légiókat vezeti.¹⁵⁰ A háború kezdetén a germán katonák harcra biztatnak,¹⁵¹ majd Lurlei – hogy segítse a küzdelmeket – elcsábítja az ellenséget;¹⁵² Siegfried, aki Michelt testesíti meg, megölni készül Mimét, a gonosz, világuralomra törő törpét, a karikatúrán Herbert Asquith brit miniszterelnököt.¹⁵³ Mime a rajzon nem csupán alacsonyabb és gyengébb Siegfriednél, hanem valóságos csúf szörny is. Máskor a *Kikeriki*ben Siegfried a brit–francia sárkányt győzi le.¹⁵⁴ E képek Germania és a német hősök

¹⁴⁸ Szinópe Diogenész (i. e. 414 – i. e. 323) cinikus, népszerű görög filozófus, aki szerint a boldogság csak az erényes élettel érhető el, aminek feltétele, hogy anyagi javainktól megszabaduljunk. Diogenész állítólag Spárta utcáin fényes nappal lámpással keresett ilyen embereket, de nem talált, ami kifejezte véleményét kortársairól. *Pallas nagy lexikona*. 5. köt. Budapest, 1893. 336.

Kikeriki, 1914. dec. 13. 3., *Die Muskete*, 1916. márc. 9. 1.

¹⁴⁹ *Mátyás Diák*, 1915. febr. 18. 5.

¹⁵⁰ *Kladderadatsch*, 1915. jún. 20. 395. Gabriele d'Annunzio olasz pilótaként szolgált. Hermann másor is feltűnt, például amikor a nagyszombati győzelmet ünnepli: *Kikeriki*, 1916. okt. 8. 1.

¹⁵¹ *Kladderadatsch*, 1914. aug. 9. 523., *Kladderadatsch*, 1914. aug. 23. 562.

¹⁵² *Kladderadatsch*, 1916. nov. 19. 687. Lurlei sellő, aki a legenda szerint a Rajna egyik sziklájánál (Loreley) elterelte a hajósok figyelmét azzal, hogy hosszú haját fésülte, így hajójuk zátonyra futott, majd elsüllyedt. *Brockhaus Enzyklopädie*, Bd. 11. Wiesbaden, 1970. 593. E kép is a tengeri hadszínterekre, a tengeralattjáró-háborúra vonatkoztatható – német sikereket sugallva, mivel még a sellők is őket segítik a küzdelmekben.

¹⁵³ *Kladderadatsch*, 1918. jan. 6. 16. A torzrajz Richard Wagner germán mítoszokra épült *Siegfried* című operájának librettóján alapul, mely szerint Siegfried megölte Mimét.

¹⁵⁴ *Kikeriki*, 1917. máj. 6. 8.

nagyságát fejezték ki,¹⁵⁵ akik megfelelő módon tudnak viselkedni az ellenséggel – és a hadifoglyokkal –, sugallva ezzel, hogy az antanthatalmak nem elég járatosak az etikettben és a kultúrában.¹⁵⁶ A magas és méltóságteljes Germania az egyik képen Adolph Knigge, a felvilágosító író *Über den Umgang mit Menschen* (*Az emberekkel való bánásmód*, 1788) című könyvét tartja a kezében az apró termetű Asquith és Lloyd George felé, akiknek a keze beleragad a piszokba.¹⁵⁷ Germania pajzsként tartja maga előtt Paul von Hindenburgot, aki egy másik képen medvebőrbe bújva bukkant fel, hirderve a várható sikereket a keleti fronton.¹⁵⁸ A rajz, mely nem nevezhető gúnyrajznak, Hindenburgot dicsóíti – az ellenség ábrázolása nélkül –, s címét („*Der Bärenhäuter*”) egy Grimm-meséből kölcsönözték. A történet egy katonáról szól, akinek bátorságát az ördög úgy tette próbára, hogy meg kellett ölnie egy medvét, s annak a bundáját kellett viselnie hét teljes éven keresztül. Mivel kitartó volt a katona, elnyerte a jutalmát, s élete végéig boldogan élt. Tehát kitartással – s a keleti fronton a háború kezdete óta folytak hadműveletek – minden elérhető.¹⁵⁹ A rajzot látva a szemlélő rögtön a keleti frontra asszociált, s nem csupán Hindenburg személye miatt, hiszen a medve hosszú évtizedek óta az Oroszországot megtestesítő állat volt a karikatúrákon.¹⁶⁰

A háborús küzdelmeket nemcsak mesék és mondák, hanem jól ismert bibliai jelenetek segítségével is megjelenítették a karikatúrákon. A test-test elleni küzdelmekhez rokonítható Dávid és Góliát bibliai története, mely csak a *Borsszem Jankó* hasábjain bukkant fel, ahol John Bull látható Dávidként és Németország

¹⁵⁵ Az országokat és Európát az élclapok hölgyként jelenítették meg (például: Germania, Britannia, Hungária, Ausztria), ami antik tradíciókat őriz, amikor még Európát szimbolizálták ifjú nőalakként, később az a keresztény jelképek közé is beépült. Ripa, Cesare: *Iconologia. Azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja.* (ford.: Sajó Tamás) Budapest, 1997. 399–400.

¹⁵⁶ Életképeken a *Borsszem Jankó* rajzolói többször bemutatták, hogy Magyarországon jobb hadifoglynak lenni, mint Oroszországban „szabad” embernek, így sokszor örülnek a hadifogságnak (1914. okt. 4. 3., 1915. júl. 25. 9., 1915. jan. 17. 3. egyszer a *Mátyás Diák*ban is látható a téma: 1914. szept. 6. 1.). Ezzel szemben a karikatúrák, melyekkel az ellenséget animálták, degradálták, róluk igyekeztek olyan képet kialakítani, mely szerint embertelenek – főként a hadifoglyokkal –, arra sarkallhatta a magyar katonákat, hogy véletlenül se essenek fogságba.

¹⁵⁷ *Kladderadatsch*, 1916. szept. 3. 522. „*A piszok ellen*”

¹⁵⁸ *Kladderadatsch*, 1915. okt. 3. 623., *Kladderadatsch*, 1917. szept. 30. 529.

¹⁵⁹ Grimm, Jacob: *Kinder- und Hausmärchen*. Bd. 2. Leipzig, 1843. 71–76. A mesét értelmezi: Salber, Wilhelm: *Märchenanalyse*. Bonn, 1999. 59–61.

¹⁶⁰ A medve a cári Oroszország összetett címerpajzsán látható állatok egyike.

Góliátként.¹⁶¹ Különböző eseményekhez kapcsolódva, de mind a berlini, mind pedig a pesti és az egyik bécsi lapban is feltűnt a keresztre feszítés motívuma. A *Borsszem Jankó* képen először még nem Krisztus látható, hanem a Belgiumot megszemélyesítő nő, aki mellett két német katona áll, John Bull pedig Pilátusként kezeit mossa. Miután a német csapatok átlépték Belgium határát, az ország – többek között – Nagy-Britanniától is segítséget kért, ez ihlethette meg Bér Dezsőt (3. kép).¹⁶²

3. kép

„A megfeszített Belgium

John Bull Pilátus.

– Én pedig mosom kezeimet ...”

A német rajzoló az angol csapatok Szentföld elleni támadását ítélte el azon karikatúrájával, melynek középpontjába a keresztre feszített Krisztus került, aki körül bombák repülnek, illetve csapódnak be.¹⁶³ A *Die Muskete* nem az első világháborúhoz, hanem az orosz forradalomhoz köti ezt a motívumot: a bolsevik lefejezte – a már nem a kereszten ábrázolt – Jézust. Ha a bolsevizmus győz – üzeni a rajzoló –, a feltámadásra már nincs esély.¹⁶⁴

¹⁶¹ *Borsszem Jankó*, 1915. máj. 16. 5. Dávidként megjelenik még az Egyesült Államokat perszonalizáló figura is, Anglia a Góliát, Wilson pedig az üzletről prédikál. *Borsszem Jankó*, 1916. márc. 12. 1.

¹⁶² *Borsszem Jankó*, 1914. okt. 18. 1. A másik kép nagypéntek alkalmából készült 1917-ben: két katona látható rajta, akik a kereszten szenvedő Jézust őrzik. *Borsszem Jankó*, 1917. ápr. 8. 3.

¹⁶³ *Kladderadatsch*, 1917. júl. 15. 404.

¹⁶⁴ *Die Muskete*, 1918. jún. 13. 3.

A háború borzalmaihoz – melyek a propagandaképek tanúsága szerint első sorban az ellenséget sújtják – szorosan kapcsolódik Lucifer és a pokol, illetve a halál tradicionális megjelenítése kaszásként. Különösen ellenszenvesnek tünteti fel a *Die Muskete* azon rajza az antantországokat, melyen ezek a halál társaságban ruletteznek. A képen a halál a krupié, s felszólítja a játékosokat, Edward Greyt, az Egyesült Királyság külügyminiszterét, III. Viktor Emánuel olasz királyt, Raymond Poincaré francia elnököt, II. Miklós orosz cárt, I. Ferdinánd román királyt, hogy „Tegyük meg tétjeiket, uraim!” A vezető politikusok egy különleges játékasztalra, Európa térképére öntik ki zsákokból a kis embereket tétként, azonban a francia és a brit nem tesznek tétet, a halál pedig megpörgeti a rulettkereket. A kép címe is sugallja, hogy kockázatos játékot űznek („*Va banque!*” azaz „Mindent vagy semmit!”), melynek során – gyáva módon – a brit és a francia nem vállal rizikót, de végignézik, ahogy a többiek feláldozzák a katonáikat.¹⁶⁵

A sátán a *Kladderadatsch*-ban és a *Kikeriki*-ben látható. A berlini lapban valamilyen szereplővel a háború minden évében felbukkant. Lucifer bőrébe bújtatták Edward Greyt, akinek békeközvetítési szándékát ezáltal megkérdőjelezték, ördöginek minősítették, de nem csak ő, az angol kereskedelmi háború is sátáni vonásokat öltött. Pokolra jutott az Olaszországot perszónifikáló alak, s az olasz miniszterelnököt, Antonio Salandrát az ördög viszi magával az alvilágba a lemondását követő szám egyik karikatúráján, sőt Wilson elnök is megpillantható a pokolban. Különböző figurák megjelentek egy a pokolban fortyogó üst mellett, de az ördögi lények az alvilágban szintén bevezették a háborús újításokat, ugyanis szögesdrótokat húztak ki.¹⁶⁶ A *Kikeriki*-ben Lucifer forrósitja fel a pokol tüzeit az áruló Salandrának, máskor nagyon örül Herbert Kitchenerek, aki úton van felé.¹⁶⁷ A földi paradicsom képe ugyancsak megjelent a berlini lapban, de ez a terület Német Michel és Éva, azaz egy osztrák–magyar hölgy territórium.

¹⁶⁵ A halál a képek szerint csak az ellenségre leselkedik, az ő soraikat tizedeli, például: *Borsszem Jankó*, 1914. aug. 2. 7.; *Borsszem Jankó*, 1917. júl. 15. 7. *Kladderadatsch*, 1914. nov. 29. 751. *Kladderadatsch*, 1917. máj. 2. 281., *Die Muskete*, 1916. okt. 26. 1., *Die Muskete*, 1917. márc. 22. 1., *Mátyás Diák*, 1915. júl. 18. 1.

¹⁶⁶ *Kladderadatsch*, 1914. aug. 16. 550., *Kladderadatsch*, 1914. nov. 29. 754., *Kladderadatsch*, 1915. aug. 1. 477., *Kladderadatsch*, 1916. márc. 26. 198., *Kladderadatsch*, 1916. jún. 25. 373., *Kladderadatsch*, 1916. nov. 5. 657., *Kladderadatsch*, 1917. márc. 31. 179., *Kladderadatsch*, 1918. aug. 25. 415.

¹⁶⁷ *Kikeriki*, 1916. febr. 13. 1., *Kikeriki*, 1916. jún. 18. 3., *Kikeriki*, 1916. jún. 18. 8.

Herbert Kitchenerek: a 19. század utolsó negyedének legismertebb és legtapasztaltabb brit katonatisztjeinek egyike, harcolt Afrikában és Indiában a Nagy Háború előtt. 1916. június 5-én hunyt

Évát egy John Bull vonásaival rendelkező kígyó akarja elcsábítani, illetve a romániai eredményes harcok időszakában Ádámnak és Évának egy angyal mutatja a román tájat mint újonnan megszerzett területet.¹⁶⁸

CÍMERÁLLATOK ÉS AZ ORSZÁGOKAT PERSZONIFIKÁLÓ ALAKOK

Mind az antanthatalmakat, mind pedig a központi hatalmakat perszónifikáló állatok felbukkantak a képeken, s alkalmat adtak az ellenség kigúnyolására, lekicsinyelésére, illetve ha sérülten ábrázolták őket, talán hatalmuk elvesztését, erejük megfogyatkozását is sugallhatták.¹⁶⁹ A medve mindegyik elemzett lap hasábjain látható, leggyakrabban a berlini újságban, ahol 1915 tavaszáig még sebesülések nélkül küzd a címerállat, majd májusban bukkan fel először kötözésekkel s hiányos bundával, később véresen, az orosz visszavonulás veszteségeire rámutatva.¹⁷⁰ Egy évvel később, 1916 novemberében számos kötés jelent meg a medve minden testtáján, s nem harcol már, csak megtörtén ül. Sérüléseinek számát 1917 elejéig fokozták még a német rajzoló, majd ismét egészségesen áll előttünk az állat, melyet az antant erők újra harcokra akartak kényszeríteni, de ekkorra már megerősödött, s már nem úgy táncol, ahogy az antant füttyöl. 1918 őszén apró amerikai, angol, japán és francia emberkéik csiklandozzák a medvét, de ő a hátára fordul, s maga alá temeti őket hempergés

el, amikor az őt szállító cirkáló aknára futott. Szijj Jolán (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban. Lexikon*. Budapest, 2000. 370. Bognár Zoltán szócikke.

¹⁶⁸ *Kladderadatsch*, 1915. jan. 17. 44., *Kladderadatsch*, 1917. aug. 12. 452. A *Die Muskete*-ben egyszer szintén feltűnik az Édenkert, ahol Viktor Emánuel (Ádámként) nem éri el a fán lógó almákat („Trieszt, Pula, Görz, Trient”), nem sikeresek a katonai akciói. *Die Muskete*, 1915. szept. 30. 2.

¹⁶⁹ Otto Baur ikonográfiai kutatásai szerint az ember–állat karikatúrák célja a külső és belső emberi tulajdonságok leírása egy állat felidézésének segítségével. Három alaptípust különbözteti meg ezeknek a rajzoknak: a.) csak egy-egy testrészt alakít át a rajzoló állati testrészé, ami gyakran szoros kapcsolatban áll mitológiai lényekkel, tradíciói az antik mitológiához köthetők; b.) az ember helyett egy állatot pillanthatunk meg, ami típusát tekintve az ókori fabulákkal mutat rokonságot; c.) emberként láthatjuk a kifigurázott alakot, de az alak kifejezetten állatias vonásokkal is rendelkezik. Ez az utolsó ábrázolási típus 1600 körül jelent meg, s a másik kettőből alakult ki. Baur, Otto: *Der Mensch-Tier-Vergleich und die Mensch-Tier-Karikatur. Eine ikonographische Studie zur bildenden Kunst des neunzehnten Jahrhunderts*. Köln, 1973. 4–11. Az emberi alakok eltorzított megjelenítését és a dehumanizálás eszközeit elemzi első világháborús képeslapokon Kunt Gergely: Az ellenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon. *A Hadtörténeti Múzeum Értésítője*, 2011. 227–242.

¹⁷⁰ *Kladderadatsch*, 1915. máj. 16. 305., *Kladderadatsch*, 1915. szept. 5. 551.

közben: Oroszország már nem fogható hadra. A képaláírás szerint ezek az országok alkotják a „tetűhadesereg”-et.¹⁷¹ A magyar rajzolóok kevésbé látványosan használták fel a sérült címerállatot propagandaeszközként: a medvét 1915 márciusában ugyan bekerítették az osztrák–magyar és a német erők egy képen, s egy év elteltével már kimerült az állat, mégis legközelebb „szökésének” lehetünk tanúi, amikor elszalad az antant ketrecéből a fegyverszünet megkötését követően.¹⁷²

Az angol címerállatok – az unikornis és az oroszlan – ábrázolásai hasonlóak a medvééhez: amikor az antant erők a szárazföldön veszteségeket, vereséget szenvedtek el, bekötözve, sebesülten, vérezve és néha sírva láthatjuk az oroszlan. Nem az állatok királyának járó tisztelet nyilvánul meg azon a rajzon sem, mely szerint az oroszlan sírva könyörög a török pasának Egyiptomban, vagy amikor egy ketrecben sír, az őt szállító német katonák pedig harmonikáznak és ünnepelnek Armentières-ben.¹⁷³ Az unikornis ritkábban – s csak a *Kladderadatsch*-ban – feltűnő állat, legjellemzőbb vonása az, hogy nekiront valaminek, az egyik ábrázoláson például a török zászlónak.¹⁷⁴ A képeken – tengeri ütközetek esetében – oroszlanfókaként is megjelent Anglia, továbbá John Bull erőszakosságát teszi hangsúlyosabbá a rajzokon önállóan nem gyakran felbukkanó vicsorgó bulldog is.¹⁷⁵ A berlini lap egyik képen azonban a gall kakas „ugat” egy kikötözött hadifogolyra, s a képaláírás szerint ez az „Untier” az angol bulldog és a kakas keresztezésével jött világra.¹⁷⁶ Franciaország gallsapkás kakasként való ábrázolása nem az ország címeréhez köthető, de ókorig visszanyúló tradíciókkal rendelkezik, már a rómaiak is használták a terület lakóinak megnevezése-

¹⁷¹ *Kladderadatsch*, 1916. nov. 19. 689., *Kladderadatsch*, 1917. jan. 21. 33., *Kladderadatsch*, 1917. márc. 25. 176., *Kladderadatsch*, 1917. jún. 10. 332., *Kladderadatsch*, 1917. júl. 1. 365., *Kladderadatsch*, 1918. aug. 25. 417., *Kladderadatsch*, 1918. szept. 22. 475.

¹⁷² *Borsszem Jankó*, 1915. márc. 21. 1., *Borsszem Jankó*, 1916. febr. 27. 9., *Borsszem Jankó*, 1917. dec. 16. 1., *Mátyás Diák*, 1915. máj. 9. 4. A *Figaró*-ból csupán egy kép áll rendelkezésünkre, melyen a medve bekötözött manccsal látható: *Figaro*, 1917. ápr. 15. 1. A többi bécsi élcslapban, főként a *Kikeriki*-ben, ennél többször, – a *Kladderadatsch*-hoz hasonlóan – a front eseményeit követve tűnt fel az Oroszországot szimbolizáló vadállat. *Kikeriki*, 1914. szept. 20. 3., *Kikeriki*, 1915. febr. 28. 8., *Wiener Caricaturen*, 1915. szept. 26. 1., *Kikeriki*, 1916. júl. 30. 2., *Kikeriki*, 1918. márc. 10. 4.

¹⁷³ *Kladderadatsch*, 1915. okt. 31. 706., *Kladderadatsch*, 1918. ápr. 28. 216. Az oroszlan, amint belegabalyodott a szögesdrótra, s ezért vérzik, a *Borsszem Jankó*-ban is látható: *Borsszem Jankó*, 1916. aug. 20. 1. Az állatok királya betegen fekszik: *Borsszem Jankó*, 1918. jún. 23. 7. Sérült, bekötözött oroszlan: *Kikeriki*, 1914. okt. 18. 1., *Die Muskete*, 1915. márc. 11. 7.

¹⁷⁴ *Kladderadatsch*, 1915. jan. 3. 9.

¹⁷⁵ A vérző foka csak lassan halad: *Kladderadatsch*, 1916. júl. 23. 431.

¹⁷⁶ *Kladderadatsch*, 1917. márc. 11. 133. (un-fosztóképző, Tier-állat)

ként, mivel a 'gallus' latin főnév 'kakas'-t és 'gall férfi'-t, illetve 'galliai'-t is jelent. A szimbólummal, ahogy a medvével vagy az oroszlanal is, a francia vereségeket kívánták megjósolni vagy megünnepelni, illetve sebesülten ábrázolásával a (várható) német fölényt sugallták.¹⁷⁷

Hasonló célokat szolgáltak azok a karikatúrák, melyeken az országokat perszonalifikáló figurák (a gallsapkás Marianne, Iván, a kozák, Uncle Sam és John Bull) jelentek meg sérülten, kötözve és vérezve. Ezekhez a torzrajzokhoz képest óriási kontrasztot jelentett a gyönyörűen repülő német sas, mely ugyan-csak címerállat, vagy az egészséges, erős, bátor, tette kész osztrák–magyar és német katonák.¹⁷⁸ Elsősorban a berlini rajzolóok fegyvertárába tartozott a sérült állatok és emberek ábrázolása, de amikor nem sebesülten láthatók az antantországok képviselői, akkor is erőteljesen torzítva bukkantak fel. A pesti és bécsi élcslapok alkotói mindenekelőtt arcukat, testarányaikat változtatták meg, a berlini rajzolóok ennél szélesebb eszköztárral dolgoztak: láthatjuk őket mezítelenül vagy foltos ruhában, arcuk, testarányaik mindig torzak, gyakran idősök és – ha nem az éhezésre utal a rajz – túlsúlyosak, míg a németek fiatalok és szépek. Foltozott, szakadozott ruhájuk – mely ábrázolásmód Nikola, a montenegrói uralkodó és Péter, a szerb király esetében igen gyakori – szegénységükre, véges pénzforrásaikra is utal, s megerősíti számukra a háború végkimenetelét. Meztelenségük, illetve az, hogy feltűnnek szeretőkként (akár két férfit szimbolizáló alak is) vagy prostituáltként, különösen ellenszenvenessé tehetette az olvasók számára az antantországokat.¹⁷⁹ A szakadt ruhát és lyukas cipőt egyes rajzokon nemcsak a szemlélő asszociációi köthették össze a koldus jellemzőivel,

¹⁷⁷ Sérült gall kakas: *Figaro*, 1914. okt. 10. 4., *Kikeriki*, 1915. jún. 20. 3., *Kladderadatsch*, 1916. júl. 23. 431., *Wiener Caricaturen*, 1917. okt. 10. 1., *Mátyás Diák*, 1915. jan. 24. 1. Bekötözött bulldog és sebesült gall kakas: *Borsszem Jankó*, 1918. ápr. 7. 1.

¹⁷⁸ Sérült antantországok emberként például: *Figaro*, 1914. okt. 10. 1., *Kikeriki*, 1915. jún. 13. 8., *Borsszem Jankó*, 1916. okt. 22. 1. Német katonák például: *Kladderadatsch*, 1914. nov. 15. 717., *Kladderadatsch*, 1915. máj. 16. 307., *Mátyás Diák*, 1915. jún. 27. 1., *Mátyás Diák*, 1915. aug. 1. 1., *Mátyás Diák*, 1915. nov. 7. 5., *Mátyás Diák*, 1916. szept. 10. 1.

¹⁷⁹ Foltozott, szakadt ruha például: *Kladderadatsch*, 1916. júl. 16. 411., *Kladderadatsch*, 1918. ápr. 7. 161. Torzított emberalak: *Kladderadatsch*, 1917. jan. 28. 56., *Kladderadatsch*, 1918. jan. 13. 17. Meztelenek: *Kladderadatsch*, 1917. nov. 11. 621., *Kladderadatsch*, 1918. jún. 2. 267. Szeretők: *Kladderadatsch*, 1915. dec. 5. 773., *Kladderadatsch*, 1917. júl. 15. 397., *Kladderadatsch*, 1918. júl. 28. 367., *Kladderadatsch*, 1917. okt. 14. 573. Prostitúáltként, illetve kihívó, könnyűvéru nőként Marianne-t láthatjuk: *Kladderadatsch*, 1914. dec. 13. 790., *Kladderadatsch*, 1916. márc. 12. 157., *Mátyás Diák*, 1915. jan. 31. 4. A *Kikeriki* jellegzetes, gyakori ábrázolásmódja, hogy Péter szerb királyt sertések társaságában szerepeltette. *Kikeriki*, 1916. júl. 23. 1.

4. kép
„Az Entente-mulatóban
Mistress Albion. – Az én üzletem biztos.
Ha a vendég nem fizet, behajtom
a cechet Marianneon.”

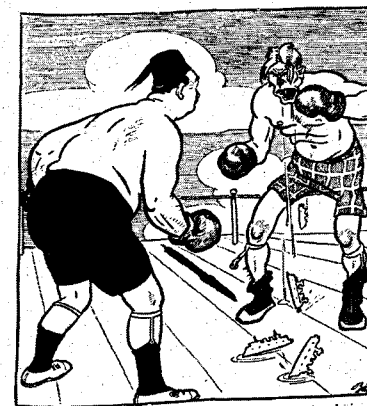
hanem a képalírások szerint is koldultak az ellenség alakjai. A *Borsszem Jankó*ban csak a szerb és montenegrói vezetők tűnnek fel kéregetés közben, a *Kladderadatsch*-ban az angolok is kérnek pénzt Wilsontól.¹⁸⁰ Hasonlóképpen az ellenség lejáratása a célja azoknak a képeknek, melyeken John Bull ittasan a whiskysüveg, Iván pedig a vodka társaságában, vagy alkoholfogyasztás közben láthatók, illetve étteremben vagy mulatóban veszekszenek az antantot megszemélyesítő figurák (4. kép).¹⁸¹ Az ellenség erejét, tehetségét becsmérelik, teszik nevetségessé, amikor bohócként, circuszi jelenetben vagy gyermekjátékot megformázó bábuként kaptak teret. Ezt a humoreszközt a *Borsszem Jankó* rajzolói gyakrabban használták, mint a többi lapé.¹⁸²

A háborús küzdelmek nagyságát sporteseményeken keresztül is megjelentették a karikatúrák, melyek közül a bokszt tekinthető a legnépszerűbb ábrázolt sportágnak, mivel ez lehetőséget adott a rajzolóknak arra, hogy vagy két hadvezért állítson egymással szembe, vagy az országokat szimbolizáló figurák kerültek a ringbe. Mindkét változatban jól szemléltethető, hogy az ellenség

¹⁸⁰ Koldus: *Kladderadatsch*, 1916. jún. 11. 358., *Kladderadatsch*, 1918. jan. 27. 45., *Borsszem Jankó*, 1915. aug. 15. 1.

¹⁸¹ *Kladderadatsch*, 1915. ápr. 18. 245., *Kladderadatsch*, 1915. ápr. 11., *Kladderadatsch*, 1918. okt. 6. 508., *Kikeriki*, 1914. aug. 9. 10., *Kikeriki*, 1915. ápr. 11. 8., *Mátyás Diák*, 1915. dec. 12. 1. A *Borsszem Jankó* egyik alkotásán Marianne-hoz is társított a rajzoló jellemző alkoholt, az abszintot: *Borsszem Jankó*, 1914. aug. 16. 7. A hőstettek helyett a kép szerint az antantországokat perszonalifikáló személyek inkább alkoholt fogyasztanak és egymással flörtölnek.

¹⁸² *Kladderadatsch*, 1914. dec. 6. 770., *Borsszem Jankó*, 1915. febr. 21. 5., *Borsszem Jankó*, 1915. júl. 4. 5., *Borsszem Jankó*, 1917. jún. 24. 1.

5. kép
„Angol-török box-mérkőzés
Goddam, ez a fickó sorra
kiüti a fogaimat és a világ előtt még jó
képet kell vágnom hozzá.”

gyengébb, véznább, izzad, sőt vérzik is, s lassan össze fog rogni a küzdelem terhe alatt, a szövetséges erő pedig győzni fog – akár kiütéssel is, mivel izmsabb, erősebb, magasabb a bokszolója. A pesti élclap rajzolója is papírra vetett bokszmeccseket, például amikor a török katona kiüti az angol fogait, melyek hajók formájában hullnak le a ringbe (5. kép).¹⁸³

CIVILIZÁCIÓ VERSUS BARBARIZMUS

Az alkotók nemcsak azt örökítették meg és hirdették rajzaikon, hogy az ellenség kevésbé hősi, kevésbé sikeres, mint a saját csoport, hanem igyekeztek megcáfolni, nevetségessé tenni az ellenséges propagandát is. Nagy-Britannia propagandájában fő céljaként a kis nemzetek védelmét, továbbá – Franciaországgal együtt – az európai civilizáció, az egyenlőség, a szabadság terjesztését jelölte meg, míg Németország egy magasabb kultúra átadását.¹⁸⁴ Elsősorban az

¹⁸³ Hindenburg és Nyikolaj Nyikolajevics orosz nagyherceg, a cári haderő főparancsnoka bokszolnak: *Kladderadatsch*, 1914. dec. 27. 807. *Borsszem Jankó*, 1915. márc. 28. 7. Hindenburg a *Borsszem Jankó* képen birkózó, ellenfele ugyancsak orosz: a cár, II. Miklós: *Borsszem Jankó*, 1915. szept. 19. 1. A háború végéhez közeledve már nem orosz, hanem francia (Ferdinand Foch) ellenfelet kapott Hindenburg: *Wiener Caricaturen*, 1918. márc. 10. 1. Máskor Wilson öklözik John Bull edzősködése mellett: *Mátyás Diák*, 1918. szept. 15. 1.

¹⁸⁴ Demm: *Propaganda and Caricature*, 175–176. Az antantpropagandát az első világháború alatt jellemezte Henri Bergson kijelentése, mely szerint a háború a „civilizáció harca a barbarizmus ellen”, míg a német nézőpontot a „*Felbívás a kultúrvilághoz*”

antantországok civilizátlanságát, kulturátlanságát hangsúlyozták a karikatúrák, és azt, hogy elnyomják a kis nemzeteket, e negatív vonásokat egyes képeken szembeállították a német kultúra eredményeivel. Ez a tematika 1914-től már felbukkant a *Kladderadatsch*-ban, a *Borsszem Jankó*-ból azonban teljesen hiányzott.¹⁸⁵ A civilizátlanság bemutatására leggyakrabban alkalmazott eszközként a német lap a francia hadsereg fekete katonáin gúnyolódott, őket többször kannibálnak vagy a majmokkal hasonlatosnak állította be, így becsmérelve a francia haderőt.¹⁸⁶ Az olasz katona is látható majomként, aki egy nő haját tetvérszi, s a jóval magasabb és erősebb, s emberi vonásokkal rendelkező Michel rosszállóan figyel a – saját állításuk szerint – ősbibb kultúrával rendelkező olasz nemzetet. 1917-től Wilson is – azon kívül, hogy gyakrabban látható indián képében – felbukkant majomként.¹⁸⁷ A brit hadseregben szintén helyet kaptak színes bőrű egységek, melyeken a német rajzoló persze előszeretettel gúnyolódott.¹⁸⁸ A civilizációt hirdető csak romboltak, halottakat hagytak maguk után, sugallták, a szövetségben nem

című nyilatkozat deklarálta, mely szerint a német kultúrát ért támadások egyben a német hadsereg elleni támadások. Ennek jegyében működött a propagandagépezet a Nagy Háború alatt. Idézi: Tomka Béla: Az első világháború mint történeti korszakhatár. In: Uő (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, 2015. 16.

¹⁸⁵ Az egyetlen képen, melyen a civilizátlanságon gúnyolódik a *Borsszem Jankó*, románok láthatók. *Borsszem Jankó*, 1916. szept. 3. 7. A bécsi lapokat sem jellemezte a tematika, de találhatunk rá példát: *Die Muskete*, 1914. szept. 3. 8. A *Mátyás Diák* is csak egy ilyen képet közölt, melyen a magyar alak a „kultúra” pajzzsal védekezve, kezében karddal párbajozik Ivánnal. Az oroszoknál tört láthatunk és teste vodkásüveg alakú. *Mátyás Diák*, 1914. aug. 16. 1.

¹⁸⁶ A francia vezetés fontos civilizációs szerepet tulajdonított annak, hogy a gyarmatokról származó katonák is harcoltak Európában, továbbá a francia erőforrások is korábban elapadtak volna a kolóniákról származók nélkül. Majoros István: *Vérségtől a győzelemig: Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében, 1871–1920*. Budapest, 2004. 51. Az ellenség animizálása, kifejezetten, ha az majomként vagy kukacként (*Kladderadatsch*, 1917. júl. 1. 371.) történt, a 19. század utolsó évtizedei óta a lealacsonyítás olyan módszere, mellyel a darwini evolúciós tanokra is igyekeztek utalni, arra, hogy az ellenség nem-ember, hanem egy alacsonyabb rendű fajhoz tartozik, ezért irtandóvá, megsemmisíthetővé válik. Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, 1997. 73., 77. Az emberek állatként történő lealacsonyító ábrázolása persze már Darwin előtt is a karikatúristák bevett eszköze volt.

¹⁸⁷ Wilson (őrült) indiánként való szerepeltetése nem ritka a *Wiener Caricaturen* lapjain. Például: *Wiener Caricaturen*, 1918. jan. 20. 1., *Wiener Caricaturen*, 1918. aug. 20. 1. A *Mátyás Diák*-ban egyszerű indiánként gyilkol: 1916. nov. 19. 1.

¹⁸⁸ *Kladderadatsch*, 1914. aug. 30. 567., *Kladderadatsch*, 1914. okt. 18. 657., *Kladderadatsch*, 1914. okt. 25. 673., *Kladderadatsch*, 1915. jan. 3. 8., *Kladderadatsch*, 1915. jún. 20. 396., *Kladderadatsch*, 1917. jan. 14. 21., *Kladderadatsch*, 1917. szept. 16. 512., *Die Muskete*, 1914. okt. 1. 1., *Kikeriki*, 1915. jún. 27. 1.

egyenrangúak, míg a német és az osztrák–magyar katonák egyenrangúak, s ezek a „barbárok” ápolják a sebesülteket, segítenek a nőknek és a gyermekeknek a keleti fronton.¹⁸⁹ „A kultúra hordozói” valójában koporsóvivők, a koporsóban maga a kultúra fekszik, s akik viszik: Marianne, Iván, John Bull és a fekete katonák.¹⁹⁰ A brit kapcsán a humanitás eszméje is megjelent a rajzokon 1915-től. Eszerint John Bull ugyan a humanitást propagálja Európában, de gyarmatain embertelesen bánt az ott élőkkel.¹⁹¹ Ugyancsak ennek az évfolyamnak az újdonsága, hogy már Wilson is felbukkant a humanitás állítólagos terjesztőjeként, de – az ellentétekre építő rajzokon – fegyverarzenál előtt állva.¹⁹² 1916-ban tűnt fel az az aspektus, mely szerint Nagy-Britannia nem a kis nemzetek védője: egy rabszolgahajcsár mellett ülnek a nemzeteket megszemélyesítő figurák, akiket a brit egy kocsi elé fogott be – lovak helyett.¹⁹³ John Bull bántalmazza a kis nemzeteket, veri vagy éhezeti a görögöket, fegyverrel kényszeríti harcolni az indiaiakat. A szabadságért és kultúráért immár majmok harcolnak, Európa civilizátorai pedig kannibál francia katonák vagy Wilson – tartásukban is inkább majomra hasonlító – fekete, szőrös paraguayi, uruguayi és tahiti katonái.¹⁹⁴ „A kultúra” című képen fekete emberevő katonák megölik a németet, eközben a fehér francia hölgyek arcátlanul mutogatják bájaikat fizető uraknak, a francia férfiak pedig kínozzák a német foglyokat.¹⁹⁵

¹⁸⁹ *Kladderadatsch*, 1914. okt. 11. 648–649.

¹⁹⁰ *Kladderadatsch*, 1914. dec. 13. 777. Máskor John Bull maga is négerré vált egy képen: *Kladderadatsch*, 1915. jún. 20. 385.

¹⁹¹ *Kladderadatsch*, 1915. máj. 23. 331. A képaláírás állítása szerint brit koncentrációs táborokban Dél-Afrikában 26 370 nő és gyermek halt meg. A második búr háborúban (1899–1902) a britek külön koncentrációs táborokat hoztak létre a feketéknek és a fehéreknek. 25.000–28.000 búr és több tízezer fekete – elsősorban nők és gyermekek – vesztették életüket a táborokban a rossz higiéniai körülmények következtében. A sajtóban Európa-szerte szörnyű fényképek jelentek meg csontsovány gyerekekről, a holland szövegekben pedig egyenesen a búrok kiirtását jelölték meg a brit táborok céljaként. Kuitenbrouwer, Vincent: *War of Words. Dutch Pro-Boer Propaganda and the South African War (1899–1902)*. Amsterdam, 2012. 238–243.

¹⁹² *Kladderadatsch*, 1915. aug. 29. 539. Ezzel párhuzamosan az antantpropagandában a németek egyre inkább megjelentek hunokként vagy germán törzsként, ami ugyancsak barbárságukra, rombolásukra utalt. Például: Douglas, Roy: *The Great War*, 78.

¹⁹³ *Kladderadatsch*, 1916. febr. 13. 102.

¹⁹⁴ *Kladderadatsch*, 1916. máj. 7. 269., *Kladderadatsch*, 1916. júl. 2. 383., *Kladderadatsch*, 1916. szept. 24. 557., *Kladderadatsch*, 1916. júl. 23. 427., *Kladderadatsch*, 1917. júl. 8. 389. Tahiti nem amerikai, hanem francia gyarmat volt. Paraguayi és Uruguay pedig semleges államok az első világháború alatt, így a kép inkább általánosságban utalhatott a színesbőrű katonák jelenlétére.

¹⁹⁵ *Kladderadatsch*, 1918. febr. 17. 81.

Egy másik rajzon a whiskytől már erőssé vált indián fogja – a tánc után – megerőszakolni Marianne-t, ők ketten jelképezik a kultúrát.¹⁹⁶

Az ellenség propagandáját és az általa terjesztett híreket nem csak megcáfolni igyekezett a berlini lap, de hazugnak is bélyegezte azt számtalan alkalommal különböző hasonlatokat alkalmazva: kígyót-békát kiabáló idős nőként vagy hazugságokat kilövő ágyúként megjelenítve. A Reuter(s) hírügynökség is többször válik a gúny céltáblájává, mivel – a berlini szerkesztők szerint – első sorban ők terjesztették a negatív képet a központi hatalmakról.¹⁹⁷ A *Borsszem Jankó*ban egyszer jelent meg kép arról, hogy az ellenség félrevezető, hamis híreket közölt, ugyanis Párizs ostromáról másként szóltak az antantállamok lapjainak hírei és Hindenburg jelentése.¹⁹⁸

REVÁNSVÁGY ÉS A HÁBORÚ VÉGE

Meg kell említenünk továbbá egy kizárólag a *Borsszem Jankó*ban felbukkanó tematikát: a háború kezdeti szakaszában megjelent Szerbiához és Oroszországhoz kötődően az 1848–1849-es szabadságharcra való utalás, mondván Szerbiával szemben lehetővé vált a magyarság számára a reváns. Az egyik képen egy magyar katona üldöz szerbet, s belérüg, amikor a függönyt a mérges *Borsszem Jankó* húzza félre a következőkkel:

„Félre a gyászos függönyt! A nagy múlt megjelen,
Véres bosszúra hívja a vérző jelent.
Összeszorult kezünkbe ha fegyver majd akad:
Meggúnhódi a szomszéd a jelent s multakat!”¹⁹⁹

A katona nem 1848–1849-re jellemző öltözetet visel, s fegyvere is modern, így nem csupán a szöveg, de a kép is a jövőbeli várható eseményeket sugallja. A keleti

¹⁹⁶ *Kladderadatsch*, 1918. aug. 11. 391.

¹⁹⁷ A Reuter/Reuter's hírügynökséget Paul Julius Reuter alapította 1849-ben Aachenban, aki egy német rabbi fiaként látta meg a napvilágot, később brit állampolgár, kikeresztelkedett, székhelyét 1851-ben tette át Londonba. *Pallas nagy lexikona*, 14. köt. Budapest, 1897. 518. Például: *Kladderadatsch*, 1917. jan. 7. 1., *Kladderadatsch*, 1917. márc. 31. 177., *Kladderadatsch*, 1918. aug. 18. 412., *Kladderadatsch*, 1918. aug. 25. 424. A *Kikeriki* szerint a londoni *Times* a hazug: *Kikeriki*, 1917. ápr. 1. 7.

¹⁹⁸ *Borsszem Jankó*, 1918. ápr. 14. 10.

¹⁹⁹ *Borsszem Jankó* 1914. júl. 5. 1.

fronthoz kapcsolódva a magyar huszárok és az orosz katonák ellentéte bontakozik ki a szemünk előtt egy csatában – s várhatóan a huszárok győelmével fog végződni – „*A régi bosszu*” című képen.²⁰⁰ 1915-ben két szabadságharcos hős elevenedik meg: Bem Józsefnek a „magyar mennyországban” újságolják, hogy „kivertük a muszkát”, tehát megtörtént az, ami 1849-ben neki sem sikerült, az „*1915. március 15.*” című rajzon pedig Petőfi Sándor sziluettje tűnik elő a rohamozó katonák felett, s a hős a kardjával előre felé mutat, így „A magyar név megint szép lesz”. A lap Görgei Artúr halálát követő számában is megemlékezett a múlt hőszairól, ekkor honvédek ünnepelték az idős Görgeit – így is bátorítva a jelen katonáit.²⁰¹

A háború végéhez közeledve egyre kevésbé a régi sérelmek tűntek aktuálisnak, sokkal inkább az új követelések – elsősorban a Monarchiával szemben, a jogtalanlannak ítélt területi igények és a hálátlanság motívuma kapott teret a lapokban. 1917-ben egy térkép formájában fejezték ki nemtetszésüknek a német szerkesztők, melyet egy keselyű visz a csőrében, s ez alapján a Monarchia területeit jelentős veszteségek érik majd.²⁰² A *Borsszem Jankó* rajzán egy cseh figura látható, s az üzenet a következő: „Ne nyulkájlj, Vencel, a mi tót megyéink után”. A cseh címerállat, a két-farkú oroszlán is feltűnt a magyar kapu előtt, de a magyar házőrző kutya erősebb és nagyobb nála, így fenyegetése 1917-ben még nem tűnik komolynak.²⁰³ 1917 novemberét követően azonban ez a tematika egyáltalán nem bukkant fel a pesti élclapokban, az emigráns kormányok követeléseit és az antant háborús ígéreteit teljesen kirekesztették a lap témái közül. A *Humoristické listy*ben azonban éppen ekkor, 1917 decemberében vette kezdetét a magyar-(monarchia)ellenes propaganda, melynek keretei között a Monarchia soknemzetiségű voltára, illetve a magyarok szlovákokkal, míg az osztrákok csehekkel szembeni elnyomó politikája irányították rá a figyelmet.²⁰⁴ A Monarchia területeire vonatkozó igények és a Monarchia felbomlása a *Kladderadatsch*ban, a *Herkó Páter*ben és a *Mátyás Diák*ban az 1918. év második felében került ismét terítékre. A katolikus-konzervatív lap megközelítése eltér a többiétől: a magyarok és a nem magyar nemzetiségek közötti viszonyt egyértelműen pozitívnak, barátságosnak

²⁰⁰ *Borsszem Jankó* 1914. aug. 23. 3.

²⁰¹ *Borsszem Jankó* 1915. febr. 7. 6., *Borsszem Jankó* 1915. márc. 14. 1., *Borsszem Jankó* 1916. máj. 28. 8. Görgei 1916. május 21-én hunyt el.

²⁰² *Kladderadatsch*, 1917. jan. 28. 41.

²⁰³ *Borsszem Jankó* 1917. júl. 22. 11., *Borsszem Jankó* 1917. nov. 4. 7.

²⁰⁴ *Humoristické listy*, 1917. dec. 14. 648. Csonka-Magyarország és a szomorkodó magyar először 1918 végén kapott teret. *Humoristické listy*, 1918. dec. 20. 478.

festi le, ellenségeskedésnek nyoma sincs. Egyik képen például a magyar áll középen, egyik kezét a csehnek, másikat a lengyelnek nyújtja, máskor a magyar és a román férfi együtt pálinkázik, boldogan mulatoznak.²⁰⁵ A *Mátyás Diák* alkotója azonban már másképpen láttatta a nemzetiségi csoportokat: az olasz, a szerb, a román, a cseh és a horvát törrel ront rá Nagy-Magyarország térképére. Egy másik képen a magyart a cseh, a román és az osztrák útonálló is ki akarja fosztani, míg máskor a torkos cseh tányérjára már eleve sok gombócot – területeket – halmozott fel, ő mégis villájával még nyúl a magyar címeres ételért is.²⁰⁶ A Monarchia feldarabolására irányuló törekvéseket a bécsi lapok közül a *Kikeriki* tárgyalta. Egy hordóról, mely Ausztriát jelképezi, leválasztanak léceket (Csehországot, Szlovákiát és Lengyelországot), máskor Ausztria nagykorúvá vált gyermekei (cseh, délszlávok, olasz) hűtlenek, elhagyják anyjukat. Végül térképpel vetíti előre a rajzoló, hogy mit vár majd a békétől: minden új osztrák határszakaszon veszekedést, verekedést vizionál.²⁰⁷ A *Kladderadatsch*-ban a cseh figura hálátlanságáról tett tanúbizonyságot: „Ausztria anyja” etette, „emberhez hasonlóná tette”, ezek után Vencel mégis felgyújtotta a pajtát. Vencel majomból változott át fokozatosan majomarcú, de jólfésült emberré Ausztria hatására.²⁰⁸ A berlini lap képei szerint az angolok és az amerikaiak támogatták a cseh-szlovákok politikai törekvéseit, John Bull még gabonát is adott nekik, amiből ők – még a háborús viszonyok között is – pálinkát főztek, s a képen ittasan láthatók.²⁰⁹ Máskor a lengyelek a hálátlanok, Ausztriát elhagyták Marianne-ért,

²⁰⁵ *Magyar Herkó Péter*, 1918. nov. 43. sz. 5., *Magyar Herkó Péter*, 1918. dec. 47–48. sz. 5. Emellett megjelenik az az aspektus is, hogy a cseh és a szlovák „szerelme” múlandó. *Magyar Herkó Péter*, 1918. dec. (47–48. sz.) 4. A lap szlovák állandó levelezője pedig kifejti, hogy „Hanem azirt sag magyar totok leszunk és nem cseh szlovák.” *Magyar Herkó Péter*, 1918. dec. 47–48. sz. 6.

²⁰⁶ *Mátyás Diák*, 1918. okt. 27. 4., *Mátyás Diák*, 1918. dec. 1. 5., *Mátyás Diák*, 1918. nov. 17. 5. Előre bocsájthatjuk, hogy az evés motívuma mint a területszerzés egyik szimbóluma, a következő években az élclapok egyik jellemző jelképévé vált. Hasonlóan gyakori, a háború alatt még csak egy-egy alkalommal felbukkanó motívum, amikor a magyar férfi kezét és lábát is amputálták egy karikatúrán, s egy kocsi (szöveg: „öndrendelkezési jog”) látható (*Mátyás Diák*, 1918. dec. 15. 1.). A magyar mellett Georges Clemenceau és Poincaré áll, a képaláírás pedig a következő: „Értetetlen, hogy mit sopánkodik a keze-lába után, mikor meghagytuk neki ezt a kocsit.” Máskor Wilson orvosként tűnik fel, ami a következő években ugyancsak ismétlődő asszociáció: *Mátyás Diák*, 1918. dec. 15. 4. Nem negatív felhanggal: *Humoristické listy*, 1918. nov. 15. 437.

²⁰⁷ *Kikeriki*, 1918. aug. 18. 3., *Kikeriki*, 1918. okt. 20. 8., *Kikeriki*, 1918. dec. 1. 3.

²⁰⁸ *Kladderadatsch*, 1918. jún. 30. 315.

²⁰⁹ *Kladderadatsch*, 1918. okt. 6. 497., *Kladderadatsch*, 1918. okt. 6. 501., *Kladderadatsch*, 1918. nov. 3. 545. A brit támogatást a *Mátyás Diák* is megjelenítette: John Bull fekete katonákra ad kalapot, „csehes” ruhákat és arcmaszkot (1918. aug. 11. 4.).

a horvát pedig Wilson mellszobra előtt teszi le esküjét, a cseh elveszi a német vasutakat és vonatokat, míg a szerb fegyvereket lop.²¹⁰ Végül ebben a lapban az Ausztriához kapcsolódó utolsó képen Viktor Emánuel áll a ledőlt „Ausztria” szobrának a tetején, az ő kardja sebezte meg halálosan a nőt, tehát a felelősség a Monarchia széteséséért eszerint az egykori szövetségest, az árulót terheli.²¹¹

A háborús veszteségekért a két világháború között publikált számos visszaemlékezés azonban nem Olaszországot, hanem a rosszul működő, harátstalan propagandát és sajtót okolta.²¹² Így tett Adolf Hitler is, aki a *Mein Kampf*-ban például amellett érvelt, hogy a szövetségesek propagandája tekintendő követendő példának, akik nem vetették meg a háborús borzalmak ábrázolását,²¹³ s tudjuk, a Harmadik Birodalom Führekeként igen nagy gondot fordított a német propagandára. Míg a budapesti és a bécsi rajzok kevésbé szélsőségesek, a *Kladderadatsch* rajzolói teljes mértékben betartották, illetve a sajtófelügyeletért felelős hatóságok betartatták velük a hadügyminisztérium utasításait: teret adtak a német nemzeti gondolatnak, dicsőítették a múlt és a jelen német hőseit, számos rajzon kigúnyolták Nagy-Britanniát mint a kis nemzetek védőjét és az orosz elnyomást, a képaláírások hangneme nem volt sértőbb, mint a képi tartalom, s a háború borzalmait valóban nem fedezhetők fel a karikatúrákon. Hitler szerint azonban „...teljesen hibás volt az ellenség nevetségessé tétele, mint azt az osztrák és német vicclapok mindenekelőtt művelték. [...] Ezzel szemben az angolok és az amerikaiak háborús propagandája lélektanilag helyes volt. Ők népüknek a németeket barbár és vadállatként tüntették fel, az egyes katonát már előkészítették a háború borzalmaira.”²¹⁴

A bécsi élclapok – még ha felfedezhetünk különbségeket, mint például a hétköznapi szerepeltetése karikatúrákon vagy képeken – alapvetően követték a berlini irányvonalat. Szimbólumokban, motívumokban a *Kladderadatsch* a leggazdagabb, amit a bécsiek közül a *Kikeriki*, a budapestiek közül a *Borsszem*

²¹⁰ *Kladderadatsch*, 1918. nov. 17. 578–579. A lengyelek is feltűntek akaratos, követelőző figuraként, illetve címerállatok is területi igényeiket hirdette, amit a lap csupán „álom”-nak nevezett: *Kladderadatsch*, 1918. okt. 27. 535.; *Kladderadatsch*, 1918. okt. 27. 539. Láthatjuk, hogy mind a *Borsszem Jankó*, mind pedig a *Mátyás Diák* a területi veszteségekre fókuszált, míg a német lap a csehek hálátlanságát emelte ki. Hangsúlyozta, hogy Ausztria volt az, aki – ha nem is teljes mértékben – beemelte a csehek az európai kulturált nemzetek sorába.

²¹¹ *Kladderadatsch*, 1918. nov. 17. 573.

²¹² Marquis: *Words as Weapons*, 493.

²¹³ Hitler, Adolf: *Harcom*. Budapest, 1935. 146–147.

²¹⁴ Hitler: *Harcom*, 147.

Jankó közelít meg. A magyar lapok esetében szintén megfigyelhetők bizonyos különbségek. A *Mátyás Diák*ban kevés ókori, bibliai történet elevenedett meg a *Borsszem Jankó*hoz képest. A *Magyar Herkó Páter*ből ugyan csak néhány példány lelhető fel, de azt ezek alapján is megállapíthatjuk, hogy a háborús időszakban – vélhetően a cenzúrának köszönhetően – a 19. századi számokhoz képest antiszemitizmusa csökkent, alig érhető tetten. Míg a *Herkó Páter* a magyar és a nem magyar nemzetiségi csoportok kapcsolatát barátságosnak állította be, ünnepelte Magyarország újkéletű függetlenségét, Wilson béke-tervével kapcsolatban messze nem jellemző rá az az optimizmus, ami a többi élcslapra még 1919-ben is.²¹⁵

²¹⁵ „Wilson a politikai orgazdák, cinkosok, gyilkosok atyamestere” az egyik kép címe szerint, máskor a „béke” levesbe köp bele az amerikai elnök, hogy „a többiek étvágyát is elvegye”. *Magyar Herkó Páter*, 1918. szept. 36. sz. 1., *Magyar Herkó Páter*, 1918. okt. 38. sz. 5.

„MONSIEUR JÁNOS, VALÓJÁBAN MIT AKAR? KÜLÖN- BEN IS, A GLÓBUSZÁT MEGHAGY TAM ÖNNEK!”

Megfigyelhettük, hogy az első világháború utolsó hónapjaiban már az élcslapok hasábjain is felbukkanó téma a későbbi országhatárok kérdése. A fegyverszünetet követő évek (1919–1921) karikatúráit a békeszerződések tartalma és aláírása mellett alapvetően meghatározták a területveszteségek és -gyarapodások, valamint az új államok megítélése. Ezek ábrázolása mellett a területekért, a határmódosításokért folytatott küzdelem is az olvasók, s így a karikaturisták fókuszába került. A vesztes országok alkotói bíralták a háborús győztes nagyhatalmakat és a formálódó „mohó” szomszédos országokat. A diadalmaskodók pedig mindent megtettek ennek cáfolata érdekében. A háborút követő első évek konfliktusait, régi-új ellenségekét vizsgáljuk a következőkben.

1920. június 4-e, a trianoni békeszerződés aláírása előtt a magyar politikai propaganda az ország integritásának megőrzését tűzte ki célul, ezt követően a (teljes) területi revíziót. Az ausztriai lapok elemzésekor 1919. szeptember 10-e, a saint-germain-i békeszerződés megszületése jelenti a választóvonalat, amikor eldőlt, hogy az új állam, Ausztria – történelme során nem először – nem csatlakozhat Németországhoz. A bécsi lapokban többször felbukkanó téma az Anschluss tiltása,²¹⁶ mellyel kapcsolatban mindegyik német nyelvű élcslap sajnálatát, szomorúságát fejezte ki. Az osztrák–magyar viszonyt a trianoni békét követő periódusban többek között a Magyarország elleni bojkott (1920

²¹⁶ A tiltás ellenére tartottak referendumokat erről Vorarlbergben (Svájchoz, 1919. máj. 10.), Tirolban (1921. ápr. 24.) és Salzburgban (1921. máj. 29.), amire reflektálnak az élcslapok. A *Kikeriki* karikatúrája az antant „univerzális eszközeit” mutatja be, melyeket a „kellemetlen népszavazások ellen” használnak. A képen három szájkosarat láthatunk, melyekre a „Szilézia”, „Tirol” és „Salzburg” feliratok kerültek. A karikatúra az 1921. március 21-én Felső-Sziléziában tartott, a győztes hatalmak által elrendelt voksolásra utal még, amikor arról kellett nyilatkozniuk a felső-sziléziaiaknak, hogy Lengyelországhoz vagy Németországhoz tartozzon ez a terület. *Kikeriki*, 1921. jún. 3. 3. A salzburgi népszavazás után az antant nyomására nem kerülhetett sor továbbiakra, mivel mindhárom esetben a választók a Svájchoz, illetve Németországhoz való csatlakozás mellett döntöttek. Pándi Lajos: *Köztes-Európa, 1756–1997 (kronológia)*. Budapest, 1999. 234.

nyara) – a fehérterror következtében elrendelt szankció határozta meg, melyet Ausztria szigorúan betartott –, ami természetesen kölcsönösen rányomta a bélyegét a másíkról alkotott és propagált képre, mint ahogy a nyugat-magyarországi felkelés (1921. augusztus 28. – 1921. október 13.) és a soproni népszavazás is (1921. december 14–16.). A trianoni békeszerződés előtti időszakban a csehszlovák–magyar kapcsolatokat, így a területi kérdések megjelenítését, az élclapokban az északi hadjárat (1919. május 9. – 1919. június 23.) befolyásolta. A területszerzés és -vesztés ábrázolásmódjainak vizsgálata előtt tekintsük át, hogy az ausztriai és a magyar élclapokban mely nyertes, újonnan létrejött országok képviselői kerültek leginkább a gúny célkeresztjébe!

Míg a magyar élclapokban az utódállamok képviselői általában együtt jelentek meg – kivéve a felvidéki és a nyugat-magyarországi események időszakát –, a bécsi karikatúrákon egyértelműen a csehek tűntek fel „föellenség”-ként: a cseh oroszán városokat (jól olvasható: Pilsen, Reichenberg, Eger) jelképező gyerekeket eszik, Wilson lovag támadóállásban néz szembe vele, de Osztrák Michel kérésére sem tesz semmit,²¹⁷ pedig az amerikai elnök kardjára az „igazságosság”, pajzsára az „önrendelkezési jog” felirat került. A bécsi lap rajzolója Afrikába is beleképzelte a cseheket:²¹⁸ a majomarcúként ábrázolt cseh figura fejformáját a kontinenshez hasonló alakúra formálta, még pisze orrot is kapott Afrika. A cseh koronához hasonló háromlábú szék került az afrikai ember fejére, cseh zenére táncolnak a majmok, és a szilvák, melyekből a cseh szilvalekvár, a powidl

²¹⁷ Német Michel az ausztriai, illetve a németországi németeket megtestesítő figura, aki a 19. század óta igen hasonlóan került ábrázolásra. Michel egy hálósapkás, térdnadrágos alak, aki a teljes nemzetet személyesíti meg. A 19. század második felében nemzetként elismert monarchiabeli csoportok férfi alakjait általában nevekkal is ellátták, míg a többi nemzetiségi csoportot egy férfi képviselte, de nem rendelkezett jellemzőnek vélt keresztnévvel. A magyar lapokban Magyar Mihály (az ausztriai élclapokban János vagy Mihály) személyesíti meg a magyar nemzetet, Michel az osztrák-németeket és a németeket, Vencel (Wenzel) pedig a cseheket. Az ausztriai élclapok nem olyan következetesek a magyarságot megtestesítő alak elnevezésekor: Mihályon kívül a leggyakrabban még Jánossal találkozhatunk, ami összecseng Hajdú Mihály adataival, mely szerint a János a leggyakrabban adott magyar egyénnev volt a 19. századtól a 20. század első évtizedéig, mint ahogy a Mihály is a népszerű nevek közé tartozott. Hajdú Mihály: *Általános magyar névtan. Személynevek*. Budapest, 2003. 556–570.

²¹⁸ A 19. század utolsó évtizedeiben a bécsi lapok a cseheket majomarcúként ábrázolták, amivel – evolúciós szempontból – a fejlettségüket kívánták hangsúlyozni. A képzettársítás azért ekkor jelenhetett meg az élclapokban, mert eddigre vált ismertté Charles Darwin: *A fajok eredete a természeti kiválasztás útján vagyis az élővilág fennmaradása a létérti küzdelemben* című műve. A majommotívum adhatta az ötletet arra, hogy a karikaturista afrikai környezetbe helyezze a cseheket.

készül, akkorák, mint a kókuszdió, a zebra csíkja a cseh zászló mintájára átfestették, a cseh ipar pedig – ironikus módon – „fellendül” a házaló fakánálús tevékenysége nyomán.²¹⁹ A *Wiener Caricaturen* alkotójának rajza az év végén már kevésbé humoros, ő a cseh figura szájába adta a kijelentést, hogy „lerombolta a birodalmat”; az Osztrák–Magyar Monarchia széteséséért a bécsi lapok elsősorban a cseheket tették felelőssé.²²⁰

ÉSZAKI HADJÁRAT

A béketárgyalásokat megelőzően 1919 nyarán felcsillant a remény arra, hogy a kijelölt magyar határok – katonai erő bevetését követően – megváltoztathatók, ezért a békeszerződés feltételeire adott reakciók elemzése előtt vizsgáljuk meg, hogyan jelent meg az északi hadjárat az élclapokban.²²¹ A Felvidék jelentős részének visszafoglalására a Tanácsköztársaság időszakában került sor, így a rajzok gyakori szereplői a munkások, akiknek megjelenítési módja a tipikus „munkás”, akit jól ismertek a szemlélők a szociáldemokrata propagandaképekről, s többször felbukkan a vörös szín is velük kapcsolatban. A bécsi lapok egyáltalán nem tértek ki a felvidéki eseményekre – hiszen nem érezték magukat közvetlenül érintettnek –, csak a csehszlovák és a pesti vicclapok hasábjain láthatók ehhez kapcsolódó képek. Az északi hadjárat várható sikereit hirdette mindegyik magyar alkotás, melyeken kedvelt szimbólum volt mindenekelőtt a térkép, mivel az alkalmas volt a sikerek és a várt eredmény – Nagy-Magyarország

²¹⁹ *Kikeriki*, 1919. jan. 12. 8., *Kikeriki*, 1919. jan. 12. 3. A bécsi élclapokban a 19. század utolsó évtizedeiben is felbukkantak ezek a gúnyos–ironikus motívumok (a cseh címerállat, a kétfarkú oroszán, a középkori cseh korona, a szilvalekvár), melyek a cseh államiséget, történelmi múltat igyekeztek neveltségessé tenni. A 19. századi megjelenítésről lásd: Tamás: *Nemzetiségek görbe tükrében*, 129–132., 302–306.

²²⁰ *Wiener Caricaturen*, 1919. dec. 20. 1. 1920–1921 folyamán már csak egy-egy képen bukkantak fel a csehek a birodalom széteséséért felelős nemzetiségként (például: a cseh figura teszi Ausztriára a koporsója fedelét: *Kikeriki*, 1920. jún. 6. 2.), mivel sokkal inkább az aktuális eseményekre reagáltak (például: konfliktusok Magyarországgal).

²²¹ A Vörös Hadsereg kezdetekben sikereket ért el, később a diplomáciai erőfeszítések is reményre adtak okot, amikor magyar üzleti körök és a békedelegáció megbízottja, Csáky Imre titkos párizsi tárgyalásokat folytatott (amiről azonban az olvasóközönség nem azonnal értesült). Zeidler Miklós: *A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével. Praznovszky Iván emlékezései*. Budapest, 2012. 63–66. Később komoly diplomáciai sikerként értékelték azt, hogy lehetővé vált a soproni népszavazás. Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009. 92.

területi integritásának visszaállítása – ábrázolására, és a térkép általában a tudományos megalapozottságot, az objektivitást sugallja a szemlélő felé, a cél ezáltal elérhetőbbé válik. Az egyik rajzon a Magyar Királyság térképén áll egy katona, illetve fekszik a *Borsszem Jankó* rajzolója szerint, azaz a területéből nem engednek át másik országoknak semmit sem, testükkel védelmezik. Egy másik kép szerint pedig a szétdarabolt Magyarország mappáját a munkások illesztik össze, ismét más alkalommal a „Kommunizmus” nevű pezsgő szétfröccsen a dugó kihúzásakor, s a Magyar Királyság kontúrját festi meg, hiszen az új rendszer alkalmasnak deklarálta saját magát az ország integritásának helyreállítására.²²²

Már nem a térkép motívuma tűnik fel, de ugyancsak a Vörös Hadsereg katonáit élteti az „*Étrend a Felvidéken*” című karikatúra és a – szójátékot alkalmazó – képaláírás: „Ezeknek a derék vörös katonáknak, mert fölfalták a *pimasz cseheket, cseh-pimaszt* adunk ebédre.”²²³ Máskor a Vörös Hadsereg katonája buzdít további harcokra a következő verssel: „Fut a rabló, fut a cseh betyár, / Nyomában a vörös proletár. / Kardunk élén a jövő ragyog, / Mi vivjük ki harcok magyarok.”²²⁴ A prágai vicclapban is felbukkant a betyár motívuma, de persze nem a csehek oldalán. 1919 nyarán a magyar betyár az, aki leányt rabol, Szlovákiát viszi el lován, de a cseh lap hasábjain ember és állat képében is rátört Szlovákiára a magyar, aki a síró fiatal nőt bajuszos tűzokádó sárkányként veszi körbe, vagy a szlovák juhászra – akinek már több báránya is halott – ront rá farkas bőrében, a szlovák kislányt megtámadja bulldogként viczorogva, akit a cseh apuka oltalmaz, máskor a magyar a „Szlovákiát”-t jelképező fáról lop termést.²²⁵

Amikor katonaként láthatók a magyarok a cseh élclapban, kezdetben túl büszkén, diadalittasan vonulnak a szlovák területeken, majd gyorsan változik a kép, s menekülnek a cseh bakák elől. A hadjárat magyar sikerei ellenére a csehszlovák propaganda úgy interpretálta az eseményeket, mintha katonai erővel győzték volna le a magyar Vörös Hadsereget, s nem az antant közbenjárására, diplomáciai nyomására tették volna le a magyar erőket a fegyvert. A diadalt ünneplve Maurice Pellé tábornok, a csehszlovákiai francia katonai misszió vezetője, a csehszlovák

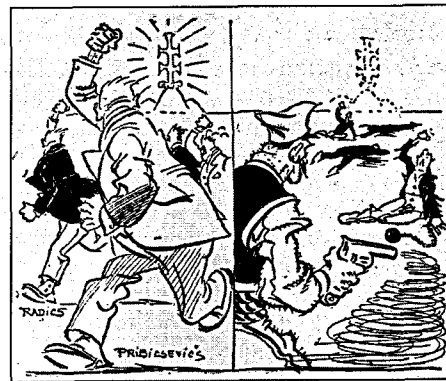
²²² *Mátyás Diák*, 1919. jún. 29. 6., *Borsszem Jankó*, 1919. márc. 30. 1., *Mátyás Diák*, 1919. febr. 16. 5., *Mátyás Diák*, 1919. jún. 8. 4–5.

²²³ *Borsszem Jankó*, 1919. jún. 15. 11. A cseh pimasz cseh nemzeti étel, melyet palacsintatésztából készítenek, fánkméretű édesség. *Pallas nagy lexikona*. 4. köt. Budapest, 1893. 657.

²²⁴ *Borsszem Jankó*, 1919. jún. 29. 5.

²²⁵ *Humoristické listy*, 1919. jún. 27. 209., *Humoristické listy*, 1919. jún. 27. 214., *Humoristické listy*, 1919. júl. 4. 220., *Humoristické listy*, 1919. jún. 27. 210., *Humoristické listy*, 1919. júl. 11. 230.

hadsereg főparancsnoka felvágja a magyar férfi gyomrát, melyből a korábban elfoglalt felvidéki városok esnek ki: Košice (Kassa), Prešov (Eperjes), Nové Zámky (Érsekújvár) és Zvolenec (Zólyom). Ugyancsak a magyar akció vereségét jelzi az az allegória, mely szerint a „Szlovákia” lovat ugyan be tudta fogni a magyar betyár, de a ló felrúgta, és a kötél is elszakadt, amivel megzabolázni próbálta a fehér paripát.²²⁶ Még a támadások megindítása előttől, fordított szemszögből, de hasonló jelenetet láthatunk a *Mátyás Diák* hasábjain: a „Felvidék” nevű ló a riadt, kiabáló cseh alakot fogja ledobni a hátáról, amit Tomáš Masaryk csehszlovák köztársasági elnök figyel aggodó tekintettel.²²⁷ A kép üzenete szerint az állat nem fogadja el új lovasát, a magyar propaganda szerint a Felvidék maga sem akar a formálódó új csehszlovák államalakulathoz tartozni. Ilyesféle tartalmat – nem csupán a Felvidékhez kapcsolódva – több rajz is közvetített olvasói felé, mindegyikük azt sugallta – a trianoni békeszerződés aláírása előtti karikatúrákon szinte kivétel nélkül –, hogy a megszállt, vagy a később Magyarországtól elcsatolt területek lakóinak jobb sorsa volt a történelmi Magyarországon. Később felbukkant az a vád is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia időszakának kulturált viszonyaihoz képest egyes csoportok (például a szerbek) visszasüllyedtek a civilizálatlanságba (6. kép).²²⁸

6. kép

„1918 – 1928

Ahonnán elindultak

Ahová érkeztek”

Máskor Horvátország egy fiatal nő képében sír új hazájában, Jugoszláviában, Itália és Jugoszlávia veszekednek a „Fiume” nevű csecsemőn, s Woodrow Wilson egy bibliai ihletésű képen Bölcs Salamonként kettévágni készül az újszülöttet.

²²⁶ *Humoristické listy*, 1919. júl. 18. 233., *Humoristické listy*, 1919. júl. 25. 245.

²²⁷ *Mátyás Diák*, 1919. febr. 22. 5.

²²⁸ *Magyarország*, 1928. dec. 4. 12.

Hungária igazi anyaként közbelép, s megragadja az amerikai elnök mindkét karját.²²⁹ A *Mátyás Diák*ban pedig egy agresszív cseh férjet láthatunk, aki a lábát feltette az étkezőasztalra felesége, „Szlovákia” tányérjába, s haragosan mondja, miközben az ablakból, de a házon kívülről az előző férj, a magyar alak figyel: „Mégis csak hallatlan, hogy nem áttalod azt hangoztatni, hogy az első férjeddal boldogabban éltél!”²³⁰ Természetesen ennek ellenkezője jelenik meg a cseh-szlovák vicclapban: a magyar fojtogató ölelésétől akar a szlovák férfi megszabadulni, azaz a nemzetiségi elnyomástól, melyet évtizedek óta el kellett szenvednie – a csehszlovák propaganda szerint.²³¹ A *Herkó Péter* azonban a nem túl békés cseh és szlovák közös jövőt vetíti előre, amikor az egyik karikatúráján már a cseh és a szlovák alak verekszik Trencsénben.²³²

OSZTRÁK–MAGYAR KONFLIKTUS: BOJKOTT MAGYARORSZÁG ELLEN

A fehérterrort szankcionáló kereskedelmi bojkott 1920. június 20-án vezették be Magyarország ellen, mely az osztrák és a magyar vicclapokban is teret kapott.²³³ A bécsi éklapok tanúsága szerint a korlátozások ellenére Magyar Mihály jobban, sőt jólétben él, a magyar gőgös, arisztokrata imázsa köszön vissza a *Die Bombe* képén, melyen ő túlsúlyos, míg az osztrák igen sovány (7. kép).²³⁴

²²⁹ *Mátyás Diák*, 1919. ápr. 20. 5., *Mátyás Diák*, 1919. máj. 4. 4. Jugoszlávia terve a horvát emigráció köreiben 1915. április 30-án merült fel, 1917. július 20-án mégis Szerb–Horvát–Szlovén Királyság létrehozásáról döntöttek. Pándi: *Köztes-Európa*, 174, 186. Az államot 1929. január 6-tól hívják hivatalosan Jugoszláviának, mégis az éklapokban már ekkoriban ezzel a megnevezéssel találkozhatunk, mivel a köznyelvben ezt használták. A lapok nem következetesen használták a „délsláv”, „jugoszláv” és „szerb” jelzőket, mivel Jugoszláviában a szerb elemet tartották a meghatározónak, így az egész államalakulat nemzeteit reprezentálhatta a szerb figura.

²³⁰ *Mátyás Diák*, 1920. okt. 24. 1.

²³¹ *Humoristické listy*, 1919. jan. 3. 15.

²³² *Magyar Herkó Péter*, 1919. január (2–3. sz.) 4.

²³³ A szociáldemokrata szakszervezetek központja határozta el, hogy a fehérterror kegyetlenkedései miatt Magyarország ellen bojkottot vezetnek be. Arra szólította fel a szakszervezeteket és a postai, valamint a szállítómunkásokat, hogy Magyarországra vagy Magyarországról semmilyen árut és küldeményt ne továbbítsanak, a már szállítás alatt álló termékeket állítsák meg a határon. A büntetőintézkedést igazán komolyan a bécsi szociáldemokraták vették, a románok és a jugoszlávok nem vállaltak benne részt, a csehek csak részben. Rövid időn belül Bécsben drágulás, sőt áruhiány következett be, így augusztus 4-én a bojkott véget ért. Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Budapest, 1935. 322–324.

²³⁴ *Die Bombe*, 1920. aug. 15. 1., *Mátyás Diák*, 1920. júl. 4. 3.

7. kép

„Bojkott

Osztrák (a magyarhoz): Meg fogom neked még mutatni – addig bojkottállak, amíg éhen halok.”

Hasonló üzenetet közvetít a *Kikeriki* is: Magyar Mihály asztala ételektől roskadozik, körülötte háziállatok láthatók, míg Osztrák Michel igen vézna, s éhesen nézi, amint a magyar jóízűen lakomázik.²³⁵

A *Kikeriki* egy másik karikatúráján az árdrágítókat botbüntetéssel fenyegeti az osztrák–magyar határon álló mosolygós betyár, az osztrák oldalon állók áruikat (papírt, cipőket) nem tudják bevinni Magyarországra, így a bojkott inkább Ausztriának ártott, mint Magyarországnak.²³⁶ Az éklap a bojkott valódi okának nem a fehérterror elítélését, hanem az árdrágítókkal – elterjedt nézet szerint zsidókkal – szembeni magyar küzdelem (külföldi) bírálását sejtette.²³⁷ Az antiszemita lap a bojkott meghirdetése mögött zsidó kereskedelmi érdekek kiszolgáltatását látta, amivel ellentétbe állította, hogy Magyarországról – a képen szó szerint – kirúgják a zsidókat.²³⁸ A vicclap álláspontja azért is figyelemre méltó, mert a bojkottot a fehérterror következtében hirdették meg, melynek elsődleges célpontja a tanácsköztársaságban résztvevők és a zsidók voltak, amivel úgy tűnik, a bécsi lap szimpatizált. Karl Renner osztrák kancellárt viszont bírálták, mivel ő a képen – a bojkottot nem ellenezve – otthonában élvezte az

²³⁵ *Kikeriki*, 1920. júl. 18. 3. 1919–1920-ban – a bécsi karikatúrák sugalmazása ellenére – Magyarországon is élelmiszerhiány volt. Gratz: *A forradalmak kora*, 118–119.

²³⁶ Ausztria valóban súlyos gazdasági helyzetéről lásd: Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest, 1976. 259–266.

²³⁷ Az árdrágítók tevékenysége ellen a magyar kormányzat először az 1920. évi 15. törvénycikket az árdrágító visszaélésekről léptette életbe (1920. júl. 16.), amit még ugyanabban az évben módosított (1920. évi 26. tc. a vagyon, az erkölcsiség és a személyiség hatályosabb büntetőjogi védelméről, 1920. szept. 29.).

²³⁸ *Kikeriki*, 1920. jún. 27. 2., *Kikeriki*, 1920. júl. 4. 3.

ételeket, míg az osztrákok nélkülöznek a szankciók következtében. Egy magyar küldöttség is érkezett a kancellárhoz, aki előtt térden állva könyörögnék a magyarok, hogy tartsa fenn a bojkottot Magyarország ellen, annak következtében annyira jól él a lakosság. Tagjainál árukkal – tojással, sárgabarackkal és burgonyával – tömött kosarakat, zsákokat láthatunk.²³⁹ Kívánságuk nem teljesült, a két héttel későbbi szám lapjain felbukkant az a karikatúra, melyen Michel felnyitja a sorompót a magyar előtt, aki háziállatokat, gyümölcsöt, zöldséget visz át a szomszédos országba. A témába vágó utolsó bécsi karikatúrán visszaköszön az első is felbukkanó motívum: Michel sovány és szomorú, Mihály kövér és vidám.²⁴⁰

A *Borsszem Jankó*ban először Janus-arcú szoborként tűnik fel a bojkott: az osztrák szociáldemokrata Magyarország felé szigorúan, elutasítóan néz, miközben Osztrák Michel a Nyugattól koldul. Egy másik rajza szerint az osztrák kereskedelmi korlátozás először még áll („A bojkott áll”), a kép tanúsága szerint szigorúan őrzi Michel a határt, majd Magyarországon „a bojkott fosztogat”, végül Michel tipikus Schlafmütze-jébe „kéreget” a magyartól. Máskor a bojkott felfújható szörnyeteggént jelenik meg, miközben Mihály falatozik a határon, mely kipukkad, mert az éhes osztrákok nem tudják tovább fűjni, mivel „Nem lehet így fűjni, ha az embernek összefut a nyál a szájában...”. Ezzel szemben egy másik osztrák férfi alaposan meghízott, mivel a „bojkott alatt Magyarországon” rekedt.²⁴¹ A *Mátyás Diák* is a bécsi lapokból már ismerős aspektust ragadta meg: jóllakott, jó módú magyar és vékony osztrák áll a közös határ két oldalán, illetve a bojkott végét követően Michel boldog, mert ismét hozzájut a magyar liszthez, krumplihoz.²⁴² A téma kapcsán mind a pesti, mind pedig a bécsi karikatúrák azt hangsúlyozták, hogy a korlátozó intézkedésekkel nem Ausztria bünteti Magyarországot, hanem Magyarország jár jobban, amit elsősorban a kövér és a sovány ellentéppárral fejeztek ki.

²³⁹ *Kikeriki*, 1920. aug. 8. 2.

²⁴⁰ *Kikeriki*, 1920. aug. 22. 3.

²⁴¹ *Borsszem Jankó*, 1920. júl. 4. 1., *Borsszem Jankó*, 1920. aug. 1. 4., *Borsszem Jankó*, 1920. aug. 15. 7., *Borsszem Jankó*, 1920. aug. 15. 9.

²⁴² *Mátyás Diák*, 1920. júl. 4. 3., *Mátyás Diák*, 1920. aug. 15. 1.

A BÉKETÁRGYALÁSOK, BÉKETERVEK ÉS ÉRTÉKELÉSÜK

Természetesen a békekonferenciát is nagy érdeklődéssel figyelték a kortársak: kiemelték, hogy nagyon hosszan elhúzódott, az egyik rajz szerint például a győztes hatalmak képviselői már megöregedtek, hosszú ősz szakálluk nőtt, mire megszülettek a szerződések, egy másik gúnyrajz szerint pedig erősen izzadnak Párizsban a hosszúra nyúlt tárgyalások miatt.²⁴³ 1920 elején, amikor a magyar delegáció már Franciaországba érkezett, a *Borsszem Jankó*ban gróf Apponyi Albert, a magyar tárgyalódelegáció vezetője látható lehajtott fővel, amint Georges Clemenceau francia miniszterelnök, a békekonferencia vezetője felolvassa előtte a békefeltételeket, miközben fegyvereket szegeznek Apponyira.²⁴⁴

Az élcsepok többsége a békeszerződések aláírása előtti időszakban azt szemléltették, hogy a béke igazságtalan lesz és nem valódi tárgyalások eredményeként jött létre, majd az aláírást követő számokban értékelték a megszületett szerződéseket. Csak a *Borsszem Jankó* képez ez alól annyiban kivételt – egy az élcsep stílushoz kevésbé illő képpel –, hogy a szerződés aláírása előtt még felveti a kérdést „*Aláírjuk-e?*”, mintha még ekkor is lett volna válaszára a magyar kormányzatnak.²⁴⁵ A rajzon egy kéz látható, benne toll, ami már hozzáért a papírlaphoz, de egy másik kéz megfogja az aláírni készült megakadályozva azt a cselekvésben. A „*Hát jól van ... – aláírjuk!*” című montázon egy férfit látunk, aki a szemét eltakarva szignálja az elé tett papírt, azonban nem hasonlít egyik magyar részről aláíró politikushoz (Drasche-Lázár Alfrédhoz vagy Benárd Ágosthoz) sem, illetve nem azonosítható alak.²⁴⁶ A háttérben egy tömegmegmozdulás képét láthatjuk, mely egy fotó, s a „Nem! Nem! Soha!” szlogenrel ellátott térképes táblákat tartanak a tüntetők a kezükben.²⁴⁷ A kép

²⁴³ *Mátyás Diák*, 1919. ápr. 6. 5., *Kikeriki*, 1919. márc. 30. 2.

²⁴⁴ *Borsszem Jankó*, 1920. jan. 11. 1.

²⁴⁵ *Borsszem Jankó*, 1920. máj. 16. 1.

²⁴⁶ A képen az aláíró jobb kézzel tett mozdulata, a szemből való ábrázolás, a kopaszodó homlok és fejtető Ferenc József-re emlékeztet, amikor aláírja a hadüzenetet. Benárd és Drasche-Lázár a kortárs fényképek tanúsága szerint nem volt kopasz, lásd például az aláírásról készült fotót: *Le Miroir*, 1920. jún. 13. 16. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6525302c/f15.item.zoom>, utolsó letöltés: 2017. április 18.

²⁴⁷ *Borsszem Jankó*, 1920. máj. 30. 1. Az élcsep montázon látható szlogenrel a korszakban számos plakát, képeslap, dísz- és használati tárgy terjedt el Magyarországon. A szlogen megfogalmazása az 1918 őszi megalakult Országos Propaganda Bizottsághoz fűződött. Zeidler: *A revütől gondolat*, 104.

készítésének idejét és helyét nehéz meghatározni, mivel úgy tűnik, hogy a táblákat, de legalábbis a három tábla közül kettőt biztosan a montázs részeként illesztettek a képbe, így ez a fotó készülhetett bármely tömegmegmozduláson. A *Mátyás Diák* ábrázolásán mindez úgy jelent meg, hogy az antant katonája fegyvert fog a magyar alak felé, aki ugyancsak tollat tart a kezében, a papíron pedig a „trianoni béke” felirat áll. Ezen a rajzon nemcsak a magyarok kényszerhelyzete kapott hangsúlyt, de a békét nem egy politikus írja alá, hanem egy magyaros ruhába öltözött férfi, akit – a képaláírás szerint – „Nagy Mihály”-nak hívnak.²⁴⁸ Mint láttuk, az országokat, területeket tradicionálisan nők, a nemzeteket, nemzetiségi csoportokat azonban férfiak testesítették meg az élclapokban, de a magyarságot a magyar élclapokban kivétel nélkül Magyar Mihály személyesítette meg. A békét aláírni nem akaró úr neve ettől a hagyománytól eltérően Nagy Mihály, tehát egy „átlagember”, nem az egész nemzetet jelképező figura, amivel az alkotó talán még nyilvánvalóbbá kívánta tenni, hogy Magyarországon senki sem akarta elfogadni a békefeltételeket. Az egyik bécsi lapban is megjelent az aláírás momentuma, amikor Karl Renner kancellár – aki a magyar rajzoktól eltérően felismerhető a képen – vonakodva, de ellátja kézjegyével saint-germain-i békét.²⁴⁹

A békék szignálása előtt is a vesztes országok kényszerhelyzete szolgált a gúny egyik fő céltáblájául, továbbá az egykori háborús ellenség erőszakossága békeidőben. Ezt szemléltetik azok a képek, melyeken kikötve szenved a magyar vagy az osztrák alak. A *Borsszem Jankó* ilyen típusú ábrázolása jelent meg a legkorábban, s magában hordozza a bosszú reményét: Magyar Mihály Sámsonként dolgozik a filiszteusoknak (Wilsonnak, Marianne-nak, Jugoszláviának, Lloyd George-nak, Vaida-Voevodnak, Tomáš Masaryknak és D'Annunzionak) a bibliai történetnek megfelelően akkor, amikor már elárulta Delila, rövid hajjal, kikötözve, miután a szemét már kiszúrták.²⁵⁰ Az ószövetségi történetben Sámson a rabszolgatartókon – Isten segítségével – elégtételt vehetett, tehát a későbbi reváns vágya már a békeszerződés aláírása előtt teret kapott a lapban. A *Mátyás Diák* képének hangulata borúsabb, de nem teljesen reményvesztett: Magyar

²⁴⁸ *Mátyás Diák*, 1920. nov. 14. 1.

²⁴⁹ *Der Götz von Berlichingen*, 1919. szept. 20. 3.

²⁵⁰ *Borsszem Jankó*, 1920. márc. 7. 7. *Bírák könyve*, 16.

Alexandru Vaida-Voevod (Vajda-Vojvoda Sándor, 1872–1950) későbbi román miniszterelnök (első miniszterelnöksége: 1919–1920), román politikus, aki Erdély Romániához való csatolásáért intenzíven kampányolt. Tomáš Masaryk (1850–1937) cseh politikus, Csehszlovákia első elnöke.

Mihályt egy oszlophoz kikötve láthatjuk, mellette egy román fegyveres katona áll. Lloyd George érkezik meg a magyar férfihez, s átadja neki menyasszonyát, a „Magyar béké”-t, akit azonban nem éppen szép hölgyként rajzolt meg az alkotó, s Mihály nem is akarja őt elfogadni asszonyául. A tiltakozásra azonban az adott pillanatban nincs esélye, mert megkötözték, de később talán igen, mivel némileg fenyegetően a következőket mondja: „...ha felszabadul a kezem, egészen mást fogok vele csinálni”, s azt nem a békének fogja nyújtani.²⁵¹ A magyar alkotók véleményéhez hasonlóan az egyik bécsi élclapban már a kép címe magában foglalja a „kényszer” szót, s a karikatúrán azt láthatjuk, amint a megkötözött Ausztria kezeiről a bilincset Clemenceau és Lloyd George leveszik azzal a felkiáltással, hogy „Írd alá!” (8. kép).²⁵²

8. kép
„Kényszerbéke”

Ausztria félmeztelen, ágyékát egy címeres anyagdarab takarja, arcára kiült a fájdalom, míg az antantot jelképező politikusok fekete, csuklyás kabátot viselnek, melyek felkarjait halálfej díszíti, ami már utal arra a motívumra, ami a békekötés következményei kapcsán a leggyakoribb a bécsi élclapok képein, a (nemzet-)halálra. Halálhozóként pedig a háborús győztesek vezetői tűnnek fel. Ausztriát van, amikor megbilincselve, kikötözve, fájdalmak közepette kényszerítik a béke aláírására, amivel másik alkotó szerint a pokol arat győzelmet, s a békeszerződés Lucifernek kiváló tüzelőanyag ahhoz, hogy konyhájában

²⁵¹ *Mátyás Diák*, 1920. máj. 16. 1.

²⁵² *Der Götz von Berlichingen*, 1919. ápr. 24. 1.

elkészítse a „gyűlöletkása”-t („Haßbrei”), míg máskor Clemenceau vérrel veti papírra a saint-germain-i béke szövegét.²⁵³

A bécsi lapokban 1919 őszéig elsősorban a békeszerződés diktátumjellegét emelték ki,²⁵⁴ de nemcsak saját országuk, hanem Németország esetében is: Wilson elnök felbukkant Mózesként, de az ő kőtábláján a tizennégy pont s nem a tízparancsolat látható. Mellette Lloyd George a „kényszerbéke”, Clemenceau pedig a „Németország megsemmisítése” táblákat emeli a magasba, mellettük egy sírkő is látható a „népek önrendelkezési joga” felirattal.²⁵⁵ Németország megsemmisítésének kívánalma a bibliai tízparancsolattal sem egyeztethető össze, de a karikaturista inkább azt kérte számon a győzteseken, hogy a békeszerződések előkészítésének folyamata és azok tartalma egyáltalán nem emlékeztetett Wilson ígéreteire. Mindezért Lloyd George-ot és Clemenceau-t okolták, akik egy másik képen Wilson „békepipa”-ját tömítik el, a békefeltételek felolvasásakor pedig fagyosszentekként bukkannak fel.²⁵⁶ A *Kikeriki* a békeszerződés-tervezet tartalmát egy bibliai ihletésű jelenettel is bírálta, mely szerint az angyalok és Szent Péter is befogják az orrukat, annyira büzik a versailles-i béke, más alkalommal a szövetséges hatalmak a „béke”-csizmát cipésként összefoltozzák, de nagyon rossz minőségű munkát végeznek, ami implikálja azt is, hogy a lábbeli nem fog sokáig egybemaradni.²⁵⁷ Végül a bécsi lapban a békeszerződés megjelent halálos ítéletként, illetve kivégzésként is, ahogy „Clemenceau-hóhér” lefejezte Germaniát és Német Michelt.²⁵⁸

²⁵³ *Der Götz von Berlichingen*, 1919. ápr. 24. 1., *Der Götz von Berlichingen*, 1919. szept. 6. 1., *Der Götz von Berlichingen*, 1919. júl. 5. 3.

²⁵⁴ A saint-germain-i békeszerződés aláírását követően – mint látni fogjuk – más kérdések kerültek a bécsi lapok fókuszába, magát a békeszerződést a későbbiekben direkt módon nem bírálták.

²⁵⁵ *Kikeriki*, 1919. ápr. 27. 1.

²⁵⁶ *Kikeriki*, 1919. máj. 11. 2., *Kikeriki*, 1919. máj. 11. 8. A békepipa motívuma a *Mátyás Diák*ban is feltűnt, ott azt Wilson, Poincaré, Lloyd George és Clemenceau szívják el közösen a vesztesek képviselői nélkül. *Mátyás Diák*, 1919. jan. 26. 4.

²⁵⁷ *Kikeriki*, 1919. jún. 8. 3., *Kikeriki*, 1919. jún. 15. 2.

²⁵⁸ *Kikeriki*, 1919. jún. 29. 1., *Kikeriki*, 1919. szept. 21. 3. Lloyd George és a francia elnök gyilkosként láthatók még: *Kikeriki*, 1919. dec. 28. 8. Az év utolsó számában egy karikatúrán csontokból kirakva tűnik fel az „1919” felirat, az évszámot tövisszuszorító keretezi a krisztusi szenvedéstörténet jelképeként.

9. kép

„Tragikus győzelem

Lloyd George:

A győzelem szép lenne, ha a hullaszag nem lenne ennyire elviselhetetlen.”

A BÉKÉK (VÉLT) KÖVETKEZMÉNYEI

A *Der Götz von Berlichingen* szerint három boszorkány, többek között egy csontvázkinézetű kereszteli meg Ausztriát, a vézna, életképtelen csecsemőt, illetve szemtanúi lehetünk a „német-ausztriai haláltánc”-nak: maga a kaszás jár táncot az ausztriai emberek feje felett utalva az önálló Ausztria várható sorsára.²⁵⁹ Egy másik lap szerint Lloyd George nem tud örülni a győzelemnek, mivel az őt körülvevő hullák – Ausztria, Törökország és Oroszország – szaga elviselhetetlen (9. kép).

Halottként, egy koporsóba fektetve is feltűnik Ausztria, akire a fedelet „Wenzel”, a cseheket szimbolizáló férfi teszi rá francia utasításra és francia katonai egyenruhában. A saint-germain-i béke sírkövét is láthatjuk, ami mellett az egyik oldalon Wilson áll, aki átnyújtja a sírkő előtt a halálnak híres tizennégy pontját. E képen is egy koporsó került az előtérbe, melyben a „német-ausztriai munkásság” fekszik.²⁶⁰

1920–1921 folyamán a halál, a temetés motívumai mellett a halált megelőző állapot, a súlyos betegség is teret kapott a bécsi lapokban kórházi jelenetek formájában. A kórházi ágyában fekvő, gyenge, erőtlen osztrák férfinak mondja – a kezét fogva, a pulzusát mérve – Clemenceau főorvos: „Csak bátorság kedves

²⁵⁹ *Der Götz von Berlichingen*, 1919. aug. 30. 7., *Der Götz von Berlichingen*, 1919. aug. 30. 1. A Német-Ausztria elnevezés használatát a saint-germain-i béke tiltotta, mivel egy későbbi Anschlussra utalhatott, az élelapokban mégis számos alkalommal előfordult. Ausztria „életképtelenségéről” mint elterjedt kortárs nézetről lásd: Goldinger, Walter – Binder, Dieter A.: *Geschichte der Republik Österreich, 1918–1938*. Wien–München, 1992. 129–133.

²⁶⁰ *Wiener Caricaturen*, 1920. dec. 15. 1., *Kikeriki*, 1920. jún. 6. 2., *Figaro*, 1919. jún. 25. 8.

uram, nemsokára lesz annyi ereje, hogy tudjon a csehszlovákoknak dolgozni.” Egy másik kórházban játszódo gúnyrajzon Ausztria szörnyű gyomorfájdalmakról panaszkodik „antant orvosai”-nak, akik szimulálással vádolják, mivel már egy ideje éheztenek, így nem is lehetnek valódi gyomorpanaszai.²⁶¹ Ausztriát „antant orvosai” műtik: kihúzzák a fogát, kezét és lábát is levágják, s olyannyira kegyetlenek, hogy mindezt altatás, érzéstelenítés nélkül hajtják végre. Az operáció után Ausztria – ha túléli is azt – nem fog tudni teljes éltet élni.²⁶² Egy kórtermi szcenáriót két újságban, kétféle képaláírással is publikáltak. A karikatúrán „Német-Ausztria” látható sovány, nem túl vonzó nőként, s három „antant orvos” áll körülötte. A „*Kis jóvátétel*” című képet tették közzé korábban, melyen a jóvátételi bizottság megállapítja, hogy az ország csontjai megvannak még, már csak „...egy kis hús, egy kevés zsír, némi vér kell még hozzá, és ismét ember lesz”. Ugyancsak a békeszerződés következményét szemlélteti egy másik újság „*A végrendelet*” címet adva e rajznak, a következő szöveggel: „Ha a segélyakció mégis megérkezik, készítetek nekem a pénzből egy szép sírkövet”;²⁶³ azaz Ausztria nyugati pénzügyi segítséggel sem lesz életképes. Ausztria betegként felbukkan úgy is, hogy osztrák politikusok állnak körülötte orvosként, s bár méri a pulzusát, vizsgálják, de nem tudják betegségére a gyógymódot.²⁶⁴

A békekötés várható következményeit további szimbolikus jeleneteken keresztül is bemutatták a bécsi élclapok Ausztria lehetetlen helyzetét hangsúlyozva mind gazdasági, mind pedig politikai tekintetben. Még a saint-germain-i béke aláírása előtt a nagyhatalmak konyhájába kalauzol a *Figaro* rajzolója, ahol Lloyd George és Clemenceau kevergetik a levest, Péter szerb király mérget önt bele, Renner és Ausztria koldusként érkeznek meg, hogy kérjenek az ételből. A kép címében a leves elnevezése („*Die Betteluppe von Saint Germain*”) németül ’alamizsná’-t is jelent, szó szerinti fordítása pedig ’koldusleves’.²⁶⁵ Egy másik rajzon Ádám és Éva – Michel és Ausztria – hagyják el a paradicsomot. Az almafán rekeredő kígyó arcvonásai Wilsonéi, a háttérben egy asztalnál pedig ötven ülnek, koccintáshoz készülnek. Az alakok közül felismerhető III. Viktor Emánuel olasz király, Lloyd George, Clemenceau s még egy lengyel figura (10. kép).²⁶⁶

²⁶¹ *Wiener Caricaturen*, 1920. jan. 20. 1., *Wiener Caricaturen*, 1921. júl. 1. 1.

²⁶² *Der Götz von Berlichingen*, 1919. jún. 7. 5.

²⁶³ *Wiener Caricaturen*, 1920. aug. 1. 1., *Die Bombe*, 1921. jún. 15. 1.

²⁶⁴ *Figaro*, 1919. aug. 5. 1.

²⁶⁵ *Figaro*, 1919. júl. 20. 1.

²⁶⁶ *Figaro*, 1919. aug. 20. 1.

10. kép

„*Az elveszett Paradicsom*”

Austria: Michl, Önnek nem adatott meg a győzelem, amiről álmodott, s minden Paradicsomban nő a sátánnak fája!”

A rajz Wilson szerepéről sem pozitívan nyilatkozik: ő volt az, aki béketervével elcsábította Ausztriát, amely azonban nem valósult meg, csupán Ádámnak és Évának kell elhagynia az Édenkertet. A férfi vonásait a düh torzítja, míg Éva inkább szomorú és szégyenkezik.

Az ausztriai élclapokat tehát az Anschluss tiltása miatti csalódottság jellemezte – elsősorban 1919-ben – a területvesztésen való kesergésen kívül. „*Az antant boszorkánynál*” német Jancsit és osztrák-német Juliskát külön-külön ketrecbe zárták, máskor Michel hiába könyörög Clemenceau-nak, aki a „Deutsch-Österreich” tábláról lemeszeli a „Deutsch” szót, másik alkalommal Ausztria a *Kikerikiben* árva, síró babaként kapott helyet, sőt „*A germán ikrek*”-et a francia politikus ismét orvos képében fűrészszel vágja ketté. A gyerekek két feje van, de csak egy teste, így az operáció halálos kimenetelű lehet akár mindkét gyermek számára, megint máskor Renner Ausztria vérző szívét adja át az antantnak a „*Megtiltott Anschluss*” című rajzon.²⁶⁷

A békeszerződések következményei közül a pesti újságok inkább Magyarország és a kisantant országainak gazdasági egymásrautaltságára igyekeztek rámutatni, melyek közül – az élclapok üzenetei szerint – a kisantant országai küzdenek majd súlyosabb problémákkal. A *Borsszem Jankó* karikatúráján például Trianon után a szlovákok „fölfelé usztatják a tutajajukat”, a „drótostótok”-at pedig a csehek foglalkoztatják. A képkocka tanúsága szerint cseh katonák felügyelik a szlovákokat, amint szögesdrótot húznak ki – feltehetően az új határokon –, a szerb sem tudja már hová szállítani a disznóit, a román pedig „elindul a gyapjújával a havasok felé”,²⁶⁸ azaz a Kárpát-medence egységes gazdasági

²⁶⁷ *Kikeriki*, 1919. jún. 6. 1., *Kikeriki*, 1919. szept. 21. 8., *Kikeriki*, 1921. jan. 30. 2., *Kikeriki*, 1919. dec. 14. 8., *Der Götz von Berlichingen*, 1919. szept. 13. 3.

²⁶⁸ *Borsszem Jankó*, 1920. jún. 13. 5.

szerkezetét megbontotta a trianoni béke, ami nem csupán Magyarországot sújtja. A *Mátyás Diák* jelenete is a csehszlovák–magyar határon játszódik, ahol a goromba cseh határőr visszaküldi a szlovákokat, akik most már nem mehetnek aratni Magyarországra, ami miatt bosszúsak és csalódottak, mert megélhetésüket veszítették el.²⁶⁹

Azt, hogy a kortársak miként értékelték a Párizs környéki békét, a kialakuló új politikai rendet, a következő karikatúrák jól mutatják: a „béke” gőzölgő, látától forró vulkánján ül Lloyd George, ami sugallja, hogy a béke nem biztos, hogy pozitív változásokat hoz Európába, nem biztos, hogy tartós lesz. Máskor a brit miniszterelnök az olvadozó „Párizsi béke”-viaszsobrot nézegeti, eközben arról tűnődik, hogy „Hm, mégis csak jobb anyagból kellett volna csinálni. Nagyon megviselte szegénykét a londoni klíma.” A béke születésének körülményeit bírálta azok a rajzok is, melyeken Clemenceau beszélget a fegyverek szuronyain álló Paxszal, vagy az összekötözött kezekkel és szárnyakkal ábrázolt békét – mint egy rabot – vezeti a francia politikus, előrtük Wilson olajággal a kezében, diadalittasan vonul. Bér Dezső alkotásán, „A jövő képe”-n pedig Apponyi mutatja meg Clemenceau-nak, hogy mi lesz a béke „hatása Európára”: újabb vérontás.²⁷⁰ A bécsi lapban Clemenceau Istenként tűnik fel – még a Párizs környéki béketárgyalások időszakában – aki új világot teremt, de ezt az új világot Lucifer drótozza össze, s hiába repked Clemenceau glóriájában a gallsapkás békegalamb, az új világrendről nem sok jót sejtethetünk.²⁷¹ Hasonló az üzenete a *Dongó* képének is: Mars azon gúnyolódik, hogy Pax elég vézna, s ezért biztosan nem öregkorában fog meghalni, azaz a béke nem lesz hosszútávú.²⁷²

²⁶⁹ *Mátyás Diák*, 1920. jún. 27. 1. A szlovákokat drótosként és ablakosként is alkalmazták a dualizmus kori Magyarországon, a szerbek tradicionálisan az Osztrák–Magyar Monarchia területére exportálták élőállataikat. A szlovákok nagy számban dolgoztak a világháború kitörését megelőzően a magyar Alföldön idénymunkásként, napszámosként. Kövér György: *Iparosodás agrárországban*. Budapest, 1982. 142.

²⁷⁰ *Mátyás Diák*, 1920. jún. 27. 4., *Borsszem Jankó*, 1920. márc. 14. 1., *Borsszem Jankó*, 1919. jún. 8. 7., *Borsszem Jankó*, 1919. júl. 6. 1., *Borsszem Jankó*, 1920. jan. 25. 1.

²⁷¹ *Die Muskete*, 1920. jan. 8. 1.

²⁷² *Dongó*, 1920. máj. 15. 1.

TERÜLETSZERZÉS ÉS VESZÍTÉS

A katonai megszállás alatt álló Magyarország politikai propagandájának fontos elemei közé tartozott a Magyar Királyság területi integritásának hirdetése. E történeti elvet hangsúlyozta a propaganda – az etnikai–nemzetiségi határok talán realisabb célkitűzéseivel szemben –, így az élclopokban is elsősorban ez kapott teret. E témában szintén felbukkantak természetesen a jól ismert „Nem! Nem! Soha!” szlogenhez kapcsolódó rajzok, de számos más motívummal is társították e gondolatkört a magyar alkotók.

A „Nem! Nem! Soha!” üzenet és a Magyar Királyság, illetve abból kihasítva a megszállt területek térképe jelent meg 1919 decemberében a *Mátyás Diák* rajzán a háttérben, mégis szinte központi elemként, miközben Hungária fiatal nő képében búcsúzik George Clerktől.²⁷³ Az angol diplomatát azzal az üzenettel bocsájta haza, hogy az újonnan hatalomra segített Horthy Miklós az ország integritásának visszatéréséért fog síkra szállni, tegyen így ő is Nagy-Britanniában. A békekötés egyéves évfordulóját követő számban „*A magyar Diogenes*”, gróf Apponyi Albert keresi a jóvátételi bizottságot „Nem! Nem! Soha!” feliratú lámpásával, de nem találja. A kép háttérében a trianoni Magyarország látható, kiegészítve Nyugat-Magyarországgal, de a történelmi Magyar Királyság kontúrja is felsejlik.²⁷⁴ A térkép-motívum természetesen a szlogen nélkül is különösen alkalmas volt a területi veszteségek szimbolizálására, így számos alkalommal találkozhatunk ezzel a szemléltetőeszközzel a karikatúrákon mind a magyar, mind pedig az ausztriai lapokban.²⁷⁵ Nem csupán élclopokban megjelenő motívum, amikor Nagy-Magyarország térképéről, melyet egy fa lombja formáz meg, a nyugat-magyarországi régiót jelképező lombkoronát tépik le,²⁷⁶ illetve az ország térképét szétszakítják a későbbi kisantant államok.²⁷⁷

²⁷³ *Mátyás Diák*, 1919. dec. 7. 4. Sir George Clerk a brit külügyminisztérium megbízottjaként tartózkodott Magyarországon, ő állapodott meg Horthy Miklóssal, hogy Horthy veheti át a hatalmat Budapesten a román seregek kivonulását követően.

²⁷⁴ *Mátyás Diák*, 1921. jún. 5. 1.

²⁷⁵ A prágai alkotók eszköztárát ugyanakkor nem jellemzi e motívum használata az elemzett időszakban, azonban Ausztria és Magyarország élclopjai egymást is vádolták jogtalan területszerzéssel Nyugat-Magyarország kapcsán.

²⁷⁶ Másik rajzon („*Lombjavesztett vén magyar tölgy*”) a Nagy-Magyarország alakú fa lombkoronájának azon részei, melyeket elcsatoltak Magyarországtól, elszáradtak, s a magyar kislány búsán ülnek az árnyékában, de bíznak abban, hogy „A lombjavesztett ősi tölgynek / Ujra kinő a koronája!” *Borsszem Jankó*, 1920. júl. 25. 3.

²⁷⁷ *Borsszem Jankó*, 1920. júl. 25. 3. A zöld lomb a jövőbe vetett reményt szimbolizálja, s hogy a történelmi Magyarország nem halhat meg, így zöld lombbal díszített jelvény viselésére buzdított a

A *Kikeriki* szerint azonban Német-Ausztria térképéből ollóval vágják ki a területeket a renitens tanulók, miután egy földgömböt már kilyukasztottak, s mindezt Wilson tanár úr mosolyogva kíséri figyelemmel. A délszláv diák már megszerezte Stájerországot, az olasz majdnem végzett Dél-Tirol kivágásával, míg a lengyel Szi-léziával, a francia pedig a Rajna-vidékkel bajlódik. A *Mátyás Diák* szerint az antant vezetői szeliek ketté – ugyancsak ollóval – Ausztria-Magyarországot és Német-országot „*A versaillesi szabóműhely*”-ben. Clemenceau békeangyal felügyelete alatt a cseh oroszlán, a lengyel, a magyar, a jugoszláv és az olasz figurák tépnek ki területeket Német-Ausztria térképéről, miközben az olasz a jugoszláv lábára („Fiume”) is rácsap. Máskor nem a területi szempontból nyertes, új országok, hanem a vezető nyugat-európai hatalmak politikusai készülnek felfalni Ausztria térképét.²⁷⁸

A *Kikeriki*-ben 1921 őszén a Magyar Királyság térképén egy megszeppent magyar alak áll, s kezek, melyekre a „Románia”, „Szerbia” és „Csehország” feliratok kerültek, további területeket kívánnak megszerezni, kiszakítani az országból.²⁷⁹ Az ausztriai ábrázoláshoz hasonlóan térkép közepén bukkan fel egy magyar huszár a *Mátyás Diák* 1920. eleji egyik számában is, aki így kívánta megőrizni a területi integritást.²⁸⁰ Ugyanekkor ugyanitt gróf Apponyi Albert sakkjátszmát játszik egy Magyarország alakú sakkjátszóasztalnál Lloyd George-dzal, s Erdély és a Tiszántúl területén állnak a figuráik. A játék magában foglalja annak a lehetőségét is, hogy Apponyi nyer, s nem az ismertté vált feltételekkel kell a békét aláírni, hanem azok még módosíthatók (11. kép).²⁸¹

Területvédő Liga. Felhívásukat idézi Buzinkay: A trianoni békeszerződés, 105. Egy karikatúrán a teljes „Magyarország”-fát is láthatjuk, mely még zöldell, de gyökereit a szerb, román, szlovák alakok elfűrészelik, ezért ki fog dőlni. Mindezt Lloyd George és Clemenceau nézi elégedetten a távolból. *Donő*, 1920. ápr. 1. 5. (A kép átvétel valamely német nyelvű lapból.)

²⁷⁸ Gabriele d'Annunzio 1919. szeptember 12-én szabadcsapataival elfoglalta Fiumét, de a rapallói szerződés (1920. nov. 12.) értelmében a várost szabad várossá nyilvánították, amit Olaszország csak 1920. december 31-én fogadott el. Pándi Lajos (összeáll.): *Köztes-Európa. 1763–1993, térképgyűjtemény*. Budapest, 1997. 390. *Kikeriki*, 1919. márc. 23. 2., *Mátyás Diák*, 1919. jún. 22. 7., *Kikeriki*, 1919. okt. 26. 2., *Kikeriki*, 1919. júl. 13. 2.

²⁷⁹ *Kikeriki*, 1921. nov. 12. 3. Egy tárgy szét tépése mint a rombolás jelképe más módon, térkép nélkül is megjelent a lapok hasábjain, például: egy Magyarország feliratú nadrágot tépnek szét az új szomszédos országok képviselői. *Mátyás Diák*, 1920. febr. 29. 4. A karikatúra a szét téphetlen Gutmann-nadrág reklámján látható fotót idézi elénk, ami azt sugallja, hogy Magyarország felosztása sikertelen lesz.

²⁸⁰ *Mátyás Diák*, 1920. febr. 8. 4.

²⁸¹ *Mátyás Diák*, 1920. febr. 29. 5.

11. kép
„A nagy játszma”

12. kép
„A politikai játszóasztalnál
Gróf Károlyi: Jaj,
Szlovákiát, Horvátországot,
Erdélyt elkártyáztam,
már csak Budapest maradt,
amit feltehetek!”

Hasonló képet közölt a *Borsszem Jankó* is, melyen ugyancsak Lloyd George és Apponyi sakkozik, de csak a brit miniszterelnök ér a sakkfigurákhoz. A képen nem a sakkjátszóasztal alakja, hanem a bábuké a figyelemre érdemes: egy szlovák, egy magyar és egy osztrák-német figurát tologat a brit politikus – sugallva, hogy Nyugat-Európa játékként tekint a kelet-közép-európai békerendezésre. A képaláírás tovább erősíti az üzenetet, melyet a szerkesztő Apponyi szájába ad: „Emlékszik Excellenciád? Ön mondta a háború alatt, hogy a népet nem lehet csak úgy tologatni, mint a sakkfigurákat.”²⁸² A sakk helyett másfajta játékok kaptak teret a *Wiener Caricaturen* magyar vonatkozású

²⁸² *Borsszem Jankó*, 1920. márc. 28. 1.

gúnyrajzain: gróf Károlyi Mihály miniszterelnök elkártyázta Szlovákiát, Horvátországot és Erdélyt, azaz a magyar politikai vezetés a hibás a területi veszteségekért, más alkalommal az ország mindent elveszített ruletten, amikor a pirosra tett. Ez utóbbi természetesen a Vörös Hadsereg sikertelen északi hadjárata, a magyarországi tanácsköztársaság bukása után jelent meg (12. kép).²⁸³

A Károlyihoz és a tanácsköztársasághoz köthető szerencsejátékok Magyarországot és politikusait, törekvéseit sötétebb színben tüntetik fel, mint a hazai élclapok sakkjátszmákat megörökítő rajzai.

A térkép mellett a területi veszteségek – hosszú tradíciókkal rendelkező – ábrázolási módja a nemzetet vagy az országot szimbolizáló test megcsonkítása. Magyarország teljes csonkolásának lehetünk szemtanúi a *Kikeriki*-ben, aminek következtében a magyar figurának sem keze, sem lába nem maradt, mert a levágott testrészeket az újonnan megalakuló szomszéd országok képviselői sietősen elvitték. A cseh alak Szlovákiával, a román Erdéllyel, a szerb Horvátországgal szaladt el, Michel pedig Nyugat-Magyarországot szerezte meg. Clemenceau azt kérdezi a kerek fejű, bajszos magyartól, hogy „Monsieur János, valójában mit akar? Különben is, a glóbuszát meghagytam Önnek!” (13. kép).²⁸⁴

²⁸³ *Wiener Caricaturen*, 1919. jan. 20. 1., *Wiener Caricaturen*, 1919. aug. 20. 1. Károlyi hibázta a kialakult helyzet miatt a *Mátyás Diák*-ban is tetten érhető. Az emigrációba kényszerült volt köztársasági elnök – az egyre inkább erősödő antiszemitizmus időszakában – bolygó zsidóként tűnt fel, aki szerint „Mindennél rossz, de legrosszabb volna otthon” (1920. okt. 17. 3.). Később mint „A legveszedelmesebb házáló” bukkant fel Károlyi, ugyancsak zsidóként, a Magyar Királyság térképét kezében tartva s eladásra kínálva (1921. júl. 17. 4.). Károlyi és a szociáldemokraták okolása Trianonért az 1930-as években sem vesztett népszerűségéből. Az egyik rajzon egy szociáldemokrata férfi „szétsöpörte” 1918-ban az országot. A képen Nagy-Magyarország és a szomszédos országoknak jutott területek láthatók, melyeket búzakalászosokkal – értékekkel – együtt seper a középponttól elfelé. *Magyarság*, 1930. nov. 13. 10. Néhány évvel később Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszter tolja be a „Károlyi” feliratú trójai falovat az országba. Az állat gyomrában a figurák a következő táblákat tartják: „Lemondás, Trianon, Júdás”. A kép kapcsolatot sugalmaz Beneš, a még csak formálódó kisantant, illetve Károlyi és Jászi Oszkár céljai között, igyekszik lejártni a polgári radikális, szociáldemokrata politikuskokat és árulásként értékeli kormányzásukat. *Magyarság*, 1934. dec. 29. 10.

²⁸⁴ *Kikeriki*, 1920. jan. 18. 2. A „magyar glóbusz” a magyar sovinizmust gúnyoló szállóige, melyet 1861-ben a bécsi *Donauzeitung* egy névtelen tárcáírója használt először Tóth Béla szerint, „ráfogva egy magyar emberre, hogy a könyvesboltban azt mondta: „Geben Sie mir globus von Ungarn.” Tóth Béla: *Szájful szájra*. Budapest, 1895. 346. A „magyar glóbusz” motívumát felhasználta a bécsi lap további karikatúráin is: rajzolója szerint a magyar glóbusz lemondott a Szent Koronáról, mert már nem áll jól neki. A képen egy földgömb fejű, magyar öltözetben lévő alakot láthatunk, melynek fejére már túl nagy a Szent Korona. *Kikeriki*, 1919. aug. 31. 7. Magyarország helyzetét a magyarokkal szemben igen ellenséges hangnemet megütő *Kikeriki* még ennél is inkább nevetségessé tette, amikor Szerbia, Csehország és Románia fociznak a Szent Koronával,

A csonkítás motívuma a bécsi lapokban azonban nemcsak Magyarországgal, hanem a saját, illetve a németországi területekkel kapcsolatban is megjelent. A versailles-i tükörteremben áll az amputált kezű, lábú és fél szemét is elvesztett Német Michel, illetve Germania szobrából a milói Vénuszt készíti el Clemenceau, amikor levágja karjait (Elszász-Lotaringia, Kelet-Poroszország és Szilézia).²⁸⁵ A *Wiener Caricaturen* képen pedig az osztrák fél bukkant fel láb nélkül, mankóval, az antanthatalmaktól koldulva.²⁸⁶ A magyar munkást „A versaillesi véstörvényészék” – Clemenceau, Wilson és Lloyd George – ítéli minden végtagjának megcsonkítására, míg egy másik esetben csupán két kezét vesztette el Magyar Mihály, amikor Alexandre Millerand békítőleg lépett fel, s arra kérte őt és egy román fegyverest, hogy fogjanak kezét, ám Mihálynak egyetlen keze sem maradt, mivel mindkét végtagját („Erdély”, „Nyugat-Magyarország”) a román szűrjéhez varrva látjuk (14. kép).²⁸⁷

Másik háborús vesztes országhoz kapcsolódva a *Mátyás Diák* hasábjain két alkalommal találunk olyan rajzot – még a békeszerződés aláírása előtt –, mely az Oszmán Birodalom veszteségeire utal hasonlóképpen: az országot megtestesítő figura műtétére készülnek az antantországok, egy másik képen az amputációnak már majdnem nekiálltak az orvosok, amikor a török felébredt az altatásból, ami riadalomra adhatott okot, mert így ő ellenállhat.²⁸⁸

amit a magyar csak a pálya széléről figyelhet, lehetősége sincs beleszólni a küzdelem menetébe. A métköztést a román, az olasz, a szerb és az angol király nézi egy padról (1921. nov. 12. 8.). Az egyre populárisabb focimeccs saját vonatkozásban is feltűnt: a „Deutsch-Österreich” focilabdával játszik a cseh és a jugoszláv alak. *Kikeriki*, 1919. szept. 14. 2.

²⁸⁵ *Kikeriki*, 1919. ápr. 27. 8., *Kikeriki*, 1919. máj. 18. 8. A Vénusz szobor a trianoni terület-veszteségek kapcsán is felmerült a magyarországi lapokban: Hungária látható vérző karú milói Vénuszként, akit Aristide Briand francia miniszterelnök és Lloyd George szemlél, s megállapítják, hogy műremeket alkottak Trianonban. *Borsszem Jankó*, 1921. aug. 7. 1.

²⁸⁶ *Wiener Caricaturen*, 1919. nov. 20. 1.

²⁸⁷ *Borsszem Jankó*, 1919. máj. 25. 1., *Mátyás Diák*, 1920. okt. 17. 1. Alexandre Millerand francia elnök (1920–1924) Magyarországon a trianoni békéhez mellékelte ún. Millerand-levét, mely alapján a kortársak későbbi határmódosítást reméltek. Ablonczy Balázs: Trianon-legendák. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 2002. 138.

²⁸⁸ *Mátyás Diák*, 1919. jún. 1. 4., *Mátyás Diák*, 1920. máj. 30. 5. A volt központi hatalmakkal kötött békék közül a *Borsszem Jankó* egy rajz erejéig megemlíti a Törökországgal kötött Sèvres-i békét is, melyen Marianne előtt egy összetört váza látható, s Lloyd George-dzsal közösen aggódnak a békeszerződés érvényben maradásáért. Lloyd George mérgesen jelenti ki, hogy „...a török szobaúr leverte a drága sèvres-i vázánkat!” *Borsszem Jankó*, 1921. márc. 6. 5. A Sèvres-i békét Törökország nem fogadta el, 1920–1923 között vívott háborúval elérte a békeszerződés felülviz-

Az amputációkhoz szorosan kapcsolódnak – az ismét feltűnő – orvos–beteg szituációk, mivel az orvosok általában műtétet hajtanak végre a kiszolgáltatott helyzetben lévő, betegként ábrázolt vesztes országokon. Területvesztéskor vagy háborús vereség esetén ez az allegória a vesztes fél nem ritka megjelenítési módszere az európai karikatúrákon. Megfigyelhetjük, hogy a bécsi és a budapesti élclapok is a nagyhatalmak képviselőit ábrázolták orvosként, s nem az újonnan megalakuló országokat. A *Kikeriki* képen Ausztria a fogorvosnál ül, s Clemenceau – „Ausztria érdekében” – a fogat csak darabokban húzza ki, így még nagyobb fájdalmat okozva betegének. A *Mátyás Diák* karikatúráján Hungária fekszik leszíjazva a műtőasztalon, a sebészek pedig Lloyd George, Clemenceau és Wilson professzorok, akik közül az utóbbi figyelmezteti kollégáit, hogy „Talán jó lesz várni, avval az operációval, uraim. Elpusztulna a beteg.” A doktorok mellett szikék várják, hogy mikor kezdődhet a beavatkozás, de a karikaturista reméli, hogy Wilson elnök mértéktelenségre tudja kényszeríteni majd az európai politikusokat (15. kép).²⁸⁹

A *Borsszem Jankó*-ban is szemtanúi lehetünk egy operációnak, amihez nem csupán készülődnek az orvosok, de már fel is nyitották a lekötözött páciens, Magyar Mihály gyomrát, s eltávolítják a belső szerveit. A kép címe, „*A neuilly-i operáció*” utal a békeszerződés aláírását megelőző tárgyalásokra, de még azelőtt született, hogy a magyar delegáció elutazott volna Franciaországba.²⁹⁰

A tematika, mely szerint az Osztrák–Magyar Monarchia egykori nemzetiségei – a képek üzenete szerint teljesen jogtalanul – javakat és további területeket igyekeztek megszerezni Magyarországtól, illetve Ausztriától, számos jelképen, jeleneten keresztül jut kifejezésre a bécsi és a pesti lapokban. Emberek amputálásán kívül láthatjuk, amikor Ausztriát szimbolizáló állatok testrészeit távolítják

gálatát, így született meg a Lausanne-i béke (1923. júl. 24.). Később a Lausanne-i béke születőként átadja a némileg meggyőzött „Európa”-anyukának a „Béke”-újszülöttet. *Humoristické listy*, 1923. júl. 27. 379. Több lap a török–görög fegyveres konfliktust is ábrázolta ezt megelőzően test-est elleni küzdelmet megjelenítve. *Wiener Caricaturen*, 1920. júl. 15. 1., *Die Bombe*, 1921. nov. 15. 1., *Humoristické listy*, 1923. jún. 8. 295., *Humoristické listy*, 1923. ápr. 13. 200.

²⁸⁹ *Kikeriki*, 1919. jún. 8. 2., *Mátyás Diák*, 1919. jan. 12. 1.

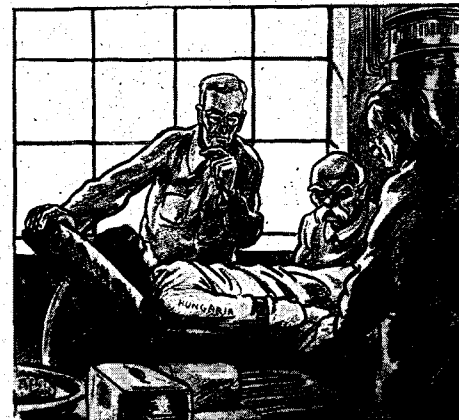
²⁹⁰ *Borsszem Jankó*, 1919. dec. 21. 1. Nem tudhatjuk, hogy befolyásolhatta-e Clemenceau gyakori megjelenítését orvosként, hogy a politikus eredeti végzettsége valóban orvos volt. Pricker, D. P.: *Georges Clemenceau. Politikai életrajz*. Budapest, 1988. 20. Egy kórházi jelenet nem illeszthető be a fent bemutatottak közé, mivel a karikatúrán – a békekonferencián elmondott s a magyar közvéleményre nagy hatást gyakorló – beszéde után Apponyi Albertet, „*A csodadoktor*”-t láthatjuk, amint „leveszi Lloyd George szeméről a hályogot”. A rajzoló talán még bízott abban, hogy a gróf beszéde a határok módosítására sarkallja a nagyhatalmakat. *Mátyás Diák*, 1920. febr. 1. 4.

13. kép
„*A neuilly-i béke*”

14. kép
„*Békít a francia*
Millerand: No, béküljete ki szépen,
fogjatok kezét.
Magyar Mihály: Már, kérem,
a kézfogáshoz legalább egy keze
egyen az embernek.”

15. kép
„*A sebészek*”

el a szomszédos országokat megszemélyesítő figurák. Ausztria feldarabolása azonban a csehszlovák vicclapba már nem műtét, hanem egy disznóvágás képével került be. A levágásra váró sertésen az „Ausztria” felirat szerepel, a hentes, aki késeit élezi, Beneš, a húsért pedig délszlávok, románok, csehek és szlovákok állnak sorban.²⁹¹ A *Kikeriki* rajzolója szerint pedig Ausztria rák, melynek lábszárcsontja ita a különböző szomszédos országok veszik el, így Magyar Mihály is eltulajdonítja a Nyugat-Magyarországot jelképezőt, de Mihály fogja a cseh oroszlán farkát is, tehát a rajz a Felvidékre vonatkozó magyar területi igényeket is említi.²⁹²

Javak, területek eltulajdonítását szó szerint a lopás motívumán keresztül is bemutatták a karikaturisták. Az éjszaka közepén az olasz, a román és a cseh figurák az Osztrák–Magyar Bank aranyát lapátolják át egy zsákba, miután felfeszítették a páncélszekrényt. Egy másik lap karikatúrája szerint a cseh vonatokat visz el hátizsákjában, míg a szerb élőállatot, többek között egy síró kismalacot, a *Mátyás Diák*ban ugyancsak zsákban cipel Wilson mindent az országból, de a román, szerb és szlovák még az amerikai elnök zsákjából is szeretne kapni, nem elégszik meg azzal, ami addig jutott neki, Ausztriától pedig egy másik képen ágyneműt, paplant, párnát hordanak el saját szomszédai.²⁹³ A *Humoristické listy* is felhasználta ezt a motívumot: a „Mindenki megkapja az igazságos részt” alcímű karikatúráján a szerb zsákokkal („kártérítés” és „területnövekedés”) távozik a „békekonferencia” házából – miközben a németet alaposan megverik, amit – a magyar és a török kivételével – minden győztes ország mosolyogva, elégedetten figyel.²⁹⁴

A nappal vagy az éj leple alatt végrehajtott rablásokon kívül még sokféle motívum bukkant fel mind az osztrák, mind pedig a magyar lapokban, ami mutatja a rajzolókat kreativitását is. A kevés valóban humoros alkotás egyike az, amikor a *Kikeriki* véleménye szerint a magyaroknak le kell szokniuk a csárdásról, mivel az ország területe olyan kicsi lett, hogy már csak olyan táncot járhatnak, amit egyhelyben kell ropni.²⁹⁵ A karikatúrák jó része azonban állatokhoz, állatmesékhez köthető, de találhatunk közöttük ókori fabulát vagy bibliai jelenetet ábrázolót is: a *Kikeriki*ben „A sivatagi ördög” című képen Wilson, Clemenceau és Lloyd

George – ördög képében – szólítja meg a szikla szélén egyensúlyozó Michelt, akinek Wilson felajánlja, hogy ha meghal, és nem akar többé Németországhoz csatlakozni, akkor a körülötte lévő – osztrák–német – területeket megkapja. A neki felkínált területekről – többek között Nyugat-Magyarországról – Michel azonban értetlenkedve jelenti ki, hogy ezek egyébként is az övéi.²⁹⁶

Két ókori fabulán keresztül irányítják rá a figyelmet a magyar szerzők három karikatúrán a túlzott területi igények veszélyeire. A *Mátyás Diák*ban a román farkas és a magyar bárány az „Imperium” folyó partján állnak, s az aesopusi mesének megfelelően a farkas áll feljebb, mégis ő rója meg a bárányt, hogy zavarja a vizét. A bárány hiába válaszolja a farkasnak, hogy éppen fordított a helyzet, a vadállat felfalja. A mese tanulsága – hirdette a propagandakarikatúra –, hogy a Magyar Királyság megcsonkítása elleni igazságos védekezés nem juthat érvényre. Egy másik alkalommal pedig cseh farkast (Edvard Beneš) és ugyancsak egy magyar bárányt láthatunk (gróf Bethlen István), de a farkas fenyegetésére a magyar miniszterelnök – bízva abban, hogy az igazságtalanságot orvosolni fogják – a következőket válaszolja cseh kollégájának: „Sohase erőlködj, szomszéd. Minden gyerek tudja már, hogy ez csak Aesopus meséjében van így.”²⁹⁷ A másik állatmese ugyanitt már Ausztriához kapcsolódik, ami kutya képében áll egy folyó partján, s meglátja a tükörképét a vízben. Azt hiszi, a tükörképének nagyobb darab hús jutott, mint ami az ő a szájában van, így meg akarja szerezni azt is („Nyugat-Magyarország”), de kapzsisága következtében elveszíti zsákmányát.²⁹⁸ A kép sugallja, hogy bár Ausztria már aláírta a saint-germain-i békét, de ezen túlzottnak ítélt területi gyarapodás csak ígélet marad Ausztria számára. Mivel Ausztria is a háború veszteségeinek egyike volt, különösen szemet szúrhatott, hogy Nyugat-Magyarországra vonatkozó kívánságát teljesítette az antant. A kutyaához további képzettársítások is kapcsolódtak, például vicsorgó ebként bukkant fel Nyugat-Magyarország. Az újonnan kialakított országok

²⁹¹ *Humoristické listy*, 1919. febr. 14. 57.

²⁹² *Kikeriki*, 1919. okt. 26. 2.

²⁹³ *Kikeriki*, 1921. márc. 12. 1., *Der Götz von Berlichingen*, 1919. aug. 2. 5., *Mátyás Diák* 1919. márc. 16. 4., *Kikeriki*, 1919. jún. 22. 2.

²⁹⁴ *Humoristické listy*, 1919. ápr. 11. 122.

²⁹⁵ *Kikeriki*, 1919. jan. 26. 3.

²⁹⁶ Németül az umfallen ige jelentése lehet 'leesni' és 'meghalni' is, Michel pedig egy szikla szélén egyensúlyoz. *Kikeriki*, 1919. ápr. 13. 8. A mai Burgenland és Nyugat-Magyarország egyes területeit (Sopron) az antant – teljesítve az ausztriai kérést, mely az etnikai elvre hivatkozott – Ausztriának ítélte a saint-germain-i békében, amit később a trianoni béke szövegében is rögzítettek.

²⁹⁷ *Mátyás Diák*, 1921. nov. 13. 1. A farkas és a bárány. In: Sarkady János (ford.): *Aiszóposz meséi*. Budapest, 1969. 77. Buzinkay világított rá arra, hogy a magyar liberális sajtó „meg volt győződve arról, hogy végül is az igazság győzedelmeskedik – de nem automatikusan, hanem, csak ha dolgozunk érte”. Buzinkay: A trianoni békeszerződés, 107.

²⁹⁸ A húst vivő kutya. In: Sarkady: *Aiszóposz meséi*, 67. *Mátyás Diák*, 1919. febr. 2. 1., *Mátyás Diák*, 1920. febr. 29. 1.

kutyaként fogyasztanak el magyar területeket, a kétfarkú cseh oroszlánnak pedig „kettő száj kellene” a két fark helyett, hogy az összes új területét bekaphassa.²⁹⁹

Az evés motívuma felbukkant a *Mátyás Diák*ban is, amikor a békekötést követő számban „A lepényevők” szerb, román és cseh figurák, akik egy Magyar Királyság alakú süteményt fogyasztanak el, de abba fogaik beletörnek, azt sugallva, hogy területi nyereségeik, az új országhatárok nem véglegesek, nem fognak tudni boldogulni az új államok. A *Kikeriki* rajzolója szerint Beneš és III. Viktor Emánuel lakomáznak, s pezsgőivás közben már a desszertet, gyümölcsöket esznek: Beneš az egykor az Osztrák–Magyar Monarchia területéhez tartozó cseh tartományokat, míg az olasz uralkodó Dél-Tirolt (16. kép).³⁰⁰

A lap korábbi rajzán az antanthatalmak képviselői (Vittorio Orlando olasz miniszterelnök, Lloyd George, Clemenceau és Wilson) lakmároznak „Német-Ausztria” területeiből. A békekötés előtt még nem az új államok fogyasztják el a nekik juttatott területeket, s egyedül Wilson tányérjára nem került felirat arra vonatkozóan, hogy mit eszik, csupán szőlőszemeket láthatunk előtte. Orlando esetében falánkságának is szemtanúi lehetünk: Dél-Tirol már nála van, de ő az asztal alatt még átnyúl Fiuméért. Csak az Olaszországhoz került területekre utal az a kép, melyen egy olasz anyát pillanthatunk meg, akinek ikrei születtek: Trient (Dél-Tirol tartomány központja) és Trieszt. Itália értékes táplálékokat is kapott: a „trieszti tenger gyümölcseit” és a „dél-tiroli gyümölcsöket”, halat és sonkát szállított kosárban a hölgynek Giovanni Giolitti olasz miniszterelnök.³⁰¹ A falánkság a hét főbűn egyike, így e motívum is igen alkalmasnak bizonyult a területi nyereségek elítélésére, kigúnyolására, ezáltal pedig jelentőségük lekicsinyíthetőségére, örökérvényűségük kétségessé vált. Az étkezés azonban egy esetben örömet fejezett ki, nem pedig veszteséget: egy bécsi karikatúrán lakomával és zenével ünnepli ugyanis Ausztria Burgenland „bevételét”. Az étkezéseket követően viszont – a túlzottnak ítélt területi nyereségek folytán – már jóllakottan „Emésztesi zavarok”-kal küzd a *Borsszem Jankó* szerint a cseh oroszlán és a román hiéna.³⁰²

Közös vonása a bécsi és budapesti lapok ábrázolásainak a fájdalom, a szenvedés megjelenítése – akár a krisztusi szenvedéstörténet formájában –, 1920-ban még nem teljesen reményvesztetten. A *Mátyás Diák*ban először 1919 karácso-

nyakor tűnik fel az elkeseredettség motívuma, amikor Magyar Mihály nem tudja feldíszíteni a karácsonyfáját, mert annak ágait („Erdély, Bánát, Tót föld, Szerém-ség, Nyugat-Magyarország”) leszaggatták, de az alsó, megmaradt fenyőágon még ég egy gyertya, a „remény”, amely beragyogja az egész szobát (17. kép).

A *Borsszem Jankó* karácsonyi képén ugyanekkor egy fenyő alatt síró magyar fiúcskát láthatunk, a szomszédos országokat is kisgyermekek szimbolizálják, akik mind kaptak ajándékot „Clemenceau papá”-tól, csak a magyar kisfiú nem.³⁰³ A *Mátyás Diák*ban a békétárgyalások megkezdését követő számokban azonban eltűnt a remény a képekről, Hungária szomorúan ül, a háttérben a magyarországi folyókat ábrázoló térképvázlattal, melyen az országhatárok vagy a megszállt területek határvonalai nincsenek berajzolva, még várja a tárgyalások végkimenetelét. A *Dongó* húsvét vasárnap előtti címlapján pedig a „Feltámadás” című rajzon a „Magyar Nemzet” továbbra is fuldoklik a tengerben, nem nyújt senki segítő kezét – még húsvétkor sem.³⁰⁴ A halottak napjához közeli számokban a *Mátyás Diák*ban mind 1920-ban, mind pedig 1921-ben egy-egy rajzon temetőben siratja Hungária az elveszített területeket. A korábbi képen egy szomorúfűz alatt áll a közös sír, négy kopjafával, melyekre az elveszített területek – Hungária gyermekeinek – nevei kerültek: „Erdély, Felvidék, Kelet-Magyarország, Dél-Magyarország”, a képaláírás pedig: „Feltámadunk!” (18. kép). A későbbi rajz a feltámadás motívumát még inkább előtérbe helyezte, a sírkert kapujának felirataként is bekerült a kép felső harmadába, a bejárati kapu tartóoszlopán a magyar címerpajzs kapott helyet, s a képaláírás ugyanaz maradt, míg a sírkövek elnevezései változtak: Nyugat-Magyarország, Észak-Magyarország, Kelet-Magyarország, Dél-Magyarország.³⁰⁵

Kikeriki 1919-ben kétszer ábrázolt temetői jelenetet: először az újság címadó figurája szemléli az „első világháború” és a „saint-germain-i békefeltételek” sírját, s közli: „Most először hiszek igazán a holtak feltámadásában”.³⁰⁶ A halottak napi képen nincs nyoma a feltámadás reményének, Renner az Anschluss

²⁹⁹ *Mátyás Diák*, 1921. szept. 25. 5., *Mátyás Diák*, 1921. okt. 2. 4., *Borsszem Jankó*, 1919. jan. 12. 6., *Borsszem Jankó*, 1919. febr. 16. 7.

³⁰⁰ *Mátyás Diák*, 1920. jún. 6. 5., *Kikeriki*, 1921. febr. 27. 2.

³⁰¹ *Kikeriki*, 1919. máj. 11. 2., *Kikeriki*, 1921. jan. 30. 2., *Kikeriki*, 1921. júl. 10. 7.

³⁰² *Kikeriki*, 1921. nov. 27. 1., *Borsszem Jankó*, 1920. jún. 13. 1.

³⁰³ *Mátyás Diák*, 1919. dec. 28. 1., *Borsszem Jankó*, 1919. dec. 28. 1.

³⁰⁴ *Mátyás Diák*, 1920. jan. 25. 1., *Dongó*, 1920. ápr. 1. 1.

³⁰⁵ *Mátyás Diák*, 1920. okt. 31. 1., *Mátyás Diák*, 1921. nov. 6. 1. A második kép sírköveinek nevéhez az ötletet talán az 1921 januárjában a Szabadság téren felavatott szoboregyüttes adta (Zeidler: *A revíziós gondolat*, 200–202.), ahol a négy égtáj allegóriái a területvesztéseket jelképezték. A szoboregyüttes is megjelent a lapban az „Illusztrált Petőfi” című képsoron, mely a négy égtájat ábrázoló szoborcsoportokat tartalmazza a következő képaláírással: „Szobor vagyok, de fáj minden tagom.” *Mátyás Diák*, 1921. jan. 23. 5. Az idézett sor azonban nem Petőfi, hanem Vörösmarty Mihály „Az élő szobor” című költeményéből származik.

³⁰⁶ *Kikeriki*, 1919. szept. 7. 8.

16. kép
„Beneš római látogatásához
A csehek és az olaszok
jól összeillenek,
mivel mindkettőnek
egyformán jó az étvágya!”

17. kép

„Magyar karácsony

Magyar Mihály: Még ha volna is
mit felaggatni a karácsonyfára,
nem volna hova, úgy letépték
ezeket a gyönyörű ágakat róla.
Szerencse még, hogy ez a kis
gyertyácskám maradt
s így nem kell
sötétben virrasztanom.”

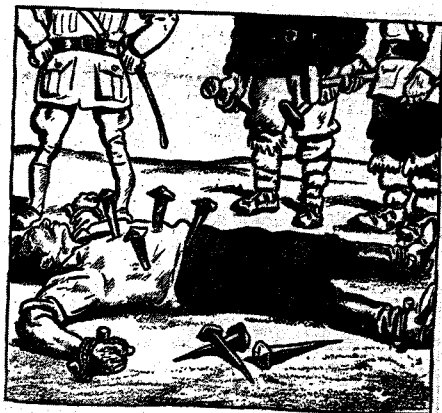
18. kép
„Halottak napján.”

sírfára tesz koszorút, míg mások a Csehszlovákiához, a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz és Olaszországhoz került területek sírköveihez.³⁰⁷ A *Mátyás Diákban* – Hungárián kívül – egy búsuló férfit is észrevehetünk, amint egy asztalnál ülve mereng, a háttérben pedig a régi és az új ország körvonalai tűnnek elő. Reményt adhatott az 1920–1921 fordulóján napvilágot látott „*Szilveszter-éji álom*” című kép, mely szerint 1920-ban még szomorkodik a magyar férfi az új országhatárok miatt, 1921-ben viszont már katonaruhában, tette készen tűnik fel, s a régi ország területét ábrázoló térképet fogja a kezében, katonai akciót remélve. A karikatúrán 1920-at a sötét színek jellemzik, az alsó sarokban ábrázolták a magyar figurát, míg 1921 világos, a kép közepén Nagy-Magyarországgal, melyet fény ölel körül, de az ország még nem került az elérhetetlen égi szférába.³⁰⁸ 1921 végén azonban ismét csak a szomorúság kapott teret a remény ábrázolása nélkül: az egyik számban a magyar férfit a földhöz szögezték a csehek, a románok és a szerbek. Kezeit kikötötték, az új határokat jelző szögeket pedig a felső testébe verték bele: az egyiket a szívébe, a másikat az ágyéka fölé, majd egyet-egyét a törzs jobb és bal oldalába. A magyar alak arcára kirajzolódik a fájdalom, s a kép sugallja, a beavatkozást nem élheti túl. A szcenárió nyilvánvalóan nem véletlenül hasonlít Krisztus szenvedésére: Krisztus szívét lándzsával döfték át, s a felsőtestének jobb és bal oldalán keletkezett a bemeneti és a kimeneti seb. (19. kép) A *Die Muskete* címlapján pedig Ausztria látható – ismét Krisztus szenvedésére utalva – keresztre feszítve.³⁰⁹

³⁰⁷ Kikeriki, 1919. nov. 2. 2.

³⁰⁸ A térkép mint az ország patetikus ábrázolásmódja nem jellemzi ennek az időszaknak a karikatúráit. Sinkó Katalin mutatott rá arra, hogy a plakátokon, festményeken, levelezőlapokon megjelent térkép, mely ekkorra gyakran átvette Hungária szerepét, s az egész nemzetet szimbolizálta, az égi szférába emelkedett. Nagy-Magyarország szinte vallásos tiszteletre Sinkó több példát idézett, s kifejtette, hogy a történelmi Magyarország ezeken az ábrázolásokon nem lakótérként értelmezhető, hanem mint – a földi halandó számára elérhetetlen – mennyország, mely „inkább szolgálhat égi vigasztként, mint valóságos lakhelyül”, mégis ezen ábrázolások mozgósító ereje igen nagy. Sinkó Katalin: A megsértett Hungária. In: Hofer Tamás: *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzetudat változó jelképei*. Budapest, 1996. 272–278.

³⁰⁹ A Krisztus szenvedésére emlékeztető rajz nem egyedülálló a korszakban, számos képeslapon, plakáton tűnik fel ez a motívum. Krasznai Zoltán: *Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon*. Pécs, 2012. 177–180. A békeszerződés aláírása előtti nap Úrnapija volt, így egyértelműnek tűnt, hogy a prédikációkban, szónoklatokban párhuzamot vontak Krisztus és a magyarság sorsa között. Buzinkay: A trianoni békeszerződés, 105. A szenvedéstörténet felelevenítésével kapcsolatban Sinkó hívja fel a figyelmet arra, hogy a „vallásos nacionalizmus konzerválta a nemzeti sérelem érzetét, de erre sajátos gyógyírt is kínált a szakralitás”. Sinkó: A megsértett Hungária, 276. Annak ellenére, hogy Krisztus szenvedése

19. kép
„Magyarország teste
és az új határjelző oszlopocskák
Határmegállapító: Nem kell
elhamarkodni a munkát:
pontosan oda verjétek be,
ahol legjobbnak találjátok”

Az év végén a *Mátyás Diák*ban nem egy élő politikust vagy Ausztria és Magyarország megtestesítőit, hanem az elkeseredett országalapító királyt pillanthatjuk meg, miközben a régi Magyarország területébe belerajzolt új határokat szemléli, s értetlenkedve, fájdalmas arccal kérdezi: „Ez volna az én országom?!³¹⁰”

A BÉKESZERZŐDÉSEK „FELÜLÍRÁSI” KÍSÉRLETE: A NYUGAT-MAGYARORSZÁGI HADJÁRAT

Határmódosításra a békekötés után is úgy tűnt, adódhat lehetőség, s erre az élclapok is reagáltak: Magyarország vonatkozásában a nyugat-magyarországi felkelés és az azt követő soproni népszavazás jelentett erre alkalmat, melyek közül csak ez utóbbi eredményét ismerte el az antant (20. kép).³¹¹

A prágai élclapnak nyilvánvalóan nem központi témája ez a konfliktus, de egy képen mégis szemtanúi lehetünk annak, hogy az osztrák-német és a magyar figura a közös határon verekszik.³¹² Nyugat-Magyarország sorsának ábrázolásakor két motívumot figyelhetünk meg mind az ausztriai, mind pedig a magyar

bevert keresztény szimbólum volt a fájdalom vizualizálására, csak a trianoni béke aláírása után jelent meg a magyar kanikaturákon, az ausztriai rajzokon pedig még később, 1921 végén. *Mátyás Diák*, 1920. aug. 8. 4., *Mátyás Diák*, 1921. jan. 2. 5., *Mátyás Diák*, 1921. dec. 4. 1., *Die Muskete*, 1921. nov. 3. 1.

³¹⁰ *Mátyás Diák*, 1921. dec. 11. 1.

³¹¹ *Dongó*, 1922. jan. 1. 1.

³¹² *Humoristické listy*, 1921. 34. sz. 345.

lapokban: eladósorban lévő hölgyként, illetve ismét ennivalóként jelenítették meg a területet. A „Türelmetlen kérő”, Osztrák Michel már a nyálát csorgatja a határt jelző sorompónál, s szeretné minél előbb megkapni jövődöbelijét, egy másik gúnyrajzon pedig Alexandre Millerand francia elnök és Lloyd George viszik Ausztriának menyasszonyát, Nyugat-Magyarországot, azaz a győztes nagyhatalmak Ausztria segítségére siettek a konfliktusban.³¹³ A *Kikeriki* korábbi képén Nyugat-Magyarország fiatal nő képében ételt szolgál fel a magyar kérőnek, míg az osztrák-német szomorúan ül üres tányérja előtt kezében virágcsokrot szorongatva (21. kép). Későbbi rajzán is két kérő látható, s mindketten meg szeretnék hódítani „Nyugat-Magyarországot”-ot.³¹⁴

A *Borsszem Jankó*ban Ausztria és Magyarország volt házastársakként bukkantak fel, akik a gyermeken, Nyugat-Magyarországon veszekszenek. Hungária fiatal anyja, aki kezével óvó mozdulatot tesz gyermeke felé, míg a mostohaapa, Ausztria azt állítja, hogy „A st.-germain-i árvaszék nekem ítélte. A vak is láthatja, hogy nálam jobb helyen lesz.”³¹⁵ A képi elemek azonban azt sugallják, hogy a fiúnak Hungáriánál kellene maradnia, mivel az ex-férj görnyedt tartású, bottal járó, nem egészséges és nem is túl fiatal férfi, akinek a ruhája foltozott, cipőjének az orra lyukas, tehát sem fizikailag, sem egzisztenciálisan nem alkalmas a gyermeknevelésre.

Ha a családi kapcsolatok után az ételeket vesszük górcső alá, megfigyelhetjük, hogy a nyugati területek a *Borsszem Jankó*ban kolbászként jelentek meg, amiket „Ausztria”-kutya lop el Hungária kosarából, és ehhez Lloyd George asszisztál. A *Kikeriki* a „Nyugat-magyarországi szalámi” című képével azonban egészen másra hívja fel a figyelmet: a hús két végén egy szerb és egy cseh alak lakmározik, így a kép a tervezett szláv korridorra utal, s arra int, hogy a vita közben akár ők is megkaparinthatják Nyugat-Magyarországot, s az nem sok jóval fog kecsegtetni sem Ausztriának, sem Magyarországnak.³¹⁶ A bécsi lapban ismét a leves motívuma tűnt fel, mégpedig kétszer: János és Michel is kanalaznak a „Nyugat-Magyarország” leveses edényből, de Michel arra utasítja a magyart, hogy már csak azzal az egy kanállal egye meg, amit már kivett

³¹³ *Mátyás Diák*, 1921. júl. 31. 4., *Borsszem Jankó*, 1921. szept. 4. 1.

³¹⁴ *Kikeriki*, 1920. febr. 29. 3., *Kikeriki*, 1921. jún. 26. 2.

³¹⁵ *Borsszem Jankó*, 1920. febr. 29. 1.

³¹⁶ *Borsszem Jankó*, 1921. jan. 16. 1., *Kikeriki*, 1921. okt. 9. 3.

Beneš elképzelései szerint a Nyugat-Magyarországi sáv köthette volna össze Csehszlovákiát Jugoszláviával és választhatta volna el Ausztriát Magyarországtól, hogy lehetetlenné tegye a Monarchia restaurációját. Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest, 1998. 130.

az ételből, utána vegye el a kanalát, mert ő már jobban kiéhezett, mint a magyarok. A „választási leves”-t azonban János és az antantot megszemélyesítő fiatal nő kevergetik, Michel pedig vékony, pici alakként csak nézheti a konyhai tevékenységet, azaz a terület sorsáról az ő megkérdézése nélkül döntenek.³¹⁷ Az étkezés más kontextusban jelenik meg a *Die Bombe* karikatúráján: a rosszindulatú magyar – vélhetően – romlott ételt („Nyugat-Magyarország”-ot) szolgált fel az osztráknak, mivel nem akarja, hogy a terület annexióját végrehajtsák csapatai, de a súlyos beteg Ausztria megnyugtatta a gúnyosan mosolygó magyart, hogy neki már semmi sem árt meg, a régiót Magyarország elveszíti.³¹⁸

A levesevés kapcsán is megjelent többek között az az ausztriai nézet, mely szerint az osztrák-németek soványabbak, azaz szerényebb anyagi körülmények között élnek, mint a magyarok. Ezt a szembeállítást Nyugat-Magyarország kapcsán is megtalálhatjuk a bécsi lapokban oly módon, hogy a vélt különbségeket sugallják: a vékony, bottal is alig járó osztrák focista szembe kerül a kövér, életerős magyarral, s labdájuk a vitatott terület. A nem egyforma erőviszonyokat fejezi ki a határon álló túlsúlyos János, akinek fegyverei is hasonlóan nagy kaliberűek, míg Michel nem csupán vékony, de a puskáját is elvette tőle az „Antant” nevű hölgy, s csak egy kardot ad neki helyette, egy másik karikatúrán pedig a szomorú, megszeppent, vézna Michelen nevet az elhízott magyar figura.³¹⁹ A nem azonosnak ítélt erőviszonyokon túl megjelenik az a momentum is, mely szerint az antant Magyarországot segíti Ausztriával szemben, de a *Kikeriki* szerint ezért János igencsak sokat tett, még az idős nőnek ábrázolt antanthatalmakat is elcsábította a nyugat-magyarországi kertben sétálva. A fentebb említett szakácsok egyike – a soproni népszavazás-leves főzése közben – ugyancsak az antant, akire csábos pillantásokat vetett a magyar férfi, tehát mind a bécsi, mind pedig a pesti lapok azzal vádolták a másikat, hogy az antant – igazságtalanul – az ellenfelet segíti a vitában.³²⁰

A határokat a soproni népszavazás módosította, melynek erőszakosságára több képen utaltak a bécsi rajzoló, megkérdőjelezve ezzel annak legitimitását:

³¹⁷ *Kikeriki*, 1921. júl. 31. 8., *Kikeriki*, 1921. nov. 27. 2.

³¹⁸ *Die Bombe*, 1921. júl. 15. 1.

³¹⁹ *Winer Caricaturen*, 1921. szept. 15. 1., *Kikeriki*, 1921. okt. 23. 3., *Kikeriki*, 1921. okt. 16. 2. A kövér-sovány ellentéte más szereplőkkel, de hasonló üzenettel a *Mátyás Diák*ban is feltűnt: például a szerb, cseh és román alakok degeszre eszik magukat, míg a magyarnak csak egy szelet hal jut (*Mátyás Diák*, 1919. márc. 9. 4.), illetve a sovány magyar áll a térkép közepén, Budapest mellett, s új, elhízottan ábrázolt szomszédai törnek rá minden irányból: *Mátyás Diák*, 1919. márc. 16. 4.

³²⁰ *Kikeriki*, 1921. okt. 16. 8., *Kikeriki*, 1921. júl. 31. 8.

20. kép

„A soproni válasz”

21. kép

„A magyar javaslat

János (Nyugat-Magyarországhoz):

Tudod mit, Olte?

Mi ketten együtt maradunk,
és a sváb lesz a családi barátunk,
akit, ahányszor jön, szépen megeszünk.”

22. kép

„Sopron – magyar

János: Vigasztalódj meg, sváb,
ajándék lónak ne nézd a fogát!”

a szavazást verekedésként ábrázolták, illetve a magyar férfi fegyvert fogott a soproniakra, ezért választották Magyarországot, és nem szabad akaratukból.³²¹ A referendumon gúnyolódott a bécsi lap egy német nyelvű szójátékkal is: a magyar férfi a mellényén lévő gombokkal a „szeret – nem szeret”-hez hasonlóan játszik el a gondolattal, hogy „sváb”-nak kell-e lennie vagy sem (West: ’nyugat’, Weste: ’mellény’). A lap a népszavazás lebonyolítása előtt élcelődött Héjjas Ivánon, aki a „Trianoni szerződés”-t széttépte, s azon csárdást jár Sopronban, de az akció várt végkimenetelét egyrészt a karikatúra címe („*Az utolsó csárdás Sopronban*”), másrészt az sugallja, hogy a lányok, akiket felkért táncra, nem mentek oda hozzá. A felvidéki jelenetekhez hasonlóan a magyarországi lapokban „Nyugat-Magyarország” mint lóleveti magáról Michelt, ugyancsak ezt a területet szimbolizáló oroszlán támad az osztrák alakra, a *Borsszem Jankó* hasábjain összecsapott az osztrák-német sas és a magyar turul. A *Kikeriki* képén azonban a „szavazás” karóhoz kikötött „Nyugat-Magyarország”-lovat láthatjuk, s János a „Sopron” nevű fogát húzta ki a paripának (22. kép).³²² Végül a *Kikeriki* arra a konklúzióra jutott, hogy ugyan Sopron a „Szent Korona díszé”, de e nélkül is örülhet Michel Nyugat-Magyarország megszerzésének.³²³

A nyugat-magyarországi történesekhez kapcsolódva az 1921. év nem csupán a nyugati, hanem a déli határon is megnyugvást hozott. Bár 1921 augusztusában nyolc napig fennállt a Baranya–Bajai Szerb–Magyar Köztársaság, a jugoszláv hadseregnek ki kellett ürítenie Dél-Magyarországon azokat a területeket, melyek a trianoni béke alapján Magyarországot illették meg még mielőtt a magyar erők elhagyták Burgenlandot. A rövid életű államon mind a *Borsszem Jankó*, mind pedig a *Mátyás Diák* gúnyolódott. A *Borsszem Jankó* egyik képén Linder Béla pécsi polgármester és Nikola Pašić szerb miniszterelnök vesznek egymástól nem éppen szívélyes búcsút: Pašić nem akarja többé látni Lindert, dühös rá a kudarc miatt. A „Baranya” feliratú szőnyegről nagy kéz borítja le a két politikust, a háttérben pedig a pécsi székesegyház tornyai sejlenek fel.³²⁴

³²¹ *Kikeriki*, 1921. okt. 30. 8., *Kikeriki*, 1921. dec. 25. 2.

³²² *Mátyás Diák*, 1921. szept. 18. 4., *Borsszem Jankó*, 1921. szept. 11. 1., *Kikeriki*, 1922. jan. 1. 8. A soproni referendum eredményét csak 1921 decemberének végén fogadta el az antant, ezért reagálhatott erre már csak a következő év elején az ausztriai rajzoló. A nyugat-magyarországi hadmozdulatokról és a soproni népszavazásról részletesen lásd: Ormos Mária: *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921*. Győr, 1990.

³²³ *Kikeriki*, 1921. márc. 13. 3., *Kikeriki*, 1921. szept. 11. 2., *Kikeriki*, 1921. nov. 27. 3. Héjjas Iván (1890–1950) a nyugat-magyarországi felkelés egyik vezetője, a fehérterror végrehajtóinak egyike, a két világháború között az Ébredő Magyarok Egyesületének szervezője.

³²⁴ Fülöp – Sipos: *Magyarország külpolitikája a XX. században*, 131. A köztársaságot Belgrád tudtával kiáltották ki, de komolyan Jugoszláviában se vették, ahol Péter király halála következtében egyébként

Korábban Ausztriának egy másik népszavazással is szembe kellett néznie, de ez a magyar és a cseh alkotókat nem készítette gúnyrajzok készítésére, s nem is született róla annyi kép, mint Nyugat-Magyarországgal kapcsolatban. Karintiában került sor a szavazásra, melynek tényét a *Kikeriki* szerint az osztrák-németek szomorúan fogadtak, hiszen féltek elvesztésétől, de a terület Ausztria birtokában maradt, így az utolsó rajzon, ami megemlítette a referendumot, már Jugoszlávia sír, mert feleségét, Karintiát megnyerte Michel, tehát a kérő motívuma ebben a kontextusban is felbukkant.³²⁵

Megállapíthatjuk, hogy a rajzok – az első világháborús karikatúrákhoz hasonlóan – gyakran már a 19. században is jól ismert szimbólumokból építkeztek (például: térkép, amputációk, orvos–beteg szituáció, evés–falánkság) – néha új jelentéssel megtöltve azokat: a fa a nemzet szimbólumaként a 19. században is előfordult, de a Területvédő Liga felhívása következtében többletjelentést kapott a magyar lapokban. Számos motívum bukkant fel több lapban, akár igen eltérő kontextusban, s az azonos vizuális elemek feltehetőleg eltérő érzelmeket is kiválthattak a különböző nemzetiségű olvasókból. A betyár például – bár az élclapok más-más nemzeteket illettek vele – azonos jelentéstartalommal, negatív konnotációként bukkant fel. Hasonlóképpen ugyanazzal a jelentéssel bírtak a műtét-jelenetek, mégis nyilvánvalóan egészen más reakciót válthatott ki a cseh olvasóból, amikor a prágai lap hasábjain a magyar gyomrát vágják fel, mint a magyar olvasóban az, amikor Magyar Mihályt operálják a budapesti lapok képein. Az esetlegesen eltérő érzelmi válaszokról eltekintve megállapíthatjuk, hogy ugyan léteztek kizárólag az adott időszakokra (például: Tanácsköztársaság) vagy bizonyos élclapokra (például: a magyar glóbuszal való gúnyolódás a bécsi sajtótermékekben) jellemző szimbólumok, inkább a hasonlóság dominált az ábrázolási módok tekintetében. Több visszatérő elemre bukkanunk akkor is, ha az északi vagy a nyugat-magyarországi hadjárat képeit vetjük össze a békeszerződést követő területi igények és veszteségek megjelenítésével: térképek, családi jelenetek és bizonyos állatok (például: kutya, ló) újra meg újra a karikatúrák szereplői lettek, s a visszaköszönő motívumok nagy száma hozzájárulhatott a propaganda hatékonyságához is.

sem könnyű belpolitikai helyzet alakult ki. Hornyák Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927*. Újvidék, 2004. 107. *Borsszem Jankó*, 1921. aug. 28. 1., 4. *Mátyás Diák*, 1921. aug. 14. 1.

³²⁵ *Kikeriki*, 1920. aug. 22. 8., *Kikeriki*, 1920. okt. 24. 1. A karintiai népszavazás megtartását a saint-germain-i béke írta elő. A területet két zónára osztották, a szerb megszállás alá került, szlovén többségű déli zóna az Ausztriához való tartozás mellett döntött (1920. október 10.), így az északi, német többségű régióban nem tartották meg a referendumot. Pándi (összeáll.): *Köztes-Európa. 1763–1993, térképgyűjtemény*, 232.

Az ausztriai lapokat a kismemzeti lét elfogadhatatlansága hatja át, propagálták az Anschluss szükségességét, s gyakran hasonló szimbólumokat alkalmaztak, mint a magyar vicclapok (például: temető-jelenetek). A bécsi humoros-szatirikus sajtótermékeket markáns csehellenesség, míg a csehszlovák lapot eleinte németellenesség jellemezte a dualista tradícióknak megfelelően / megjelenítési módszerét, motívumkészletét tekintve is. Ehhez erőteljes, defenzív magyarellenesség és az antirevizió hirdetése járult (a Tanácsköztársaság időszakában persze a magyarellenesség szintén kimutatható), amit a következőkben a karikatúrákon is megfigyelhetünk, de előtte vegyük górcső alá az osztrák–magyar monarchiabeli közös múltról propagált képet és a fentebb vizsgált eseményekkel párhuzamosan lezajlott Habsburg-restaurációs kísérletek megítélését a karikatúrákon.

„FURUNCULUS HABSBURCIENSIS”

HABSBURG-RESTAURÁCIÓ ÉS A KÖZÖS MÚLT RÓL ALKOTOTT KÉP A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően visszatérő elem a kisan-tantországokban megjelent karikatúrákon egyrészt az osztrák–magyar múltbeli nemzeti(ségi) elnyomás hangsúlyozása, másrészt a közös uralkodó, Ferenc József kigúnyolásán keresztül a közös múlt – immár hatalmi pozícióból – a korábbinál jóval negatívabb megítélése.³²⁶ A dualizmus korában is jelenhettek meg karika-túrák, melyek a nemzetiségi mozgalmak magyarok vagy osztrák-németek általi (vélt) elnyomását ábrázolták, azonban az uralkodón és családján csak a felségser-tés vádjának kockázatát felvállalva lehetett (volna) gúnyolódni. A császár, akihez a nemzetiségi mozgalmak képviselői számtalan memorandumot intéztek kérése-ikkel, nemzeti(ségi) követeléseikkel, az első világháborút követően újra meg újra felbukkant a nemzeti fejlődést gátló tényezőként.

Az uralkodót magát még nem sértő módon ábrázolja az a karikatúra, melyen Ferenc József faliképét égeti el kályhájában a mosolygó, boldog cseh, aki a Mo-narchia feletti győzelmét és függetlenségét ünnepli, míg máskor a monarchista tábor megbeszélése közben II. Vilmos német császár és Ferenc József képe még a falon látható, de így is a gúny tárgyát képezi mind az eszme, mind pedig a hábo-rúban vesztes országok uralkodóinak személye. Egy olyan karikatúrán, melyen több volt európai monarcha szerepel egy „csoporképen”, Ferenc József egy kihí-vóan öltözködött hölgy keblét tapogatja, IV. Károly pedig a magyar alak mellett

³²⁶ A Monarchia széteséséről, az utolsó Habsburg uralkodókról, valamint a két új ország, Magyaror-szág és Ausztria jövőjéről élő-kialakuló emlékezetet vizsgálta Romsics Gergely az 1920-as és 1930-as évek osztrák és magyar memoárjaiban. Romsics Gergely: *Mitosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, 2004. Hasonlóságot mutat a karikatúrákkal, hogy jellemzően az ausztriai emlékiratokban a Monarchia felbomlásával, majd az Anschluss-szal foglalkoznak a szerzők és kárthoztatják IV. Károlyt, míg a magyarok sokkal inkább belpolitikai orientáltak, az ország területvesztéseire fókuszálnak, s nem a Birodalom megszűnésére.

ül a Szent Koronával a fején, kezében itales üveggel, erősen ittasan.³²⁷ Ez a torzrajz azonban már az elhunyt uralkodó és örököse méltóságát sérti.

A császár a pokolban egy üstben is megpillantható – és nem csupán ezen az egy rajzon került a monarchia Lucifer birodalmába. Tíz évvel a háború kitörését követően az uralkodót tették felelőssé az első világháború kirombantásáért azon a képsoron, melyen először aláírja a mobilizálásról szóló parancsot, majd bekövetkezik a háborús vereség, amit végül az a kép zár, melyen Ferenc József egy üstben ül, Lucifer pedig még tesz az alatta égő tűzre, hogy az minél jobban forralja.³²⁸ Tíz évvel később a *Koprive* hasábjain szellemként elevenedett meg az idős koronás fő a „*Kísértet a bécsi kapucinusok kriptájában*” című képen, melyen botján támaszkodva kilép koporsójából a következő szavakkal: „Újra hívnak bennünket! Hát nem volt még elég halott miattunk?”³²⁹ Ez az ábrázolás meg sem közelíti a prágai lap gúnyos hangnemét, elutasító attitűdjét Ferenc Józseffel szemben.

A korábbi megalázónak ítélt állapotokra emlékeztet az a rajz, melyen Ferenc József és a mellette álló Magyar Mihály és Osztrák Michel előtt térdelnek a nemzetiségi csoportok – cseh, szlovák, szerb és szlovén – képviselői, azaz Ausztria és Magyarország az uralkodóval közösen nyomta el a Monarchia nemzetiségeit.³³⁰ A trón és Ferenc József védelmezőjeként másik alkalommal is megjelennek a magyarok. Öt állnak az idős király „roskadozó” trónja előtt, „De a mongol görbe kard a Habsburg-trónt nem védte meg. A Monarchia szétesett, s így éljen Magyarország!”³³¹ A magyarok múltbeli lojalitását a prágai lap – mivel ez a cseh (szlovák) államiság kifejlődését (és a Monarchia trialista átalakítását) akadályozta – élesen elítélte. Mindezt a csehek bosszúját fejezi ki, amikor IV. Károlyt deresre húzzák és alaposan megverik, vagy amikor mind a magyar, mind pedig a német, illetve

a bolsevikokat jelképező alakok alá a cseh a „hazaszeretet” tüzét gyújtja meg, s ők – a hazaárulók – ettől már elviselhetetlenül izzadnak.³³² Hasonlóképpen régebbi, közös gyökerekkel bíró frusztrációkat tükröz az a karikatúra, melyen a csehek és a szerbek együtt megölik az Osztrák–Magyar Monarchiát megtestesítő férfit, azt követően, hogy az mind a csehet, mind pedig a szerbet hosszú ideig hipnózisban tartotta és egymás ellen fordította, majd függetlenségük elnyerésével felébredtek, s ily módon vettek revánsot.³³³ A bosszú jogosságát sugallja, s emlékeztet a Monarchia árnyoldalaira, amikor a magyar férfi a szlovákokat, Ferenc József pedig a csehet veri meg.³³⁴ Annak érdekében, hogy a régi rendszer hívei ne kaphassanak újult erőre, a cseh a németeket Németország felé, a magyarokat Magyarország irányába rúgja ki az országból – ekkor még szimbolikusan, esetleg vágyait demonstrálva, mivel lakosságcserekre a második világháborút követően kerül sor.³³⁵

IV. Károly és fia, Habsburg Ottó több karikatúrán, többféle kontextusban tűntek fel. A magyarok minden vágya – a szomszédos országok lapjai szerint –, hogy betöltsék az üres trónt, hogy valamelyiküket királlyá választhassák, amiben ők azonban a Monarchia visszaállítási kísérletét látrák, azaz saját függetlenségük elvesztésének kockázatát, így hevesen tiltakoztak ellene. Eleinte IV. Károly aspirációin gúnyolódtak a lapok, majd megemlékeztek haláláról és fia esetleges trónigényéről, s ezt követően a királykérdés, ha felbukkant, már csupán magyar királykeresés formájában. A hangsúlyok természetesen eltérők: a magyar lapok a témával Horthy Miklós pozíciójának megszilárdulása után – Lord Rothermere feltűnésének időszakától eltekintve (1927–1928) – nem foglalkoztak. A restauráció kérdésének megítélése az élclapok megjelenési helyétől függött: láthatunk példákat a Monarchia egészének – kigúnyolt – visszaállítási kísérletére vagy csupán a magyarországi restaurációra.³³⁶ A jugoszláv karikatúrákon Ausztriát, a császárvárost

³²⁷ *Humoristické listy*, 1919. 1. sz. 7., *Humoristické listy*, 1921. 45. sz. 454., *Humoristické listy*, 1919. jún. 13. 193.

³²⁸ *Humoristické listy*, 1924. febr. 8. 89., *Humoristické listy*, 1924. júl. 25. 373.

³²⁹ *Koprive*, 1934. márc. 16. 133. Az uralkodó kigúnyolása nem, de a császári temetkezőhely egy bécsi lapban is teret kapott: valaki feltámad az oda elhantoltak közül (csak a kísértet kezei láthatók), s elkapja a köztársaságot szimbolizáló női alakot. A vicclap világossá kívánta tenni olvasói előtt, milyen következményekkel jár a rojalista vagy legitimista erők támogatása. A karikatúra megjelenésének időpontja nem véletlen: a császár születésnapját (augusztus 18.) megelőző számban látott a rajz napvilágot. *Der Götz von Berlichingen*, 1919. aug. 16. 1.

³³⁰ *Humoristické listy*, 1923. okt. 26. 538.

³³¹ *Humoristické listy*, 1926. febr. 19. 122. A rajz másik képkockáján a magyar „Tokajival oda-csalta Károlyt, bebeszélte neki, hogy a magyarok sóvárognak utána. Károlyt [azonban] lapátra tették, nem a trónra.” A *Humoristické listy* a Habsburg-ház trónfosztása után öt évvel (és már Károly halála után) is a magyar legitimistákon gúnyolódik:

³³² *Humoristické listy*, 1921. 52. sz. 521., *Humoristické listy*, 1922. márc. 24. 165.

³³³ *Humoristické listy*, 1919. febr. 28. 3.

³³⁴ *Humoristické listy*, 1923. okt. 26. 535.

³³⁵ *Humoristické listy*, 1923. nov. 2. 547. Magyarán: A Szent István-i állam integritásához hű szlovák (és horvát) politikai elit, akiket Csehszlovákiában árulónak, „elmagyarosodott szlovákok”-nak tekintettek. Michela, Miroslav: A „nemzeti elnyomás” mint történeti és identitáspolitikai argumentum. In: *Uő: Trianon labirintusaiban. Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon*. Békéscsaba–Budapest, 2016. 91., Michela, Miroslav: „A haza legyen minden gyermekének hazája”. A Szent István-kultusz reprezentációi Szlovákiában a két világháború között. In: *Uő: Trianon labirintusaiban. Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon*. Békéscsaba–Budapest, 2016. 104.

³³⁶ A magyarországi restaurációs kísérleten gúnyolódik a prágai lap, amikor Károly tartja a sas egyik, koronás fejét, Zita a „puccs”-injekciót fogja a madárnak beadni az „intrika” gyógyszeres

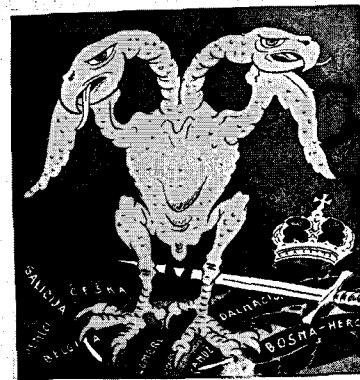
tették meg helyszínül, s az osztrákok törekedtek a monarchia visszaállítására. Az elemzett bécsi lapok azonban – az ausztriai politikai elithez hasonlóan az 1920-as években – elzárkóztak a legitimista eszmék támogatásától, míg a prágai lap általában a magyarországi legitimizmust vette célba, azt látta veszélyesnek az új csehszlovák köztársaságra.³³⁷ Ezt szemlélteti a *Humoristické listy* rajza, melyen IV. Károly felesége, Zita királyné lép be egy ajtón, s a padon ötven ülnek: a lengyel alak karba tette a kezét, elutasító a királyné fogadására, az osztrák kérdően tekint rá, hogy vajon őt keresi-e, de Csehszlovákia igen mérgesen néz rá. A magyar örömmel fogadja a királynét, de kezét a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot megtestesítő,

dobozából, az uralkodó erősen izzad, s egy „inseparabiliter” („elválaszthatatlanul”) felirat lóg felülről. A Pragmatica Sanctióban megfogalmazott elv, mely szerint a dunai monarchia államai oszthatatlan és elválaszthatatlan egységet alkotnak, a Monarchia felbomlása után nyilvánvalóan a gúny céltáblájába került. Az Osztrák–Magyar Monarchia közös címerpajzsán is olvasható felirat („indivisibiliter ac inseparabiliter” azaz „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul”) vagy annak elemei így több karikatúrán is megpillanthatók. A prágai rajz már a második királypuccs után született. IV. Károly először 1921 márciusában próbálta meg elfoglalni a magyar trónt, majd 1921 októberében – mindkét alkalommal sikertelenül. Ezt követően – erőteljes külföldi nyomás miatt – 1921. november 6-án kihírdették Magyarországon a Habsburg-ház trónfosztásáról szóló törvényt (1921. évi 47. tc.) és az uralkodót Madeirára száműzték, aki itt hunyt el spanyolnáthában 1922-ben. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2005. 230., *Humoristické listy*, 1921. 44. sz. 441.

³³⁷ A Habsburg-restaurációt azért tekintették a Magyarországgal szomszédos államok fenyegetőnek, mert a IV. Károly távozásakor aláírt dokumentum a magyar jog szerint – mivel nem ellenjegyezte a miniszterelnök és nem hagyta jóvá a parlament – nem érvényes, továbbá az uralkodó nem látta el kézjeggyel a trianoni békét, ezért uralkodói és öröklési jogai az 1914-ben a Magyar Királysághoz tartozó területekre vonatkoztak. Így a kisantantországok számára egy Habsburg leszármazott magyarországi királlyá koronázása casus bellinek számított. Ádám Magda: *A kisantant (1920–1938)*. Budapest, 1981. 62–63. Hozzá kell tennünk még azt is, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban a kezdetektől tapintható volt a szerb–horvát feszültség. A horvát szeparatista rörekvéseket jelentősen előmozdíthatta volna, ha valamely utódállamban egy Habsburg kerül a trónra. Az ijedséget – elsősorban Jugoszláviában – fokozta, amikor elterjed az a nézet, hogy a Tanácsköztársaságot József főherceg hatalomra juttatásával lehet megdönteni Magyarországon. Ezt követően augusztus 7-én a főherceg proklamációjában elfogadta a kormányzást az országgyűlés összehívásáig, amit Csehszlovákia és Jugoszlávia egyértelműen a Habsburgok visszatérési kísérletének tartott, és Jugoszlávia a győztes hatalmakhoz fordult. A Nagykövetek Tanácsa 1920 februárjában közölte a magyar kormányval, hogy nem akceptálná, ha a trónra Habsburg leszármazott kerülne. Ennek ellenére 1920-ban Magyarországon még a legmagasabb körökben is (például: Horthy Miklós vagy Bethlen István) elfogadott a restaurációs elgondolás. Hornyák: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok*, 93–96. Az 1919 és 1921 közötti korszakból nem találunk jugoszláv vicclapot, így nem tudjuk összehasonlítani, hogy a csehszlovák vagy az állam szétesésétől is fenyegetett jugoszláv propaganda volt ellenségesebb a Habsburgokkal szemben.

haragos tekintetű férfi erősen megszorítja. A két újonnan létrejött államot jelképező figura mindent megtesz azért, hogy megakadályozza Zita barátságos fogadtatását, a későbbi Habsburg-restauráció lehetőségét.³³⁸ A *Die Muskete* rajzán diplomaták és politikusok próbálják meg Habsburg várát újjáépíteni, de a kép azt sugallja, hogy ez az adott körülmények között lehetetlen vállalkozás. A Monarchia épületének romjain megszületik a csehszlovák köztársaság, akit – az omladozó létesítménnyel vagy az idős uralkodóval ellentétesen – egy csinos, fiatal hölgy testesít meg. Hasonlóan ellentétekre épít az a gúnyrajz is, mely szerint egy fiatal nőn az orvos betegsékként egy „Furunculus Habsburgiensis”-t diagnosztizál: egy kelés képében tűnnek fel IV. Károly arcvonásai fején a magyar koronával.³³⁹ Csehszlovákia, az új köztársaság egészséges fejlődésére nézve a Habsburg fenyegetés egy kór, melyet le kell győznie minden eszközzel.

Ugyancsak a restaurációra utal, amikor IV. Károly a – nem élőknek látszó – kitérő sást, a Monarchia címerállatát varrja össze, mivel az „elválaszthatatlan”, s mellette ismét az „inseparabiliter” felirat olvasható. A „*Habsburg sas hattyúdala*” című alkotáson ugyan még él a madár, de az összes tollát („Galícia, Velence,

23. kép

„– Kitépték a legszebb tollaimat, mondd hát meg nekem, a lelkemet is ki akarják tépni!”

Szandzsák, Bosznia-Hercegovina, Dalmácia, Lombardia, Belgium, Csehország”) kitépték, kardja, koronája mellette a földön hever (23. kép).³⁴⁰ Hasonlóképpen tollak, ráadásul szárnyak nélkül látható a sas a belgrádi lap karikatúráján, és az állatot, aki Bécsen és Ausztria térképén áll, festéssel próbálják „restaurálni”,

³³⁸ *Humoristické listy*, 1924. jan. 4. 26.

³³⁹ *Die Muskete*, 1919. szept. 18. 1., *Humoristické listy*, 1919. jan. 10. 17., *Rarach*, 1921. 14. sz. 133.

³⁴⁰ *Koprive*, 1938. márc. 4. 109.

elfedni az életképtelen madár sérüléseit. Körülötte osztrákok és magyarok várakozással teli tekintettel figyelik a munka eredményét.³⁴¹ A varrás motívuma bukkant fel egy bécsi karikatúrán is, amikor a trónszéket ölti össze Bethlen, Horthy és Mussolini.³⁴² A bútor sajátossága, hogy tetején a magyar korona látható, támlája mindkét oldalon akasztófára emlékeztet. A használhatatlan trónszék javítási kísérlete az *Ošišani jež*-ben is a restaurációs törekvések szimbólumává vált: a trón rugói a belgrádi karikatúra szerint már tönkrementek, egy osztrák alak próbálja azt megjavítani, de a munka komoly fejtörést okoz neki, s nem biztos, hogy sikerrel fog járni.³⁴³ A magyar trón a *Humoristické listy*-ben is igen rossz állapotban van: már benőtte a pókháló, rugói ezen a képen is felfelé állnak ki belőle, így nem érdemes ráülni, nem túl vonzó lehetőség magyar királynak lenni, a Szent Koronát pedig a karfájára akasztották. Fölötte megjelenik Nagy-Magyarország térképe, a mappa megnevezése helyett azonban csak egy kérdőjel látható. Ugyanez az írásjel bukkan fel a címerpajzson a dombokon és a folyókat jelképező fehér sávokban is, ami kétségsbe vonja a régi Magyar Királyság visszaállításának lehetőségét. Másik alkotásán a prágai karikaturista úgy örököltette meg a magyar királyi széket, hogy ha abba valaki beleül, s abban sokáig tartózkodik, a háttámlájában lévő rugó kirepíti a benne ülőt, a hosszabb otlásra nem alkalmas.³⁴⁴ A trón jó állapotban is feltűnik, amikor Ruprecht, II. Vilmos és Károly háromkirályokként egy hullócsillagot néznek, s az égitestben látják meg – természetesen az ép – trónszéket, vágyukat, hogy ismét uralkodjanak, ami nem teljesülhet.³⁴⁵

A prágai lap szerint máskor a német figura II. Vilmos szobrát, míg a magyar IV. Károlyt nézi sóvárogva. A király megjelenik úgy is, hogy a kisantantot megszemélyesítő kislány tereli be őt „svájci” feliratú kutyaházába. Az uralkodó félig állat, félig ember képében látható, arcvonásairól ismerhető fel, s láncát, amivel a házhoz kikötötték, korábban elszakította, de ezt már megbánta, könnyezik, s kudarca

³⁴¹ *Ošišani jež*, 1936. júl. 4. 5. A kétfejű sas a prágai lapban is felbukkan, amikor egyik feje egy német katona, a másik egy osztrák-német, karmai között pedig halálfejet tart, a két monarchia egyenesen halált hoz alattvalóira – amivel az első világháborúban játszott szerepükre irányítják a szemlélő figyelmét –, egyúttal a büntetésük jogosságát is aláírmasztják ezzel. *Humoristické listy*, 1919. jan. 17. 26.

³⁴² *Der Götz von Berlichingen*, 1927. ápr. 29. 7.

³⁴³ *Ošišani jež*, 1937. febr. 20. 4.

³⁴⁴ *Humoristické listy*, 1926. febr. 26. 126., *Humoristické listy*, 1919. szept. 19. 309.

³⁴⁵ *Humoristické listy*, 1922. 3. sz. 40. [1921. dec. 30.] Ruprecht bajor koronaherceg, III. Lajos bajor király halála után vált aktuális kérdéssé trónutódlása. Speidl Zoltán: *Végállomás: Madeira. Királykérdés Magyarországon 1919–1921*. Budapest, 2012. 72.

után hajlandó oda visszamenni.³⁴⁶ Máskor sikertelen trónfoglalási kísérleteit és az Osztrák–Magyar Monarchiát siratja Károly a Monarchia sírjánál ülve, vagy a magyar glóbusz mögül kukucskál, amit Bécsben gyanakvó tekintettel szemlél Kikeriki.³⁴⁷ Megnyugtatónak tűnik számára, amikor halottak napján Károlyt Horthy kíséri be a „politikai halottak kriptájá”-ba, s ugyanő ássa a „legitimitás” sírját katonai egyenruhájában, ami azt sejteti, hogy az újonnan berendezkedő Horthy le fog számolni Magyarországon a legitimista táborral.³⁴⁸ A detroiti *Dongó*-ban úgy láthatjuk az utolsó Habsburg uralkodót, hogy visszacsempészi kiskorú fiát – akinek a fejére túl nagy még a korona – az „Európa”-házba, amit a magyar figura nagyon rossz szemmel néz: „Azt hittem, hogy végleg megszabadultam tőle és titokban vissza akarják lopni”. A köztársasági hagyományokkal rendelkező Egyesült Államokban természetesen nem rojalista kontextusban jelent meg a volt monarcha és a magyarok (24. kép).³⁴⁹

Károly és Zita visszatérési vágyát jelentette meg a következő évben a prágai lap, amikor a „*Károly és Zita a paradicsomban*” című képen a pár mezítenül látható, pezsgőt és bort isznak az édenkertben, s a fáról nem alma, hanem az ausztriai és a magyar korona lóg le, melyeket a királyné néz, fülébe pedig egy kígyó duruzsol.³⁵⁰ A volt uralkodó mégsem tűnik veszélyesnek, inkább jókedvűnek a távoli Madeiráról, egy földi édenkertből, miközben a „Madeira” feliratú palackból fogyaszt.

IV. Károly fiát sem kímélték a rajzolók. Egy prágai képsor tanúsága szerint az ifjú trónörökös magyarok vezetik körbe az országban, képét nézegetik, Ottót éljenzik a zsidó–magyarok, míg zászlójukon a német nyelvű „Abzug Čechoslovakei” („Le Csehszlovákiával!”) felirat áll. A magyar legitimista pedig – a *Dongó* aggályai szerint – új uralkodóként kiáltja ki őt kiskorúsága ellenére, rögtön miután Károly elhunyt.³⁵¹ Máshol a kisgyermekként ábrázolt Ottót

³⁴⁶ *Humoristické listy*, 1921. 47. sz. 469., *Humoristické listy*, 1921. 49. sz. 496. IV. Károly a köztársaságok kikiáltása után Svájcba költözött.

³⁴⁷ *Humoristické listy*, 1921. 45. sz. 450., *Kikeriki*, 1919. aug. 17. 2.

³⁴⁸ *Kikeriki*, 1921. nov. 6. 8.

³⁴⁹ *Dongó*, 1921. jún. 15. 1.

³⁵⁰ *Humoristické listy*, 1922. febr. 3. 81. Madeirai száműzésén gúnyolódott a prágai lap, mely szerint Zita és Károly betűket készítenek, „főznek ki” egy fazékban lévő folyadékából. Úgy tűnik, hogy a betűk Magyarország nevét adják ki ezek („Maďarie”), s ekkor igazán boldog az uralkodó, de Zita alakít a betűsoron, s „Madeira” lesz belőle, ami komoly ijedséget okoz. *Humoristické listy*, 1922. 3. sz. 32. [1921. dec. 30.]

³⁵¹ *Humoristické listy*, 1923. dec. 14. 625., *Humoristické listy*, 1925. 7. sz. 92., *Dongó*, 1922. ápr. 15. 1.

24. kép
„Károly őfelsége az amerikai sajtóban”

(aki a karikatúra megjelenésekor, 1933-ban már 21 éves volt), aki alig bírja el koronázási ékszereit, kardja pedig jóval nagyobb, mint amekkorát tartani tud, egy óriási láb löki-rúgja előre. A gúnyos rajz Zágráb esetleges félelmeit sugallja a Monarchia visszaállítása miatt.³⁵² Máskor Zita – gyászruhában – Bécs irányába küldi fiát szerencsét próbálni, illetve a „Restauráció” című alkotáson magyar és olasz legitimistákon kívül ultramontán egyházi alak is nagyon várja Zitát, ami utal a Habsburg-ház Vatikánnal ápolt szoros – nem feltétlenül pozitívként megítélt – kapcsolatára. A zágrábi lapban tehát egyszerre ábrázolták az elmaradottnak bélyegzett eszméket valló monarchista és katolikus-konzervatív csoportokat.³⁵³ Az 1938-ban már felnőttként ábrázolt főherceg koronájával és a császári koronázási ékszerekkel szalad el, egy osztrák katona üldözi, a brit, a francia és az olasz mérgesen, aggódva szemléli a történéseket, attól tartva, milyen következményekkel járhat Európa térképét illetően, ha Ottó trónigénnyel lép fel.³⁵⁴ A belgrádi lap rajzán pedig Ottó kipakolta a szekrényből a koronázási palástját, ékszereit, s a következő úti cél felől érdeklődik anyjától (Bécs vagy Berlin), aki azonban inkább a naftalin beszerzését javasolja fiának az utazás helyett, mivel palástja már igen régóta a szekrényben lóg, s egy időre – véleménye szerint – még ott is marad. A belgrádi lap karikaturistája az Anschlusshoz közeledve sem látta

³⁵² Koprive, 1933. okt. 6. 489. Az 1930-as évek elején az Anschluss-szal és Hitlerrel szemben Ottó trónra kerülése mint alternatíva bejárta az európai sajtót. Fiziker Róbert: Az osztrák legitimista mozgalom (1918–1938). In: Németh István – Fiziker Róbert (szerk.): *Ausztria a 20. században. Az „életképtelen” államtól a „boldogok szigetéig”*. Budapest, 2011. 176.

³⁵³ Koprive, 1934. ápr. 20. 197., Koprive, 1934. máj. 4. 221. Horvátországban a legitimizmus nagymértékű támogatást kapott a katolicizmus híveitől. Ádám: *A kisantant*, 62–63.

³⁵⁴ Koprive, 1938. máj. 6. 217.

aktuálisnak a restaurációt.³⁵⁵ Ugyanitt Ausztria sorsáról beszélget két osztrák alak, akik azon tűnődnek, hogy a hitleri berendezkedés – amit egy horogkeresztes figura szimbolizál, aki jobb karját a magasba emeli –, vagy pedig a királyság, Ottó a reális alternatíva a köztársaság helyett.³⁵⁶ A *Der Götz von Berlichingen* azonban a királyságot Magyarországon nem vonzó választásként, hanem egy viharoként festi le, amely letarol mindent, s csak halottakat hagy maga után. Az égháborúban kirajzolódik – a Szent Koronával ékesített – szörnyre emlékeztető kaszás.³⁵⁷

Arról, hogy Magyarország megtartotta a királyságot államformaként, de nincsen uralkodója, a szomszédos országok karikatúráin maró gúnnal nyilatkoztak. A prágai lapban a csehszlovák hölgy szépségével áll szemben, amikor – a nem túl megnyerő – Hungária fején a Szent Koronával látható, mellette Habsburg Albert Károly,³⁵⁸ a háta mögött pedig – többségében – éljenző magyarok és hízott sertések. A nevető Hungária is nagyon túlsúlyos, porázon egy kismalacot vezet, kezében egy fél szál zsíros kolbász, fülbevalók és nyaklánc helyett ugyancsak kolbásszal ékesítették fel a rajzolókat. A kép nem a háború utáni vesztes szomorú vagy agresszív magyart ábrázolta, hanem a király nélküli királyságban vigadó magyarokon gúnyolódott.³⁵⁹ Az államforma ellentmondásain később is élcelődött a prágai lap, például amikor egy magyar kisgyermek ül a koronában, s játék közben összetöri azt.³⁶⁰ A koronázási ékszereket, a palástot és magát a Szent Koronát is elárverezik a „*Népakarati*” című bécsi képen, máskor a magyar királyság hőemberként olvad el. A magyar államalapítás ünnepe után

³⁵⁵ *Ošijani jež*, 1936. júl. 18. 5. Hitler hatalomra jutását követően és attól a félelemtől vezérelve, hogy Ausztria a Harmadik Birodalomhoz fog csatlakozni, Ausztriában is megerősödtek a legitimista hangok. Az 1935–1936-os ausztriai vezetők többségét királypártinak tartották. Nyíltan hangoztatták, hogy Ottó visszatérése „Ausztriának tisztán belügye”, törvényt fogadtak el a Habsburg–Lotaringiai-ház „kiutasításának feloldásáról és vagyonának visszaadásáról”. Hozzá kell tennünk, mindez nem tartott sokáig, 1939 márciusában ismét száműzték a Habsburgokat és elkobozták vagyonukat. Fiziker Róbert: *Habsburg kontra Hitler. Legitimisták az Anschluss ellen, az önálló Auszriáért. Az osztrák legitimista mozgalom története, 1918–1945*. Budapest, 2010. 79–117., 294.

³⁵⁶ *Ošijani jež*, 1935. júl. 27. 3.

³⁵⁷ *Der Götz von Berlichingen*, 1919. aug. 16. 4.

³⁵⁸ Habsburg Albert Károlyt – Ferenc József haláláig – esélyesnek tartották a Habsburg jogar alá tartozó Lengyel Királyság trónjára. Később, a Lengyel Köztársaság kikiáltása után a lengyelül jól beszélő főherceg birtokait megtartotta, lengyel állampolgár lett, s harcolt az új köztársaság hadseregében. A lengyel legitimisták az 1920–1930-as években is reménykedtek, hogy a főherceg uralkodójuk lehet, de a magyar trónra nem tartott igényt. Hamann, Brigitte (szerk.): *Habsburg lexikon*. Budapest, 1990. 225., Speidl: *Végállomás: Madeira*, 72.

³⁵⁹ *Humoristické listy*, 1919. nov. 28. 392.

³⁶⁰ *Humoristické listy*, 1926. jan. 7. 24.

megjelent lapszám szerint pedig a magyarok olyannyira sóvárognak uralkodó után, hogy Zita és Ottó ellen már köröztetést is kiadtak.³⁶¹ Ugyancsak a király utáni vágyon gúnyolódnak, amikor a magyar férfi a Hortobágyon állva egy a magyar trónon ülő uralkodót hallucinál. A hortobágyi gazda mellett sertések és egy szürkemarha legel, s gyönyörködnek a délibábnak a gémeskút mellett.³⁶² Kun Béla is megjelenik mint uralkodójelölt Bethlen és Horthy előtt kezében ostorral és robbanószerrel mint anarchista, illetve egy másik képen Horthy nyúl a korona után, ami esetleges uralkodói, dinasztiaalapítási aspirációkra utalhatott. A kormányzó József Pilsudski lengyel államfővel közösen keres uralkodót: a karikatúrán – a képaláírás szerint az adott pillanatban ez a legjobb választék – egzotikus országok királyait kínálják fel nekik, feketét, ázsiaiakat, indiait.³⁶³

Horthy vágyát, hogy királlyá koronázzák, a *Der Götz von Berlichingen* is feltételezte: a kormányzó zárt szobában hallgatózik, hogy ki közelít az ajtója felé, a falon saját portréja, melyen úgy festették le, hogy a fejére a Szent Korona, kezébe pedig a koronázási ékszerek kerültek. Ez utóbbiak ugyancsak megtalálhatók a szobájában, de csupán titokban nézegeti őket, mivel tart attól, hogy ki közeledik hozzá.³⁶⁴ A lap az ehhez szükséges külföldi segítséget is felvillantja. Az olasz–magyar barátsági szerződés megkötését követően (1927) Mussolini esetleges segítsége is megjelenik a Habsburg-restaurációnál vagy a magyar király személyének kiválasztásánál, amikor Horthy és az olasz diktátor autójukkal Bécs felé tartanak. A jelzőtáblán a sást láthatjuk, de a madár egyik fejét már levágták, Ausztriában tehát nincs mód a királyság visszaállítására.³⁶⁵ A magyar kormányzó autóján egy akasztófa, a bécsi lap nem csupán a legitimizmus ellen foglalt állást, hanem bírálta a magyarországi viszonyokat, s emlékeztetett a fehérterrorra. Ugyanez a lap máskor azon gúnyolódik, hogy Horthy koronája egy darutollas kalap lenne, de még az is elvész: a karikatúrán egy fiatal hölgy nem tud megkapaszkodni semmiben, így egy lejtőn lecsúszik, kalapja leesik a fejéről, a legitimizmusnak immár Magyarországon sincs talaja a bécsi

³⁶¹ *Der Götz von Berlichingen*, 1919. aug. 16. 8., *Der Götz von Berlichingen*, 1926. jan. 22. 1., *Der Götz von Berlichingen*, 1930. aug. 29. 10.

³⁶² *Humoristické listy*, 1928. febr. 24. 138. A magyarországi királyvárásról és a legitimizmus alapvonásairól lásd: Békés Márton: A legitimisták és a legitimizmus. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, 2009. 214–242.

³⁶³ *Kikeriki*, 1921. nov. 12. 3., *Kikeriki*, 1921. nov. 20. 1., *Der Götz von Berlichingen*, 1926. nov. 5. 3. Pilsudski royalista, legitimista nézeteiről, terveiről nincs tudomásunk.

³⁶⁴ *Der Götz von Berlichingen*, 1926. febr. 19. 2.

³⁶⁵ *Der Götz von Berlichingen*, 1927. júl. 22. 2.

lap reményei szerint.³⁶⁶ A prágai újság másként vélekedett erről. A legitimistákat földalatti, veszélyes mozgalomként látta: túlsúlyos, mosolygó zsidó-magyar alakok a „Habsburgoknak” feliratú szíveket tartanak a kezükben, azokkal világitanak a föld mélyén, a sötétben, miközben a földfelszínen komoly munkák zajlanak. Az antanthatalmak „jegyzékek”, „megállapodások” és „határozatok” feliratú szalmát gyűjtenek össze. A képaláírás azonban arra figyelmeztet, hogy „Nem kicsit veszélyes szalmával betakarni a nyílt lángot...”³⁶⁷ Az eloltatlan tűz könnyen lángra lobbanthatja a száraz szalmát: a karikaturista és a közvélemény még évekkel a királypuccsok után is tartott a Habsburg-restaurációtól, a dualista monarchia visszaállításától.

Megállapíthatjuk, hogy az uralkodóház tagjairól a kisantantországok élclapjai egyértelműen negatív képet festettek olvasóik felé, ellenséggé tekintettek rájuk. A Habsburgokról a közös emlékeztet igyekeztek átpolitizálni, a hosszú ideig regnáló Ferenc Józsefről a korábbinál kevésbé pozitív álláspontot foglaltak el, s a császár utódairól sem alakítottak ki más nézetet, mivel állami függetlenségüket veszélyeztetve látták a restaurációtól.

KITEKINTÉS: A KIRÁLYSÁG ÉS A HABSBURG-HÁZ MEGÍTÉLÉSE 1945 UTÁN

A belgrádi *Jež* lapjain az első és a második világháború kiobbantóiként szereplő Ferenc József és Adolf Hitler egymásra találnak a pokolban, ahová az idős császár nem először került a karikaturisták képzeletében. Az újonnan érkező Hitler

³⁶⁶ *Der Götz von Berlichingen*, 1924. febr. 22. 3. A rajz a vesztes országok egyre inkább leértékelődő valutaíra is utal, kihasználva a szójáték lehetőségét, mivel a „Kome” németül is jelenti a királyi koronát és a pénznemet. Hungáriával ellentétben Germania még meg tud kapaszkodni a „Rentemark” feliratú faágba, mint ahogy Ausztria is szorosan fog egy fatörzset, fején pedig a koronájába az „egy korona” felirat került. (Egy „járadékmárka” 1000 milliárd birodalmi márkát ért. Mann, Golo: *Németország története, 1919–1945*. Budapest, 1997. 31.)

³⁶⁷ *Humoristické listy*, 1923. febr. 23. 118. A dualizmus kori karikatúrák karakterisztikus vonása (az általam vizsgált anyagban inkább a szlovák és a szerb sajtóban, ez a cseh élclapot nem jellemzi), hogy gúnyolódott a magyarországi zsidók asszimilációján, s ezért, illetve a maguknak antiszemita hangnemet megengedő lapokban a magyarságról negatív véleményt kívántak sugallani azáltal, hogy zsidókként (vagy a zsidókkal együtt) ábrázolták őket. Így a zsidókról élő évszázados negatív sztereotípiák kiverítethetők a magyarokra, máskor együttesen zsidó-gazdasági (uzsorás, spekuláns) és magyar-feudális (gőgös arisztokrata) elnyomóként jelent meg a két csoport. Tamás: *Nemzetiségek görbe tükörben*, 314–334.

karlendítéssel üdvözlí a monarchát, mellette Hermann Göring és Joseph Goebbels állnak. A horogkereszt a sas lába mellett lóg a kép bal felső sarkában, míg jobboldalon ismét az „indivisibiliter ac inseparabiliter” felirat olvasható. A jugoszláv rajzoló vizuálisan egyenlővé tette a két ausztriai származású politikust, egyeduralkodót – méretük azonos, egy síkban szerepelnek –, de a kép alatt olvasható kérdés is ezt támasztja alá:

„– De kit fognak most Führernek választani?” (25. kép)³⁶⁸

25. kép
„A történelem ismételi önmagát”

A titói Jugoszlávia számára egyformán elfogadhatatlannak minősült mind a náci diktátor, mind pedig Ferenc József rezsimje. A császár még egyszer tűnik fel a Jež karikatúráin, amikor az új jugoszláv rendszer ellenségeinek tekintett usztasa és csetnik katonák imádkoznak, énekelnek portréja előtt.³⁶⁹ A csetnik megjelenítése még magyarázható azzal, hogy ők is monarchista erők, az usztasák azonban a horvát fasiszták. A két csoport a második világháborúban sem azonos célokért harcolt, bár kötöttek egymással kommunistaellenes szövetséget. Közös ábrázolásuk azzal indokolható, hogy mindkét csoportra – megsemmisítendő – ellenséggként tekintettek a kommunisták, tetteiket igyekeztek egybemosni, a két csoport közötti különbség nem látszott releváns

³⁶⁸ Jež, 1947. márc. 1. 8.

³⁶⁹ Jež, 1947. jan. 18. 2.

kérdésnek.³⁷⁰ A hatalmát megszilárdítani igyekvő Magyar Kommunista Párt – s a *Ludas Matyi* is – ugyancsak ellenséggként tekintett a Habsburg leszármazottakra, amit egyetlen gúnyos képen ki is fejeztek: egy híd helyreállítása előtt – ami közérdek lenne – a düledező-omladozó, lyukas tetejű „Habsburg-ház”-at akarják Ottó legitimista hívei restaurálni.³⁷¹ A kommunista eszmével nem csupán a királyságé állt szemben, de az uralkodót támogató arisztokraták is, akik az előző berendezkedést jelképezték, s akikkel szemben az államszocialista rendszer definiálta önmagát, és akik ellen erőteljesen fellépett.

A következőkben a dualista tradíciókat őrző zsidóábrázolások eszköztárát vesszük szemügyre kezdve a még a Habsburg-restaurációs kísérletek előtt elfogadott magyarországi numerus clausus megjelenítési módjával.

³⁷⁰ Részletesebben lásd az utolsó fejezetben (292–315 old.).

³⁷¹ *Ludas Matyi*, 1946. jan. 20. 5.

„SEMMI ÚJ A NAP ALATT”

A numerus clausus, az 1920. évi 25. tc. – és az attól elválaszthatatlan „zsidókérdés” – természetesen a karikaturistákat is foglalkoztatta.³⁷² A téma megjelenítését érdemes elemezni mindenekelőtt a törvény parlamenti vitájának és kihirdetésének évében, 1920-ban (amikor nem hagyhatjuk figyelmen kívül még a cenzúrát sem, azaz a felekezetek elleni izgatás tilalmát³⁷³), majd akkor, amikor a törvény módosítása napirendre került (1927–1928).³⁷⁴ A módosítás (1928. évi 14. tc.) során a „népfajok és nemzetiségek” helyett a szülők foglalkozása lett a meghatározó a felvételiknél, így a Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter által beterjesztett törvényjavaslat „megszüntette a faji kritériumok érvényesítését az egyetemi felvételiknél [...], a felvételek gyakorlatában azonban továbbra is szerepet játszottak a vallási és faji szempontok.” A módosító törvény megszületé-

³⁷² Az eredeti törvényjavaslat eltér a később megszületett változattól: nem tartalmazott felekezetekhez vagy nemzetiséghez kapcsolódó korlátozást és csak felmenő rendszerben lehetett volna alkalmazni, a már felvettekre nem. Az egyetemeken azonban a különböző diákszervezetek követelték a zsidók és bolsevikok kitiltását a felsőoktatási intézményekből. Velük értett egyet Bernolák Nándor kormánypárti képviselő, s a nemzetiségi, faji és vallási arányszámok szükségessége mellett érvelt. Az ő módosítójavaslata később belekerült a törvénybe: „...arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenczted részét”. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001. 117–123.

³⁷³ Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemizmus Magyarországon*. Pécs–Budapest, 2013. 88.

³⁷⁴ A numerus claususok születéséről lásd: N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*. Budapest, 1988. 86–95. A témába vágó karikatúrák közül illusztrációként néhányat közölt: Molnár Judit (szerk.): *Számokba zárt sorok. A numerus clausus 90 év távlatából*. Budapest, 2011. Nemzetközi numerus clausus körképet ad: Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás 90 éve: tanulmányok a numerus claususról*. Budapest, 2011. 279–358. Az egyetemek – elsősorban a vidéki universitások – numerus clausustól eltérő felvételi gyakorlatáról lásd: Kissné Bognár Krisztina – Molnár László – Osváth Zsolt (szerk.): *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században. Az MFLSz 2010. évi vándorgyűlése*. Budapest, 2010. A módosításról: Ladányi Andor: A Numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*, 1994. 6. sz. 1117–1148. A numerus clausus és támogatása a katolikus sajtóban: Monori Áron: A numerus clausus és a magyar katolikus sajtó 1919–1920. *Médiakutató*, 2003. Nyár, 41–56.

se elhúzódott: Klebelsberg 1927. november 18-án terjesztette be javaslatát, ami ellen tüntetések kezdődtek, így a kormány elhalasztotta a tárgyalását, a törvény elfogadására 1928. február 24-én került sor, április 26-án tették közzé.³⁷⁵ A módosított törvény értékelésekor – akkor is, ha csupán az elmúlt évek szakirodalmát tekintjük át a teljesség igénye nélkül – a történészek más-más aspektusra helyezték a hangsúlyt. Mint láttuk, Gonda üdvözölte, hogy az intézményesített diszkrimináció megszűnt, Gyurgyák a jogszabály módosítását – az adott politikai légkörben – sikerként értékelte. Kovács M. azt emelte ki, hogy mind Bethlen István miniszterelnök, mind pedig Klebelsberg csupán külpolitikai kényszből álltak a módosítás mellé, ugyanis a Nemzetek Szövetsége nemcsak a magyarországi zsidókérdést tárgyalta ekkor, hanem a romániai optánsok ügyét is, s világos volt, amíg nem születik megnyugtató megoldás a numerus clausus ügyében, nehéz rendezni a romániai földkárptórlást. Paksa Rudolf és Komoróczy Géza is a külpolitikai kényszből jelölték meg fő motivációként, de Paksa kitért arra, hogy a törvényt módosítás a radikális jobboldali erők feletti szimbolikus győzelem, Komoróczy pedig fontos eredménynek tartotta, hogy Bethlen megtalálta az utat vissza a liberalizmushoz. Paksa rámutatott arra is, hogy a zsidók felsőoktatásban való részvételének korlátozása a korszakban nem csupán Magyarországon vált gyakorlattá.³⁷⁶

A Horthy-korszak (oktatás-)politikájának talán egyik legvitatottabb – napjainkig újabb történészi munkák megszületését generáló – kérdése az egyetemi beiratkozást szabályozó törvény és annak módosítása. Ez a fejezet nem e diskurzus azon vitájához kíván hozzászólni, hogy milyen közvetlen és közvetett következményekkel járt a jogszabály, milyen hatása volt a magyar társadalomra, vagy mennyire volt felülreprezentált a zsidóság a felsőoktatásban s ez hogyan változott a numerus clausus következtében, hanem a kortársak vélekedését, az élcsepokban propagált véleményeket mutatja be karikatúrák alapján. Az 1920-as éveket követően pedig kitekintünk a következő évtized zsidó-képére a magyar élcsepokban, az antiszemita ábrázolásmódokra magyar és nem magyar humoros sajtótermékekben. Az 1930-as években még felbukkanhattak a magyar antiszemita politikusok is ellenségként, ezekre az alkotásokra azonban csak röviden utalunk.³⁷⁷

³⁷⁵ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945*. Budapest, 1992. 203. Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, 2012. 233.

³⁷⁶ Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 130., Kovács M.: *Törvénytől sújtva*, 197., Paksa Rudolf: A numerus clausus és módosítása. In: *Gróf Bethlen István és kora*. Budapest, 2014. 148., Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. 2. köt. Pozsony, 2012. 435.

³⁷⁷ Mielőtt a torzrajzok tartalmi vonásaira térnénk rá, meg kell jegyeznünk, hogy a numerus clausus vizuális reprezentációjának elemzése szempontjából a forrásadottságok nem a legkedvezőbbek.

NUMERUS CLAUSUS ÉS „ZSIDÓKÉRDÉS” A KARIKATÚRÁKON

1920-ban elsősorban nem politikusok kerültek a gúnyrajzokra, ami alól kivételt csak egy rajz képez, melyen a törvényjavaslat benyújtója, Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter felvételi vizsgázik História előtt, aki szigorú tekintettel kérdezi a minisztert, ő pedig rémálmában izzad, s a kép üzenete szerint az idő, a történelem próbáját nem fogja kiállni az új „zárt szám” törvény. Egy stilizált, igen kisméretű rajzon is talán Haller látható, amint egy „numerus clausus” feliratú léccel lesimítja egy tároló edény tetejéről a „felesleget”, ennek következtében kicsi emberek potyognak le a földre: ennyivel kevesebben juthattak be az egyetemekre.³⁷⁸ A lecső alakok nem egyértelműen zsidó figurák, de biztosan férfiak,³⁷⁹ inkább – Haller eredeti javaslatának megfelelően – az egyetemre felvételt nyert hallgatói létszám csökkentésére utal a rajz, ami egyben a nem kifejezetten antiszemita érvrendszert hangoztató politikusok gyakori argumentuma volt 1920-ban. E szerint meg kell szüntetni az értelmiségiek túl magas létszámát a jelentős területvesztéseket elszenvedett országban, melynek ráadásul az új határain kívülről érkező magyar értelmiségiek beáramlásával és a magas diplomás munkanélküliséggel is meg kellett küzdenie.³⁸⁰

Míg a *Mátyás Diák*, a *Borsszem Jankó* és *Az Ojság* hiánytalanul áll rendelkezésünkre, a *Magyar Herkó Páter* évfolyamai igen hiányosan. A *Mátyás Diák* 1921-ben megszűnt, ezért csak az első megjelölt periódusban használható, továbbá a lap tartózkodott a numerus clausus ábrázolásától, fókuszában a trianoni békeszerződés és következményei álltak, e keretek között tért ki a zsidókérdésre. *Az Ojsággal* kapcsolatban pedig azt kell megemlítenünk, hogy a lap 1920-ban még nem tartalmazott karikatúrákat, mint ahogy a *Magyarság* sem. A *Borsszem Jankó* tehát az egyetlen vicclap, melynek karikatúraanyagát a két időmetszetből össze tudjuk hasonlítani. Ez a lap egy teljes számot is szentelt a „zsidókérdés megoldásának” 1920 nyarán, amikor a numerus clausus ügye már „zsidókérdés”-sé vált.

³⁷⁸ *Borsszem Jankó*, 1920. szept. 12. 1., *Borsszem Jankó*, 1920. szept. 5. 4.

³⁷⁹ A numerus clausus ötlete már 1918–1919-ben felmerült, amikor egyrészt a nők egyetemi felvételét kívánták korlátozni, másrészt a zsidókért. Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök követelte először országos sajtóorgánumban a numerus clausust (1918. máj. 26.). A kezdeményezés az egyetemi vezetők felől indult, verekedések, zsidók elleni atrocitások már 1919-ben is előfordultak (az egyetemi bántalmazásokról lásd: Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség, 1919–1945*. Máriabesnyő, 2012. 158., Komoróczy: *A zsidók története Magyarországon*, 404.). Komoróczy adatai szerint a nők tanulási lehetőségeit numerus clausussal már az első világháború alatt korlátozták volna (Komoróczy: *A zsidók története Magyarországon*, 417.), de 1920 előtt nem foglalkoztak a témával az elemzett éklapok.

³⁸⁰ Haller mindezt így foglalta össze: „Míg van Trianon, - lesz numerus clausus.” Haller István: *Harc a numerus clausus körül*. Budapest, 1926. 242.

A többi rajzán a *Borsszem Jankó* inkább humoros-találékony „megoldási javaslatokat” kínál olvasóinak a „zsidókérdés”-re, illetve igyekszik eloszlatni, megcáfolni azon új vádak egy részét, melyekkel a zsidókat az első világháború után illették. Első, már a háború alatt megjelent vád, hogy a zsidók a feketeke-rekedelemről és a háborús hadianyag szállításából busás vagyonra tettek szert, másrészt úgy vélték, a zsidók igyekeztek kivonni magukat a frontszolgálat alól, s így csekélyebb véráldozatot hoztak, mint keresztény honfitársaik. A Nagy Háború leginkább a gyalogság soraiban harcoló agrárnépességet tizedelte, s a zsidóság történeti okoknál fogva kis számban képviseltette magát a társadalmi rétegben. A második vádpontban Trianon bekövetkeztéért – a kortársak szerint az izraeliták érdekeit szem előtt tartó – Károlyi–Jászi-féle politikát okolták. Mint láthattuk, ez az aspektus – annak ellenére, hogy maga a numerus clausus nem bukkant fel – teret kapott a *Mátyás Diák* hasábjain, amikor Károlyi Mihály miniszterelnök az, aki zsidóként, megvetett politikus képében jelent meg.³⁸¹ A következő vád a nagyarányú részvételük a Tanácsköztársaság vezető tisztségeiben, illetve a vörösterroiban.³⁸² Végül az antiszemita sajtóban már a 19. század végén, a 20. század elején napvilágot látott az a gondolat, hogy a sajtót a zsidóság irányítja, így befolyásolja a bel- és külpolitikát, de ez felerősödött a tanácsrendszert követő időszakban. Az új, baloldali politikai vezető réteg jelentős része verbuválódott a nyomtatott sajtó világából mind az őszirózsás forradalom, mind pedig a Tanácsköztársaság idejében.³⁸³

A „vádpontok” közül nem mind képezte karikatúrák tárgyát a *Borsszem Jankó*ban. A szerkesztő és a karikaturisták nem tértek ki a zsidóság őszirózsás forradalom és Tanácsköztársaság időszakában játszott szerepére,³⁸⁴ annak ellenére,

³⁸¹ *Mátyás Diák*, 1921. júl. 17. 4.

³⁸² Váry Albert összeállította a forradalmi kormányzótanács tagjait és a népbiztosokat, s ha a táblázatában összeszámoljuk, a 45 vezető közül csupán 13 volt nem izraelita. Dr. Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon. Hivatalos jelentések és bírói ítéletek alapján írta és kiadja Dr. Váry Albert*. 3. kiadás. Szeged, 1993. 162–171.

³⁸³ A zsidókat ért bírálatokat összegzi: Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 93–106. Számadatokat is közöl: Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 93. Neubauer Gyula szerint az 1910-es években az újságírók 42%-a volt zsidó, s ez az arány a baloldali lapok esetében még magasabbra tehető. Idézi: Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 106. A zsidó származásúak baloldali orientációjáról, ennek társadalmi–történeti–vallási okairól lásd: Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Budapest, 2009. 22–39.

³⁸⁴ Mindez magyarázható talán azzal, hogy valóban nagy arányban vettek részt zsidók mindkét rövid életű politikai rendszerben, melynek egyik oka, hogy már a 19. utolsó évtizedeitől kezdve – elsősorban a kikeresztelkedett, gyökerüket elvesztett zsidók – vonzódtak az új messianisztikus

hogyan is eltúlozhatta a közvélemény, inkább az első világháborúhoz kötődő rágalmakat igyekeztek cáfolni.³⁸⁵ Az élcslap olvasói emlékezetébe idézte egyik 1917-es címlapját, melyen a zsidó és a magyar katona egymás mellett feküdt holtan. A kép címe mind a Nagy Háború, mind pedig újrapiublikálása idején „A zsidókérdésről”.³⁸⁶

Visszakalauzol bennünket a háború utáni évekbe a „Mi lesz a zsidókkal?” című rajz, melyen kaftános, pajeszos kereskedő férfiak vetkőznek le, majd öltöznék fel női ruhába, levágják a szakállukat, pajeszukat és a hajukat is, s így folytatják kereskedelmi tevékenységüket. A képaláírás szerint „Jaj de boldog az a nő-nem! Mindenki kap botot – ő nem! [...] Paragrafustól nem félnek, / Láncolásból vígan élnek.”³⁸⁷ A karikatúra az 1920. évi 15. tc-re az árdrágító visszaélésekről, és annak parlamenti vitájára reagált, ahol a zsidókérdés ismét felmerült.³⁸⁸ A disputa közben Slachta Margit felszólalt, s amellet érvelt, hogy ne szerepeljen a törvényszövegben, hogy csak férfiakat illethetnek botbüntetéssel, mivel az árdrágító lánckereskedelmet – akkor is, ha azt a köz ellen nők követik el – megfelelően kell büntetni.³⁸⁹ Egy másik zsidók közötti illusztrált párbeszéd is kommentálta Slachta javaslatát – nevéből képzett szójátékkal:

„– Kezd nekünk egész rosszul menni ... Már a nők is ellenünk vannak: a Schlachta is a botra szavazott! Micsoda idők!

– Bizony! Schlachta Zeiten!”³⁹⁰

ideológiához, a kommunizmushoz. Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 26–29. Mivel Korvin Ottó, a kommün politikai rendőrségének vezetője és a terrorosztagairól hírhedült Szamuely Tibor is zsidó származású volt, a kortársak szoros kapcsolatot feltételeztek az izraeliták és a vörösteror között. Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 104.

³⁸⁵ A 19. században a vicclapok gyakran hangoztatott sztereotípiája a zsidók gyávasága és ezzel összefüggésben a katonai szolgálatra való alkalmatlanságuk, így ehhez az előítéllethez már csak társítani kellett azt a gondolatot, hogy az első világháborúban nem harcoltak elég hősiessé, nem hoztak számárujuknak megfelelő áldozatot.

³⁸⁶ Borsszem Jankó, 1920. júl. 11. 9.

³⁸⁷ Borsszem Jankó, 1920. aug. 22. 3.

³⁸⁸ Az 1920. évi nemzetgyűlési napló, 3. köt. 1920. máj. 18. – jún. 26. 458. (1920. jún. 18.) Csukás Endre, Fangler Béla (Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja) hozzászólása.

³⁸⁹ Az 1920. évi nemzetgyűlési napló, 3. köt. 1920. máj. 18. – jún. 26. 462. (1920. jún. 18.) E törvényszöveg nem jelölte meg, hogy melyik nemhez tartozókat lehet sújtani a botbüntetéssel. A botot részletebben szabályozó 1920. évi 26. tc. a vagyon, az erkölcsiség és a személyiség hatályosabb büntetőjogi védelméről azonban már deklarálta, hogy a férfiak esetében alkalmazható a botbüntetés.

³⁹⁰ Borsszem Jankó, 1920. júl. 11. 2. ném. schlecht: 'rossz'

Máskor egy illusztrált családi párbeszédből kiderül, hogy Mórcka megbukott a felvételijén, mivel megkérdezték a nevét, a vásárban a ringlispíltre azonban bátran felszállhat bárki, sok falusi várja, hogy sorra kerüljön a körhintánál, mivel ott „nincs numerus clausus”.³⁹¹ Megtudjuk azt is, hogy az Olümposzon is éppen akkor vezetik be a numerus clausust a zsidók ellen, s a javaslat az ókori görög világ legerősebb emberéhez, Herkuleshez köthető, amin fellelkesülve a magyar politikai elit felkeresi Herkulest (az illusztráción a tárgyalásuk látható), megbízzák a hazai zsidókérdés megoldásával, de ő visszautasítja azt, mivel ő „világéletében mindig csak csodatettekre, tehát lehetséges dolgokra vállalkozott”.³⁹² Bér rajzához is, melyen nevetve zsidók beszélgetnek, leginkább az önironia – s ezzel együtt optimizmus, a helyzet megváltoztathatóságára való utalás – társítható:

„Türelmi adó

– Hallottad, újra behozzák a türelmi adót.

– És kik fogják azt fizetni?

– Akik még mindig megtúrik itt a zsidókat.”³⁹³

Megjelent az az aspektus is, hogy Magyar Mihály a trianoni béke miatti elkeseredettségében üti a zsidókat, így vezeti le a területvesztések okozta frusztrációját, bűnbakká tesz meg egy csoportot.³⁹⁴ A háttérben egy magyar címerrel díszített házban egy nő – talán Hungária – szomorkodik, s ha a Magyarországot perszónifikáló női alak sír az ajtó mögött, akkor nem csupán a területi veszteségek miatt búsul, hanem fájlalhatja a zsidók bántalmazását is. Nemcsak Hungária, de a találékony magyar lakosság is meglevenedik a lap hasábjain – mintegy ötleteket adva –, amint próbálják megkerülni a törvényi szabályozást a felvételik kapcsán. Egy zsidó nő például öt gyermeket visz beírni az elemi iskolába, amikor arra a kérdésre, hogy az övé-e az összes gyermek, azt feleli: „Nem, kérem, csak ez az egyik, a többi azért hoztam el, hogy kijöjjön a percent.”³⁹⁵ A falu egyik lakója

³⁹¹ Borsszem Jankó, 1920. szept. 5. 9., Borsszem Jankó, 1920. okt. 3. 12.

³⁹² Borsszem Jankó, 1920. júl. 11. 4.

³⁹³ Borsszem Jankó, 1920. júl. 11. 8. A türelmi adót (taxa tolerantiális) Mária Terézia 1749-ben vetette ki a magyar izraelitákra (eredetileg rendkívüli hadisegélyként, de az örökösödési háború lezárását követően is – immár türelmi adóként, melyet a zsidók az országban való „türetésükért” fizettek – beszedte az udvar az adót) a magyar országgyűlés hozzájárulása nélkül, melyet V. Ferdinánd törölt el 1846-ban. *Pallas nagy lexikona*. 16. köt. Budapest, 1897. 1219.

³⁹⁴ Borsszem Jankó, 1920. júl. 11. 1.

³⁹⁵ Borsszem Jankó, 1920. júl. 18. 12.

– egy másik képen – adoptálta Mózesi fiát, mert a zsidó iskoláztatni akarja a gyermekét, s erre így a furfangos izraelitának biztosan lesz lehetősége.³⁹⁶

TÖRVÉNYTŐL A MÓDOSÍTÁSIG

Az 1920-as években újra meg újra felbukkant a numerus clausus a karikatúrákon, s szinte kivétel nélkül politikusokhoz – Bethlenhez, Hallerhoz és Klebelsberghez – kapcsolódóan, a hétköznapi ember a *Borsszem Jankó* és *Az Ojság* egy-egy képétől eltekintve nem kapott teret.³⁹⁷ A numerus clausus megjelent tárgyakon és nőként is. Aesopus nyomán Bethlen gólya és Vázsonyi róka előtt három magas- és szűknyakú edényen a „numerus clausus”, a „kereseti adó” és a „fokozott rend” feliratok olvashatók.³⁹⁸ A gólya otthonában – Bethlen kormányzása alatt – a róka, a liberális politikus nem különösebben érezhette jól magát körülvéve korlátozó jellegű törvényekkel és törvényjavaslatokkal. Máskor Haller bohóc a politikusok cirkuszában – ami a képaláírásból következően igen hasonlít a parlamenti magatartásra – egy „numerus clausus” gitáron játszik. Egy másik cirkuszi jelenet alkalmával Bethlen porondmester szemléli, amint Klebelsberg akrobatikus mutatványt hajt végre a „közoktatásügy” lovon állva kezében a „numerus clausus” karikával. Haller és Klebelsberg beszélgetnek egy másik képen, melyen egy középkori várat láthatunk („numerus clausus”) és egy, a korszak építészeti stílusának megfelelően megrajzolt „real gymnasium”-ot. Haller örömmel jegyzi meg utódjának, hogy „Mégis csak szép magától, kolléga, hogy az új épület mellől nem hordatta le az én művem.” A kultuszminiszter válasza szerint azonban „Fölösleges azt lehordani. Összedül az magától is.”, ami sugallja, hogy Klebelsberg szerint a zárt szám törvényt a közeli jövőben sikerül eltörölni.³⁹⁹ Egy évvel

³⁹⁶ *Borsszem Jankó*, 1920. aug. 1. 3.

³⁹⁷ *Borsszem Jankó*, 1927. febr. 17. 9. Egy kicsi képen egy férfit kirúgnak az egyetemről, nem egyértelmű, csak sejtethetjük, hogy izraelitáról lehet szó. A motívum nagyon hasonló *Az Ojság* rajzán: az egyetem épületéből – jól felismerhetően – zsidókat rúgnak ki, továbbá verekedések, szónokolások láthatók még a képkockákon, de a középpontban Szent István és a képaláírás áll: „Mik emberek közé korlátokat vonnak/ Nem, nem ezt a vallást adtam én a honnak.” *Az Ojság*, 1926. júl. 22. 1.

³⁹⁸ *Borsszem Jankó*, 1923. jan. 14. 1. Vázsonyi Vilmos: liberális, polgári demokrata politikus. A kereseti adóról szóló 1922. évi 23. törvénycikket 1922. november 26-án hirdették ki. A „törvényjavaslat a fokozottabb közrend biztosításáról”, mely nagymértékben korlátozta volna a szabadságjogokat, azonban csupán tervezet maradt. *Az 1922 évi nemzetgyűlés irományai*, 3. köt. Budapest, 1923. 364–380.

³⁹⁹ *Borsszem Jankó*, 1923. okt. 7. 1., *Borsszem Jankó*, 1922. jún. 18. 1., *Borsszem Jankó*, 1924. ápr. 13. 7.

korábbi alkotáson még Klebelsberg felesége a diszkriminatív törvény, de a miniszter már – az asztal alatt a lábával – egy másik, csinosabb, fiatalabb lánnyal („iskolaszabadság”) ismerkedik, azonban „egyelőre csak titokban” akarja szeretni, nyilvánosság előtt még nem, s fél, nehogy felesége észrevegye az udvarlását. A miniszter ekkor még nem látja elérkezettnek az időt arra, hogy eltöröljék a megkülönböztetést lehetővé tevő jogszabályt. Egy későbbi képen viszont Klebelsbergert női ruhába öltöztették, melyre rákerült a „numerus clausus” felirat, s a hölgy „Haller Mefisztó” helyett inkább Bethlen felé közeledik.⁴⁰⁰

A *Borsszem Jankó* „Semmi új a nap alatt” című karikatúrája rávilágít arra, hogy az antiszemita megnyilatkozások nem újkeletűek. Az újraközölt gúnyrajzon azt láthatjuk, amint 1880-ban Istóczy Győző antiszemita politikus és elvtársai verik a zsidókat az egyik képkockán, mivel azok nem akarnak magyarosodni, a másikon a szlovák, román és szász pedig azért üti őket, mert magyarul beszélnek.⁴⁰¹ A karikatúra talán azzal is biztatja olvasóit, hogy az 1880-as évek eleji zsidóellenes megnyilvánulások vitorlájából is ki tudta fogni a szelet az akkori magyar kormány, s így fog tenni az 1920-as években is, az antiszemita hullámon felül lehet kerekedni.⁴⁰² Hasonlóan optimista az üzenete egy külhoni magyar lap karikatúrájának az új év első napján. Az aradi *Füles Bagoly* szerint egy fiatal nő, talán Hungária két kisgyermekét csíp fülön majd 1924-ben, a „numerus clausus”-t és a „fasisztá”-t, azaz mind a diszkriminációt, mind pedig a szélsőjobboldali csoportot fel tudja, fel szeretné számolni az újesztendőben.⁴⁰³

A NUMERUS CLAUSUS MÓDOSÍTÁSA A GÚNYRAJZOKON

Az 1927–1928-as karikatúrák – melyek egy cenzúrától szabadabb légkörben születtek – egészen más összbenyomást keltenek a mai szemlélőben, mint az 1920. évi rajzok. Ekkorra sem a lakosság, az „átlagember” bukkant fel a torzrajzokon, hanem a politikai elit, s a törvény módosításának időszakában már nem tűntek

⁴⁰⁰ *Borsszem Jankó*, 1923. febr. 4. 3., *Az Ojság*, 1926. okt. 3. 12.

⁴⁰¹ *Borsszem Jankó*, 1922. nov. 12. 12.

⁴⁰² Lásd: Tamás Ágnes: A tiszazsárlai vérvád és a nyíregyházi per az élcsepok hasábjain. *Magyar Könyvszemle*, 2016. 2. sz. 157–184.

⁴⁰³ *Füles Bagoly*, 1924. jan. 1. 1. A többi nem magyarországi élcsep nem tárgyalta a magyarországi numerus clausust, csupán a *Der Götz von Berlichingen* szánt egy számot a németországi zárt szám törvénynek. A címlapon egy kinti mellékhelyiség ajtajára került rá a „numerus clausus” felirat és a horogkereszt, későbbi oldalakon verekedéseket, zsidókat elűző emberekről láthatunk képeket (1927. jún. 24.).

26. kép
„Feltámadunk
–... és szól a holló: SOHASEM!”

fel a „zsidókérdés” megoldására irányuló ötletek. Az 1920-ban, a törvényt betervező, a nemzetgyűlésben részt vevő honatyaik közül Teleki Pál miniszterelnök és Haller István kaptak teret az évtized végén, elsősorban őket bírálta a *Borsszem Jankó*, s azzal is vádolta őket, hogy amíg az egyetemi beiratkozással kapcsolatos törvényjavaslattal és a „zsidókérdéssel” foglalkoztak, nem fordítottak kellő figyelmet a béketárgyalásokra. Az egyik képen miközben a párizsi posta megérkezik – Teleki át sem veszi a levelet –, a gróf egy zsidó hallgatót kap el az egyetem bejáratának lépcsőjén, megfogja a kabátját, így ő nem mehet tovább, Haller pedig megverheti.⁴⁰⁴ Másik alkalommal a volt vallás- és közoktatásügyi miniszter hollóként látható, amint egy temető „Feltámadunk” feliratú bejáratának tetején ül. A miniszterelnök, Bethlen István a „liberalizmusnak”, Klebelsberg pedig a „tanszabadságnak” visz sírkoszorút, s a bejárat alatt állnak, mikor Haller rájuk kiált, hogy „Sohasem!” (26. kép).⁴⁰⁵

A halottak napján publikált karikatúra azt sugallja, hogy a liberalizmusnak és a tanszabadságnak leáldozott, s egyes csoportok nem is szorgalmazzák, hogy „feltámadjanak” ezek az értékek. A numerus clausus módosítása kapcsán teret kapott az egyetemi reform Klebelsberg portrékarikatúrájával, s azzal a címmel, hogy „Tudja Ön már, mi az egyetemi Reform?”.⁴⁰⁶ Nemcsak a szöveg, hanem az arcképen a miniszter mosolya is hasonlít a képet megihlető Lysoform-plakáton

⁴⁰⁴ *Borsszem Jankó*, 1927. okt. 10. 1.

⁴⁰⁵ *Borsszem Jankó*, 1927. nov. 1. 1. A karikatúra Edgar Allan Poe „A holló” című versére is utal, melyben a holló a strófák végén a „Sohasem!” felkiáltást károgja. Babits Mihály és Kosztolányi Dezső „Sohasem!”-ként, míg az ismertebbé vált fordításban Tóth Árpád „Soha már!”-ként ültette át magyarra a madár mondatát. A szövegváltozatokat lásd: Borbás Mária – Kretzoi Miklósné (vál.): *Edgar Allan Poe válogatott művei*. Budapest, 1981. 739–752. Ezúton köszönöm Szilágyi Mártonnak, hogy a karikatúra irodalmi vonatkozására felhívta a figyelmemet.

⁴⁰⁶ *Borsszem Jankó*, 1927. nov. 20. 1.

láthatóra.⁴⁰⁷ Egy másik alkalommal Gömbös Gyula elégedetlenkedik az új, Klebelsberg-féle numerus claususszal, egy illusztrált párbeszéd szerint pedig Teleki és Gömbös szívesen eltanácsolnák Klebelsbergert a törvénymódosítás miatt.⁴⁰⁸

Vizuálisan is megjelentek 1927-ben az egyetemi verekedések, ami 1920-ban egyáltalán nem.⁴⁰⁹ Az egyik karikatúrán a nem zsidó hallgatókat verte ki Toldi az egyetemről, mellettük könyveik a földön fekszenek, melyek közül az egyik a „numerus klausus módosít[ása]”.⁴¹⁰ Máskor Klebelsberg méltatlankodik – látva a verekedéseket a „*Kravál a kultúrházban*” című karikatúrán –, hogy „Már megint a második emeleten van baj?... Vigyázzanak, mert olyan lakásfelszabadítást rendezek itt egy nap, hogy... – magam is megbánom!”⁴¹¹ Az épület földszintjén az elemi, első emeletén a középiskolák találhatók, melyekben békésen folyik az oktatás, a hallgatók csak a legfelsőbb szinten töltik idejüket egymás ütlegetésével. E tematikában is átalakítottak egy plakátot: az eltérhetetlennek hirdetett Gutmann-nadrág reklámja alapján készült az a karikatúra, melyen egy zsidó hallgató két kezét és lábát négyen négy irányba próbálják széthúzni sikertelenül, mert a ruhája megvédi az egyetemi csatában.⁴¹² Láthatunk még tanulni akaró zsidót, aki a „Magyar Kir. Tudományegyetem” kapusa előtt áll bebocsájtásra várva, s helyzete talán biztatóbb a korábbiaknál, mivel Klebelsberg őrzi az universitas bejáratát. Ugyancsak a zsidó diák és az egyetemi bántalmazások a témája egy illusztrált párbeszédnek a professzorok és Kohn Mór között:

„– Magát Kohn Mór felvettük az egyetemre és ezt azzal hálálja meg, hogy nem tanul.

– Tanulok én kérem, de mit csináljak, ha mindig kiverik a fejemből.”⁴¹³

⁴⁰⁷ A fertőtlenítőszer plakátja számos karikatúrához adott alapötletet. Ezek közül közül néhányat: Buzinkay: Egy közéleti fertőtlenítőszer, 1121–1126.

⁴⁰⁸ *Borsszem Jankó*, 1927. nov. 20. 11., *Borsszem Jankó*, 1927. dec. 1. 4.

⁴⁰⁹ Diákok verekednek: *Magyarország*, 1927. nov. 25. 8. A pozsonyi magyar élclap is gúnyolódik a zsidóveréseken „Ébredő magyarok hajdan és most” című képén. Régebben az „Ébredő magyarok” valóban felkeltek, álmosan nyújtózkodik a magyar férfi délelőtt 11 órakor. A jelenben pedig baltájával veri, kergeti a zsidókat. *Móricka*, 1927. febr. 25. 12.

⁴¹⁰ *Borsszem Jankó*, 1927. dec. 1. 1.

⁴¹¹ *Borsszem Jankó*, 1927. dec. 1. 5. A kravál elnevezést az antiszemita zavargásokra a tiszaezlári vérvád követően is használták a kortársak a karikatúrákon. Tamás: A tiszaezlári vérvád, 178.

⁴¹² *Borsszem Jankó*, 1927. dec. 1. 3. „Csataképek az egyetemről”

⁴¹³ *Az Ojság*, 1927. nov. 6. 1.

Egyetemi épület előtti verekedést vetett papírra 1927. december elején *Az Ojság* rajzolója is, s a diszkriminációt egy-egy csillagról Teleki és Klebelsberg figyelik az ég aljáról, de sugallva, hogy hiába igyekezett Klebelsberg elérni a numerus clausus megváltoztatását, Teleki csillaga a nagyobb, fényesebb, talán vele értenek egyet többen, az ő akaratuk jobban érvényesül.⁴¹⁴ Már a módosító javaslat tárgyalása közben – fekete macska képében – szemléli Klebelsberg az 1920-as törvény megszületéséért már korábbi képeken is hibáztatott politikusokat (Telekit és Hallert) és a módosító javaslatot meg nem szavazó fajvédőket (Petrovác Gyulát, Wolff Károlyt), ahogy egy nem túl ízetes böjti eledelt fogyasztanak. A kásából („numerusz klauzus”) egy varangy mosolyog rájuk („módosítás”), a honatyák pedig evés helyett csak fintorognak.⁴¹⁵ Közvetlenül a módosító törvényjavaslat betérjesztését követően a *Magyarságban* is megjelent egy karikatúra hasonló motívumkészlettel: Klebelsberg macska kerületi a „numerus clausus” forró kását, azaz a miniszternek több szempontból is kényes kérdésben kell döntést hozni. A jobboldal ellenállása következtében a tanszabadság visszaállítása is akadályokba ütközhet, de a foglalkozást alapul vevő módosítási javaslat sem elégséges megoldás minden társadalmi és politikai csoport számára. Azt, hogy az Egységes Pártban sem egységes az álláspont a zárt szám törvény ügyében, mutatja az a karikatúra, melynek első részén „Bethlen nélkül” vitáznak a képviselők az ügyről, s ekkor féktelen őrjöngés szemtanúi lehetünk, míg amikor Bethlen is jelen van, az asztal alá bújnak a renitens képviselők, s Klebelsberg szóhoz juthat (előtte a „numerus clausus” feliratú papírlap).⁴¹⁶

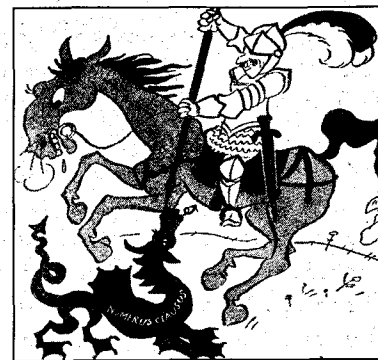
A hátrányos megkülönböztetés megszüntetésére 1928 folyamán még utal a *Borsszem Jankó* a módosítójavaslat megszavazását követően hónapokkal később is: egyik alkalommal Klebelsberg súlyemelő olimpikonként bukkant fel, súlyzóján az egyik súly a „sport, 2 millió pengő”, a másik pedig az „egyetemi létszám”. Máskor Klebelsberg Sárkányölő Szent György képében tűnik fel, aki levágta a hétfejű sárkány összes fejét. Nem minden sárkányfejre került felirat, de a következők jól olvashatók: „tanárok”, „felekezeti kérdés”, „felekezeti verekedések”.⁴¹⁷ *Az Ojság*

⁴¹⁴ *Az Ojság*, 1927. dec. 4. 1.

⁴¹⁵ *Borsszem Jankó*, 1928. febr. 20. 1. Wolff Károly (1874–1936): országgyűlési képviselő, a fővárosi Keresztény Községi Párt elnöke, az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) igazgatósági tagja. Petrovác Gyula (1877–1940): országgyűlési képviselő, a fővárosi Keresztény Községi Párt egyik alapító tagja.

⁴¹⁶ *Magyarság*, 1927. nov. 20. 18., *Magyarság*, 1927. nov. 20. 16–17.

⁴¹⁷ *Borsszem Jankó*, 1928. szept. 10. 7., *Borsszem Jankó*, 1928. jún. 20. 3. Klebelsberg támogatta a tömegsport terjedését, szorgalmazta a rendszeres testnevelést az iskolákban.

27. kép

„Nagy sárkányölés fővárosunkban.
(Bethlenhívó liberálisok felvétele)”

hasábjain azonban Bethlen István szerepel sárkányölőként, aki a „numerus clausus”-t döfi le, de 1927 októberében a sikerrel kapcsolatban kételyét fejezte ki a rajzoló, mivel zárójelben megjegyezte, hogy a képen látható jelenet a „Bethlenhívó liberálisok felvétele”, azaz inkább propaganda, mint valóság (27. kép).⁴¹⁸

Ugyanebben a lapszámban – ismét egy reklámplakátot felidézve – a kormányfő megpróbálja megvesztegetni Gömböst, Hallert és Wolffot, hogy „Ha nem sirtok azért a numerus klaususért, adok nektek jó Érett Nyugatindiai Banánt.”, s a gróf nyújtja a nagy fürt banánokat a képviselők felé.⁴¹⁹ Ugyancsak a déligyümölcssel akarja Kohn Mór egyetemi hallgató jobb belátásra bírni társait: „Fiuk, ha nem vertek meg, mindennap hozok nektek Érett Nyugatindiai Banánt.”⁴²⁰ Plakátra emlékeztet az a karikatúra is, melyen Klebelsberg nőként látható, mellkasán az „N. K.” rövidítéssel, mely kilátszik a ruhájából. Körülötte politikusok, mellette pedig a következő szöveg olvasható: „A Skarlát betű az Ufá-ban Lilien Gish-sel”. Ha „A Skarlát betű” című regényre gondolunk, érthető, miért került a két betű Klebelsberg mellkasára: a műben a női főszereplő bőrébe az „A” betűt égették, mivel hűtlenségért, házasságtörésért elítélték. A numerus clausust a házasságtörés (ang. 'adultery') bűnéhez hasonlította a rajzoló sugallva a 19. századi asszimiláció, a zsidó–magyar békés egymás mellett élés végét, s hiába a módosítás, a diszkrimináció

⁴¹⁸ *Az Ojság*, 1927. okt. 30. 3. Ugyanezt a karikatúrát egy évvel korábban is közölte a lap, de más kontextusban, optimistább üzenettel. Gömbös és ifj. Ugron Gábor demokrata politikus – akiket az újrapiublikáláskor nem teljesen sikeresen tüntettek el a kép széléről – beszélgetnek. Gömbös aggódik amiatt, hogy Bethlen leszúrja a szörnyet, míg Ugron amiatt, hogy nem végez a sárkánnyal. A végső azonban a tűzokádó vadállat: „Inkább szurj le, oh nemes lovag, semhogy végelgyengülésben pusztuljak el.” *Az Ojság*, 1926. okt. 28. 1.

⁴¹⁹ *Az Ojság*, 1927. okt. 30. 4. Számos kortárs sajtótermékben találtuk meg ezt a reklámot.

⁴²⁰ *Az Ojság*, 1927. nov. 6. 8.

előtt már (törvényes) utat nyitottak, amit – a karikatúra üzenete szerint – Klebelsberg sem tud semmissé tenni, ahogy a bőrébe égetett betűk sem tűnnek el soha.⁴²¹ A témához kapcsolódó utolsó karikatúra *Az Ojság* lapjain „*A genfi mikulás*” címet viseli, melyen Bethlen – Mikulás képében – visz „új numerus klauzust” a gyerekeknek, a játszadozó honatyáknak, utalva a miniszterelnök tárgyalásaira, amikor a Nemzetek Szövetsége elé terjesztette az új törvényjavaslatot 1927 decemberében.⁴²² A képaláírás szerint új numerus claususról beszélhetünk, ami kifejezheti az elégedetlenséget a törvénymódosítás tervezetével és annak várható hatásával.

A *Magyarság*ban tetten érhető – a többi elemzett újságtól eltérően – a saját (nem zsidó) pozíciók féltése, illetve az hogy Klebelsberg a zsidókkal valamilyen titkos megállapodást köthetett, ezért születhetett meg az új jogszabály. „*Az új törvény*” eredményét vetíti előre az egyik karikatúra, mely szerint a zsidókat „betesékkelik”, a magyar egyetemi hallgató pedig mehet máshová tanulni. A magyar fiatal bőrdíjén az „Amerika” felirat jelzi az úti célt, az egyetem épületébe pedig végláthatatlan sorban özönlenek a zsidók. A zsidó figurákat árnyék-szerűen rajzolták meg, a képen a sötét tónus vészjóslónak mutatja be a jelenséget, a gúnyrajz üzenete, mely szerint a zsidók tömegei – akik az előző években nem kerülhettek be a felsőoktatásba – kiszorítják a nem zsidó hallgatókat, s ennek következtében az egyébként sem kismértékű kivándorlás további erősödése várható.⁴²³ Klebelsberg akkor jelenik meg a zsidókkal együtt torzrajzokon, amikor „megindokolja a numerus clausus módosítását”. Ezen a képen a miniszter zsidó alakkal sugdolózik, s a szemlélő nem tudja, miről beszélgetnek.⁴²⁴ Másik alkalommal, „*A felsőház ülése után*” Klebelsberg kezét fog egy zsidó képviselővel, Glückstahl Samuval, aki a következőket mondja neki: „So, so, Klebi, mein Sohn! Kleben und kleben lassen!”⁴²⁵ Máskor a honatyát zsidók éljenzik

⁴²¹ *Az Ojság*, 1927. nov. 27. 8. Az UFA Filmgyár Filmszínháza Budapesten 1926-ban nyílt meg. A 19. századi regénynek az adott aktualitást, hogy 1926-ban Lilien Gish amerikai színésznő főszereplésével filmet forgattak a történetből.

⁴²² *Az Ojság*, 1927. dec. 11. 1. Két évvel korábban is megjelent Klebelsberg karácsonyi képen: egy karácsonyfát visz a kezében az angyalá változtatott miniszter, melyen a díszek gömbök, melyekre a numerus clausus szó betűi kerültek egyesével (a „Mennyből az angyal” kezdetű karácsonyi ének mintájára a kép címe „*Genfből az angyal...*”). *Az Ojság*, 1925. dec. 25. 1.

⁴²³ *Magyarság*, 1928. febr. 29. 9.

⁴²⁴ A zsidók és a zsidó sajtó ellen újra meg újra felbukkanó vád, hogy rémhíreket terjesztenek, amit karikatúrákon a sugdolózás motívuma testesített meg a leggyakrabban. *Magyarság*, 1927. nov. 22. 6.

⁴²⁵ *Magyarság*, 1928. márc. 20. 11. A német nyelvű szöveg az „élni és élni hagyni” („leben und leben lassen”) fordulatot figurázza ki Klebelsberg nevét átalakítva, ami azonban németül ugyancsak jelentéssel bír: „Ügy, ügy, Klebi fiam! Ragasztani/ ragaszkodni és ragasztani/ragaszkodni hagyni!”

az arénában, miután Klebelsberg – ókori hős bőrébe bújtatva – megnyerte a kocsiversenyt, azaz keresztül tudja vinni a törvénymódosítást.⁴²⁶

KÜZDELEM AZ ANTISZEMITIZMUS ELLEN AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Az antiszemitizmushoz és annak elítéléséhez szorosan kapcsolódik a magyar rajzokon a miniszterelnök, Bethlen István küzdelme a szélsőséges politikai irányzatokkal. A *Borsszem Jankó* az 1920-as évek elején még optimista a szélsőjobb oldali eszmék terjedésének megfékezhetősége tekintetében. A szélsőjobb egy karmos, szőrös, óriási kéz jeleníti meg, mely a vizuális eszközök alapján igen fenyegetőnek tűnik, de a karikaturista optimista megjegyzése szerint ez az az ellenséges csoport, „amelyet egyszer mégis csak meg fog ragadni a Szent Jobb”⁴²⁷ A vicclap bízik a társadalom józan ítélőképességében is, amikor a fajvédőket még nevetségessé teszi az a párbeszéd, melyen két paraszt diskurál:

„– Tudod-e, mi a különbség a himlő és a fajvédő népgyűlés között?

– Honnan tudjam?

– Pedig könnyű. A himlőnél *lát*ni a hólyagokat, a fajvédő népgyűlésen pedig *hall*ani.”⁴²⁸

Bethlen és lavírozása a kormánypárt különböző csoportjai között, az antiszemitizmus politikai színtéren való megnyilvánulásának mértékével együtt az 1920-as évek gyakori karikatúrátmájája a szélsőjobb oldali eszméket hirdető politikusok kigúnyolása mellett. Bethlen feltűnik férjként, felesége a „fajvédelem”, aki leszidja urát, mivel ki akar kezdeni a „liberalizmus”-sal.⁴²⁹ A féltékeny asszonyon kívül a szélsőjobb oldali politikusok megjelentnek farkasként is, akikről Bethlen gazda nem óvja meg a bárányait, azokat, amik menni akarnak, kiengedni, mert bizonyára „megker-

⁴²⁶ *Magyarság*, 1928. febr. 15. 9. Két nappal később, még a törvénymódosítás elfogadása előtt a *Magyarság* mégis arra inti Klebelsberget, hogy esetleg elhamarkodottan cselekszik, amikor a zálogházba beviszi a „numerus clausus” feliratú kabátját. *Magyarság*, 1928. febr. 17. 9.

⁴²⁷ *Borsszem Jankó*, 1923. aug. 19. 1.

⁴²⁸ *Borsszem Jankó*, 1924. júl. 6. 5. A „fajmagyarkodás” feltűnik „morbus hungaricus”-ként (*Borsszem Jankó*, 1927. nov. 1. 12.) vagy például orrfacsaróan bűdös húsvéti záptojásként. *Borsszem Jankó*, 1925. ápr. 12. 1.

⁴²⁹ *Borsszem Jankó*, 1924. nov. 23. 1.

gülték”.⁴³⁰ A szélsőjobboldali csoportok, vezető politikusaik számtalanszor láthatók Bethlen „ellenségeként”, akiket rendre lejáratni igyekezett a *Borsszem Jankó*, s azt sugallotta, hogy a miniszterelnök kordában tudja tartani ellenfeleit. Ilyen karikatúra készült például Wolff Károlyról, amikor beszédet mond kezében egy husánggal, s előtte zsidók menekülnek. A képen szinte csak a politikus óriási szája és kigúvado szeme látható, ezért is kaphatta a kép a találó „*A Gyűlölet szája*” címet.⁴³¹

ZSIDÓKÉRDÉS AZ 1930-AS ÉVEK MAGYAR ÉLCLAPJAIBAN

A *Magyar Herkó Páter* 1930-as években megjelent számait nem sikerült egyetlen könyvtárban sem fellelni, a *Borsszem Jankó* pedig tartózkodott a zsidókérdés tárgyalásától, így korlátozott a vizsgálható karikatúrák száma, szinte kizárólag *Az Ojság* és a *Magyarság* rajzaira támaszkodhatunk.

Az Ojság kritikával illette a zsidóellenes megnyilvánulásokat és aggodalmát fejezte ki Hitler és Mussolini közeledése, szövetsége miatt, melynek Magyarország is részévé vált. Gúnyolódott akkor, amikor „*Egyéves a Gömbös-kormány*”, s ennek Hitler és Mussolini is szívből örül, vagy amikor a „*Három árja sir magába*”. A képen három kisgyermeket látunk, Meskó Zoltánt, Festetich (Festetics) Sándort és Böszörmény Zoltánt, amint éjjeliedényen ülve bömbölnnek. Szobájuk ablakába egy-egy nyilas-, horog- és kaszáskeresztes virág került. Sírásuk nem hiábavaló – s magán az eseményen élcelődik *Az Ojság* –, mivel a karikatúra megjelenése előtt történt Berlinben a Röhm-puccs.⁴³² Visszatérő motívum és képcím az „*Igy írtok én*” Karinthy Frigyes „*Igy írtok ti*” paródiakötetére utalva. Első és második felbukkanásakor Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter paragrafusjel alakú „fegyverrel” számolja fel a nyilas- és horogkereszteket, majd később fegyveréből már ő maga lövi ki ezeket.⁴³³ A karikatúra olyan változata is napvilágot látott, melyen egy fiatal férfi megtapossa a zsidókat, illetve pajeszuknál fogva cibálja és a magasba emeli őket. A zsidók aprók a férfi természetéhez képest, aki erőt

⁴³⁰ *Borsszem Jankó*, 1924. jún. 8. 1.

⁴³¹ *Borsszem Jankó*, 1925. máj. 10. 1. Gömbös Gyula szintén sűrűn szerepelt karikatúrákon, bár a *Borsszem Jankó*ban inkább abban az időszakban, amikor még nem ő a kormányfő.

⁴³² *Az Ojság*, 1933. okt. 8. 1., *Az Ojság*, 1934. júl. 15. 1. 1934. június 30-a és július 2-a között Hitler – többek között az SA (Sturmabteilung) vezetőjét, Ernst Röhmöt ölette meg. A politikai tisztogatás áldozatai közül 85-öt azonosítottak, számuk azonban elérheti a 150–200 főt. Kershaw, Ian: *Hitler. Hybris, 1889–1936*. Szeged, 2003. 483–484.

⁴³³ *Az Ojság*, 1934. júl. 29. 1., *Az Ojság*, 1938. jún. 5. 5., *Az Ojság*, 1939. márc. 5. 7.

sugároz.⁴³⁴ A karikatúrát mégis úgy értékelhetjük, hogy a szabadkai *Kukuriku* a budapesti törvényhozást bírálta. Antiszemita, fölényeskedő magatartására okot adhatott a nem sokkal később kihirdetett „második zsidótörvény” (1939. évi 4. tc., kihirdetve: 1939. május 5.), amiről a vicclap azon véleményét rajzolták meg, hogy az féktelen bosszúhoz, legális öldökléshez vezethet.

A *Magyarság* képein 1932-től szimpatizál a nácik zsidóellenes megmozdulásaival, illetve Hitler intézkedéseivel. Egy horogkereszt alakú napban a Führer mérges arca bukkan fel, mert még lát zsidókat, de már ők is fejesztve menekülnek. Másik karikatúráján a Vezér ostorral úzi a német határon túla a zsidókat, akik Budapest felé veszik útjukat, megint máskor a horogkereszt válik aktorrá, s az kergeti el őket ostorával. Máshol ironikus módon egy zsidóhadsereg vonul a náci jelkép ellen. Zászlajukon a „Le a Hitler terrorral” felirat olvasható, kicsorbult kardjukról pedig vér csepeg.⁴³⁵

A lapok néha emlékeztették olvasóikat a zsidó–bolsevik, illetve zsidó–kommunista – károsnak ítélt – összefonódásokra, elvértve hangsúlyozták még azt a nézetet is, hogy Trianonért a zsidók okolhatók, de ezek a témák, mint ahogy a zsidók vélt tulajdonságai is, már ritkán bukkannak fel, említésükre talán már nem volt szükség, beivódott a köztudatba.⁴³⁶

ZSIDÓKÉRDÉS A NEM MAGYAR NYELVŰ ÉLCLAPOKBAN

Az elűzés motívuma – reflektálva a történeti eseményekre vagy csupán „vágyaikat” kifejezve – a nem magyar élclapokban is teret kapott. A zágrábi karikatúrák egyikén az izraelitát a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságból rúgja ki a határőr nagyméretű bakancsával, míg egy belgrádi rajz határt jelző táblára nem került felirat, csupán annyit láthatunk, hogy az egyik országból elűzik a zsidókat, akik egy-egy zsákkal menekülnek, a másik, a szomszédos állam azonban nem akarja beengedni őket.⁴³⁷

A zágrábi rajzokon azonban általában annak lehetünk tanúi, hogy Németországból elkergetik a zsidókat. „*A zsidó–német háború*” című alkotás tematizálta a lapban először a zsidók menekülését: horogkeresztes zászlóval együtt

⁴³⁴ *Kukuriku*, 1939. ápr. 23. 1.

⁴³⁵ *Magyarság*, 1933. márc. 8. 7. *Magyarság*, 1933. márc. 9. 9., *Magyarság*, 1933. ápr. 12. 10., *Magyarság*, 1933. ápr. 2. 16.

⁴³⁶ *Magyarság*, 1939. jan. 13. 8., *Magyarság*, 1939. júl. 29. 10.

⁴³⁷ *Koprive*, 1927. ápr. 23. 264., *Ošijani jež*, 1938. febr. 12. 1.

lovagoló német katonák üldözik a gyalogosan, egy zsákkal kétségbeesetten menekülő zsidót (28. kép). A katonák magabiztosak, lovaikon ülve erőfölényben vannak, egyenruhájuk azonban inkább emlékeztet az első világháborúsra, mint a későbbi évtizedek német uniformisára. A zsidó pedig méltatlankodik, hogy „Én vagyok a hibás, hogy nem tudtam, hogy mikor Hitler »reváns«-ot kiáltott, akkor nem a franciákra, hanem ránk, zsidókra gondolt? De én nem is emlékszem, hogy mikor háborúztunk Németországgal!”⁴³⁸

A „*Berlini máglya*” című képen – amely egytitkos szektabeli jelenetre emlékeztet – egy zsidó alak áll riadtan fadarabokon, egy oszlophoz kikötözve, Hitler keresztet tart felé, mögötte pedig gyertyát fogó alakok. A Führer és segítői a Ku-Klux-Klan öltözetére emlékeztető csuklyás ruhát viselnek, melynek csak a színe eltérő, az amerikai fehér ruházata helyett vörös. A máglya előtt a halál szimbólumai tűnnek még fel a rajzon: egy koponya és két keresztbe tett lábszárcsont (29. kép).⁴³⁹

Pozíciója megszilárdultával, egy évvel később már nem egy szekta tagjaként, hanem cézárként tündököl a náci vezető, aki lovaskocsija elé a bolsevikot és a zsidót fogta be, s megnyeri a kocsiversenyt.⁴⁴⁰

A zsidó ellenségként bukkan fel a *Koprive*-ben egy gúnyrajzon („*A félelemnek nagy szemei vannak*”), amikor az égen megjelenő Dávid-csillagból szörös, ördögi szörnyetegként fenyegeti a lakosságot, hatalma az egész területre kiterjed.⁴⁴¹ A prágai lapban is megpillanthatunk egy, a zsidókra jellemzőnek vélt vonásokkal felruházott alakot, akinek a fején pénzeszsákok láthatók, végtelenül nagynak tűnő hasán pedig a „világtörke” felirat olvasható. A tőkések a náluk sokkal kisebb polgárokat eltapossák az utcákon, tereken, azaz az izraelita ekkor plutokrata ellenségként szerepel.⁴⁴²

A legmarkánsabban antiszemita hangnemet, megszámlálhatatlanul sok rajzon a *Kikeriki* ütötte meg.⁴⁴³ A bécsi lap gúnyrajzainak egy része a zsidóknak tulajdonított

⁴³⁸ *Koprive*, 1933. ápr. 7. 173. Hitler másik képeken szintén feltűnik az egykori császári, illetve a porosz haderőre jellemző sisakban egyedül, de II. Vilmos német császárral is. Például: *Koprive*, 1933. máj. 12. 237, *Koprive*, 1933. márc. 24. 149.

⁴³⁹ *Koprive*, 1933. máj. 19. 249.

⁴⁴⁰ *Koprive*, 1934. febr. 9. 73.

⁴⁴¹ *Koprive*, 1926. júl. 31. 496. A szörös alak a képaláírás alapján Feliks Edmundovics Dzerzsinszkij, a Cseka vezetője (Heller – Nyekrics: *Orosz történelem*, 163., 195.), aki 1926. július 20-án állítólag szívinfarktust kapott. Dzerzsinszkij lengyel nemesi család sarja, így származása nem ad okot a zsidóként való megjelenítésére, inkább a Csekától való félelmet és zsidókkal kapcsolatos összeesküvéselemzéseket, világművelési törekvéseiktől való rettegést kötheti össze a rajz.

⁴⁴² *Humoristické listy*, 1921. 51. sz. 514.

⁴⁴³ A többi bécsi lapban is találunk a zsidókról szóló humoros-gúnyos képet, de nem ilyen nagy számban.

28. kép

29. kép

„Hitler: A német kultúra nevében utoljára
kérdem: Lemondasz mindenről,
amiről mi az ő nevében nem?

Zsidó: Mi idén ünnepeljük az ezredik
évfordulóját annak, hogy mi vagyunk
a leghűségesebb német Kulturtrágerek
az egész világon, így az összes zsidó nevében
szívesen elfogadjuk az a jubileumi ajándékot!”

30. kép

„*Az uzsoraszármány*

a létszükségletek megdrágításából él.
Csak akkor lehet megsemmisíteni,
ha az aranyról (aranyvalutáról)
áttérünk, és bevezetünk egy másik pénzt,
amely forgalmi kényszer alatt áll
(ideiglenes pénz).”

külső-belső vonásokat elevenítette fel felhasználva és kiegészítve a 19. század második fele óta egyre bővülő antiszemita repertoárt. A karikatúrák másik csoportja már kifejezetten a náci Németország és a zsidók „küzdelmét” jeleníti meg, dicsőíti a náci intézkedéseket és sajnálják, hogy Ausztriában nem tapasztalnak hasonlókat. Ha a jellemvonásokat vesszük szemügyre, visszatérő elem, hogy a zsidó nagytőkés az átlagembert kihasználja, kiszípolozza. Ez a bécsi képeken például úgy elevenedik meg – éppen ellentétes szereposztásban, mint a jugoszláv rajzokon –, hogy a zsidó kocsi, aki a „zsidó tőke” feliratú pénzeszsákon ül, nem lovak, hanem ember húzza, akit ő ostorával buzdít a gyorsabb haladásra. A képsor másik darabján a zsidó egyenesen gyilkos, a középosztály hóhéreként tűnik fel, de megjelenik méregkeverőként is.⁴⁴⁴ Hasonlóképpen gazdasági tevékenységüket, (vélt) fölényüket bírálja az a karikatúra, mely szerint az árak túl magasak Bécsben, s erről – a háború után – a zsidó kereskedők tehetnek, illetve úgy véli a rajzoló, hogy az új köztársaság a zsidókat támogatja: a keresztény csak egy kicsi zsák kukoricát kap, míg a zsidó egy többször akkora zsákot, így ő – mint ahogy azt a kép felső sarkában láthatjuk – jóllakhat, a keresztény nem.⁴⁴⁵ A „nagyőke” feltűnik a kapzsiság szimbólumaként, varangyként, mely szivarozik, míg a keresztény – nála jóval kisebb – szomorúan ül. Máskor az „uzsora sárkány”-át láthatjuk, mely teljesen a lábai és a farka közé szorította a földgömböt, előle nincs menekvés. A sárkány fejét négy zsidó arc fogja körbe, világuralmi terveik megvalósulni látszanak (30. kép).⁴⁴⁶ Az is teret kapott a képeken, hogy a zsidó nem becsületesen szerzi vagyonát, hanem lopással, illetve a magyar lapokhoz hasonlóan a szociáldemokratákat, baloldali csoportokat azonosítanak velük.⁴⁴⁷

Vallási előírásaikhoz és azok nevetségessé tételéhez kapcsolódnak azok a karikatúrák, melyeken valamilyen módon a sertés jelenik meg. Az „*Idill*” című rajzon egy zsidó férfi egy disznóólban ébred, s remülten kiabál, amikor meglátja a rá mosolygó sertést. Tíz évvel később azonban a náci katona által feltálat étel – egy sült kismalac – zsidó arcvonásokkal.⁴⁴⁸ Növények és állatok képében másik

⁴⁴⁴ *Kikeriki*, 1920. jan. 18. 3., *Kikeriki*, 1932. nov. 6. 8.

⁴⁴⁵ *Kikeriki*, 1920. márc. 21. 7., *Kikeriki*, 1920. ápr. 18. 7.

⁴⁴⁶ *Kikeriki*, 1931. febr. 8. 1., *Kikeriki*, 1927. júl. 17. 1. A béka az ókori szimbolika óta a fel-fuvalkodottság megtestesítője, a keresztény szimbolikában pedig bír ördögi jelentéssel, illetve bűnököt (például: főszenység, igazságtalanság) jelképez. Borus Judit – Ruttkay Helga (szerk.): *Szimbólumtár: jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Szeged, 2001. 58.

⁴⁴⁷ *Kikeriki*, 1920. okt. 17. 2., *Kikeriki*, 1923. aug. 26. 8.

⁴⁴⁸ *Kikeriki*, 1923. febr. 4. 7., *Kikeriki*, 1933. jan. 1. 8.

alkotásokon is ábrázoltak: láthatjuk őket – a bibliai történetet, a nyolcadik csapást felidézve – saskahadként vagy például oly módon, hogy Kohn úr felesége egy gorilla, sőt még gyilkos galócaként is.⁴⁴⁹ Ugyancsak bibliai ihletésű az a kép, melyen a börzén spekuláló zsidók az aranyborjúhoz imádkoznak. Máskor – a budapesti tőzsdetrach után – zsidó újságírók árasztják el Bécset, mivel a bukott spekulánsok jó üzletnek tartják, hogy lapokat alapítsanak a császárvárosban.⁴⁵⁰ Mint ahogy a zsidó–bolsevik (szociáldemokrata) kapcsolatok,⁴⁵¹ úgy a zsidók egyes szakmákban (például: újságíró, orvos) való felülreprezentáltsága ugyan csak helyet kapott az élclapban. Láthatók tanárként, de a kép súlyos vádakat fogalmaz meg a zsidó professzorral szemben, aki fiatal, kiskorú lány tanítványait molesztálja, simogatja, s közli egyikőjükkel, hogy saját lakásán fogja korrepetálni.⁴⁵² Németország „ősellensége”, Franciaország szintén megjelenik zsidóként: a karikatúrán a francia szörnyet világítják meg röntgensugárral, s kiderül, hogy valójában zsidó vonásokkal, pajesszal rendelkezik.⁴⁵³ Megfelelő, befogadó olvasóközönségnek egy antiszemita lapban a „főellenség” könnyen kidomboríthatóvá vált. Ellenszenvenessé tette már csupán az, hogy zsidó vonásokkal rendelkezett, ami számos régi sztereotípiát mozgósíthatott a szemléletben.

A *Kikeriki* az elemzett időszak kezdetétől fogva szorgalmazta a zsidók kiutasítását vagy kitelepítését Ausztriából, rendszeresen megfogalmazta a kívánságát amelle, hogy a zsidók jelentette veszélyre, fenyegetésre is gyakran utalt, például akkor, amikor Karl Seitz szociáldemokrata polgármester, Johann Schober rendőrfőkapitány és a zsidók – a hittársaikkal teli – trójai falovat húzzák és

⁴⁴⁹ *Kikeriki*, 1920. okt. 10. 3., *Kikeriki*, 1932. dec. 25. 8., *Kikeriki*, 1930. okt. 5. 2.

⁴⁵⁰ *Kikeriki*, 1927. ápr. 3. 3., *Kikeriki*, 1924. márc. 2. 8., *Kikeriki*, 1929. aug. 25. 8. Az aranyborjú a bálványimádat jelképe. Az ékszerekből öntött aranyborjút oltárra helyezték és úgy imádták a zsidók az ószövetségi történet szerint. *Szimbólumtár*, 42.

⁴⁵¹ A Schutzbund egy karikatúra címe eszerint például „*Chaimwehr*”, ami nagyon hasonló hangzású a „*Heimwehr*”-hez. Chaim gyakori héber eredetű zsidó egyénév, így a szociáldemokrata félkatonai szervezet a kép üzenete szerint a zsidókat védelmező egység. *Kikeriki*, 1930. nov. 23. 8. Mind a Szociáldemokrata, mind pedig a Keresztényszocialista Pártnak létrejött a fegyveres szervezete Ausztriában, s az erőviszonyokat egyre inkább ezek befolyásolták. A jobboldali eszmékért a Heimwehr, a baloldaliakért a Schutzbund szállt síkra. Mindkét párthoz kapcsolhatunk egy-egy emblematikus figurát: Otto Bauert a szociáldemokratákhoz, Ignaz Seipelt a keresztényszocialistákhoz. Goldinger, Walter – Binder, Dieter A.: *Geschichte der Republik Österreich, 1918–1938*. Wien–München, 1992. 84–89., Vocelka, Karl: *Ausztria története*. Budapest, 2006. 114–116.

⁴⁵² *Kikeriki*, 1933. máj. 21. 3.

⁴⁵³ *Kikeriki*, 1931. aug. 30. 1.

tolják be (31. kép). Másik rajzon pedig Kikeriki menetjegyeket ad a zsidóknak Cionba, Jeruzsálembé, de csak az odaútra szólót.⁴⁵⁴ Máskor a kakas ágyúba tölti őket, s kilövi mindannyiukat a határon túlra, kisöpri őket Bécsből egy óriási seprűvel, illetve olyan keresztényüldözést vetít előre Ausztriában, amikor az antiszemita mozgalmakat betiltották, mint amilyet az ókori római császárok vittek véghez, azaz óriási veszélyként tekint a zsidókra és az antiszemita mozgalmakat betiltókra is.⁴⁵⁵

Az 1930-as évek rajzain azonban elsősorban annak lehetünk tanúi, hogy a *Kikeriki* „népszerűsíti” a náci Németország diszkriminatív intézkedéseit, mondhatni irigykedik, hogy ott ezek megtörténhetnek. Azt, hogy a zsidók elhagyják a Harmadik Birodalmat, számos karikatúra jelenítette meg: a náci kirúgja őket, ököllel kiveri őket az országból, horogkeresztes villamos üldözi őket, máskor összepréseli őket a náci jelkép vagy lecsap rájuk. A náci zsidó fejű bogarakat irt ki rovarirtószerezrel, illetve el is számoltatja bűneiért. A zsidó a kávézóban fogyaszt, s megjelenik mellette egy náci a számlával, melyen tételesen szerepelnek a „kiadások”: „a gyűlölet halottai, az első világháború halottai, háborús jóvátétel, tönkretett erkölcs, lerombolt gazdaság, munkanélküliek, hajléktalanok, infláció, defláció, marxizmus”. A végösszeg helyén a „megbecsülhetetlen értékek” szerepel, az okozott kár felbecsülhetetlen. Azon is gúnyolódik a lap, hogy az amerikai újságok szerint a németek zsidókat „esznek”. A rajzon egy hentesbolt kirakatát látjuk, mely azzal csábítja be a vevőit, hogy olcsó húst kínál. Az üveg mögött – a szalámikon, virslikén kívül – felfedezhetünk azonban emberi, zsidó fejeket és a bolt bejárata mellett nem féldisznót, hanem embert láthatunk. Az üzletből kitér egy vevő, aki a táskájába egy fejet és lábakat pakolt.⁴⁵⁶ A németországi zsidóüldözések külföldi kritikáját a bécsi lap a – 20. századi Európában teljességgel elképzelhetetlen – kannibalizmus motívumán keresztül bírálja, teszi abszurdá. Az evés motívuma más kontextusban is feltűnik: a „zsidó sajtó”-t megfenyegeti a *Kikeriki*, hogy ha „megeszi” – a képen a szájában lévő – *Mein Kampf*-ot olvasó férfit, meg fog fulladni, halálos számára az is, ha megpróbál ellenállni a náci törekvéseknek.⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ *Kikeriki*, 1925. aug. 15. 8., *Kikeriki*, 1920. szept. 19. 3. Másik bécsi lap is sürgeti távozásukat: *Der Götz von Berlichingen*, 1927. jún. 24. 1., *Der Götz von Berlichingen*, 1930. szept. 26. 2.

⁴⁵⁵ *Kikeriki*, 1930. okt. 5. 8., *Kikeriki*, 1927. júl. 10. 8., *Kikeriki*, 1920. ápr. 4. 7.

⁴⁵⁶ *Kikeriki*, 1931. nov. 1. 3., *Kikeriki*, 1932. márc. 20. 6., *Kikeriki*, 1932. jún. 12. 2., *Kikeriki*, 1932. dec. 11. 2., *Kikeriki*, 1932. nov. 6. 1., *Kikeriki*, 1932. jún. 5. 2., *Kikeriki*, 1932. jún. 12. 1., *Kikeriki*, 1933. jan. 29. 2., *Kikeriki*, 1933. ápr. 9. 1.

⁴⁵⁷ *Kikeriki*, 1932. aug. 28. 1.

31. kép

„A trójai faló

Seitz: A lónak muszáj beférnie!

Schober: Ne toljam meg én is?”

A zsidóellenes karikatúrákra egy másik társadalmi-politikai közegben, a második világháborús alkotások vizsgálatakor térünk vissza.

„TERROR? AZ NINCS NÁLUNK. HA UNATKOZUNK, KICSIT AKASZTGATUNK”

Az előző fejezetben már utaltunk a szoros kapcsolatra két ellenségkép, a zsidóé és a bolseviké között.⁴⁵⁸ A zsidókról propagált kép után nézzük meg részletesebben, hogy e baloldali eszmét, csoportot és a Szovjetuniót hogyan jelenítették meg a karikatúrákon, milyen jelenetekkel utaltak veszélyességükre, felforgató tevékenységükre és a féktelen terrorra. Már az első világháború előtt deklarálták a nyugat-európai nagyhatalmak, hogy a merényletekhez, anarchista terrorakciókhoz is köthető kommunizmusra fenyegetésként tekintenek, ami az oroszországi bolsevik forradalmat követően még valósabb veszélyként jelent meg. A *Mátyás Diák* egy karikatúra címében az 1918. év végén nevezte meg a bolsevizmust mint „új ellenség”-et.⁴⁵⁹ A bolsevik alak az elemzett élciklapokban hasonló vonásokkal, vélt tulajdonságokkal rendelkezett, hasonlóképpen került ábrázolásra. A magyarországi tanácsköztársaság időszakában,⁴⁶⁰ amikor rövid ideig a hatalom birtokosai lehettek, természetesen – a szigorú cenzúra következtében – ez a minden demokrata ellenségeként fellépő figura eltűnt a lapok hasábjairól, s felváltotta a bolsevik propaganda.⁴⁶¹ Ettől

⁴⁵⁸ Ennek az összekapcsolásnak Németországban és Magyarországon is megvoltak a hagyományai a szélsőjobboldali írásokban (lásd például: a fajvédők szövegeit az 1920-as évekből), nem a karikatúristák innovációja. Sipos: *Sajjtó és hatalom*, 240.

⁴⁵⁹ *Mátyás Diák*, 1918. dec. 1. l.

⁴⁶⁰ A tanácsköztársaság vicceinek, humoros alkotásainak elemzéséről lásd: Vörös Boldizsár: Különböző politikai rendszerek – hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban. *Médiakutató*, 2009. Tél, 27–41., Uő: „kunbella” és „leninség”. A nyelvi humor mint a diktatúra elutasításának eszköze a Magyarországi Tanácsköztársaságot támadó 1919-es viccekben. In: Ö Kovács József – Kunt Gergely (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása: Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Miskolc, 2009. 151–160., Uő: Viccek, anekdoták, karikatúrák. A Magyarországi Tanácsköztársaságot támadó 1919-es viccek kapcsolódásai különböző típusú humoros alkotásokhoz. In: Daczi Margit – T. Litkovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Budapest, 2008. 13–22., Uő: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviseletére bizalmat válasszanak”. A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben. *Aetas*, 2006. 2–3. sz. 184–203.

⁴⁶¹ A propaganda szélesebb körű terjesztése érdekében a tanácsköztársaság alatt új vicclapok láttak napvilágot: *Április*, *Fregoli* és *Kukurikú*. A tanácsrendszer élciklapjairól szóló összeállítást készítő Rudas Klára számba vette a tanácsrendszer alatt megjelent régebbi vicclapokat

az intermezzótól eltekintve a bolsevik alak egy állandó, univerzális ellenségképpé vált, bármely országban felerősödő (szélső)baloldali erőket meg lehetett vele személyesíteni. Bizonyos rajzokon direkt módon azonosították vele a Szovjetuniót, s nagy hasonlóságot mutat vonásait, attribútumait tekintve Ivánnal, a kozákkal, a 19. századi cári Oroszországot – sokszor a cári elnyomást, az alattvalókkal szembe ni kegyetlenkedést is – megtestesítő, általában ostorral látható figurával. Újra meg újra megjelenő jellemzői között egyre gyakrabban tűnt fel – egy-egy anarchista akció elítélése helyett – a féktelen terror, mely a Nagy Háború után nemcsak az európai békét, a kialakult kapitalista gazdasági rendszert, hanem a versailles-i békeszerződések betartását is veszélyezteti. A Szovjetuniót – a többi európai országtól eltérően – nem személyesítette meg az elemzett élciklapok karikatúráin egy sokszor valamilyen nemzeti sajátosságról felismerhető nő, hanem kizárólag a bolsevik férfi vagy a szovjet politikusok egyike (és állatként a medve).⁴⁶²

A szovjet-oroszországi vezetők közül – a vizsgált időszak kezdetén – Vlagyimir Iljics Lenin és Lev Davidovics Trockij került a nem kommunista lapok rajzolóinak célkeresztjébe, majd a későbbiekben – elsősorban már mint háborús ellenség a második világháborúban – Sztálin. Trockij zsidó származása miatt már a kezdeti propagandában is jelentős szerepet kapott a bolsevik–zsidó kapcsolatok ábrázolása, a vicclapok gúnyrajzaikon nem felejtenek el utalni Trockij vallására (és eredeti nevére, a Bronsteinra).⁴⁶³ Többször jelenik meg zsidóként, például izraelita vándorkereskedőként. Hozzá kell tennünk azonban, hogy az ellenség zsidóként (Krisztus gyilkosaként) való megjelenítése 19. századi tradíciókkal bír.⁴⁶⁴ A „zsidó

is (például: *Mátyás Diák*, *Borszem Jankó*), s meglátásait a következőképpen összegezte a hazai élciklapokról: „A lapok többsége kedvezően fogadta a Tanácsköztársaság létrejöttét, s annak a nagypolgárság és nagybirtokosok hatalmát visszaszorító rendelkezéseit. Leginkább a rajzok forradalmi ereje ragadja meg az olvasót. Bátor szókimondás, merészség és derűlátás jellemzik a Tanácsköztársaság élciklapjait.” Rudas Klára: A Magyar Tanácsköztársaság humoros sajtójáról. *Magyar Könyvszemle*, 1959. 2. sz. 208.

⁴⁶² Az Oroszországot megtestesítő Iván ábrázolása a 19. század óta nagyon hasonló. A kozák katona a vad, barbár, keleti Oroszország megtestesítője. Magdalena Żakowska a szimbolikus figura eredetét a napóleoni háborúk idején a német területeken végigmasírozó orosz katonákról kialakult negatív német sztereotípiákhoz köti. A kozák katona az agresszió, a rablás-fosztogatás, a csúf és a vulgáris férfi jelképévé vált. Żakowska, Magdalena: Bear in the European Salons: Russia in German Caricatures, 1848–1914. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 343.

⁴⁶³ Például a *Koprivében* Trockij zsidó vonásokkal szerepel, kezéről vér csepeg. *Koprive*, 1927. ápr. 30. 273.

⁴⁶⁴ Ez a megállapítás nem csupán saját korpuszunkra igaz. Zuzana Panczová a szlovák *Kocúr* című satirikus lapot vizsgálva hasonló következtetést vont le (Panczová, Zuzana: *Images of the*

test” és az izraelitákhoz kapcsolódó hiedelmek (például: vérvád), előítéletek ábrázolásmódja nem tekinthető novumnak a 19. századi (antiszemita) karikatúrákhoz képest, mint ahogy az sem, hogy az ellenség vonásait torzítják el az alkotók zsidókra jellemzőnek vételekkel, vagy izraeliták társaságában tüntetik fel ellenfelüket, ami ugyancsak becsmérlően hatott.⁴⁶⁵ Ezeket az asszociációkat a 20. századi, faji alapokon nyugvó antiszemitizmus csupán felerősítette.

A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG AZ ÉLCLAPOKBAN

A tanácsrendszer hazai ábrázolása kapcsán – annak szakirodalombeli kidolgozottsága folytán – csak néhány általános vonást kívánunk hangsúlyozni.⁴⁶⁶

Traitor and the Enemy in Humour and Political Cartoons in Wartime Slovakia: Analysis of the Magazine Kocúr. In: Demski, Dagnosław – Laineste, Liisi – Baraniecka-Olszewska, Kamila [eds.]: *War matters. Constructing Images of the Other [1930s to 1950s]*. Budapest, 2015. 251.), mint ahogy Magdalena Żakowska a náci karikatúrákat elemezve. A náci karikatúrákon a bolsevikok zsidóként való megjelenítését Żakowska magyarázni is igyekszik. Véleménye szerint a náciizmus vallásos, valláshoz hasonló jellegében kell keresni a választ: Krisztus gyilkosai a náci ellenségei. Żakowska, Magdalena: Male War, Female War: The Image of Russians and the Soviet Union in Nazi Propaganda from 1941 to 1945. In: Demski, Dagnosław – Laineste, Liisi – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *War matters. Constructing Images of the Other (1930s to 1950s)*. Budapest, 2015. 204. Mint láthatjuk, inkább a tradicionális ábrázolásmódok átvételéről, e hagyományok más, szélsőségesebb kontextusba helyezéséről beszélhetünk. A náci propagandának nem egyedi vonása, hogy az ellenséget, a bolsevikot zsidóként tünteti fel, így nem magyarázható a náciizmus – szerző által vélt – vallásosságával. Az efféle bolsevik-kommunista ellenségkép kialakulásához csupán hozzájárult, hogy az eszmerendszer kidolgozója, Karl Marx is izraelita volt.

⁴⁶⁵ A 19. század második felében például ellenzéki politikusokat vagy a nemzetiségi mozgalmak képviselőit változtatták át a magyar művészek „zsidókká”. Lásd: Tamás Ágnes: Ellenséges humor – humoros ellenség? In: Antos Balázs – Tamás Ágnes (szerk.): *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből*. Szeged, 2011. 253–268.

⁴⁶⁶ Talán a világháború időszakánál is szigorúbb cenzúra nehezedett a lapokra a Tanácsköztársaság idején, mely a napvilágot látó témákat befolyásolta, azonban az alkotók motívumkészlete, eszköztára alapvetően nem változott, inkább kiegészült – kényszerűen – a munkás gyakori szerepeltetésével. Az ellenséget hasonló módon karikírozták ki, mint a korábbi vagy későbbi lapszámokban. A *Borsszem Jankó* szerkesztői – a lap 1919. júliusi és augusztusi szüneteltetése után – az 1919. augusztus 31-i számban erről így tájékoztatták olvasóikat: „...a bolsevista rémuralom [...] olyan arculatot kényszerített rá [a *Borsszem Jankóra*], amelyről mi magunk borzadtunk vissza a legfájdalmasabb lélekkel. A szellem szárnyait már régebben megsabdalták, a kommunizmus durva rőhejél összetörte őket.” (2. old.) 1959-ben megjelent egy emlékkönyv az 1919-ben publikált karikatúrákból a Tanácsköztársaság vívmányai előtt tisztelgetve, melyben minderről teljesen másként vélekedett előszavában Máté György: „A forradalom kisöpörte ezekből a rajzokból

A tanácsköztársaság időszakában a magyar lapokban a cenzúra elvárásaihoz igazodva megjelent egyrészt a felszólítás arra, hogy a lakosság csatlakozzon a Vörös Hadsereghez, később pedig a hadmozdulatok eredményei. A munkásokat úgy tüntette fel a *Borsszem Jankó*, hogy ők fogják Magyarország integritását helyreállítani. Bíró Mihály jól ismert rajzán (*„Mindenkihez!”*) a munkás Nagy-Magyarország térképén fekszik, testével óvja azt. A mappa hullámváz tengerben látható, mint sziget, a kommunista kiáltványt idéző képaláírás pedig a területi egység megővésére való küzdelemre szólít fel, de nem csak a magyarokat: „Világ proletárjai egyesüljete!”⁴⁶⁷ A Vörös Hadseregbe Bér Dezső alkotása hívja a hazafiakat: az óriási vörös katona eltapossa az értékeiket mentő, menekülő apró embereket, a budapesti burzsoáziát. Máskor az éljenző kommunista katonákat hasonlítja össze, állítja szembe a kényszer alatt cselekvő, lezuillott, „imperialista” bakákkal, akiket a hadsereg vezetői ostonnal tartanak kordában, nehogy dezertáljanak.⁴⁶⁸ Mindkét kép üzenete szerint a kommunizmus felsőbbrendű, sikeresebb rendszer, mint a kapitalista, amit kiemelnek a kapitalizmust bíráló rajzok is. Az antanthatalmak mindegyikéhez társították az alkotók a kapitalizmust mint negatív jelzőt: az egyik példálul Clemenceau egyensúlyoz pénzeszsákokkal, de a légtornász dolgát jelentősen megnehezíti, hogy nyakában ül a túlsúlyos, majomra hasonlító arcvonásokkal rendelkező „kapitalizmus”, máskor Wilson elnök választja szép, fiatal felesége, Pax helyett a hivalkodó, s ugyancsak fiatal „kapitalizmus”-t.⁴⁶⁹ A régi rezsim felett aratott győzelmet sugallja az a rajz, melyen Dózsa György feltámadott, letépte láncait, ami miatt „Futnak a mágánások, főpapok, bankárok”, azaz a kapitalista rendszert megtestesítő alakok, a kommunizmus „ellenségei”: egy

a kesernyés, cinikus kisember » pesti« élceit. A művészek előtt is megnyílt a lehetőség annak ábrázolására, amint a nép megvalósítja az igazi hazafiak legmerészebb álmait. [...] A forradalmakban a hivatalos tréfacsinaló Borsszem Jankó, Mátyás Diák, Bolond Istók is teljes szívvel szegezte tollát a korhadt monarchia, a szolgaság szívének.” Gábor Imréné – Rudas Klára (összeáll.): *Újságrajzok. 1919. Forradalmi szatíra az egykorú újságok rajzaiban*. Budapest, 1959. VI.

⁴⁶⁷ *Borsszem Jankó*, 1919. márc. 30. 1.

⁴⁶⁸ *Borsszem Jankó*, 1919. ápr. 6. 1., *Borsszem Jankó*, 1919. ápr. 6. 4. A *Borsszem Jankó* e rajzai a korszak plakátjaival jelentős hasonlóságot mutatnak. Ezek vizuális eszközeiről, hatásáról így írt a kortárs: „A proletárdiktatura hónapjaiban a főváros hangulatát nem utolsó sorban ezek a plakátok irányították, amelyek tömegükkel (egész sorozatokat ragasztottak fel egy-egy utca során), kiáltó témájukkal, izgató színeikkel, jobbra futurisztikus felfogásukkal a lelki terrorizmus egyik eszköze voltak.” Balogh József: A propaganda. In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, 1921. 168.

⁴⁶⁹ *Borsszem Jankó*, 1919. jún. 22. 3., *Borsszem Jankó*, 1919. jún. 1. 9.

egyházi figura, egy díszmagyarba öltözött nemes, egy cilinderes kapitalista és egy – zsidó vonásokkal megrajzolt – bankár.⁴⁷⁰ Máskor mindent, ami az előző időket szimbolizálta, egy kocsi tapos el, melyet diadalmasan hajtanak a munkások: trónszék, koronák, fegyver, pénz és szobrok semmisülnek meg.⁴⁷¹

A különböző politikai rendszereket veti össze Mühlbeck Károly karikatúrája: a királyságban csak néhány hízott disznó juthat hozzá az ételhez, a többi lesóványodva áll a háttérben. Ezt követően a köztársaságban teljes káosz uralkodik: egyes sertések elpusztulnak, a jóltápláltak zabálnak, a vékonyabbak ebben a rendszerben sem férnek hozzá az eledelhez. Ezzel szemben a kommunizmus időszakában mindegyik állat rendezetten, a saját vályújából fogyaszt, és a jószágok azonos súlyúak, eltűntek a (társadalmi) különbségek közöttük.⁴⁷² A kommün bukása után azonban Mühlbeck már másként láttatta a magyarországi viszonyokat. A királyság alatt a lovaskocsit hajtja a kocsis, hátul ül az utasa, a köztársaság alatt a kocsis és utasa együtt irányítják az állatokat, míg a tanácsköztársaság időszakában a lovak ülnek a kocsiban, a kocsis pedig a korábbi utasát fogta be és ostorozza.⁴⁷³ A rajz üzenete szerint a tanácsrendszer nem rendet teremtett az országban, hanem mindent a feje tetejére állított: igáslóbból utas lett.

Ugyancsak nem sokkal a rendszer bukása után már egy pokolbeli jelenetet láthatunk, melyen – denevérek, csontvázak, különböző alvilági lények társaságában – Szamuely Tibor volt hadügyi népbiztosnak átadja székét Julius von Haynau: „Tessék, fiatalember, foglalja el a helyemet. Maga méltóbb rá, mert még nálam is több magyart akasztott föl.”⁴⁷⁴ Ugyanebben a számban „*A megcsalt munkás*” kalapácsával Lenin mellszobrára kíván lesújtani, illetve kiderül, hogy a kommunizmus „*A tudatlanság fája*”: „Lenin, a kígyó, elcsábítja a szegény

pesti proletárt, aki ime hascsikarást kapott vala a hat-almától.”⁴⁷⁵ A következő lap-számban „*A kommunizmus elméletben és gyakorlatban*” című két képen ismét a rendszer lényegéről, a katonai megfélemlítésről értesülhetünk. Elméletben – „Marx nyomán” – a kapitalizmus sarkányát győzi le a munkás, ezzel szemben „Lenin nyomán” a proletárt bántalmazza a vörös katonák: a kommunizmus lenini változata távol áll az eredeti koncepciótól.⁴⁷⁶

Ha a bécsi lapok képeit vizsgáljuk, láthatjuk, hogy azok a gyilkosságok nagy számát emelik ki.⁴⁷⁷ Továbbá a *Kikeriki* gúnyolódik a rendszer létrejöttén: Hungária és a bolsevik alak Trockij előtt – aki ortodox pap képében jelenik meg – házasságot köt, s éppen megcsókolja a vőlegény a menyasszonyt. Ugyanígy Hungária a főszereplője annak a rajznak is, mely a Tanácsköztársaság végét ünnepli: vendéglősnéként kizavarja a házából, Magyarországról a vezető kommunista politikusokat, Kun Bélát, Pogány Józsefet és Landler Jenőt.⁴⁷⁸

A csehszlovák vicclapban az agresszív bolsevik magyaron kívül felbukkant az a momentum is, hogy a magyar azt szeretné, ha terjedne a bolsevik rendszer: a férfi a csehszlovákra uszítja a bolsevizmust megszemélyesítő kutyát, aki leteperi a csehet, de az utolsó képkockán érkezik a segítség, a cseh diadalmaskodni fog a vad eb felett.⁴⁷⁹ A kommün bevezetését is kommentálta a vicclap: a magyar torreádort a fűjtató „bolsevizmus”-bika felökleli, s jó magasra repíti, máskor a „bolsevizmus”-macska kergeti a magyar tyúkot.⁴⁸⁰ A magyar bolsevik vezetők cirkuszi artistaként is láthatók, s állataik nem a szokványosak, hanem hízott sertések.⁴⁸¹ A rendszer végét jelzi, amikor a bolsevizmus magyarországi házába villám csap, azonban egy annál jóval nagyobb, az oroszországi még áll, azaz a veszély nem múlt el.⁴⁸² Bár még segítség kell ahhoz, hogy járjon a kislány, de – a bolsevizmus legnagyobb bosszúságára – a „Magyar

⁴⁷⁰ Borsszem Jankó, 1919. máj. 5. 3.

⁴⁷¹ Borsszem Jankó, 1919. ápr. 6. 5.

⁴⁷² Borsszem Jankó, 1919. máj. 25. 7.

⁴⁷³ Borsszem Jankó, 1919. szept. 14. 3.

⁴⁷⁴ Borsszem Jankó, 1919. aug. 31. 9. Szamuely Tibort a kortársak „halálvonat”-áról ismerték, melyen 40–50 főből álló „hóhércsapat”-ával járták az országot, s az embereket – kihallgatás nélkül – halálra ítélték. Mendelényi László: A terror. In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, 1921. 200–201. A vörösteror áldozatait Váry Albert katonai ügyész helyettes gyűjtötte össze és jelentette meg táblázatos formában (a gyilkosság helye, ideje, módja, ürügye, elrendelője, végrehajtója, a gyilkos sorsa a vörös uralom után) először 1922-ben. 590 főt tudott azonosítani, akik különböző körülmények között hunytak el a „vörös uralom” időszakában. Dr. Váry: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*, 2–149.

⁴⁷⁵ Borsszem Jankó, 1919. aug. 31. 1., Borsszem Jankó, 1919. aug. 31. 3.

⁴⁷⁶ Borsszem Jankó, 1919. szept. 7. 8–9.

⁴⁷⁷ Kikeriki, 1919. júl. 6. 3., *Der Götz von Berlichingen*, 1919. júl. 5. 4.

⁴⁷⁸ Kikeriki, 1919. ápr. 6. 3., *Kikeriki*, 1919. aug. 17. 8.

Pogány József hadügyi népbiztos, Landler Jenő pedig belügyi népbiztos a kommün idején. Gratz: *A forradalmak kora*, 99. A rendszer bukása után Ausztriában kértek és kaptak menedéket Kun Bélával (és további népbiztosokkal) együtt. Gratz: *A forradalmak kora*, 226.

⁴⁷⁹ *Humoristické listy*, 1919. júl. 18. 236. A karikatúra a – magyarországi támogatást élvező – csehszlovák Tanácsköztársaság (1919. június 16. – 1919. július 7.) bukása után született.

⁴⁸⁰ *Humoristické listy*, 1919. máj. 2. 145., *Humoristické listy*, 1919. máj. 30. 178.

⁴⁸¹ *Humoristické listy*, 1919. júl. 11. 225.

⁴⁸² *Humoristické listy*, 1919. szept. 5. 289.

Köztársaság” megteszi első lépéseit, a tanácsrendszer megbukott Magyarországon.⁴⁸³

Kun Béla, a tanácsköztársaság egyik vezetője a *Borsszem Jankó*-ban csak a rezsim vége után tűnt fel:⁴⁸⁴ az egyik képen Lenin kártyázás közben szidja le őt, a másikon pedig – évekkel később – bécsi cellájában álmodik. A tanácsköztársaság megalakulása után a *Die Muskete* vörös, dühös bikaként ábrázolta, s a kép címe („*Furor Kungaricus*”) egyben szójáték, ami ugyancsak megerősíti a rendszer és vezetője harciasságát, vadságát.⁴⁸⁵ A német „Furor” főnév hirtelen dühöt, haragot jelent, de történelmi tradíciókkal rendelkezik a „furor teutonicus” összetétel, mely a teutonok harci vadságára, míg a szójáték második fele egyszerre utal a magyarokra és Kun Bélára.⁴⁸⁶ A *Kikeriki* Kun külföldi tevékenységére többet utalt, mint a magyarországra: jelenti bécsi megérkezését közvetlenül a tanácsköztársaság végét követően, máskor téli tájon Leninnel és további útítársakkal kocsikázik: egy ortodox zsidóval, egy gazdag uzsorás zsidóval és a halálra hasonlító „ínség”-gel.⁴⁸⁷ A két kommunista vezető kísérete negatív ítéletet mond a rendszerről: a népet sanyargató uzsorás is velük tart, mint ahogy a halált hozó éhínség is.⁴⁸⁸ Amikor *Kikeriki* orvosként lép fel, a Kunnak ajánlott gyógyszer – egy hurkos kötél a nyakába – egyértelműen kifejezi ellenségeségét, míg máskor gúnyolódik agitációs tevékenységén. Moszkvában nagy örömmel fogadják a magyar vezért, aki új küldetésén felgüjtja – a képen szó szerint – Svédországot. Német Michel pedig kártyázik Rennerrel és a bolsevikkel, lapjainak egyikén Kun Béla, a másikon Varga Jenő volt pénzügyi népbiztos látható. Michel megállapítja, hogy igen rosszak a választási lehetőségei.⁴⁸⁹ A prágai vicclap

⁴⁸³ *Humoristické listy*, 1919. szept. 26. 320.

⁴⁸⁴ Kun Béla a tanácsköztársaság időszakában csak a „*Kun Béla kommunista vezér méltatása*” című karikatúrán jelent meg, melyen minden irányból öklök verik meg, sír s arca bal felén óriási dudor látható. A népbiztos az eseményeket így kommentálta: „Ördögadta! Én nem így képzeltem a proletárság felfegyverzését.” *Magyar Herkó Páter*, 1919. márc. 8. sz. 4. A katolikus éldap ezt követően a tanácsköztársaság alatt nem jelent meg. A karikatúra arra utalhat, hogy Kunt 1919. február 20-iletartóztatása után a börtönben megverték. Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, 1979. 115–116.

⁴⁸⁵ *Borsszem Jankó*, 1920. szept. 5. 1., *Borsszem Jankó*, 1928. máj. 10. 12., *Die Muskete*, 1919. ápr. 10. 1.

⁴⁸⁶ Lucanus jegyezte le eposzában a jelzős szerkezetet a germán törzsről (Luc. 1, 255–256). Lucanus, Marcus Annacus: *De bello civili*. Lipcse, 1905.

⁴⁸⁷ *Kikeriki*, 1919. aug. 10. 1., *Kikeriki*, 1920. febr. 15. 1.

⁴⁸⁸ Máskor Lenin nevet azon, hogy egy koldus Oroszország számára kér pénzt – s kap 10 millió fontot egy brittől –, mivel „Oroszország éheznek”. *Kikeriki*, 1921. szept. 4. 8.

⁴⁸⁹ *Kikeriki*, 1920. febr. 15. 7., *Kikeriki*, 1920. aug. 29. 7., *Kikeriki*, 1921. jún. 26. 3., *Kikeriki*, 1920. aug. 8. 1.

és a *Wiener Caricaturen* azt emeli ki, hogy Kun Béla nagy mennyiségű pénzzel távozott Magyarországról a rendszer bukásakor.⁴⁹⁰ A bécsi lap sikkasztásra utal, míg a prágai azt hangsúlyozza, hogy a magyarok elkergetik Kunt, aki igen sietősen távozik az országból. A magyarok felett megszűnt a kommunista hipnózis hatása, azonban – a kép bal oldalának tanúsága szerint – Oroszországban Trockij, aki mesés vagyont halmozott fel ez idő alatt, még mély álomban tudja tartani az oroszokat.

VÖRÖSÖK AUSZTRIÁBAN

A szociáldemokraták és a keresztényszocialisták koalícióját (1919–1920) és az ezt követően is szociáldemokrata vezetést és bécsi városvezetést (1934-ig) csak a császárváros éldclapjai tematizálták, s a baloldali párt kormányzó erővé válását elsősorban a jobboldali, keresztényszocialista *Kikeriki* bírálta. A lapok a „vörösök” jelzővel illetik az ausztriai baloldali pártot, míg az oroszországit határozottan a bolsevikkal vagy a kommunistával. Az ausztriai „vörösök” elleni gúny mértéke – mint látni fogjuk – nyomába sem ér a szovjet-oroszországi rendszer és vezető politikusaik ellen irányulónak, mivel a szovjet viszonyokról szóló gúnyrajzokkal a *Kikeriki* azt a veszélyt igyekezett olvasói elé tárni, hogy ha a szociáldemokraták helyett (vagy velük együtt) – esetleg szovjet segítséggel – a kommunisták vagy a szociáldemokraták szélsőségesen baloldali elemei Ausztriában hatalomra jutnának, milyen helyzet alakulna ki. Ezt a veszélyt illusztrálja az a karikatúra („*Moszkva Bécs alatt*”), amikor a bolsevik megérkezik Bécsbe, s magával hozza – ostorán kívül – a „munkanélküliség”-et, az „éhezés”-t és a „betegség”-et megtestesítő nála jóval kisebb alakokat. A bécsi szemlélőnek semmiképpen sem örömteli jövőképet festett a *Kikeriki*.⁴⁹¹ Az éhínség – idős nő képében – és a munkanélküliség máskor is megjelent a bolsevikokkal együtt. Ez utóbbi kéziránátot tart a kezében, s a „kommunizmus”-kalapáccsal

Kun valóban járt Moszkvában és Svédországban is, mint ahogy németországi agitációs tevékenysége is ismert. A tanácsköztársaságot követő első évek emigrációjáról, Kun külföldi tevékenységéről lásd: Borsányi: *Kun Béla*, 199–252.

⁴⁹⁰ *Wiener Caricaturen*, 1919. aug. 10. 1., *Humoristické listy*, 1919. szept. 5. 292.

⁴⁹¹ *Kikeriki*, 1930. jan. 19. 3. A bolsevizmus kapcsán jellemző még, hogy a rendszer együtt jár – a halálal kívül – az éhezéssel, ínséggel: a *Humoristické listy* rajzán például az éhség csontváz képében jelenik, vele karöltve kopog be a bolsevik Németországba (de valójában bárhová bezörgethetne). *Humoristické listy*, 1923. okt. 26. 540.

egy Dávid-csillagos szörny lesújtani készül a „politikai löpor”-os hordóra, aminek következtében a teljes felszín, melyen az európai országokat megszemélyesítő alakok táncolnak, be fog omlani.⁴⁹² A kommunisták és a zsidók törekvései Kikeriki prófécijája szerint romba döntik Európát. Mindemellett arról is igyekezett meggyőzni olvasóit, hogy a jobboldali párt valóban tesz a szélsőbaloldali elemek térhódítása ellen: Carl Vaugoin fogorvos képében kihúzza a riadt szociáldemokrata „terror-fog”-át.⁴⁹³

A vörös és fekete, a szociáldemokrata és a keresztényszocialista kormánykoalíció megalakulását a *Die Muskete* szintén bírálta, amikor egy – politikai – színpad egyik felében az „elsőadáson” vörös díszlet mellett fekete tintával öntenek le egy alakot, a másik oldalon pedig, a fekete függönyökkel szegélyezett részen, vörös tintába nyomnak bele egy figurát.⁴⁹⁴ A rajz nem jósol hosszú távon jól működő koalíciós kormányzást, ami később nem is bizonyult tévesnek. A *Kikeriki* csak későbbi évfolyamokban foglalkozik az ausztriai baloldali párt esetleges előre törésével: rajzolója megtervezte Ausztria új címerét, melyben a kétfejű sas helyett két zsidó – egy neológ és egy ortodox – látható, középen egy Dávid-csillag, az oldalain pedig pénzeszsákok díszítik a címerpajzsot, amelyet egy szociáldemokrata alak tart.⁴⁹⁵ Máskor a párt vezetőjének, Otto Bauernek ismerhetjük meg elképzeléseit a demokráciáról: egy „diktatúra” felirattal ellátott zsidó alak áll egy hadijármű – talán tengeralattjáró – tetején, mely kibukkan a „nácivér” tengeréből. Poszeidónhoz hasonlóan háromágú szigonyt is adtak a szociáldemokrata kezébe, zászlóján pedig a következő felirat, mottó olvasható: „Ha nem leszel a testvérem, beverem a koponyádat.”⁴⁹⁶ A baloldali izraelita – világuralmi törekvéseitől vezérelve – a jobboldali erők megsemmisítésére törekszik. Ugyancsak az agresszivitást sugallva egy molochhoz hasonló baloldali „vadember” késsel-villával akarja felfalni a parlament épületét és a Heimwehrt.⁴⁹⁷ A baloldali erők felforgatók, gyújtogatók és sajtójuk a Heimwehr

⁴⁹² *Kikeriki*, 1925. febr. 22. 1.

⁴⁹³ Carl Vaugoin rövid ideig, 1930. szeptember–decemberig volt kancellár, előtte és utána is hadügyminiszter, a Heimwehr támogatója. Kerekes Lajos: *Ausztria hatvan éve, 1918–1978. (Karl Renertől Bruno Kreiskyig)*. Budapest, 1984. 150–153. *Kikeriki*, 1930. márc. 30. 1.

⁴⁹⁴ *Die Muskete*, 1919. nov. 13. 1. Az 1919. évben – elsősorban a budapesti és a müncheni tanácsköztársaságok kikiáltása után – sokak szemében kérdéses lehetett, hogy Ausztriában demokratikus berendezkedés alakul ki vagy tanácsrendszer. Goldinge – Binder: *Geschichte der Republik Österreich*, 31–40.

⁴⁹⁵ *Kikeriki*, 1925. márc. 1. 3.

⁴⁹⁶ *Kikeriki*, 1932. dec. 4. 8.

⁴⁹⁷ *Kikeriki*, 1929. ápr. 21. 1.

ellen agitál: a „szociáldemokrata sajtó” feliratú ágyúból lőnek a békésen egy fa alatt pihenő Heimwehr-katonára.⁴⁹⁸ A baloldali sajtót – mindig a zsidó kapcsolatokat kidomborítva – többször állította pellengérre a *Kikeriki*. Egy későbbi számában például a párt propagandagépezetét mutatja be olvasóink: egy zsidó szociáldemokrata alak a párt kemencéje alá lapátol még szenet, így az óriási hőfokon működik. A kép másik felében egy rikkancsnak vagy magának a munkásnak adják át a kész terméket, a baloldali *Arbeiterzeitung* és az *Abend* egy-egy példányát.⁴⁹⁹ Ausztriára halált hoz a szociáldemokrata zsidó – aki mögött a nála jóval magasabb, fegyveres és igazán veszélyes bolsevik is ott áll. A képen az országot megtestesítő ifjú nő a földön fekszik, és őt a derekánál tapossa meg a zsidó figura.⁵⁰⁰

A KOMMUNIZMUS, A BOLSEVIZMUS, OROSZORSZÁG ÉS VEZETŐI A KARIKATÚRÁKON

A kommunista alapeszmék közül a magántulajdon háttérbe helyezése és a köztulajdon propagálása több lapban is gúny tárgyává vált. A *Borsszem Jankó*ban például két férfi eképpen beszélget a sötétben:

„– Csak az a baj pajtás, hogyha minden köztulajdon lesz, én tönkre megyek.
– Hát mi a te mesterséged?
– Kasszafúró vagyok.”⁵⁰¹

Egy bécsi karikatúrán a kommunisták megjelennek rablóként, amikor a rulettező kapitalistákra fegyvert fognak a vörös alakok és elviszik a pénzüket. Máskor ugyanitt a férj „kikéri magának”, hogy elveszik magántulajdonát, a feleségét, aki egy másik férfival kerül intim kapcsolatba, vagy – már némileg elvontabb, kevésbé hétköznapi szituációt felidéző képen – a pénztét féltő kapitalistára csap le a munkás viharként.⁵⁰² A kapitalizmust és a kommunizmust veti össze a *Kikeriki*

⁴⁹⁸ *Kikeriki*, 1929. máj. 26. 8., *Kikeriki*, 1929. jún. 9. 8.

⁴⁹⁹ *Kikeriki*, 1930. okt. 5. 8.

⁵⁰⁰ A kép kétszer is napvilágot látott: *Kikeriki*, 1929. nov. 24. 8., *Kikeriki*, 1933. ápr. 9. 3.

⁵⁰¹ *Borsszem Jankó*, 1919. jan. 26. 1.

⁵⁰² *Die Muskete*, 1919. márc. 20. 3., *Die Muskete*, 1919. márc. 3. 13. 6., *Die Muskete*, 1919. ápr. 24. 7.

rajza, amikor Lenin „behódolt” a nyugati kapitalizmusnak: a bolsevik vezető egy zsidó cipőjét tisztítja az utcán. A két szereplő között nagy kontraszt figyelhető meg: Lenin orosz paraszti öltözetben látható és sokkal alacsonyabb alak, mint a zsidó, aki a polgárságra jellemző ruhában tűnik fel, szivarozik és szemüveget visel. Az ironikus képaláírás szerint: „A szovjetek már ilyen messzire jutottak” a nyugatiaktól.⁵⁰³ A prágai lap rajzán azonban mindenkitől elveszi a pénzét, ékszereit, melyeket nem a közjóra fordít, hanem a sajátjához teszi hozzá – titokban.⁵⁰⁴ A *Kikeriki* agresszív magatartásuk mellett arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a bolsevikok ateisták: kommunista kisfiúk leköpi és megverik a keresztre feszített Jézus szobrát, amit a lányok nevetve figyelnek.⁵⁰⁵ Mégsem az a karikatúrák központi témája, hogy bírálják a magántulajdon elleni fellépést, vagy azt, hogy a kommunisták nem vallásosak, hanem mind a bolsevizmusról általában, mind pedig az oroszországi viszonyokról és vezetőikről csupán néhány vonás az, amelyet a lapok leginkább hangsúlyoznak: erőszakosak, (tömeg-)gyilkosok, romlást és pusztulást hoznak azokra az országokra, ahol magukhoz veszik a hatalmat. Rendszeresen hangoztatják a bolsevikok és a zsidók kapcsolatait, illetve a pokolhoz és Luciferhez kapcsolódó képek sem ritkák. A *Humoristické listy*ben egy bolsevik-zsidó alak Luciferrel kártyázik, s az ördög nyer, a bolsevikot pedig magával viszi – vélhetően és a rajzoló reményei szerint – a pokolba.⁵⁰⁶ Az ellenség ezen a képen nemcsak szerencsejátékot játszik, hanem kapcsolatba kerül a sátnal és az alvilággal is, ami fokozza a negatív asszociációkat.

A *Humoristické listy* felvillantotta azt a vádat is, hogy a romlást hozó eszmét és az azt követő új államrendet Csehszlovákiában a német kisebbség akarja elterjeszteni: a bolsevizmus a „német intrika” feliratú palackból kiszivárgó óriás, aki leszűrja a csehszlovák férfit, megdönti a fiatal köztársaságot. A háttérben Moszkva lángokban áll, a veszély valós, keleten már pusztulást hozott.⁵⁰⁷ Máskor a Csehszlovákiát jelképező házat a bolsevik és Német Michel közösen gyújtják fel, de számos olyan karikatúrát is találunk a prágai lapban, melyen nemcsak a német és a bolsevik, hanem a magyar is – az ellenségként kezelt kisebbségek – összejátsszanak, és közös céljuk Csehszlovákia megsemmisítése.⁵⁰⁸

⁵⁰³ *Kikeriki*, 1921. júl. 2. 2.

⁵⁰⁴ *Humoristické listy*, 1922. aug. 11. 409.

⁵⁰⁵ *Kikeriki*, 1921. márc. 27. 3. Máskor a *Kikeriki* szerzője „istentagadók”-nak nevezi a Lenin portréja alatt iszogató, szivarozó bolsevikokat – akik közül többen zsidók. *Kikeriki*, 1930. márc. 2. 3.

⁵⁰⁶ *Humoristické listy*, 1922. jan. 13. 42.

⁵⁰⁷ *Humoristické listy*, 1919. jan. 3. 1.

⁵⁰⁸ *Humoristické listy*, 1922. dec. 8. 609.

A *Kikeriki*ben azonban a német sas az, amelyik elhárítja a bolsevik veszélyt, s Német Michelt taszítja saját ellensége, Franciaország a bolsevizmus karjai felé.⁵⁰⁹ A gyújtogatás mint az aljas tettek szimbóluma a bolsevikokkal kapcsolatban visszatérő elem: nemcsak egy-egy házat, egy-egy országot, hanem akár az egész földgömböt felgyújtja, nyomort, bajt hozva a teljes emberiségre.⁵¹⁰ A prágai lap szerint – a tűz romboló erejéhez hasonlóan – a bolsevizmus úthengerként rohogott végig Oroszországon, s mindent a föld színével tett egyenlővé, semmi sem maradt a pusztítása után.⁵¹¹ Hasonló az üzenete azoknak a képeknek is, melyeken a bolsevik fegyverekkel látható, kézigránátokat dobál és eltapos a békét vagy másik országokat szimbolizáló alakokat (például a lengyelt).⁵¹² A bolsevik ekkor nemcsak barbár, agresszív figura, hanem egy újabb (világ-)háború elhozója, az emberiség elpusztítója. Ezt fokozza, hogy vizuális „állandó jelzőjük” az akasztófa, a gyilkosságok, tekintetük vérszomjas, örült ember benyomását kelti.⁵¹³

A veszély mértékét jelzik azok a karikatúrák, melyeken nagy, sokszor karmos, véres, visszataszító, bibircsókös szörnyként, óriásként vagy molochként jelennek meg a bolsevikok, s meg akarnak enni, el akarnak taposni vagy kapni minden embert (32. kép).⁵¹⁴ Máskor a horizontot elborítja a bolsevik mint egy nagy sötét felhő, ami ugyancsak a hatalmas veszélyforrásra irányítja rá a figyelmet.⁵¹⁵

A vicclapok a baloldali erők „legyőzését”, választási vereségét ritkán tárgyalták, mint ahogy az ellenük folytatott politikai küzdelmekre sem gyakran tértek ki. A *Kikeriki* Mussolini sikerét villantotta fel, amikor az olasz kormányfő cézárként lesújt fascesszel az anarchistára, aki vizuálisan nem különbözik a bolsevik alaktól.

⁵⁰⁹ *Kikeriki*, 1920. ápr. 4. 8., *Kikeriki*, 1923. jún. 3. 3.

⁵¹⁰ *Kikeriki*, 1931. okt. 25. 1.

⁵¹¹ *Humoristické listy*, 1921. 44. sz. 4.

⁵¹² *Kikeriki*, 1919. máj. 4. 2. és 7., *Kikeriki*, 1922. ápr. 9. 1., *Kikeriki*, 1922. ápr. 16. 2., *Kikeriki*, 1928. máj. 6. 1., *Kikeriki*, 1933. febr. 5. 1.

Eltapossa Lengyelországot, ami a lengyel–oros háborúra is utal, s a bolsevizmus terjedését mint valós veszélyt vetíti elénk: *Kikeriki*, 1920. aug. 8. 8.

⁵¹³ *Humoristické listy*, 1921. 6. sz. 1., *Die Muskete*, 1920. okt. 10. 14. 1., *Kikeriki*, 1919. ápr. 27. 2. A kommunista–zsidó kisiskolás már gyermekkorától kezdve az agresszióhoz, öléshez szokik, mivel – egy Lenin-portré és felakasztott bábok mellett – akasztófák segítségével tanul meg számolni. *Humoristické listy*, 1922. szept. 22. 475.

⁵¹⁴ *Humoristické listy*, 1919. febr. 7. 1., *Humoristické listy*, 1919. márc. 7. 3., *Kikeriki*, 1919. dec. 7. 1., *Kikeriki*, 1920. febr. 15. 7., *Kikeriki*, 1925. máj. 3. 8., *Kikeriki*, 1925. dec. 13. 8., *Kikeriki*, 1926. máj. 9. 8.

⁵¹⁵ *Mátyás Diák*, 1919. szept. 14. 1., *Kikeriki*, 1920. júl. 25. 2.

32. kép
„Az ellenség a kapuk előtt!
Győzött Szófiában,
Rögtön Pesten van/
És csakhamar ott van újra,
Ahol már volt.”

A rajzoló feltehetően nem is kívánt a két baloldali csoport között különbséget tenni.⁵¹⁶ Máskor az olasz fasiszta húsdarálón nyomja át a szocialistát, s a *Kikeriki* megállapítja, hogy ez az egyetlen eszköz ellene, s a rajz tanúsága szerint ez az eljárás sikeres.⁵¹⁷ Később már a horogkeresztes nap olvasztja meg a marxizmus hőemberét a tavasz kezdetén – a német választások után.⁵¹⁸ A prágai lapban a csehek további fadarabokkal táplálják azt a tüzet, ami fölött a magyar, a német, a Hlinka-párti és a kommunista alak áll mezítláb, s már nagy fájdalomról szenvednek (*„Júdások idei megégetése”*). A lángokra „a köztársaság védelméről szóló törvény” szavak kerültek, azaz ezek a csoportok az új köztársaság ellenségei, mi több, árulói, akiket a cseh pártok képviselői megbüntetnek.⁵¹⁹ Máskor a Csehszlovákiát megtestesítő

⁵¹⁶ *Kikeriki*, 1922. nov. 19. 8. A karikatúra nem sokkal a Marcia su Roma (1922. okt. 28.) után került publikálásra.

⁵¹⁷ *Kikeriki*, 1922. aug. 20. 2. Néhány évvel később a *Borsszem Jankó* is utalhat Mussolini sikerére, de lehet, hogy csupán szójátékról és a vezér diktatórikus törekvéseiről, ifjúkori eszméinek (a fiatal újságíró baloldali, szocialista párti politikusként kezdte karrierjét) átalakulásáról szól a rajz, amelyen a Duce Marx szobrából a sajátját faragja ki. *Borsszem Jankó*, 1927. máj. 1. 7. Talán az sem véletlen, hogy a torzkép május elsején jelent meg. Ormos Mária: *Mussolini*. 1. köt. Budapest, 2000. 52–87.

⁵¹⁸ *Kikeriki*, 1933. márc. 26. 8.

⁵¹⁹ A törvényt 1923. március 19-én hirdették ki. A jogszabály célja a jobb- és baloldali szélsőséges csoportok visszaszorítása, de további lehetőség nyílt a kisebbségek elleni fellépésre is, a „demokra-

nóalak vadász képében lelövi a „bolsevik” vaddisznót. Egy másik karikatúra szerint mindenki irtani próbálja Európában a bolsevik tetveket – az ágyára a német, a jugoszláv, az olasz, a csehszlovák, a francia, a brit, a lengyel rovarirtószert szór –, azonban a szovjet nyugodtan fekszik a tetves fekhelyén, már őt magát is bete-
rítették a bogarak, de ő nem küzd velük, nem harcol ezzel az eszmével.⁵²⁰

A bolsevik uralom következtében kialakult oroszországi viszonyokról is véleményt mondtak a karikaturisták. A *Humoristické listy* a nagyszámú agitáló brosúrákat emelte ki, melyeket a kép szerint – ahol a háttérben egy romos ház látható – a bolsevikok vagonokba lapátolják.⁵²¹ Máskor a Szabadság-szobor orosz változatát mutatja be a rajzoló: a talapzatához akasztófákat rögzítettek, melyeken emberek lógnak, mellettük halottak fekszenek, a hölgy lábánál töltények és fegyverek, kezével még élő férfit szorongat, de a lábával halotton tapos.⁵²² A gyilkos rendszer éppen annak az ellenkezőjét testesíti meg, mint amit a New York-i szobor jelképez. A *Magyarság* is a föld alatti agitáló tevékenységüket hangsúlyozza, illetve a magyar baloldaliak orosz kapcsolatait: a bolsevikok rubelt tüntetnek el zsákokba az asztalról, amikor észreveszik, hogy közelít feléjük valaki.⁵²³ A *Die Bombe* szerint a bolsevikok gonoszabbak, mint amilyen a cár volt. A képen az orosz parasztok a pópának panaszkodnak, hogy meny-nyire kegyetlenek a bolsevikok. Az ortodox pap megnyugtató válasza szerint „Már őket is megbüntették – már csak Ausztriában csodálják őket.”⁵²⁴ A bécsi élclap kritikával illeti nem csupán a néhány hónappal korábban megbukott szociáldemokrata–keresztényszocialista koalíciót, hanem a „vörös Bécs”-et is, ahol a városvezetés még évekig szociáldemokrata kézben maradt. A *Borsszem*

tikusnak szánt állami berendezkedés jelentősen torzult”. Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Budapest, 2016, 102–104. A tüzet tápláló személyek feliratai a nagy cseh pártok rövidítései: N. D. – Nemzeti Demokrata Párt, Agr. – Agrárpárt, Nár. S. – Nemzeti Szocialista Párt, S. D. – Szociáldemokrata Párt.

⁵²⁰ *Humoristické listy*, 1923. márc. 30. 179., *Humoristické listy*, 1921. 40. sz. 3., *Humoristické listy*, 1922. nov. 10. 563.

⁵²¹ *Humoristické listy*, 1922. júl. 7. 344.

⁵²² *Humoristické listy*, 1919. máj. 23. 2.

⁵²³ *Magyarság*, 1929. márc. 2. 10. Ironikus módon augusztus elseje, a tanácsköztársaság bukása megünneplésére készülnek a föld alatti agitátorok: *Magyarság*, 1929. aug. 2. 10.

⁵²⁴ *Die Bombe*, 1921. márc. 15. 8. Hasonló a véleménye már néhány évvel korábban a *Magyar Herkó Páter* rajzában is, melyen Trockij nézegeti magát egy nagy tükörben, mikor II. Miklós szelleme rémülten szól hozzá: „Ha én csak századrésznyi vakmerőséget és szemtelenséget is mertem volna valaha, akkor igazán megérdemeltém volna, hogy detronizáltak.” *Magyar Herkó Páter*, 1918. febr. 5. sz. 1.

Jankó karikatúráján, mely már a második világháborúhoz közeledve született, s immár nem a berendezkedő bolsevikokat, hanem egy nagyhatalmat jelentett meg, a szovjet medve a „világuralom”-diót szeretné megenni, de az „kemény dió”, egyelőre még csak megrágni próbálja a földgömböt a sarlóval és kalapáccsal ábrázolt vadállat, de törekvései egyértelműek.⁵²⁵

A legmarkánsabb véleményt a *Kikeriki* közölte: a „*Szovjet-Oroszország avagy 10 év kultúrbotrány 30.000.000 halott*” című, több képkockából álló karikatúra összegzi az ország jellemzőit, a rezsím addigi eredményeit. Az elsón szovjetek vonulnak fel zászlóval, a lépcsőn lévő felirat szerint megemlékeznek az 1917-es bolsevik forradalomra, s az ünnepségen – annak ellenére, hogy ez a tíz év meg-
rázta az egész világot – mégis Otto Bauer a vezérszónok. Mint megannyi másik képen, a második képkockán a bolsevik–zsidó kapcsolatokat emeli ki a rajzoló,⁵²⁶ ezt követően a rendőrhatalóság („Cseka GPU”⁵²⁷) elfog egy férfit. A képaláírás szerint „Spiclik mindenhol – még a családban is” vannak. Ugyancsak egy Csekához tartozó férfi fegyverrel ver, terel embereket, férfiakat és nőket, s mint megtudjuk, Szibériába. Egy bolsevik alak lelövi a papokat („kulturharc”), majd a Csekát a „vágóhíd”-dal azonosítja a rajzoló: egy házból kifelé lőnek nőkre, férfiakra és gyerekekre, a fegyverek az olvasó felé néznek, csak a csövüket látjuk, illetve azt a férfit, aki – vértől csöpögő baltával – felügyeli a gyilkosságot.⁵²⁸ Szintén a Cseka emberei lövik szét ágyúval azokat a településeket, melyek nem engedelmeskednek szófogadóan, a képen – barbár módon – egy templomra céloznak. A propagált barátság a paraszt és munkás között valójában azt jelenti, hogy kezét emelnek egymásra, végül pedig a felnövekvő szovjet ifjúságot ábrázolták: egy fiú kezében törrel és égő fáklyával felgyújtani készül valamit, fiatal kora ellenére sem épít, hanem rombol.⁵²⁹ Az egészoldalas képsor lesújtó kritikát közölt a teljes szo-

⁵²⁵ Borsszem Jankó, 1936. szept. 1. 1.

⁵²⁶ Hasonlóan: *Humoristické listy*, 1922. jún. 16. 311.

⁵²⁷ A két szervezet nem párhuzamosan működött, mint azt esetleg a gúnyrajz sugallja, hanem egymást követően, s mindkettő a KGB elődje volt. A Cseka 1917-től 1922-ig látta el az állambiztonsági feladatokat, ezt követte a GPU. A Csekát, a „terror fegyveré”-t Lenin közvetlenül irányította, helyi szervei gyorsan kiépültek, az egész országot behálózták. A szervezet a lenini politika legfőbb eszköze volt, Lenin úgy vélte, hogy a tömegterror, a „szocialista társadalom építésének teljesen szükségszerű eszköze”. Heller, Mihail – Nyekrics, Alexandr: *Orosz történelem*. 2. köt.: *A Szovjetunió története*. Budapest, 2003. 63.

⁵²⁸ A német ’vágóhíd’ szó megmagyarázza az asszociációt: a „Schlachthaus” a „schlachten” (’levág, lemészárol, leöl’) és a „Haus” (’ház’) főnévből tevődik össze. Ezért kerülhetett egy képkockára egy lakóépület és egy bárdos mészáros.

⁵²⁹ *Kikeriki*, 1927. nov. 20. 4.

cialista társadalomról, a hatalmi berendezkedésről és az egyház, illetve a kultúra elleni harcról. Kétszer jelent meg a *Kikeriki* lapjain a „*Szovjetparadicsom*” című karikatúra, mely ugyancsak több elítélendő aspektusra igyekszik rávilágítani.⁵³⁰ A rendszer ateizmusát bírálva fiúknak és lányoknak prédikál egy bolsevik férfi, s leszögezi: „A vörös paradicsomot mi magunknak teremtettük, ezért nincs arra szükségünk, hogy higgyünk Istenben.” Majd egy ló irigykedik a számárra, mert a számárnak van mit ennie (bogács), míg a ló elől az emberek elfogyasztják a zabot. Eközben Sztálin és vezérkara azon tűnődik, hogy melyik országot „boldogítsák kultúrájukkal”, merre terjesszék a világforradalmat, amikor az országukban mindenki éheznek.⁵³¹ A felsorolt fővárosok között olvashatjuk Berlint, Párizst, Budapestet, Prágát és Bécsét is, de a kezében kézigránát tartó halálként megjelenő bolsevik Londonra mutat. Másik képkockán a csontvázszerű idős hölgy, az éhínség közli, hogy marad Szovjet-Oroszországban, mivel tetszik neki az a hely. Végül a bolsevik megfenyeget egy férfit, hogy amennyiben ő nem lesz azzá, megöli.⁵³² Később „A mai Oroszország”-ot pedig egy koponya szimbolizálja, aminek az egyik szemgödörében Iván látható, amint vodkával koccint a másikban mosolygó zsidóval.⁵³³

Szovjet-Oroszország vezetői közül Lenin és Trockij külön-külön vagy együtt szerepelnek nagyszámú karikatúrán. Az ábrázolások többsége valamilyen jelképen keresztül a halálhoz köti őket: Trockij embereket akaszt fel, máskor Trockij, Lenin és Kun Béla napkeleti bölcsekként a kommün csillagát követik. Kun kezében koponya, Leninében ostor, Trockijében bitófa.⁵³⁴ Másik bibliai történetben is negatív főszereplőkké váltak: Lenin Heródesként tűnik fel, s parancsot ad a gyilkolásra, Trockij pedig Salamonként, de ő – az eredeti szüzsétől eltérően – beleszúrja

⁵³⁰ A karikatúra címét motiválhatta W. W. Antonov Berlinben, 1931-ben első kiadásban megjelent könyve („*Das Sowjetparadies – Querschnitt durch die russische Revolution*”: A szovjetparadicsom – Az orosz forradalom jellemzői).

⁵³¹ A képen Sztálin nem rendelkezik még tipikus, jól felismerhető vonásokkal, mint amilyenekkel majd a második világháborús gúnyrajzokon. A diktátor jobban azonosítható a *Koprive* rajzán, ahol Mussolinivel közösen zenélnék, egyikőjük dobol, és a fasizmust élteti, másikójuk harmonikázik a szovjet rendszert ünnepelve. A kép jobb alsó sarkában egy Lenin-portrét néző férfi koldul, a bal sarokban pedig egy férfit láthatunk ketrécen. *Koprive*, 1927. nov. 19. 713. A kép üzenete szerint a zágrábi lap egyformán véreskezűnek tartja az olasz és a szovjet vezéreket, mindkét rendszert hasonlóan diktatórikusnak állítja be.

⁵³² *Kikeriki*, 1931. márc. 15. 8., *Kikeriki*, 1932. dec. 18. 8.

⁵³³ *Kikeriki*, 1933. máj. 7. 1. Az éhezésre, nélkülözésre utal az a kép is, mely szerint a szovjet már a gramofonlemezt is megesi: *Kikeriki*, 1929. febr. 17. 7.

⁵³⁴ *Die Muskete*, 1920. dec. 9. 5., *Borsszem Jankó*, 1922. jan. 8. 1.

a kardját áldozatába.⁵³⁵ A „*Lenin – Krisztus*” című képen pedig szembe állítja az alkotó Lenin és Jézus viselkedését. Lenin sortűzre ad parancsot, s nem meghal hívei helyett, nem foglalkozik az éhez, nélkülöző népével, míg Krisztust megfeszítették a zsidók, Lenin pedig pénzt fogad el tőlük.⁵³⁶ Nem csupán Lenin tűnik fel Antikrisztusként, akit a Sátán küldött, s istennek képzei magát, hanem Trockij is megjelenik ördög képében, s ekkor is halottak, felakasztott emberek láthatók körülötte.⁵³⁷ Máskor ugyanő ördöggént be akarja törni Varsó kapuját, de ez a kísérlete eszméi terjesztésére sikertelen (33. kép),⁵³⁸ másik alkalommal pedig Német Michelnek jelenik meg a Rajna feletti hegyen Luciferként, s megígéri neki, hogy amennyiben őt fogja szolgálni, mindent, amit elveszített, visszaad Michelnek, azaz a versailles-i béke módosulhat, ha Németországban is győz a kommunizmus.

Ez utóbbi kép kis változtatással háromszor jelent meg a *Kikeriki*-ben. Első és második publikálásakor a képi elemek azonosak, csupán szövegszerűen tapasztalható módosítás, de a jelentés, az üzenet azonos. Míg a harmadik megjelenésekor a Trockij-ördög szarvai már letörtek, s menedéket kér Micheltől.⁵³⁹ Ugyanő sáránként is feltűnik, ostorának végei ráadásul lángokban állnak, így felgyújt mindent maga körül.⁵⁴⁰ Mind Trockij, mind pedig Lenin látható halálhozóként oly módon, hogy koponyahegyen ülnek kezükben vagy mellett-tükegyverrel.⁵⁴¹ Ugyancsak a halálhoz köthető a *Humoristické listy* képe, mely szerint Lenin az, aki az oroszok szabadságát elveszi, értékeit elpusztítja: az egyik alkotáson a „szabadság”-koporsót szegezi le és az „értelmiség”-búzáat vágja le, máskor minden egyes ruháját elveszi a szovjettől, melyek közül az utolsón a „szabadság” felirat olvasható.⁵⁴² Mindketten felbukkannak úgy,

⁵³⁵ *Humoristické listy*, 1922. 1. sz. 16. *Humoristické listy*, 1921. 15. sz. 2.

⁵³⁶ *Humoristické listy*, 1921. 17. sz. 1.

⁵³⁷ *Humoristické listy*, 1921. 13. sz. 1., *Borsszem Jankó*, 1921. aug. 14. 1.

⁵³⁸ A szovjet–lengyel háborúban – melyet a területek megszerzéséért, illetve szovjet szemszögből megvédezésért vívtak 1919 és 1920 között – a szovjet csapatok egészen Varsóig előre tudtak nyomulni, azonban 1920 nyarán mégis a lengyelek diadalmaskodtak a varsói csatában, így 1920 októberében tűzszünetet kötöttek a felek, majd aláírták az előzetes rigai békét. A békeszerződést is Rigában kötötték 1921. március 18-án. Haller – Nyekrics: *Orosz történelem*, 86–92.

⁵³⁹ *Kikeriki*, 1920. aug. 29. 8., *Kikeriki*, 1923. aug. 19. 8., *Kikeriki*, 1925. ápr. 18. 2., *Kikeriki*, 1929. márc. 13. 8. Az utolsó karikatúrát motiválhatta, hogy 1928. januári számúja után Trockijnak 1929. januárjában már a Szovjetunió területét is el kellett hagynia. Haller – Nyekrics: *Orosz történelem*, 198.

⁵⁴⁰ *Kikeriki*, 1924. jún. 8. 8.

⁵⁴¹ *Kikeriki*, 1920. júl. 18. 2., *Magyarság*, 1929. márc. 7. 12.

⁵⁴² *Humoristické listy*, 1921. 30. sz. 1., *Humoristické listy*, 1921. 51. sz. 2.

33. kép

„Trockij letörte a szarvait”

hogy medvét táncolttatnak: 1919-ben még mind a két politikus a „bolsevizmus”-medvét szeretné irányítani, de ennek sikertelenségét sugallja a rajz, mivel az állat elkergeti őket. A lap jóslata azonban nem állta ki az idő próbáját. Később, 1921-ben Lenin már sikeresen vezeti a medvét, s a vadállat és irányítója – aki ékszerekkel tartja kordában azt és nem láncsal – riogatja az európaiakat, azaz a bolsevik forradalom terjesztésére mint célra hívják fel a figyelmet.⁵⁴³

Ha nem ördöggént, akkor negatív asszociációt keltő módon denevérként tűnik fel Trockij a *Kikeriki* képen, alatta akasztófákkal, kezében pedig a „Békét a Földön!” feliratot tartja, aminek apropója a kép címe alapján az, hogy Szovjet-Oroszország közeledni kíván Lengyelországhoz. Szintén kipusztult, kietlen tájjal, halottakkal láthatjuk a Trockij-denevért, csak a felirat más a *Kikeriki* korábbi karikatúráján: „Ne legyen béke a Földön! Orosz katonai kötelező szolgálat 20-tól 50 éves korig.”⁵⁴⁴ A szovjet vezetőt – világhatalmi tervei következtében – kétszer s ábrázolták Napóleonként, s zsidó vonásait mindkétszer kidomborították. A korábbi karikatúrán győztesként láthatjuk, aki kérkedik azzal, hogy még a Beresínánál is győzött, míg a későbbin, „Varsó-Waterloo után” pedig csapatai átcsoportosításán gondolkodik.⁵⁴⁵ Végül mindkét vezető elnyeri „jutalmát” tevékenységéért

⁵⁴³ *Humoristické listy*, 1919. 26. sz. 1., *Humoristické listy*, 1921. 38. sz. 1.

⁵⁴⁴ *Kikeriki*, 1925. okt. 11. 8., *Kikeriki*, 1921. jan. 9. 8. Trockij 1923-ban kifejtette, hogy „a szocializmus célja az általános leszerelés, az örök béke, a földön élő összes nép testvéri együttműködése”. Trockij, Lev: *Kak vooruzszalasaz revolucija*. 1. köt. Moszkva, 1923. 216. Idézi: Heller – Nyekrics: *Orosz történelem*, 76. A halállal, fegyverekkel összekötő karikatúrák Trockij ezen állításain is gúnyolódhattak, azokat kétségbe vonták.

⁵⁴⁵ *Kikeriki*, 1920. máj. 9. 1., *Kikeriki*, 1920. aug. 8. 2., *Kikeriki*, 1920. szept. 5. 1.

1812-ben Napóleon visszavonuló seregeit az orosz haderő legyőzte a Beresina folyónál. Sztálin is látható másik lapban Napóleonként: a diktátor a francia hadvezérről készült festményt nézi, melynek hátteréül Moszkva látképe szolgált. *Osizani jez*, 1935. aug. 3. 4.

34. kép
„Szélszend szovjetéknél”

a karikatúrákon: Lenin a pokolban ég el, amit a *Kikeriki* így indokolt egy szó-játékkal: „Emberek millióit tetted hűvösre, ezért jól befűtök neked!”⁵⁴⁶ Troc-kijt pedig az egyik képen kirúgják Szovjet-Oroszországból, míg egy másik tanúsága szerint már úton van kezében bőröndökkel.⁵⁴⁷

Az 1920-as évek végén, az 1930-as években a *Magyarság* oldalain sem egy barátságos Szovjetunió képét láthatjuk. A lap szerzői negatív nézeteiket az antant-hatalmak közül – egészen az 1930-as évek végéig – elsősorban a Szovjetunióval szemben fejezték ki. Tipikus Szovjetunió-képüket illusztrálják a következő karika-túrák: az egyikken Makszim Makszimovics Litvinov külügyi népbiztos – más orosz vezetőkhöz hasonlóan – akasztófák mellett egy hullahegyen állva, fegyverekkel jól felszerelve tiltakozik a terror ellen. Máskor a szovjet katonák, akik mögé, amíg a szem ellát, halottakat rajzolt a karikaturista – bevallásuk szerint – unalmuk-ban akasztják fel az embereket: „Terror? Az nincs nálunk. Ha unatkozunk, kicsit akasztgatunk, kicsit főbelövünk ... jelenleg unatkozunk.” A képen két szovjet kato-na egy másik szovjet férfit visz a kivégzésére (34. kép).⁵⁴⁸

Az, hogy „unalmukban” végzik ki az embereket – minden valós ok, tárgyalás nélkül – kifejezi a szovjet terrorról alkotott véleményt, mely szerint az bárkire lesújthat, válogatás nélkül ölik meg az ártatlan embereket, még akkor is, ha azok elkötelezték magukat a bolsevik eszmék felé, nincs senki sem biztonságban a Szovjetunióban. Sztálin megítélése is hasonló, mint a szovjet rendszeré: a „Moszkvai koncert”-en a karmester Sztálin kezd féktelen öldöklésbe és levágja

kardjával az összes zenésze fejét – kivéve Litvinovét.⁵⁴⁹ Máskor pedig, amikor ítéletet hoz, bűnösnek kiáltja ki a bilincsbe vert embert – vétkei megkérdése, kivizsgálása nélkül – a következő szavakkal: „Vigyétek! Mindenki gyanus nekem, aki él!”⁵⁵⁰

Megállapíthatjuk, hogy az 1920-as és 1930-as években a bolsevikokról – amikor a legtöbb országban, melyek lapjait vizsgáltuk a kommunisták illega-lításban tevékenykedhettek csak, s hatalmuk általában csupán rövid intermez-zónak bizonyult – igen negatív ellenségkép bontakozik ki előttünk. Vagyis a zsidó-kommunista, bolsevik (és a Szovjetunió) ateista, gyilkos, s eszméit terjesztetni akarja (Nyugat-)Európa felé, hogy ölési vágyát kiélje, a terrort és a pusztítást folytassa. A Szovjetunió ábrázolási módja után vizsgáljuk meg a többi antantország – magyar szemszögből egykori háborús ellenség – reprezentációját!

⁵⁴⁹ A nagyhatalmak koncertezés közben való ábrázolása hosszú tradíciókkal rendelkezik. A „nagy-hatalmi koncert” (ami az 1815 után kialakult európai hatalmi egyensúlyt jelöli) megrajzolása, kigú-nyolása karikatúrákon rendszeresen megjelenő eszköz a 19. században. Sztálin a politikai egyensúlyt a karikatúra szerint úgy hozza létre, hogy minden ellenségét megöli.

⁵⁵⁰ *Magyarság*, 1938. márc. 8. 10., *Magyarság*, 1934. dec. 28. 10. 1930–1934 között a parasztság-ra sújtott le a sztálini terror, mely nagyobb mértékű volt, mint az ezt követő 1935–1938 közötti „nagy terror”, azonban ez utóbbi időszakban vált általánossá, a társadalom minden rétegét érintővé, s Sztálin nem kímélte például a hadseregvezetést sem. Az áldozatok becsült száma is rendkívül ma-gas: a „nagy terror” alatt körülbelül 12 millió fő került börtönbe, lágerbe, s 1937 januárjától 1938 decemberéig 1 millió embert végeztek ki. Heller – Nyekrics: *Orosz történelem*, 281–286. A szovjet diktátor szájába adott szavak Arany János „*Tetemre hívás*” című balladájának egyik sora („Mindenki gyanús nekem, aki él!”). A hagyomány szerint tetemrehíváskor a halott újra vérezni kezd gyilkosa jelenlétében, a gyilkost elárulja a vér, az istenítéletek egyik formája volt (Voinovich Géza [sajtó alá rend.]: *Arany János összes művei*. 1. köt. Budapest, 1951. 550–551.), azaz Sztálin módszerei sem különböznek a középkori-kora újkori ítélethozatali gyakorlatról.

⁵⁴⁶ *Kikeriki*, 1924. febr. 3. 1.

⁵⁴⁷ *Kikeriki*, 1927. nov. 6. 4., *Kikeriki*, 1929. máj. 12. 8.

⁵⁴⁸ *Magyarság*, 1934. dec. 12. 10., *Magyarság*, 1927. jún. 24. 9.

„AZT CSINÁLNAK LONDONBAN, AMIT AKARNAK, ÉN MARADOK ÜLVE A RUHR-VIDÉKEMEN!”

A világpolitikát meghatározó államok a budapesti propagandakarikatúrákon rendre negatív kontextusban szerepeltek: követeltek valamit Magyarországtól máskor pedig egymással folytattak viszályt. Az ausztriai lapszerkesztők alapvetően osztották a magyarok véleményét, még ha a hangsúlyokat nem ugyanazokra a kérdésekre helyezték: jelentősen többet szerepeltették Németország megpróbáltatásait, mint a hazai vicclapok. Az antantországok általában valamelyik nemzetközi konferencia, vagy az első világháborút követő jóvátétellel kapcsolatos tárgyalások, illetve megszállási ügyek, vagy pedig a Nemzetek Szövetsége kapcsán bukkantak fel. Mint megfigyelhetjük, különösen kedvezőtlen volt közülük a Szovjetunió megítélése, míg a külpolitikai nyitást követően Mussolinin-képével áll szemben a *Borsszem Jankó* erőszakot kevésbé toleráló attitűdje.

Franciaországot, Nagy-Britanniát és az Amerikai Egyesült Államokat a magyar és az ausztriai élclapok többször jellemezték hasonló jelenetekkel. Minden esetben azt bírálták, hogy a nagyhatalmak túlzottan próbálják megbüntetni a háborúban vesztes országokat, nem kellő mértékben nyújtanak azoknak pénzügyi segítséget, amivel teljesen ellehetetlenítik azokat – elsősorban gazdaságilag, aminek azonban a társadalmi-politikai következményei sem hagyhatók figyelmen kívül. Erre példa, amikor a bécsi lapokban az antanthatalmak hagyják, hogy Ausztria vízbe fulladjon, máskor a Német-Ausztriát megtestesítő paripának csupán az utolsó pillanatban adnak enni, amikor az már teljesen lesóványodott, s pulzusa alig mérhető, de olyan rajzot is láthatunk, ahol már csak Ausztria csontváza pillantható meg, az antant segítsége – némi leves – túl későn érkezett.⁵⁵¹

A bécsi élclapok mindenekelőtt – de nem kizárólag – Franciaországnak tulajdonítottak gonosztságot, németellenességet, gúnyolódtak a franciákon, illetve az antanton belüli viszályokat, érdekellentéteket tematizálták. A *Kikeriki* korábban publikált képén Lloyd George még csak megveri Német Michelt,

⁵⁵¹ *Die Muskete*, 1921. okt. 6. 1., *Die Muskete*, 1921. júl. 14. 1., *Die Muskete*, 1919. máj. 1. 7., *Kikeriki*, 1922. szept. 3. 2.

amit a kisgyermek Osztrák Michel – aki nem csatlakozhat Német Michelhez – végignéz, majd a későbbin a francia és a brit guillotine-nel megölik a német férfit. A *Wiener Caricaturen*ben a francia katona csupán gondolkodik Michel meggyilkolásán, majd arra következtetésre jut, hogy ha ezt megteszi, ő nem tud neki fizetni, így inkább életben hagyja.⁵⁵² A gyógyításra felelküdt antant-orvosok sem kegyesebbek: a francia doktor a műtőben kitépi a német férfi szívét, így áll bosszút ötven évvel korábbi vereségéért és világháborús veszteségeiért. Máshol a francia nem finom vörösbort, hanem „német vér”-t iszik, majd Poincaré pók képében szívja Michel vérért, kényszeríti fizetésre, amíg bele nem hal a terheibe.⁵⁵³ Az antantországok még a ruháját is elveszik Micheltől, másik alkalommal Poincaré cézárként tűnik fel, aki a kocsija elé nem lovat, hanem a német kancellárt, Josef Wilhelm Cunót fogta be: Franciaország modern kori rabszolgaként tekint Németországra.⁵⁵⁴ Láthatjuk, a bécsi lapok kifejezték együttérzésüket Németországgal, melyet a karikatúrák üzenete szerint teljesen el akar lehetetleníteni az antant – elsősorban Franciaország. A kisantantországok közül a prágai élclap azonban elismerően nyilatkozik az antant Berlin feletti győzelméről és későbbi politikájáról: egy tank eltiporja Michelt és Germaniát, illetve máskor azt mutatja be, hogy a francia férfi a diadal után keményen dolgoztatja Német Michelt, így büntetve őt.⁵⁵⁵ A *Humoristické listy* a halál, a halált hozó Németország feletti győzelmet ünnepli. Az ország ilyen negatív megjelenítése legitimálja az ellene bevezetett szankciókat, Michel szenvedése nem kelt sajnálatot, empátikus gondolatoknak nincs helye.⁵⁵⁶

Az antant helyzetét úgy értékelte a *Kikeriki* rajzolója, hogy a nagyhatalmak – a kisantantországokkal együtt – egy kráter szélén ülnek, s csak a német fogja az őket tartó sziklát, hogy ne essenek bele a mélyedésbe, azaz az antantországokat a válságtól csupán Németország erőfeszítései mentik meg.⁵⁵⁷ Ítélete szerint John Bull nagyravágyó, s az antant nevében az egész világot követeli Istentől, Poincaré pedig egy zsarnok, akit Ramsay MacDonald brit miniszterelnök és Édouard Herriot francia miniszterelnök meg fog ölni – ezzel is demonstrálva, mennyire

⁵⁵² *Kikeriki*, 1921. márc. 20. 2., *Kikeriki*, 1923. szept. 30. 8., *Wiener Caricaturen*, 1920. máj. 15. 1.

⁵⁵³ *Kikeriki*, 1923. dec. 16. 8., *Kikeriki*, 1922. ápr. 2. 8., *Kikeriki*, 1923. ápr. 15. 8., *Borsszem Jankó*, 1923. szept. 30. 1.

⁵⁵⁴ *Kikeriki*, 1929. jún. 2. 8., *Kikeriki*, 1923. jún. 3. 8.

⁵⁵⁵ *Humoristické listy*, 1919. aug. 22. 273., *Humoristické listy*, 1919. aug. 29. 285.

⁵⁵⁶ Németország a halállal karöltve: *Humoristické listy*, 1924. aug. 15. 410.

⁵⁵⁷ *Kikeriki*, 1924. júl. 27. 8.

szívélyes szövetség az „entenet cordiale”.⁵⁵⁸ Marianne a „németgyűlölet” cigaret-tát szívja, miközben egy másik rajzon gyermekei, Elzász és Lotaringia Germania felé szeretnének menni a francia anyukától, de a brit mamát is el akarják hagyni a gyermekei, a gyarmatai. A bécsi lap a franciákat – degradáló szándékkal – többször a feketékkel és a későbbi időszakban, amikor a lapot kifejezetten az antisze-mita karikatúrák jellemzik, a zsidókkal azonosítja.⁵⁵⁹ Egy másik ausztriai élclap pedig kocsmában mulatozókként ábrázolta az antantot, míg a *Borsszem Jankó* elsősorban a viszályokra fókuszált: Marianne és John Bull válásának lehetünk tanúi.⁵⁶⁰ A zágrábi lap egy másik aspektusra világít rá: a *Koprive* szerint Uncle Sam rabszolgasorba taszította Európát, minden ország neki dolgozik, neki termeli a profitot, amit ő egy nagy zsákba gyűjt össze. Hasonló az üzenete az „*Európai hátralék Amerikának*” című gúnyrajznak, melyen Uncle Sam feje és cilindere szélmalomként jelenik meg, s vele szemben áll az európai Don Quijote, azaz a tartozások Amerika felé sosem fogynak el. Az európai lovag megrovó megjegyzést is tesz az amerikaiak: „Lehet, hogy a végén fizetni is fogunk neked, amivel tartozunk, de ne csodálkozz, ha az aggodalmad miatt kiszúrjuk a szemed. Mert a világháborúban nem csak nekünk örörlél, hanem elsősorban magadnak!” Máskor az Egyesült Államok a nagyon sovány „Európa”-t ehnetet még tovább akarja fejni, hiába látja, hogy a véges készletei elfogytak.⁵⁶¹

Az antantországok megtétele és az a visszatérő vélemény, hogy azok gonoszak, két téma kapcsán csúcsosodik ki: az egyik a háborús jóvátétel követelése a vesztes országoktól, a másik pedig a Ruhr-vidék megszállása a – karikatúrák szerint csu-pán – francia seregek által.⁵⁶² Már a megszállás előtt Poincaré a *Borsszem Jan-*

⁵⁵⁸ *Kikeriki*, 1927. júl. 17. 7., *Kikeriki*, 1925. márc. 29. 2., *Kikeriki*, 1924. júl. 6. 2.

⁵⁵⁹ *Kikeriki*, 1922. jan. 29. 2. *Kikeriki*, 1925. okt. 11. 1. *Kikeriki*, 1931. szept. 6. 3., *Kikeriki*, 1931. aug. 30. 1.

⁵⁶⁰ *Die Bombe*, 1919. okt. 20., *Borsszem Jankó*, 1922. aug. 27. 1.

Hasonlóképpen kávézóban vígan fogyaszt John Bull és Marianne, a számlát pedig Uncle Sammel próbálja meg kifizettetni: *Magyarság*, 1932. dec. 20. 10.

⁵⁶¹ *Koprive*, 1929. júl. 20. 585., *Koprive*, 1932. dec. 17. 825., *Koprive*, 1933. jún. 23. 309. Az első világháború finanszírozásáról röviden lásd: Berend T., Ivan: *An Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge, 2007. 47–55.

⁵⁶² A Ruhr-vidéket, mely a demilitarizált Rajna-vidéken fekszik, 1923. január 9-én szállták meg francia és belga csapatok, mivel Németország kijelentette, hogy a megállapított jóvátételi összeget nem tudja kifizetni (az 1923. január 26-án kelt londoni ultimátum szerint 3,6 milliárd arany márkát kell Németországnak évente teljesíteni). Németország fizetési elmaradása a teljes összeghez képest csekély volt, mégis megfélemlítő ürügynek bizonyult, hogy – a francia nehézipar szükségleteit kielé-gítendő –, Franciaország megszállja a szénben gazdag Ruhr-vidéket. A biztonsági-katonapolitikai

kóban – a megkötözött kezű – Német Michelt, akinek a lapockájára került a Ruhr-vidék szó, akarja megműteni, ki akarja operálni azt a területet, míg a *Kikeriki* képén Germania a kórházban fekszik, kórlapján a „Ruhr” felirat olvasható, s a francia megtagadja tőle a morfiumot.⁵⁶³ A későbbi francia igényeket, német-francia konfliktust már sejtetik e rajzok. Még nem túl gúnyosnak nevezhetők azok a karikatúrák, melyeken például Marianne és John Bull házastársak, akik veszekednek a Ruhr-vidék miatt, mivel a brit elveti az erőszakot, a francia viszont nem. A férfi azt parancsolja feleségének, hogy szabaduljon meg a két bestiától, a „Ruhr-vidék” és az „erőszak” feliratú kiskutyáktól, amire azonban a hölgy nem mutatkozik hajlandónak.⁵⁶⁴ Több lapban újra meg újra előforduló elem, hogy a területet megszálló katonákat fekete amerikaiként vagy majommarccal, szőrösen, vastag szájjal, nagy orral és szemekkel szerepeltetik, akik egyrészt idegenek Németországban, másrészt erőszakos cselekmények közben jelennek meg a képeken, ami azt sugallja, hogy veszélyesek a polgári lakosságra – egyben általánosítást is sugalmaznak: minden francia (katona) agresszív, bántalmazó szándékú. Van, amikor csupán környezeti károkat okoznak – például fákat vágnak ki –, de van, amikor nőket lönek agyon.⁵⁶⁵ A *Borsszem Jankó* karikatúráján csupán kikezdz

indokokon kívül ez lehetett a döntő érv az akció mellett. A megszállásra a lakosság és a kormány passzív ellenállással választott, melynek eredményeként 1925-ben elhagyták a megszállók a területet, s Hitler 1936-os bevonulásáig ismét demilitarizált övezetté vált. A konfliktus ellentéteket szült London és Párizs között is, mivel Nagy-Britannia szorgalmazta a Ruhr-vidék mielőbbi kiürítését, s az azon való munkálkodást, hogy Berlin fizetéképes legyen. Erdmann, Karl Dietrich: *Die Weimarer Republik*. Stuttgart, 1973. 166–171.

⁵⁶³ *Borsszem Jankó*, 1922. aug. 13. 1., *Kikeriki*, 1920. ápr. 18. 2.

⁵⁶⁴ *Borsszem Jankó*, 1924. febr. 3. 7.

⁵⁶⁵ Láthattuk, hogy a francia katonák ábrázolása fekete amerikaiaként első világháborús tradíciókat őriz, így a megszállásnál korábbi példákat is találhatunk. A *Die Bombe*, 1924. júl. 1. 1. és a *Wiener Caricaturen*, 1924. júl. 1. 1. karikatúrája azonos, mindkét újságban szignó nélkül jelent meg. Hasonlóan gúnyos és a katonák bőrszínére utal, amikor a „Düsseldorf” felirator „Niggerdorf”-al helyettesítette a *Kikeriki* (1921. ápr. 3. 3.). *Die Muskete*, 1923. ápr. 1. 8., *Kikeriki*, 1921. márc. 20. 8., *Kikeriki*, 1921. ápr. 3. 3., *Kikeriki*, 1922. dec. 17. 8., *Kikeriki*, 1923. jan. 7. 8., *Kikeriki*, 1923. júl. 15. 8., *Kikeriki*, 1924. aug. 24. 8. Egy magyar karikatúra elrendezése Lorenz Clasen „*Germania auf der Wacht am Rhein*” (1860) című festményére emlékeztet, helyszíne a francia–német határ, a képaláírás pedig a „*Die Wacht am Rhein*” című vers (1840) refrénjének egyik sora („Fest steht und treu die Wacht am Rhein!”). Max Schneckemberger strófái a császárság korszakában jól ismertek voltak, megzenésítve Németország nem hivatalos himnuszaként tekintettek rá. (Martini, Fritz: *Deutsche Literaturgeschichte*. Stuttgart, 1991. 379.) Az ismétlődő sorok (a refrén első sora: „Lieb’ Vaterland, magst ruhig sein”) fordítását olvasva (‘Szeretett hazám, nyugodt lehetsz, / Szilárdan és híven áll az ör a Rajna partján!’) különösen ironikus a budapesti karikatúra. A kép címe azonban sugallja („*A vulkán tetején*”),

Poincaré a régiót megtestesítő hölgygel, amihez hasonló jelenetek – kérők és házastársak – mint láttuk, a korszakban nem ritkák a területi igények demonstrálására.⁵⁶⁶ Ennél durvább módot választott a *Kikeriki* annak bemutatására, hogy elítéli azt, hogy Párizs be akar avatkozni a demilitarizált övezet sorsába. Egyik karikatúrája kétszer jelent meg – különböző felirattal: Poincaré a „Ruhr-vidék” feliratú éjjeliedényen ül, a bűz miatt befogja az orrát, WC-papírján pedig a „glória” szó olvasható (35. kép). A korábbi képaláírás szerint: „Na, nem számítottam ott rózsás helyzetre!”. A későbbin már „Azt csinálnak Londonban, amit akar-nak, én maradok ülve a Ruhr-vidékemen! [kiemelés tőlem – T. Á.]”. Harmadik alkalommal a kép vizuális elemei is megváltoztak: Poincaré szomorúan nézi a WC-papírját, ami egy ezerfrankos bankjegy. A címe: „*A Ruhr-vidék elfoglalásának évfordulója és a frank összeomlása*”. A képaláírás szerint „Már egy éve enyém a Ruhr, s most már a papírom is megvan hozzá!”⁵⁶⁷ Bár megszállta Franciaország a régiót, mégsem sikeres a gazdaság stabilizálása, a frank árfolyama folyamatosan romlik, annyira, hogy már akár WC-papírként is használható.⁵⁶⁸ A vesztes országokban – ahol ugyancsak sohasem látott inflációval küzdöttek – adhatott némi érzelmi „kárpótlást”, hogy a győztesek hasonló problémákkal szembesülnek. A következmények közé tartozik a bécsi alkotók szerint, hogy Német Michel – ló helyett az eke elé befogva – a francia katona felügyelete alatt, a franciáknak szántja fel a Ruhr-vidéket, azaz amit ott termelnek és az az utáni profit Franciaországba áramlik. A „Ruhr-vidék”-arénában pedig egy védtelen német családra két vadállat támad, a „bosszú” és az „éhezés”.⁵⁶⁹

A Ruhr-vidék elleni akciót és a magyar jóvátétel-fizetési kötelezettséget összeköti az a *Borsszem Jankó*-beli kép, melyen a brit és a francia a „Ruhr-vidék” és a „magyar jóvátétel” címkékkel ellátott bort isszák.⁵⁷⁰ A túlzottnak ítélt jóvátételi követeléseket – elsősorban Németországgal szemben – különböző kínzásokat

hogy a gőzölgő-füstölő hegytetőn – egy az európai békét veszélyeztető konfliktuson – nem sokáig és nem túl biztosan öröködhet a francia katona. *Borsszem Jankó*, 1923. márc. 4. 1.

⁵⁶⁶ *Borsszem Jankó*, 1923. márc. 13. 5.

⁵⁶⁷ *Kikeriki*, 1923. febr. 4. 1., *Kikeriki*, 1924. jan. 27. 8., *Kikeriki*, 1924. aug. 17. 8.

⁵⁶⁸ Az 1919–1920-as válságot követően a frank árfolyama 1924-ben ismét zuhanni kezdett, stabilizálni csak 1926-ban sikerült. Mettas, Jean: Két világháború között. In: Duby, Georges: *Franciaország története*. 2. köt. Budapest, 2007. 246–247.

⁵⁶⁹ *Kikeriki*, 1923. szept. 2. 2., *Kikeriki*, 1923. febr. 25. 8. A régiót valóban nagymértékben sújtotta a szegénység: „a tisztek szállodái körül munkanélküliek és éhező gyerekek vártak a gazdag konyhák hulladékára”. Mann: *Németország története*, 15.

⁵⁷⁰ *Borsszem Jankó*, 1923. jan. 7. 1.

megörökítő karikatúrákkal bírálták az alkotók. Prokrusztész-ágyon fekszik Germania, akit Poincaré-Prokrusztész készül meggyötörni. Poincaré duplán akarja bántalmazni Németországot, mivel a képaláírás szerint először meg szeretné nyújtani Germaniát a „jóvátétel”-ágyon, mert a nő túl rövid a bútorhoz képest, majd utána amputálni is fogja. Prokrusztész sanyargatását átvitt értelemben olyan kényszerű szituáció illusztrálására használták, amelyből csak veszteséggel lehet megmenekülni, ami jól tükrözi Németország helyzetét: duplán meg kell fizetnie a háborús károkért.⁵⁷¹ A *Dongó* képén Lloyd George és Briand ülnek egy présgép tetején, jókedvűen boroznak, a préssel pénzt sajtolnak ki Német Micheltől, akit szinte már teljesen összelapítottak, vagyis Németország gyorsan el fogja veszíteni fezetőkéességét.⁵⁷² A *Borsszem Jankó*-ban pedig miután levetkőztették, ruháit elvették, megnyúzzák Michelt, mivel „Van a németnek a bőre alatt is!”⁵⁷³ Hasonlóképpen a mezítelen német bőrt akarják levágni a szabók (brit, amerikai, japán, lengyel férfiak és Mussolini) egy bécsi rajzon.⁵⁷⁴

A követelt jóvátétel túl nagy mértékére hívják fel a figyelmet azok a rajzok is, melyeken nehéz tárgyakat cipel a német figura: Krisztushoz hasonlóan keresztet visz fel egy hegy tetejére, ahol Poincaré, Ferdinand Foch marsall, Luigi Facta olasz miniszterelnök (1922) és Lloyd George várják – római ruhában –, és sejt-hetjük, hogy Michelt, amint felér, keresztre fogják feszíteni háborús vétkeiért. Máskor egy mitológiai ihletésű képen Németország Sziszüphosz-ként görgeti fel az „adósság”-követ a hegy tetejére, de – a történet alapján – erőfeszítései hiábavalók, sosem fogja tudni elérni a csúcst, mivel a kő mindig vissza fog gurulni, adósságállománya sohasem fog elfogyni. A budapesti lapban a „jóvátétel”-szikladarabot a hátán tartja a német alak, lábát kiláncolták egy másik kőhöz („Versailles”), így mozdulni sem képes. A „Versailles”-súlyhoz való rögzítés másik alkalommal is felbukkant, amikor ezt Michel lábához erősítették, kezei, teste összekötözve, nyaka pedig a „jóvátétel”-tönkön, s Marianne közeledik felé egy baltával, azaz Franciaország ismét az életére tör. A *Kikeriki* egy másik gúnyrajzán nemcsak az jelent meg, hogy Michel nehéz zsákot cipel, hanem az is, hogy John Bull viszont Uncle Samnek tartozik tetemes összeggel, s könyörög – vélhetően a csökkentéséért –, tehát a rajzoló összekötötte e német

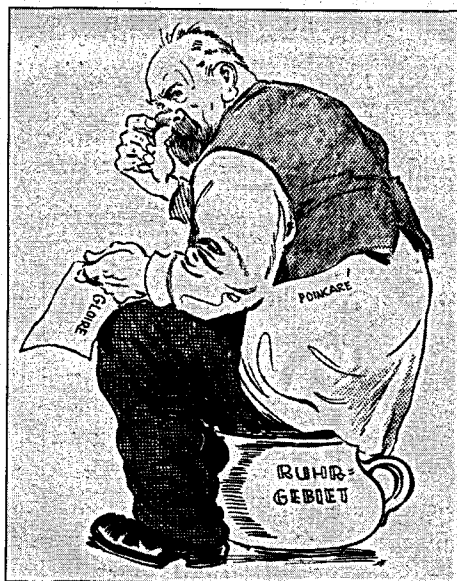
⁵⁷¹ *Pallas nagy lexikona*, 14. köt. Budapest, 1897. 237., *Borsszem Jankó*, 1922. ápr. 2. 1.

⁵⁷² *Dongó*, 1921. szept. 1. 1.

⁵⁷³ *Borsszem Jankó*, 1921. máj. 8. 1.

⁵⁷⁴ *Der Götz von Berlichingen*, 1931. okt. 2. 1.

jóvátétel fizetését az antant amerikai tartozásaival.⁵⁷⁵ A bécsi lapokban csupán egy karikatúrán tűnik fel az osztrák-német alak, amikor az antanthatalmak újra akarják élesztetni azért, hogy fizetni tudjon, míg a magyar humoros sajtótermékek erre nem tértek ki.⁵⁷⁶ A későbbiekben a Nemzetek Szövetsége, a szervezetben való tagság, illetve annak leszerelési konferenciái, béketörekvései kapcsán bukkannak fel az antantországok, amit a következő fejezetekben tárgyalunk.

35. kép
„A Ruhr-vidék megszállása”

⁵⁷⁵ Kikeriki, 1922. ápr. 9. 8., *Die Bombe*, 1921. aug. 1. 1., *Borsszem Jankó*, 1921. márc. 13. 1., *Kikeriki*, 1923. aug. 19. 2., *Kikeriki*, 1921. febr. 20. 8.

⁵⁷⁶ *Die Muskete*, 1920. jún. 7. 5.

„A GENFI NÉPCIRKUSZBÓL”

Az első világháborút követően létrehozott Nemzetek Szövetségének deklarált célja a Párizs környéki békék betartatása, a háborúk elkerülése, a konfliktusok elsimítása diplomáciai eszközökkel és a békeszerződésekbe foglalt kisebbségi jogok végrehajtásának ellenőrzése, a panaszok kivizsgálása.⁵⁷⁷ A szervezet háborút elkerülő erőfeszítéseit nagyszámú karikatúra bírálta, így ezt külön fejezetben tárgyaljuk.⁵⁷⁸ A szervezet háborúk megakadályozására és a béke fenntartására való képességét az élclapok többsége egyre inkább kétségbe vonta, a magyar lapok pedig nem ritkán az egykori háborús ellenségeket (is) tömörítő szervezetként láttatták, mely azonban a magyar kisebbségek védelmére képtelen. Ezzel párhuzamosan megjelenik a magyar torzrajzokon a trianoni határon kívül rekedt magyarok elleni diszkrimináció új hazájukban.

⁵⁷⁷ A karikatúrákon nem tárgyalták, azonban a Nemzetek Szövetsége számos másik célt is kitűzött maga elé a széleskörű nemzetközi együttműködés előmozdítása érdekében több területen, például: prostitúció, leány- és gyermekkereskedelem és a kábítószer elleni küzdelem, méltányos munkakörülmények biztosítása, nemzetközi járványügy megteremtése. Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések, 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései*. Budapest, 1983. 50–51.

⁵⁷⁸ A Nemzetek Szövetsége ülésszakai, a nemzetközi konferenciák alatt a helyszíneken is nagy számban dolgoztak – az újságírókkal együtt – karikaturisták. Különleges az a beszédes karikatúrasorozat, melyet Bánffy Miklós készített Bethlenről és tizenkilenc politikustársáról, illetve önmagáról, miközben részt vett külügyminiszterként a genovai konferencián (1922). Visszaemlékezésében le is jegyezte, hogy Lloyd George észrevette, amint a tárgyalóasztalnál lerajzolja őt. Bánffyt magát üres kézzel látjuk a képen, egy vesztes kis állam politikusaként, aki súlytalan tárgyalópartner, nincs ütőkártya a kezében. Bethlent – és ezáltal a hazai politikai elit egy részét – szintén kritikával illette, megörökítve arisztokratikus tartását és finoman kigúnyolva a régi vágású, úri politizálást. Dávid Gyula: Bánffy Miklós. In: Soóky Andrea – Gilicze Ágnes (szerk.): *Politikusportrék, Bánffy Miklós karikatúrái*. Budapest–Kolozsvár, 2006. 4., 6., Bánffy Miklós: Huszonöt év. In: Soóky Andrea – Gilicze Ágnes (szerk.): *Politikusportrék, Bánffy Miklós karikatúrái*. Budapest–Kolozsvár, 2006. 9. Másik albumot is megemlíthetünk magyar rajzolóok tollából: Dezső Alajos és Kelen Imre együtt dolgozott, közösen adták ki az általuk tervezett étlapokat, melyek a Nemzetek Szövetsége ülésszakjainak a sajtó által rendezett ebédjeihez készültek, s a napi események, az üléseken elhangzott beszédek inspirálták a karikatúrák étlapokat. Derso and Kelen: *Au banquet des nations – The League at Lunch*. Geneva, 1937.

A szervezetről állást foglalo gúnyrajzokon gyakran ugyanazokat a politikusokat ismerhetjük fel, akik az antantországokat megtestesítették, ugyanazokat tekintették a Nemzetek Szövetsége irányítóinak, mint akik az antantot vezették. Munkájáról véleményt mondó karikatúrák akkor jelentek meg – a kisebbségekkel kapcsolatos ügyeken kívül –, amikor Ausztria, Németország, illetve Magyarország a felvételét kérte, vagy a szervezethez hitelért folyamodott, de általánosságban véve is kifejtették a vesztes országok negatív álláspontjukat a Nemzetek Szövetségéről, melyben olyan, elsősorban a győzteseket tömörítő szervezetet láttak, mely túlzó feltételeket szab a csatlakozást vagy a kölcsönfelvételt illetően. A csehszlovák élclapban nem kapott teret a Nemzetek Szövetsége kritikája, de a szervezet munkáját dicsérő rajzok sem, a jugoszláviai vicclapok azonban ugyancsak élesen bírálták azt.

A magyar és a bécsi lapokban többször gúnyolódtak a Nemzetek Szövetsége összetételén, tagjain. A képeken fekete-afrikaiakat vagy indiánokat láthatunk, amint európai ügyekről tanácskoznak.⁵⁷⁹ Minden alkalommal – diplomáciai tárgyalásokhoz nem illő módon – félmeztelenül, mezítláb, európai szemlélőnek szokatlan ékszerekkel és ruhákban, elmaradott fegyverekkel tűntek fel. Az indiánok fejét tollak díszítették, bőrük sötétebb, mint az európaiaké, de mégsem annyira, mint az afrikaiaké, akiket még vastag szájuk és göndör hajuk jellemez. Ily módon való megjelenésük degradálja a Nemzetek Szövetsége szakértelmét, kétségbe vonja kompetenciáját, nevetségessé, komolytalanná teszi megrovásait, szankcióit.⁵⁸⁰ Ugyancsak a Nemzetek Szövetsége negatív megítélést mutatja, amikor Osztrák Michel elborzadva szemléli, hogy mi is az a Nemzetek Szövetsége, ahová a felvételét kérte: a képen John Bull és a fedetlen testű Marianne dorbézolnak, esznek-isznak.⁵⁸¹ Az ellenség nem megfelelő erkölcsének sugallása – mint láthattuk – az első világháború alatt is tipikus élclapokbeli degradálóeszköz volt.

A Nemzetek Szövetsége megfelelő működését gyakran kétségbe vonták, majd „halálát”, a szervezet megszűnését jóslták. A *Borsszem Jankó* már a létrejöttét is kritikával illette, mivel szerinte a Nemzetek Szövetsége a „legbiztosabb alapon”, egy löporos hordón áll, melyre a „bolsevizmus” feliratú deszkát fektették.

⁵⁷⁹ A Nemzetek Szövetségének az Egyesült Államok nem volt tagja. Az alapító tagok kolóniáin nagyszámban éltek fekete amerikaiak.

⁵⁸⁰ *Die Muskete*, 1920. dec. 2. 1., *Kikeriki*, 1920. nov. 28. 8., *Kikeriki*, 1922. nov. 5. 1., *Kikeriki*, 1927. dec. 25. 7., *Kikeriki*, 1928. jan. 1. 8., *Ošišani jež*, 1936. máj. 23. 2.

⁵⁸¹ *Die Muskete*, 1920. szept. 2. 1.

A vékony falemezen Wilson, a Nemzetek Szövetségének megálmodója, Clemenceau és Lloyd George karolnak egymásba.⁵⁸² Bér Dezső rajzának üzenete szerint a győztesek nem alkothatnak úgy tartós szövetséget, hogy a többi országot ebből kihagyják, mert úgy – és a vesztesek reváns vágya miatt – a háború nem elkerülhető, illetve a bolsevizmus terjedésének veszélye is leselkedik Európára, amit a Nemzetek Szövetsége képtelen megállítani. A löpor mint a Nemzetek Szövetsége „alapja” a *Koprive* lapjain is megtalálható: az „*Európai babiloni torony*” legalsó szintjén a „lőporraktár” felirat áll, falai dűledeznek, repedeznek, minden tornyából fegyverek állnak kifelé, falain katonák masíroznak, egyes emeleiteit csak a fegyverek tartják meg, az ablakból benzint öntenek ki. A kép színei a közelgő háborút sejtetik, mivel a piros a domináns, a háttérben gomolygó füstre és tűzre, az égen pedig repülőgépekre lehetünk figyelmesek, John Bull mégis békésen pipázik az egyik legfelső toronyban. Ezzel a momentummal a zágrábi lap Nagy-Britannia – később a müncheni szerződéshez vezető – politikáját is bírálta, mivel a közelgő veszélyről John Bull nem vesz tudomást (36. kép).⁵⁸³

A *Kikeriki* alkotói nem sokkal megalakulása után oly módon ábrázolták a tagjait, mint akik a szervezet sírját ássák meg, de később magyar lapban is megpillanthatjuk a Nemzetek Szövetségének koporsóját.⁵⁸⁴ Máskor a Nemzetek Szövetségét jelképező dűledező palotát akarja John Bull megtartani, de annak egyik oldala már majdnem teljesen kidőlt.⁵⁸⁵ A működés és az egyezmények betartatásának nehézségeit mutatja, hogy Mussolini egyedül – középkori lovagként – ököllel csap le a Nemzetek Szövetsége tagjaira, más alkalommal a gyengeségét sugallja, hogy Ausztriát még Magyarországtól sem tudja megvédeni – Magyar Mihály egy kódarabbal dobja be az üveget Osztrák Michel fejénél. A szervezet elúszik a „beadványok” papírtengerében (37. kép) és teljesen haszontalan azon kép szerint, melyen egy cséplőgéphez hasonlítja a rajzoló a szövetséget, de hiába raknak terményt a gépbe, semmi sem jön ki belőle.⁵⁸⁶

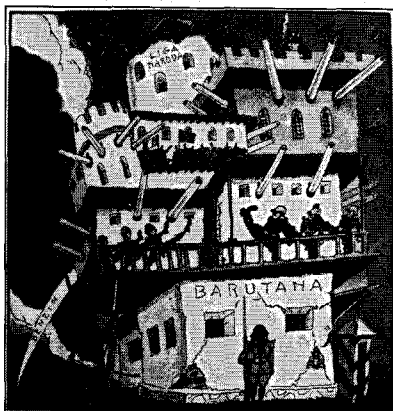
⁵⁸² *Borsszem Jankó*, 1919. máj. 11. 1.

⁵⁸³ *Koprive*, 1938. ápr. 8. 109.

⁵⁸⁴ *Kikeriki*, 1921. okt. 23. 8., *Kacska*, 1938. máj. 14. 1.

⁵⁸⁵ *Ošišani jež*, 1937. febr. 20. 4.

⁵⁸⁶ *Wiener Caricaturen*, 1923. okt. 15. 1., *Kikeriki*, 1921. szept. 25. 8., *Kikeriki*, 1929. febr. 24. 8., *Kacska*, 1938. júl. 14. 1. A Nemzetek Szövetségéhez például kisebbségi ügyekben valóban nagy számú petíció érkezett Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, 2003. 69.

36. kép

37. kép
„A Nemzetek Szövetsége
És még azt merik állítani,
hogy a Nemzetek Szövetsége
értelmetlen és nem dolgozik!”

38. kép
„Röntgenezés Genfben”

A jugoszláv élclap például nem kisebbségi ügyekben, mint Magyarország, hanem – fenyegetettség érzésétől vezérelve – a Nemzetek Szövetségét az abessziniai konfliktus időszakában vádolja tehetetlenséggel: az abesszin kisfiú megpróbál elbújni a Nemzetek Szövetségét megszemélyesítő idős nő szoknyája mögé, de a hölgy helyzete sem megnyugtató, mivel egy fenyőfa alatt áll, amelyen díszek helyett fegyverek és töltények lógnak.⁵⁸⁷

Ausztria, Magyarország és Németország Nemzetek Szövetségébe való felvételekor ismét megjelenik a szervezet nem túl előnyös színben. Poincaré és Beneš röntgenezik Magyar Mihályt, s az eredményt látva a csehszlovák politikus a következőket mondja francia kollégájának: „Csupa rendellenesség ez a magyar páciens, tanár úr. Nem vehetjük föl a népszövetségi szanatóriumba. Tessék csak odanézni, milyen veszedelmes formája van a szívének.” (38. kép)⁵⁸⁸ A röntgenképen a vizsgálóasztalon szomorúan ülő férfi szíve helyett Nagy-Magyarország térképét láthatjuk. A magyarországi revíziós törekvések miatt Beneš – a karikatúra szerint – nem tartja időszerűnek Magyarország felvételét a nemzetközi szervezetbe. Egy Nemzetek Szövetsége-beli bűvészmutatvány keretében Ausztriát egy koporsóban kettévágják, de a szemlélő a képaláírás elolvasása után már kételkedik az attrakció sikerében, lehet, hogy Ausztria életére törnek a nagyhatalmak.⁵⁸⁹ Ám Német Michel több rajz tanúsága szerint igencsak hezitál, hogy belépjen-e a szervezetbe. Amikor Édouard Herriot köszönti a Nemzetek Szövetsége-szoba ajtajában, Michel arra gyanakszik, hogy a lábtörő alatt, amin át kell mennie, csapda lehet. Máskor a német férfinak készített székéből kardok állnak ki felfelé, ha Michel leül, a feje felett a „szankciók” feliratú kard fog lógni, megint máskor Herriot szájkosarat akar ráadni, így meglehetősen vonakodik attól, hogy elfoglalja a helyét a Nemzetek Szövetségében.⁵⁹⁰

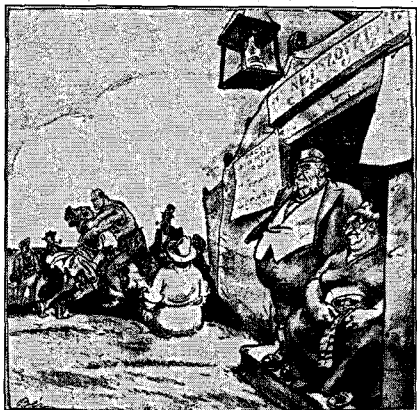
⁵⁸⁷ Ošijani jež, 1936. jan. 4. 8. Az abessziniai háború 1935 októberétől 1936 májusáig tartott. Mussolini célja gyarmatbirodalma kiterjesztése volt. A harcok kezdetekor a Nemzetek Szövetsége agresszornak minősítette Mussolinit, de a kiszabott gazdasági szankciók nemcsak nem voltak teljes körűek, de hatásukat csökkentette, hogy például Németország már nem volt a szervezet tagja. Ormos Mária: Szarajevótól a Csendes-óceánig, 1914–1945. In: Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Budapest, 2003. 374–376.

⁵⁸⁸ Borsszem Jankó, 1922. szept. 17. 1. Magyarországot 1922. szeptember 18-án felvették a Nemzetek Szövetsége tagjai közé. Halmosy: Nemzetközi szerződések, 39. A nemzetközi szervezet hivatalos neve League of Nations (Nemzetek Ligája), franciául Société des Nations (Nemzetek Társasága), németül Völkerbund (Népek Szövetsége), magyarul Nemzetek Szövetsége volt. Ezek az elnevezések mind pontatlanok, hiszen a szervezet valójában nem nemzetek, hanem államok világszervezete-ként működött, azonban a korpuszban gyakran szerepelt „Népszövetség”-ként.

⁵⁸⁹ Der Götz von Berlichingen, 1925. ápr. 10. 8.

⁵⁹⁰ Kikeriki, 1924. okt. 19. 8., Kikeriki, 1925. márc. 22. 1., Kikeriki, 1926. szept. 5. 8.

A karikatúrák tradicionális degradáló eszközei közül mind a cirkuszi jelenet, mind pedig az állatkertré való átalakítás felbukkant a Nemzetek Szövetsége kapcsán. „A genfi népcirkuszból” című karikatúrán a Nemzetek Szövetsége cirkuszi sátra üres, azonban mindenki feszített figyelemmel követi, ahogy Mussolini és a görög – Korfu 1923-as olasz megszállását illusztrálva – birkóznak az udvaron (39. kép).⁵⁹¹

39. kép
„Népszövetség néni.
– Ha ez a két ember itt kint birkózik,
odacsődül az egész publikum
és akkor szépen becsukhatjuk a boltot.”

Ugyancsak nem hízogó a színházhoz való hasonlítás a *Magyarság* gúnyrajzán, mint ahogy a belgrádi lap víziója sem, mely szerint a szövetség tagjai közül a nagyvadak embereket esznek, míg a többi állat – akik szintén a vezető tagországokat jelképezik – kisebbeket (halat, nyulat) fogyasztanak el egy lakomán. Biztonságukra majomarcú örök ügyelnek, s pincérek szolgálják fel az újabb fogásokat.⁵⁹²

A Nemzetek Szövetsége – az antantországokhoz és az Egyesült Államokhoz hasonlóan – megjelenik könyörtelen szervezetként, mely nem segít a vesztes országokon, amivel azok helyzetét súlyosbítja, illetve szándékosan ellehetetleníti a veszteseket. A szervezet sem a pénzben úszó és fuldokló Német vagy Osztrák Michelt, sem pedig a segítségért kiáltó Bethlent nem menti meg, aki egy tutajon áll, s pénztenger veszi körbe.⁵⁹³ A rajzok az Ausztriát és Magyarországot sújtó inflációt vizualizálták, amiért a győzteseket és a Nemzetek Szövetséget okolták. Egy évtizeddel később Osztrák Michelt éppen kimenteni készül a Nemzetek Szövetsége a tengerből, de előtte még megkérdezi a brit, hogy

⁵⁹¹ *Borsszem Jankó*, 1923. szept. 9. 1., *Kikeriki*, 1921. jún. 19. 1.

⁵⁹² *Magyarság*, 1925. szept. 23. 9., *Ošišani jež*, 1936. ápr. 25. 4.

⁵⁹³ *Wiener Caricaturen*, 1923. okt. 1. 1., *Borsszem Jankó*, 1923. szept. 2. 1., *Kikeriki*, 1922. nov. 5. 1.

az aktuális részletet kifizette-e már.⁵⁹⁴ Bírálják a szervezetet amiatt is, hogy tagországai gazdagsága ellenére – a *Der Götz von Berlichingen* rajzolója szerint például az osztrák csontsovány, míg a Nemzetek Szövetsége túlsúlyos – csak túl szigorú feltételek mellett ad kölcsönt.⁵⁹⁵ Máskor azt állapítják meg a Nemzetek Szövetsége orvosai, hogy Ausztria – egy vézna de öszülő halántékkal ábrázolt kisgyermek – jól fejlődik, bár belerokkan a törlesztés feltételeibe, megfelelően használja fel a kapott pénzt. A doktorok táskáján a „hitel” felirat olvasható.⁵⁹⁶ A *Borsszem Jankó*-ban a Nemzetek Szövetsége kölcsönéért való versengést futóversenyhez hasonlították, ahol a döntőben Magyarország is rajthoz állt, de a képen a magyar fut az utolsó helyen. A hiteligeny jóváhagyását követően a kölcsönt hímmestojásként láthatjuk, amit Bethlen ad át Hungáriának, aki aggódik, hogy vajon sokba fog-e kerülni, s rámutat a frissen megszavazott szanálási törvényre.⁵⁹⁷ Hasonlóképpen kritikával illette a túl szigorú pénzügyi szanálási feltételeket a bécsi élclap is: Ausztriát a „Genf” és a „St. Germain” feliratú ágytámlához a „szanálás” bilincssel láncolták, ágytakaróján a „hitelek” olvasható, melyek még nem kellő mértékben, de lassan megérkeznek – pénzeső képében.⁵⁹⁸ A szanálás után Osztrák Michelnek mindkét kezét és lábát amputálták, fején pedig egy éjjeliedény, ruhájáról egykor a Monarchiát jelképező – immár egyfejú – sas maradványai, illetve egy sarló és kalapács lóg utalva az osztrák kommunista párt hatalomátvételi kísérleteire 1918–1919 folyamán. A háttérben a győztes hatalmak figyelik a kisfiú szenvedését, aki fém pótvégtagjai segítségével is mozgásképtelennek bizonyul.⁵⁹⁹ A karikatúra a gazdaságot érintő kérdéseken kívül megerősíti az Ausztria életképtelenségéről vallott kortárs nézeteket.

A háborús győztes hatalmak fölényes magatartását elítélő karikatúrákon kívül a kisebbségi jogok, az ezekhez kapcsolódó panaszok kapcsán találkozhatunk a Nemzetek Szövetségével a torzképeken. A magyar kisebbségi szervezetek, pártok fontos tevékenységi körét képezte beadványok benyújtása a Nemzetek Szövetségéhez – sokszor a magyar külügyminisztérium segítségével – a csehszlovákiai,

⁵⁹⁴ *Der Götz von Berlichingen*, 1932. máj. 27. 10.

⁵⁹⁵ *Der Götz von Berlichingen*, 1931. nov. 27. 8.

⁵⁹⁶ *Der Götz von Berlichingen*, 1925. szept. 4. 1.

⁵⁹⁷ *Borsszem Jankó*, 1924. aug. 3. 1., *Borsszem Jankó*, 1924. ápr. 20. 1.

1924 áprilisában az országgyűlés elfogadta a szanálási törvényt, amit nagymértékű megszorítások követtek (adóemelés, új adónemek bevezetése, állami tisztviselők létszámának csökkentése). Romsics: *Magyarország története*, 157–158.

⁵⁹⁸ *Der Götz von Berlichingen*, 1923. nov. 30. 1.

⁵⁹⁹ *Die Muskete*, 1923. jan. 20. 1. Goldinger – Binder: *Geschichte der Republik Österreich*, 31–40.

jugoszláviai és romániai magyarokat ért sérelmek ügyében. Minimális célként határozták meg, hogy a kisebbségi kérdést napirenden tartsák. Ezek elsősorban az utódállamok hátrányosan megkülönböztető földreformjai, a nyelvhasználat korlátozása (mindenekelőtt a románosító nyelvpolitika kapcsán) és az oktatás területén bekövetkezett hátrányos megkülönböztetés, illetve az anyanyelvi egyházi oktatást ért sérelmek ellen emeltek panaszt.⁶⁰⁰

A forrásadottságokból következően, mivel felvidéki és jugoszláviai magyar lapokat csak nagyon hiányosan találtunk a könyvtárakban, elsősorban a romániai magyar élcslapban (*Füles Bagoly*) napvilágot látott karikatúrákon tudjuk bemutatni, hogyan ábrázolták a határon túli magyarok sérelmeit. A magyarországi lapok közül a *Borsszem Jankó* csupán az optáns perekről tesz említést – Lord Rothermere látogatásával és a határrevízióval összekapcsolva –, ezért a *Magyarság* képeit tudjuk még bevonni az elemzésbe, mely gyakrabban tematizálta a határon túli magyarok panaszait. A vizsgált időszak kezdetén még a *Kikeriki* is közölt néhány torzrajzot a csehországi és dél-tiroli németek helyzetéről, de ez a tematika a későbbiekben már nem kapott teret. Az egyik ilyen alkotáson („*A csehszlovákiai nemzetiségi harcokhoz*”) a cseh oroszlának az Osztrák–Magyar Monarchia címerállata, a kétfejtű sas nyújt kezét a következő szavakkal: „Őszinte részvétem, kolléga úr! Hála Istennek én ezen már átestem, de mindez még Ön előtt áll!” A madár arra utal, hogy a Monarchia vezetői megpróbálták megküzdeni a „nemzetiségi kérdéssel”, s ez – többek között a csehek magatartása miatt – nem volt könnyű feladat. A rajzoló hasonló kisebbségi problémákat, a kormányzást szinte ellehetetlenítő válságokat vizionál Csehszlovákiában, mint amilyenek a dualizmus válságperiódusát jellemezték. Egy másik gúnyrajzon a kétfarkú oroszlán a prágai német színház előadására

⁶⁰⁰ Szarka László: Revízió és kisebbségvédelem. A magyar kisebbségek jogvédelme és a magyar külpolitika az 1920-as években. In: Uő: *Duna-tíji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségpolitikai a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 1998. 162–169. Az egykori Román Királyság területén a földreform szociálpolitikai jellegű intézkedés volt, míg Erdélyben nemzetiségpolitikai. Balogh László: *Románia története*. Budapest, 2001. 66–72. A Nemzetek Szövetsége határozata szerint a csehszlovákiai, jugoszláviai és romániai magyar földbirtokosoknak a kisajátítások után kárpótást kellett fizetni. Zeidler Miklós: Apponyi Albert és a Nemzetek Szövetsége. In: Csapó Csaba – Dobszay Tamás – Zeidler Miklós (szerk.): *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*. Budapest, 2000. 646–649. A kisebbségi magyar politizálás keretéről lásd: Bárdi Nándor: *Ottthon és baza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Jyväskylä – Pécs, 2013. (Az oktatási törvényekről különösen: 254–256.)

ront be, teszi tönkre annak működését, míg máskor a dél-tiroli német hagyja el – jelképesen is – az Alpok hegyvonulatai között álló vendéglőjét.⁶⁰¹

A határon túli magyarokat ért diszkriminációt a következő visszatérő motívumok segítségével ábrázolták a *Magyarság* alkotói: az anyanyelv gyakorlásának korlátozásán kívül – oktatás, sajtócenzúra – elsősorban a fizikai erőszak és az elűldözés, elnyomás különböző megjelenítési módjai a jellemzők. Rendszeresen felbukkanó vizuális elem az, amikor a – néha sérült, amputált – magyart megverik, megta-possák. Lábbal tiporja a magyarokat és jogaikat Beneš,⁶⁰² a kisantant vagy pedig egy „benesista”, egy vérszomjas férfi.⁶⁰³ Ez utóbbi óriási bakancsával a „Kassa”, „Pozsony”, „Eperjes” táblákat semmisíti meg, kezében pedig az orosz agressziót a karikatúrákon a 19. század dereka óta jelképező korbács – Iván, a kozák állandóan megjelenő eszköze – és az ugyancsak a 19. század közepe óta a csehekhez köthető trombita, míg oldalára gránátokat helyezett el.⁶⁰⁴ A csehszlovák külügyminiszter különösen ellenszenvenné vált, amikor egy összekötözött kezű magyar férfi hátán áll, s közben elenged egy fehér galambot és a békéről szónokol. A megkötözve vagy egy oszlophoz kikötözve ábrázolt magyar az olvasót a trianoni békeszerződés aláírása utáni időszak alkotásaira emlékeztethette, mely a revíziós törekvések ábrázolásakor is visszatérő motívum. Az „*Egyenjoguság*” című képen Nicolae Titulescu román külügyminiszter, Beneš és Bogoljub Jevtić jugoszláv miniszterelnök kárörvendően nevetve fegyvert szegeznek az oszlophoz kötözött magyar fejéhez a következő mondatok kíséretében: „Előbb alá kell írnia, hogy szeret és segít bennünket, csak azután oldjuk fel a köteleket – persze csak annyira, hogy alá tudja írni a szerződést.”⁶⁰⁵ A verbális és képi elemek szintén nem csupán a magyar kisebbség tarthatatlan helyzetére utalnak, hanem arra is, hogy a kisantantországok ígéretei

⁶⁰¹ *Kikeriki*, 1920. júl. 11. 3., *Kikeriki*, 1920. dec. 12. 3. *Kikeriki*, 1921. máj. 8. 2.

⁶⁰² Érdemes kitérni arra, hogy Beneš a szlovák karikatúrákon sem feltétlenül pozitív figura. A rajzolókat szerint támogatja a csehszlovákiai németeket és az „ösellenség” magyarokat is a szlovákokkal szemben. Panczová: *Images of the Traitor*, 250.

⁶⁰³ A kép címe („*Furor Benesista*”) a cseh alak agressziójára utal ismét alkalmazva a teuton vadságra utaló „furor” szót.

⁶⁰⁴ *Magyarság*, 1929. szept. 11. 8., *Magyarság*, 1929. dec. 18. 12., *Magyarság*, 1933. okt. 14. 9. A dualizmus korában a csehek politikai – elsősorban nyelvhasználati kapcsolatos követeléseiket – a bécsi karikatúrákon hangos trombitaszó kíséretében hirdették. Ez a császárváros alkotóinak egyik eszköze volt, amivel kigúnyolhatták kívánságaikat és kétségbe vonták azok jogosságát. Tamás: *Nemzetiségek görbe tükrében*, 185.

⁶⁰⁵ *Magyarság*, 1932. jan. 21. 7., *Magyarság*, 1935. ápr. 16. 10. Bogoljub Jevtić (1886–1960) diplomata, I. Sándor meggyilkolása után rövid ideig Jugoszlávia miniszterelnöke (1934. december – 1935. június).

hamisak, csak a nemzetközi közvéleménynek szólnak, mivel csak annyira és annyi időre engednék szabadon a magyar kezeit, amíg aláírja a szerződést, amivel a szomszédos országok nemzetközi szinten bizonyítani tudják, hogy betartják a kisebbségvédelmi egyezményt. Az egyenjogúság nemcsak jogi tekintetben nem valósul meg a kép üzenete szerint, hanem azért sem, mert a politikusok állig felfegyverkezve láthatók, a magyar pedig mozdulni sem tud, és ráadásul fegyvertelen. Ismétlődő elem továbbá, hogy rálőnek a – fegyvertelen – magyarra, vagy kínozzák, elüldözik, s az életére törnek.⁶⁰⁶ A lupényi vérengzés alkalmat adott arra, hogy karikatúrák készüljenek arról, hogy a románok fegyvertelen magyarokat mészárolnak le, csupán azért, mert magyarul beszéltek. „A kisebbségek szabadsága” című kép pedig arról tanúskodik, hogy azok jogait minden területen korlátozzák: Titulescu és Beneš igen szorosra húzzák a kötelet a magyar kezén és lábán a „szólásszabadság” képkockáján, a „szabad vallás” annyit tesz, hogy két fegyveres között állva választhat a magyar felekezetet, a „szabad sajtó”-t összepréseli egy présgéppel a két politikus, végül a „szabad nyelvhasználat” jelentése az, hogy egy oszlophoz kikötött magyart készülnek megverni a külügyminiszterek.⁶⁰⁷ A népszámlálások kapcsán ugyancsak az erőszakra mint családi eszközre kívánja ráirányítani a figyelmet a *Magyarság*. A Felvidéken ismét egy Ivánhoz hasonló figura fenyegeti az összeírandó embereket, Erdélyben a román baltával tör rájuk, a Bánságban pedig – az ív kitöltése közben – fegyvert fognak rájuk, ami véleményt mond a szomszédos államok alacsony civilizációs szintjéről és politikai rendszereik antidemokratikusságáról.⁶⁰⁸ Különösen kegyetlenül bánik a cseh orvos a felvidéki magyarokkal, akik mindegyike – meggyőződése szerint – „gyógyíthatatlan”, így kórházi ágyaik mellett haladva, mindkét kezében fegyverrel lő rájuk, mosolyogva végzi ki őket.⁶⁰⁹

A nyelvhasználatához kapcsolódóan a diszkriminációt és a románosítást az oktatás terén tematizálta a napilap.⁶¹⁰ Mind a felvidéki kisebbségi iskolát, mind

⁶⁰⁶ A román fegyverrel űzi el a magyarokat: *Magyarság*, 1927. dec. 20. 11. A szerb megöli a jugoszláviai magyart: *Magyarság*, 1928. jún. 23. 11.

⁶⁰⁷ *Magyarság*, 1929. aug. 11. 14., *Magyarság*, 1935. jan. 6. 18., *Magyarság*, 1934. szept. 11. 9. A „lupényi vérengzés” 1929. augusztus 6-án történt véres esemény, amikor magyar bányászokra lőttek. Az újságcikkek a bányászok meggyilkolását és a magyarok kisebbségi jogainak be nem tartását rendre összekötötték. Az ügy kapcsán számos írás jelent meg a fővárosi és a vidéki sajtóban, például: *Pesti Napló*, 1929. aug. 8. 5., *Nyírvidek*, 1929. aug. 24. 3.

⁶⁰⁸ *Magyarság*, 1931. jan. 6. 8.

⁶⁰⁹ *Magyarság*, 1928. aug. 25. 9.

⁶¹⁰ Bárdi Nándor: A Magyarországgal szomszédos országok magyarságpolitikája a két világ-háború között. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek*

pedig a magyar iskola épületét lerombolják, ledöntik a csehszlovákok, illetve a románok egy-egy rajzon.⁶¹¹ Láthatjuk máskor az erdélyi magyar tanítókat hosszú sorban állni, akik mind arra várnak, hogy román nyelvből levizsgáztassanak. A kérdezők román fegyveresek, akik ordítanak a szerény tanítókkal. Előttük egy kinyitott lexikon, amiből felteszik a kérdéseket és ellenőrzik a válaszokat – bizonyítva ezzel tudatlanságukat.⁶¹² Leplezetlenül utal a magyarok hivatalukból való elbocsátására, románokkal való helyettesítésükre az a kép, melyen egy magyar gazda olvas, miközben az egyik marhája beszélgetésbe elegyedik vele. A vizuális elemek ártatlannak tűnnek, maga a rajz kevésbé izgalmas, ismertetésre a képaláírás teszi érdemessé:

„– Add nekem majd azt a román nyelvtant, ha kitanultad, édes számadó gazdám!

– ?

– Irredenta-gyanusak a szép cimerező szarvaim. Tartok tőle, hogy az az Anghelescu egyszercsak levéteti rólam a vezérkolompomat és valami regáti marhát állít be a hivatalomba!”⁶¹³

Egyik másik karikatúra pedig azt illusztrálta, hogy a román tanfelügyelő irredentizmusnak bélyegezte, hogy a magyar iskolában a diákok nem vesszőt, hanem pontot használnak a tizedes jelölésére. A tanfelügyelő kezében – a renitens tanulók – verésére is alkalmas vesszőket láthatunk a következő, a romániai magyarok sérelmeit összegző feliratokkal: „névelemzés, iskolaalkobzás, románosítás, nyelvizsga”.⁶¹⁴ A csehszlovák állapotokat sem értékelte jobbnak az újság: Beneš egy létrán állva különböző cégtáblákat szedett le, s helyettük a „demokrata” feliratot festi fel a falra. Az újdonsült demokrácia jegyében pedig egy csehszlovák fegyveres a „magyar kisebbségek” táblán áll, de a „kisebbségi jogok” cégér is már a földön hever: a demokráciához szükségtelen értékeket eltüntették.⁶¹⁵

^{a 20. században}. Budapest, 2008. 82.

⁶¹¹ *Magyarság*, 1936. szept. 25. 10., *Magyarság*, 1934. szept. 26. 10.

⁶¹² *Magyarság*, 1934. aug. 18. 10.

⁶¹³ *Magyarság*, 1934. szept. 23. 16. Constantin I. Angelescu 1933 és 1934 fordulóján öt napig volt Románia miniszterelnöke.

⁶¹⁴ *Magyarság*, 1936. jún. 13. 10.

Névelemzés: a romániai magyarok azon sérelme, mely szerint a románul hangzó tulajdonnevek bir-
tokosait azonnal román nemzetiségűnek nyilvánították. Szarka: Revízió és kisebbségvédelem, 166.

⁶¹⁵ *Magyarság*, 1933. okt. 5. 8.

A budapesti vélekedéseket követően megvizsgáljuk, hogy az érintettek, a kisebbségi helyzetben élő magyarok a problémákra miként reflektáltak. 1926-ben, a romániai választások évében a magyar párt jelöltje egy csiga hátán „igyekszik” a „bevehetetlen vár”, a parlament felé, míg Alexandru Averescu repülőgéppel, az antiszemita egy zsidó arcot formázó kecske hátán, a román nemzeti egy lovon, a paraszt és a szocialista gyalogosan közelít, de mindegyikük gyorsabban és előbb fog odaérni, mint a magyar. A karikatúra utalhat a magyar politika korlátozott lehetőségeire, de kidolgozatlan, nem megfelelő stratégiájára is, bírálhatja a helyi magyar politikai elitet, mivel úgy tűnik, csak sokára fog a csiga beérni az országgyűlésbe, nem biztos, hogy fognak kapni magyar képviselők parlamenti helyeket.⁶¹⁶

1926 áprilisában, a lap húsvéti számában a korábban fölmondott csucsai paktum – és Averescu – feltámadását ünnepelte egy karikatúra bízva a jobb pozíciók megszerzésében. A román miniszterelnök pálmaággal a kezében látható, a „csucsai paktum” felirat pedig egy húsvéti tojásán.⁶¹⁷ A választások után megrajzolták – némileg gúnyolódva – a magyar ellenzék véleményét is, amely nem támogatta a választási szövetséget a román és a magyar párt között: Averescu és a kisebbségi képviselők – németek, magyarok, szerbek és zsidók – megeszik a „kisebbségi jogok” feliratú mézeskalácsszíveket, azaz saját érdekeik ellen munkálkodnak.⁶¹⁸ Később azonban az aradi lap is kritikával illette azt, hogy a csucsai megállapodást, melyben a magyar egyházi iskoláknak nyilvánossági jogot ígértek, a kormányzó román párt nem tartotta be: a békegalambok („paktum” és „iskoláink nyilván. joga”) között az első képkockán még dúl a szerelem, majd egyre távolodnak

⁶¹⁶ *Füles Bagoly*, 1926. febr. 2. 1. A miniszterelnök Alexandru Averescu lett (1926–1927).

Az 1926-os választásokon – a korábban aláírt csucsai paktuméhoz hasonló feltételekkel megszületett megállapodás alapján – tizennégy képviselői és tizenkét szenátori helyet kapott a magyar párt, a kisebbségi jogokat ért sérelmeket azonban nem számolták fel. Bárdi Nándor: A romániai magyar kisebbség a két világháború között. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, 2008. 94. Csucsai paktum: az Országos Magyar Párt és a Román Néppárt között 1923 őszén létrejött választási egyezmény (választási névjegyzék kiegészítéséről, parlamenti helyek elosztásáról), mely azonban annál szorosabb szövetséget takart, és a magyar kisebbségi sérelmek orvoslását (egyházi autonómia visszaállítása, egyházi iskolák nyilvánossági joga, nyelvhasználati jogok, egyesületek kérdése, magyar tisztviselők alkalmazása, az agrárreform sérelmeinek orvoslása) is magában foglalta. Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmós és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban (1923–1924). In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, 2003. 168–177.

⁶¹⁷ *Füles Bagoly*, 1926. ápr. 4. 1.

⁶¹⁸ *Füles Bagoly*, 1926. jún. 6. 1.

egymástól, s a negyediken már igencsak megtépázzák egymást.⁶¹⁹ Bibliai történet, a kiűzetés a Paradicsomból jelenete elevenedik fel egy karikatúrán, melyen Angelescu arkangyal mutatja az Édenkertből kifelé vezető utat, mivel „kisebbségi Ádám és Évácska” már ettek a tudás fájának a gyümölcséből, de az egyeteméből már nem ehetnek („Az érettségi vizsgálatok hiteles története”), a kisebbségi sorsból származó gyerekek arra az oktatási szintre már nem juthatnak be.⁶²⁰

Visszatérő motívum a romániai magyar élclapokban a temető, ahol vagy éppen a koporsókat hantolják el, vagy pedig a sírkertben álló feliratokat olvashatjuk a sírköveken. Ezek a szimbólumok jól érzékeltették a magyar kisebbség „halálhoz közeli”-nek ítélt állapotát. Elhunyt különböző képeken az aradi magyar színjátszás, az Ipari és Népbank, az Egyesült Bank, a Központi Takarékpénztár, az Unio Bank, a *Magyar Ujság*, *A Nap*, a *Reggeli Ujság*, a *Virradat* című lapok, és a római katolikus gimnázium nyilvánossági joga. Nem csupán a kisebbséget, hanem a teljes aradi társadalmamat sújtó problémák is kaphattak sírkövet (köz-ségi villanyvilágítás, lakástörvény, villamos).⁶²¹ A kolozsvári *Gyilkos* című lap is temetést ábrázolt, képén a „magyar önértet”-et kísérik utolsó útjára. Ez a satirikus lap nem helyezte a csucsai paktum megkötését, amit a halál okaként jelölt meg.⁶²² Az ugyancsak kolozsvári *Vágóhíd* pedig magát a halált jelenítette meg, akivel Averescu újabb paktumot akar kötni, miközben a csucsai meg egyezésre utal, mivel a román vezető úgy gondolja, hogy ha „A magyarral sikerült, hátha a »Spanyol«-al is sikerülni fog.”⁶²³

A táblák átfestése, leemelése – a *Magyarság* ábrázolásaihoz hasonlóan – felbukkant *Füles Bagoly*-ban is: levették egy épületről az „Erdélyi Hitelbank” és az „Aradi Első Takarékpénztár” feliratokat, s a falra újat készítenek, melyet a festőnek még nem sikerült befejeznie: „Societate Bancara Romana ...” (40. kép).⁶²⁴

⁶¹⁹ *Füles Bagoly*, 1927. márc. 6. 1.

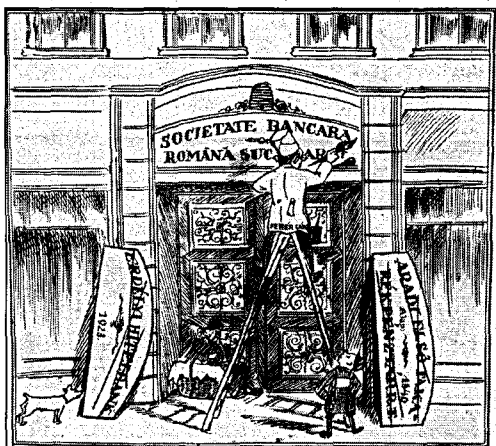
⁶²⁰ *Gyilkos*, 1925. júl. 14. 1. A kép szójátékot is tartalmaz: a román „angel” ’angyal’-t jelent.

⁶²¹ *Füles Bagoly*, 1927. okt. 30. 1., *Füles Bagoly*, 1930. nov. 3. 1., *Füles Bagoly*, 1934. szept. 2. 1.

⁶²² *Gyilkos*, 1925. máj. 12. 1. A kolozsvári lap rosszabbnak ítéli meg az Országos Magyar Párt lehetőségeit, mint a *Füles Bagoly*, s kritikusan Averescuval szemben is: egyik képén például Averescu-Mikulás semmit sem akar adni a kisebbségi pártot megtestesítő fiúnak, másikon pedig a kisebbségi fiú karácsonyi ajándékait „elvitte az ördög”. *Gyilkos*, 1926. dec. 5. 1., *Gyilkos*, 1926. dec. 25. 1. A *Füles Bagoly* sem látta pozitívan a magyarság helyzetét: a kisebbségi törvényt hiába várják a romániai magyarok, mivel – karácsonyi ajándék helyett – a Jézuska felengedte azt a levegőbe, mint egy léggömböt. *Füles Bagoly*, 1930. dec. 25. 1.

⁶²³ *Vágóhíd*, 1927. jan. 16. 1. Kaszásként a rajzoló a spanyolnáthát személyesítette meg.

⁶²⁴ *Füles Bagoly*, 1929. dec. 7. 1.

40. kép
„Vezércímfestő:
– Zaj zalach leben,
több címtáblát
nem pingálok!...”

Hasonlóképpen az evés – mint a szerzés szimbóluma – szintén visszatérő elem: a „Societate Bancara” megszemélyesítője az „Erdélyi Hitelbank”-gombócot emeli a szájához, melyet igen száraznak ítélt, s fél, hogy a torkán fog akadni, de a tányérján még elfogyasztásra vár a „csavargár”, az „oxigén” a „konfekció” és a „részyénytőke”.⁶²⁵ Mint láttuk, a korszak gyakori jelképe a fa lombjának megcsonkítása, vagy törzsének, gyökereinek a ki- és levágása, ami az aradi lapban is megtalálható. A „Magyar Párt”-fát ellenségei, a szocialisták, a cionisták, a kommunisták és a renegátok közösen akarják kivágni.⁶²⁶

Megállapíthatjuk, hogy a *Magyarság* a romániai lapoknál bátrabban bírálhatta a romániai és a csehszlovákiai kormányokat a magyarság helyzete miatt. A karikatúrák elsősorban az agresszióra irányultak, az erőszakos „elnyomásra” hívták fel a hazai olvasóközönség figyelmét, ami ellen a tehetetlenként megrajzolt Nemzetek Szövetsége nem sokat tudott tenni. A romániai magyar lapok – a cenzúra következtében – visszafogottabb szimbólumokon keresztül tematizálták az őket ért diszkriminációt. A kisebbségi jogokat ért sérelmeken túl milyen képet festettek a magyarországi karikatúrák a szomszédos országokról és (formálódó) politikai szövetségükről? Vajon a kisantantországok humoros sajtótermékeiben hogyan láttatták a magyarságot? A következőkben e kérdésekre keressük a választ.

⁶²⁵ Füles Bagoly, 1929. dec. 22. 8.

⁶²⁶ Füles Bagoly, 1931. jún. 10. 1.

„EZEK A NYOMORÉKOK MÉG A WILSON-FÉLE HÁZASSÁGODBÓL SZÜLETTEK!”

A KISANTANT MAGYAR SZEMMEL

Magyarország fenyegetve érezte magát a kisantantországoktól és azok gyors ütemű fegyverkezésétől, de ugyanez elmondható a szomszédos államokról is: ezek is veszélyként tekintettek – a már említett Habsburg-restauráción kívül – arra, hogy Magyarország egyre inkább a revízió megvalósítását tűzte ki céljául, s olasz támogatással fegyverek beszerzésére is kísérletet tett (szentgotthárdi fegyverszállítási botrány). A magyarellen es kisantant lejárására azonban nem került sor a bécsi lapokban. A kisantantországok magyarországi ábrázolását az jellemezte, hogy a nemzeteket megtestesítő alakok ugyanúgy kaptak teret a képeken, mint a 19. századi karikatúrákon a nem magyar nemzetiségi csoportok. Ráadásul a románokat még az elemzett időszakban is oláhokként említik a képaláírásokban, ami ellen ők már a 19. század utolsó évtizedeiben kifogást emeltek, mivel gúnynévként tekintettek erre a megnevezésre. Öltözetüket is a korábbi évszázadé jellemezte, ami már az akkori rajzokon is idejétműltnek tekinthető, de ez propagálta a magyarok felsőbbrendűségét, azt, hogy a fejlődés magasabb fokán állnak, ennek tudatát erősítette. A románokat kucsmájuk, a szerbeket sipkájuk különíti el a többi csoporttól, a cseh(-szlovák)ok viszont ritkán kaptak teret, őket általában Beneš személyesítette meg, így róluk nem erősítették meg a gúnyos-humoros alkotások a régebbi sztereotípiákat (természetesen a dualizmus korában a cseheket és a szlovákokat másféleképpen ábrázolták, ami ugyancsak nehézséget okozhatott a megjelenítési módjukban). A délszláv népekről a 19. századihoz hasonlóan az agresszivitás jut a szemlélő eszébe, kézfegyverekkel láthatók és vérszomjas tekintettel, sokszor kiabálás, veszekedés közben, s például a választások időszakában is úgy viselkednek – karddal a szájában tumbol az egyik, miközben két társa üvöltözik –, ami a kulturált, európai viszonyok között elfogadhatatlan.⁶²⁷ A 19. században kevésbé

⁶²⁷ Jugoszláv agresszivitására példa: *Magyarság*, 1927. szept. 14. 8.

gyakori, de a Horthy-korszak karikatúráin lopással, gazdasági bűncselekményekkel, sikkasztással is vádolják a kisantantországokat – elsősorban Romániát.⁶²⁸ A propaganda ezzel az eszközzel szintén igyekezett lejáratni a szomszédos országokat, egyrészt azért, mert Magyarország saját gazdasági teljesítményét kívánta hangsúlyozni, másrészt Budapest szintén diplomáciai bonyodalmakba keveredett a – kisantant által is hangoztatott – pénzügyi-politikai (például: frankhamisítás) botrányok következtében, így ezeket szükségesnek érezték ellensúlyozni, s amint lehetőséget láttak rá, az ellenséget szintén korrupt(abb)-ként tüntették fel. A karikatúrákon mind Magyarország, mind pedig a szomszédos államok degradáló eszközként használták, hogy a „másik”-at korruptként jellemezték, így a rivális nemzet erkölcsileg megsemmisíthetővé vált.

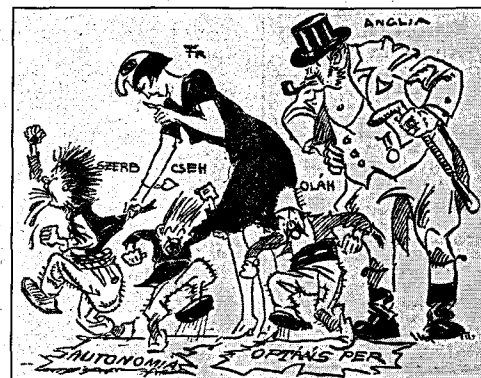
A kisantant megjelenítésekor visszatérő motívum, hogy kezelhetetlen, rossz gyermekek, akiket az antantországok, a szülők – a mama Marianne és a papa John Bull – nem jól neveltek, illerve nem tudnak megnevelni.⁶²⁹ Kisgyermekként való gyakori ábrázolásmódjuk nem csupán azért történhetett, mert a névhasználatból adta magát, hogy az antantországok a szülők és a kisantantországok a gyermekek, hanem azért, mert ez a karikatúrákon hosszú tradíciókkal rendelkező vizuális lealacsonyító eszköz. A 19. század második felének torzrajzain általában a balkáni országokat – alacsonyabb fejlettségi szintjük és vélt műveletlenségük következtében – rendszeresen ábrázolták a gyermekmetaforán keresztül, amivel éretlenségüket, önállótlanágukat és alsóbbrendűségüket szimbolizálták mind emberként, mind pedig (formálódó) államként. Ez az ábrázolásmód a 20. században hirdethette a magyar felsőbbrendűséget, kultúrfölényt, így nemcsak a karikatúra hagyományba illeszkedett, hanem a kormánypropaganda céljaival is összeegyeztethető volt. A neveletlen kisgyerekek törnek-zúznak, s komoly anyagi károkat okoznak az „európai gyermekszobában”,⁶³⁰ de egymással is veszekszenek, verekednek, ami ugyancsak állandó fejtörést okoz a szülőknek: sem az antant, sem pedig a kisantantországok viszonya nem konfliktusmentes. A brit apa többször vádolja a francia anyát, hogy ő és a nevelési módszerei, rossz tulajdonságai az oka annak, hogy nem jók a gyermekeik: „Hallod-e anyuk, ezek a kölykök a te természetedet örökölték, hogy örökösen baj van velük!” (41. kép).⁶³¹

⁶²⁸ Románia a kisebbségi jogokat is elsikkasztotta: *Magyarság*, 1938. jan. 19. 8., a szerb ruhát lopott a vonaton: *Magyarság*, 1927. szept. 29. 11.

⁶²⁹ Hógolyóval dobálják meg a Nemzetek Szövetsége-Mikulást: *Mátyás Diák*, 1920. dec. 5. 1.

⁶³⁰ *Magyarság*, 1933. jan. 10. 11., *Magyarság*, 1928. jún. 3. 16.

⁶³¹ *Magyarság*, 1928. jún. 3. 16.

41. kép

„A külpolitikai gyerekszobából”

A *Magyarság* karikatúráján John Bull és Marianne bebeszélgetnek, a francia nő a kezében ostort fog, amivel fegyelmezni próbálja a gyerekeket, a kisantantországok puskával rontanak rá a „mostohagyerekekre”, Ausztriára és Magyarországra, akik békésen, jól nevelten állnak, miközben Marianne dühösen kiabál velük: „ezek a haszontalan mostohák nem engedték magukat megverni!”⁶³² A kisantant-gyermekek több képen rángatják szüleik ruháját, nyaggatják őket valamilyen okból, ami a szülőknek – a nemzetközi politikai porondon – kellemetlenségeket okoz.⁶³³ Marianne szerint ennek az a magyarázata, hogy nagyon „anyásak” a fiúk, mivel ő maga dajkálta őket, s nem tudnak tőle leválni.⁶³⁴ Amikor a gyerekek mérgesek, játékaikat – fegyvereket, kézigránátot – szüleikhez vágják, a magyar alkotók szerint hálátlanok, pedig sok mindent – például magyar területeket – kaptak felmenőiktől. Dühkitöréseik általában külpolitikai kontextusban bukkantak fel, például a Jugoszlávia számára fenyegető francia–olasz közeledésre a szerb kisgyermek nagyon idegesen reagált.⁶³⁵

Az átalakuló európai kapcsolatokra, ha nem mérgesen, akkor ijedten válaszoltak a kisantant-gyermekek és rögtön szaladtak szüleikhez, keresték azok oltalmát

⁶³² *Magyarság*, 1933. febr. 25. 7.

⁶³³ *Magyarság*, 1925. okt. 4. 14., *Magyarság*, 1928. jún. 12. 10.

⁶³⁴ *Magyarság*, 1933. márc. 31. 8., *Magyarság*, 1933. máj. 25. 13.

⁶³⁵ *Magyarság*, 1934. nov. 22. 10. A francia–olasz tárgyalások még 1934 elején kezdődtek, ahol Párizs célja egyértelműen az volt, hogy Rómát bekapcsolja egy németellenes tömbbe. A tárgyalásokat megakasztotta a marseille-i merénylet, 1935 januárjában mégis eredményre vezettek, s a két ország több szerződést is aláírt. Közép-Európára a dunai paktum vonatkozott, mely szerint Ausztria szomszédainak az ország függetlenségét kell biztosítaniuk és nem avatkozhatnak be egymás belügyeibe. Ádám: *A kisantant*, 179.

– például az olasz–német és a magyar–olasz tárgyalások időszakában.⁶³⁶ Nemcsak a kisantant képviselői, de az apát megszemélyesítő Briand is eltörpül az árnyékként látható Paul von Hindenburg és Mussolini méretei mellett, akik a kép felső részében foglalnak helyet, tartásuk egyenes, erőt sugároznak, míg a menekülő kisantant és Briand a karikatúra alsó harmadában nem leendő győztesként, hanem gyávaként tűnnek fel. A két ország közeledésétől az apa is fél, nemcsak a gyerekek, akiket a francia politikus azzal próbál megnyugtatni, hogy jól bezárta az ajtót, az árnyak nem juthatnak be hozzájuk, ami azonban szövetezésüket nem zárja ki.⁶³⁷ Apponyi Albert berlini látogatása alkalmából hasonló képet publikáltak a *Magyarság*-ban: a kisantantországok a kép alsó részében állnak, s az ablakon keresztül kukucskálnak be a szobába, ahol Hindenburggal kezecskéz Apponyi, de mindketten nagy árnyékként láthatók, míg a kisantantországok jóval kisebb figurákként.⁶³⁸ Mussolini is megjelenik kétszer a szomszédos országokat elriasztó árnyként: egyszer, amikor Gömbössel és Dolfuisszal találkozik, s Beneš retteg a hozzá képest óriási sötét alakokról, máskor pedig a Duce körvonalai jelennek meg Budapesten a Gellért-hegyen karját a magasba lendítve („*Amit Mussolini magyarbarátsága jelent*”), amitől a szerb, a román és a csehszlovák félve elfut.⁶³⁹

Többször megrajzolt elem a házasság és a szerelem: valamely kisantant- és antantország kapcsolata megromlik, szerelmük elmúlik.⁶⁴⁰ A nász gyakori szereplője a francia Marianne, egyrészt, mert az antantot megszemélyesítő figurák közül csak ő a női alak, másrészt, mert közismertek voltak az első világháború időszakáig visszanyúló cseh–francia és román–francia kapcsolatok, illetve a jugoszláv–francia közeledési törekvések az 1920-as években. Marianne – miután a francia–olasz barátkozás jegyében Mussolinitól egy szál rózsát kapott – Beneš-t a következő megalázó szavakkal bocsájtja útnak: „Nyavalyás!

Szinte már a kisantant létrejöttét jelentő szerződések megkötésekor szülei ellen fordulnak, fegyverekkel verik, dobálják őket: *Kikeriki*, 1921. nov. 6. 2. Születése pillanatában a kisantant-bébiről azt állítja a *Die Muskete*, hogy teljesen úgy néz ki, mint az „apukák”, az antantországok (1920. szept. 16. 1.).⁶³⁶ Marianne a román kisgyereket oltalmazza: *Borsszem Jankó*, 1920. aug. 29. 1.

⁶³⁷ *Magyarság*, 1927. febr. 6. 14.

⁶³⁸ *Magyarság*, 1928. nov. 28. 10. Apponyi 1928. november végén tette tiszteletét Berlinben (a *Pesti Napló* például a tiszteletére rendezett estélyről számolt be: 1928. nov. 27. 3.).

⁶³⁹ *Magyarság*, 1934. márc. 9. 8., *Magyarság*, 1934. nov. 10. 10.

⁶⁴⁰ A legkorábbi házasság-jelenetben Briand a férj, a kisantant a feleség, s „*A papucsférj*” minden tekintetben teljesíti felesége utasításait. A képen Briand tartja a „magyar kérdés” feliratú fonalat, amit felesége gombolyít fel. *Mátyás Diák*, 1921. nov. 20. 1.

Csak a szád járattad és a zsebemben kotorásztál!”⁶⁴¹ A karikatúra azt vetíti előre, hogy átalakulhat Franciaország és a kisantant kapcsolata Párizs és Róma egymásra találása esetében. A kisantant- és az antantállamok viszonyának rosszra fordulása, az őket degradáló jelenetek célja nem csupán a volt háborús ellenség lejáratása, hanem igyekeztek az a látszatot kelteni, hogy azok gyengülnek, ami a magyar olvasóban optimista reményeket kelthetett – elsősorban a revízió tekintetében. Franciaország eredménytelen bábáskodását „bizonyítja”, amikor Marianne-t gavallérjai elhagyják másik, szebb, fiatalabb hölgyek társaságáért: a cseh a Szovjetunió felé fordul, a román a német lánnyal flörtöl, a jugoszláv pedig Itáliával kerül közelebbi kapcsolatba.⁶⁴²

John Bull és Marianne kihűlő félben lévő házasságának ugyancsak tanúi lehetünk, elsősorban akkor, amikor valamelyik fél másik külpolitikai partner felé is nyitni kívánt. Amikor például a brit Róma felé veszi útját, a megilletődött gyerekek mellett síró Marianne-nal a következő párbeszédet folytatja (42. kép):

„Marianne mama: És ha elválnék? Mi lesz a gyerekeinkkel?

John Bull papa: Pardon! Ezek a nyomorékok még a Wilson-féle házasságodból születtek!...”⁶⁴³

A képi elemek megerősítik a szöveg „nyomorékok” jelzőjét: a kisfiúk X- és O-lábúak, véznák, Beneš nadrágja – mint szinte mindig – foltozott.⁶⁴⁴ Ezen a képen

⁶⁴¹ Elsőként a francia–csehszlovák barátsági szerződés született meg (1924. január), amivel egyidőben titkos katonai megegyezést is kötöttek a felek a német–francia és a német–csehszlovák határ biztosítása céljából, majd a francia–román (1926) és végül a francia–jugoszláv (1927). Ez utóbbi kettő a közös konzultációt tartalmazta. Ádám: *A kisantant*, 106–108. *Magyarság*, 1934. márc. 15. 14.

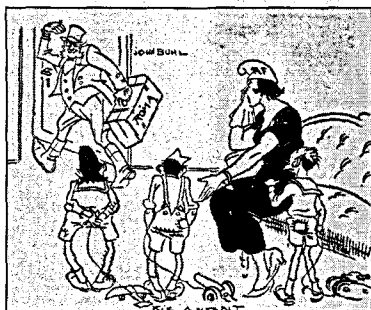
⁶⁴² *Magyarság*, 1937. ápr. 11. 14. 1937. március 25-én írták alá a jugoszláv–olasz egyezményt a határok kölcsönös elismeréséről, ami kényes helyzetet okozott Budapesten, ahol Rómától a magyar területi revíziós igények kielégítését várták. Ádám: *A kisantant*, 209. Csehszlovákia – már a karikatúra születése előtt – a francia orientáció mellett a Szovjetunió felé is közeledett (csehszlovák–szovjet segítségnyújtási szerződés: 1935. máj. 16.), felismerve azt a veszélyt, amit Hitler hatalomra jutása és ambíciói jelentettek az ország integritására nézve. Bencsik Péter: *Csehszlovákia története*. Budapest, 2016. 19., 129–130.

⁶⁴³ *Magyarság*, 1933. márc. 19. 15.

⁶⁴⁴ A foltozott ruha megrajzolása – mint ahogy azt az első világháborús torzképeken is láthatuk – utalhat az adott ország szerény anyagi helyzetére, de általában véve is egy vizuális lekicsinyítő módszer, ha csupán sugallják a szegénységet. A két világháború között a nem magyar lapokban is felbukkant ez az eszköz: a *Koprive* az albánokat és uralkodójukat, Zogut ábrázolta ily módon (például: 1928. máj. 12. 400.). Összességében is igen lealacsonyító, civilizálatlanságukat hangsúlyozó

játékaik is megjelentek: a szerb kezében egy ágyú, a csehében tank, míg a románban egy repülőgép – utalva fokozódó fegyverkezésükre.

Állat képében is feltűntek a kisantantállamok – ugyancsak nem túl hízelgő formában. Láthatók az antantországok vagy azok valamelyik vezető politikusának kiskutyáiként, ami jelentőségüket, szerepüket kicsinyíti le, vagy kutya képében üldözik a magyarokat, máskor pedig megugatják a szelíd magyar ebet.⁶⁴⁵ A szomszédos országokat jelképezik vicsorgó véredek is, melyek akár halálos végkimenettelű támadásra lehetnek képesek. 1919–1920-ban többször bukkantak fel felfújott varangyként, ami utalt túlzottnak ítélt területi gyarapodásukra, de az alkotók arra is figyelmeztetnek, hogy ha még tovább folytatják ez irányú politikájukat, a béka ki fog pukkadni, addig megszerzett területeiket is elveszíthetik (43. kép).⁶⁴⁶

42. kép

„Érzékeny bucsú”

43. kép

„Esopus bácsi legújabb meséje:

– Hányszor mondtam már ennek a buta békának, hogy ne fujja magát annyira, ugyse lesz ökor belőle, legföljebb meg fog pukkadni! – Amihez pedig csak alig egy-két szusz kell még!”

képet közvetített a *Koprive* az albánokról az 1920-as, 1930-as években, például: 1926. dec. 11. 800., 1927. márc. 12. 161.

⁶⁴⁵ *Magyarság*, 1934. szept. 30. 19. Bethlent ebek veszik üldözőbe: *Magyarság*, 1926. jún. 3. 10., Bethlent követik: *Magyarság*, 1930. ápr. 11. 8., *Magyar Herkó Páter*, 1919. 2–3. sz. 1., román és cseh kutyák ugatják meg Apponyi Albertet a Nemzetek Szövetsége bejáratánál: *Mátyás Diák*, 1921. okt. 9. 1.

⁶⁴⁶ *Mátyás Diák*, 1920. szept. 12. 1., *Magyar Herkó Páter*, 1919. 6. sz. 1.

A *Mátyás Diák*ban Jeney Jenő karikatúráján („A kis antánt”), amikor Magyar Mihály megpillantja a három emberfejű – román, szerb, cseh –, egy testű varangyot, csak legyint: „Láttam én már ennél nagyobb komédiát is!”⁶⁴⁷ Úgy tűnik, mintha a karikaturista lebecsülte volna formálódó szövetségük erejét, azt propagálta, hogy nem lesznek hosszú életűek a szomszédos államok között kötött magyarellenessé szerződés, hogy a határok hosszú távon nem a trianoniak maradnak. A *Kikeriki* szójátékon alapuló humoros rajzának is hasonló az üzenete: a vicclap címadó figurája figyelmezteti Karl Rennert, hogy ne azután a kacsá után fusson, amely még kicsi, mert nem fog tőle jóllakni – nem érdemes jó kapcsolatokra törekedni a kisantantállamokkal, az nem kecsegtet túl nagy haszonnal. A kisantant német elnevezése („kleine Entente”) és a kacsá szó („Ente”) hasonlóságára épül a rajz poénja, aminek az antant kapcsán van első világháborús tradíciója, többször azonban nem bukkant fel ez az ábrázolási mód.⁶⁴⁸ Később – az ugyancsak tradicionális – cirkuszhoz való hasonlítással a *Magyarság* is gúnyt űz a szomszédos országok szövetségéből: Austen Chamberlain cirkuszigazgató nézi végig, ahogy a porondon fellépő Beneš, Titulescut és „N.”-t egy számár ledobja a hátáról. A brit külügyminiszter a mutatványosok vezetőjeként felelős azért, ami az európai politikai színpadon történik, mégis csupán szemlélője és nem irányítója az eseményeknek.⁶⁴⁹

Míg a dualizmus korában a magyar élclapok Magyarországot minden oldalról ostromolt erődként mutatták be, amire a legnagyobb fenyegetést a nem magyar nemzetiségi mozgalmak agitációja jelentette, a Monarchia szétesése után megváltozott az ábrázolási mód. Bár találhatunk erre emlékeztető scénáriókat (például: Magyarországra minden irányból vicsorgó kutyák támadnak), de nem ez a meghatározó. A kezdeti fájdalomra, gyászra, területvesztésekre fókuszáló periódust követően a defenzív nézőpontot offenzívra cserélték a rajzoló: a kisantantot megalázni, lejáratni igyekeztek a magyarságot ért igazságtalanságok, jogtalanságok hangsúlyozása mellett.

⁶⁴⁷ *Mátyás Diák*, 1920. nov. 28. 5.

⁶⁴⁸ *Kikeriki*, 1920. szept. 12. 3.

⁶⁴⁹ A szerb figura mellett az „N.” Momčilo Ninčićet takarhatja, aki 1926–1927 folyamán a Nemzetek Szövetségében vezető tisztséget töltött be, előtte (s később, 1941 és 1943 között) pedig Jugoszlávia külügyminisztere. *Magyarság*, 1928. jún. 26. 10.

MAGYAROK ÉS A MAGYAR POLITIKAI ELIT A SZOMSZÉDOK SZEM- ÜVEGÉN KERESZTÜL

Az első világháborút követően Magyarország – nyugati határát kivéve – győztes országok gyűrűjébe került, melyekkel szemben területi igényeket fogalmazott meg. A dualizmus kori tradíciókon kívül természetesen ez a tény – az új, független államok határainak védelmi szükséglete – is arra sarkallta a karikaturistákat, hogy a magyarokat, a politikai elitet és törekvéseit ellenség(es)ként tüntessék fel. A két világháború közötti magyar politikai vezetőkről kialakított és propagált képhez hasonlóan a magyarságról, a magyar „átlagemberről” sem festettek barátságos képet a bécsi, prágai és jugoszláv vicclapok. A jellemzők jelentős része más kontextusban, ahhoz a toposzhoz kapcsolva, hogy a magyarok elnyomták a Magyar Királyság területén élő nem magyar nemzetiségi csoportokat, felbukkantak már a dualizmus kori karikatúrákon is. A zágrábi *Koprive* alkotói inkább a mindenkori magyar miniszterelnököket ábrázolták rajzaikon, míg a prágai *Humoristické listy* a magyar „átlagember”-t igyekezett nem túl vonzó módon feltüntetni, a bécsiek mindkét csoportot célba vették. A nem éppen pozitív országgép természetesen akkor is érzékelhető a külföldi karikatúrákon, amikor a kormányzó vagy a kormányfők egyike látható rajtuk, s nem magyar „átlagemberek”.

A bécsi élclapokban már a 20. század elején is feltűnt a magyarok mellett a sertés, a sertéskolbász – elsősorban a Szerbiával folytatott vámháborúk következtében. A *Kikeriki*-ben a két világháború között a magyar látható sertés-tenyésztőként, aki azt állítja, hogy a magyar disznó még a vízben is megél, így sokkal jobb, mint a lengyel vagy a szerb. Ezt demonstrálandó a képen az állatnak nem lábai, hanem uszonyai vannak.⁶⁵⁰ Ez a kép mégis inkább agrárszektorbeli versenyre utal, mint a magyarok általános jellemzőire – kivéve talán azt, hogy a magyar gazda erős túlzásokra hajlamos. A háziállat azonban még másik

⁶⁵⁰ Például: *Figaro*, 1905. júl. 1., *Kikeriki*, 1929. jan. 27. 7. „Disznóháború”-ként híresült el az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia között kialakult vámháború, mely nem a várt eredményt hozta Ausztria–Magyarország számára, mivel nem sikerült ellehetetleníteni a szerb sertéskereskedőket, sőt Szerbia – új piacokat felkutatva – függetlenedett e tekintetben a Monarchiától. A 20. század elején éveken át tartó vámvitákat több, gyorsabban lezajló vámháború előzte meg. Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. 2. köt. Budapest, 1934. 177–178.

újságokban, további karikatúrákon is szerepel a magyarokkal együtt: a *Koprive*-ben a magyar határőr egyenesen disznófejű, mitológiai lényekhez hasonlóan félig ember, félig állat. A *Humoristické listy*-ben egy „magyar megalománia” feliratú óriási malacot próbál megülni a harcias, vérszomjas, szablyával hadonászó, igen túlsúlyos magyar férfi.⁶⁵¹ Az agresszivitás és az erőszakra való hajlam a prágai lap képein különböző jelenetekben többször megismétlődik a magyarok jellemzőjeként: kétszer is megpillanthatók Janus-arcúként, s a képek üzenete azonos. A korábban a magyar pálmaágot tart a kezében, amikor az antanthatalmak jegyzékét kapja meg és mosolyog, a másik irányba pedig fegyvert fog a szlovákra, rákiabál és még egy tört is tart a kezében. A későbbin a szobor egyik fele diplomatákra mosolyog, míg másik fele tört ragadva ordít az egykori magyarországi nemzetiségi csoportok képviselőivel.⁶⁵² Kifejezetten erőszakosnak, militaristának ábrázolta a magyarokat azon az ironikus képen („*Magyar békeszeretet*”), melyen a magyar figura a csehvel békésen beszélget a Magyarországot szimbolizáló ház előtt, majd hirtelen katonák törnek rá a csehre. Bár ezen az alkotáson János nem a cseheket akarta megtámadni, de elrejtett katonái mégis előtörtek a házból, s ő emiatt durván káromkodik. A verbális agresszió tovább erősíti a kép üzenetét, s még ellenszenvesebbé teszi a magyart annak ellenére, hogy ekkor éppen nem a csehekkel akart konfliktust szítani, de a jelenet implikálja, hogy a csehszlovák–magyar (fegyveres) összeütközés is bármikor megtörténhet.⁶⁵³ Ismét – mint az első világháborúban – a magyar

⁶⁵¹ *Koprive*, 1934. nov. 9. 568., *Humoristické listy*, 1919. febr. 7. 53. E helyen érdemes lehet emlékeztetni az olvasót a Habsburg-restaurációról szóló fejezetben bemutatott karikatúrára a sertéskolbászal ékesített Hungáriáról (123. old.).

⁶⁵² *Humoristické listy*, 1919. jan. 10. 3., *Humoristické listy*, 1923. máj. 11. 247. Ez utóbbi rajz vélhetően Magyarország Nemzetek Szövetségéhez intézett hitelkérelmén (1923 áprilisa) gúnyolódik.

⁶⁵³ *Humoristické listy*, 1928. jan. 27. 74. A karikatúra nem véletlenül ekkor látott napvilágot, mivel ekkor derült fény a szentgotthárdi fegyverszállítási botrányra. Az osztrák határőrök által Szentgotthárdnál megállított vonatnak gépkatrészeket kellett volna szállítania, azonban gépfegyveralkatrészekkel pakolták meg (a titkos terv az „Anders-akció” fedőnevet viselte, melyről Bethlen és Mussolini 1927 februárjában egyeztettek). A megjelölt úti cél Varsó volt, de a nyugat-európai közvélemény és politikai elit nem csupán a hamisan megadott célállomásban kételkedett, de a magyar kormány magyarázkodó, felelősséget elhárító nyilatkozatát is „mosolyogva fogadták”. Február elején Jugoszlávia, Románia és Csehszlovákia jegyzékét nyújtott be a Nemzetek Szövetségéhez annak érdekében, hogy az ügyet alaposan kivizsgálják. Az esetet a Nemzetek Szövetsége 1928. március 5-én tárgyalta, döntése alapján április 13-án Magyarországra indult két fegyverszakértő a Nemzetek Szövetsége küldöttei közül, akik elkészítették jelentésüket, melyet júniusban a Nemzetek Szövetsége elfogadott, a botrány lekerült a napirendről. Császár Ildikó: *A szentgotthárdi fegyverszállítási botrány sajtóvisszhangja*. <http://www.vasiszemle.hu/2014/06/csaszar.htm>, utolsó letöltés: 2016. október 25. Zsiga Tibor: *A szentgotthárdi fegyverbotrány*. Szombathely,

lép fel támadólag, tetteiért, azok következményeiért ennek tudatában vállalnia kell a felelősségét. Láthatók még a magyarok mérgesen morgó kutyaként, amik állandóan verekednek, ezért a csehszlovák férfi inkább visszaküldi őket Ázsiába.⁶⁵⁴ Európa újjáépítését a magyar úgy hajtja végre az első világháború után, hogy embereket akaszt fel, s a kötélén egy szlovák és egy szerb férfi lóg, ami a nemzetiségi elleni bosszút sugallja (vagy múltbeli tetteire emlékeztet), míg máskor rombol, házakat dobál meg téglával, ablakokat tör be és az alkoholt sem veti meg.⁶⁵⁵ Megjelenik még a háború okozójaként, ami jogossá teszi a vele szemben alkalmazott szankciókat, büntetéseket és a területvesztést:⁶⁵⁶ egy képsoron a magyar és az osztrák férfi elcsábítja a „Háború”-t megszemélyesítő hölgyet és megpróbálják becsalogatni a „Hotel Balkán”-ba, de végül továbbállnak, elhaladnak a „Hotel Európa” előtt; az osztrák–magyarok lángba borították a Balkánt és egész Európát. Ezt követően mulatoznak, pezsgőznek a növel, dúlnak a harcok az „öreg kontinensen”, de a „háború” végül alaposan fejbe rúgja a magyar férfit, az osztrák pedig riadtan néz – látva a szobába betörő antantkatonákat. „Úgy dorbézoltak [az osztrák–magyarok], hogy nem törődtek azzal, mibe fog kerülni. De aztán jött az erkölcsrendészet [antantkatonák] ... és elvitte őket oda, ahova már régóta valók.” A harcokat követően a magyart és az osztrákot a „dologház” feliratú épület előtt láthatjuk.⁶⁵⁷ Az „Egy »lovagias« nemzet különböző fegyverei” című karikatúra képkockái pedig a magyar történelmet szemléltetik oly módon,

1990. 21–116. A botrány azért is érinthette kellemetlenül Magyarországot, mert 1928 tavaszán már a Kellogg–Briand-paktumot készítették elő (lásd: 230. old.).

⁶⁵⁴ Magyarországot „Kis-Ázsia”-ként említi a *Die Bombe* alkotója is. A képen a Budapesten gyülekező ébredő magyarok egy zsidó álarcos bált készülnek megzavarni kézigránatokkal. (1924. febr. 1. 1.) A karikatúrákon is megjelenő vonásokat gyűjtött össze a magyarokról Janek István, amikor a Felvidék visszaszerzésére irányuló szlovákiai propagandát vizsgálta: a magyarok „ázsiai módon” bánnak az emberekkel, vissza kellene menniük Ázsiába, „feudális” (grófi) és gazdasági (zsidók) elnyomók, egyszer, a dualizmus korában már a rabszolgasornál is rosszabb körülmények közé kényszerítették a szlovákokat. Janek István: A Magyarországgal szembeni szlovák propaganda és revíziós elképzelések 1939–1941 között. *Limes*, 2010. 1. sz. 25–39. Málík Zoltán ugyancsak vizsgálta a sajtóban és röplapokon a szlovák revíziós propaganda eszközeit, s megállapította, hogy a magyar elnyomó és a szenvedő szlovák (Krisztushoz hasonló) gyakori motívumok: Málík Zoltán: A szlovák revíziós propaganda tervei és eszközei. *Fons*, 2015. 4. sz. 475–483.

⁶⁵⁵ Túlzott alkoholfogyasztással (pálinkaivással) a dualizmus korában a magyarok „vádolták” a nem magyar nemzetiségi mozgalmakat, elsősorban a szlovákokat (és a ruténeket).

⁶⁵⁶ *Humoristické listy*, 1919. máj. 16. 164., *Humoristické listy*, 1919. júl. 4. 217., *Humoristické listy*, 1922. márc. 10. 140., *Humoristické listy*, 1922. máj. 19. 259., *Humoristické listy*, 1922. jún. 30. 334., *Humoristické listy*, 1923. ápr. 20. 212.

⁶⁵⁷ *Humoristické listy*, 1919. aug. 22. 278. („A »hadjárat«, ami kissé sokba kerül”)

hogy azt végig az erőszak vagy a bűncselekmények határozták meg.⁶⁵⁸ A képcím gúnyolódik a magyar önkép dualizmus kor óta fontos elemén, hogy a magyar egy „lovagias” nemzet. „Az ókorban” husángokkal ütik egymást a magyarok,⁶⁵⁹ később egy férfi egy teljes falut gyűjt fel, gyilkolja le az embereket és ellovagol egy lány levágott fejével – már határozottan magyar öltözetben, azt követően egy kézifegyverekkel felszerelkezett betyárt láthatunk, amint kirabolja áldozatait,⁶⁶⁰ majd modern, sorozatlövő puskával célóz piknikező nőkre, akiknek többsége már halott, végül pedig 1000 frankos bankjegyeket nyomtat kosárszámmra. Csak a bűncselekmény fajtája változott, egészült ki a magyarok bűnlajstroma a gazdasági kihágással 1926-ban.⁶⁶¹

A császárváros élclapjai sem kedvezőbb színben tüntetik fel a magyarokat. A *Kikeriki* kevésbé gúnyosan csupán a magyar öltözetet, annak reneszánszán élcelődik:⁶⁶² Magyarországra tartva – ahol a házakon a magyar trikolor lobog, minden magyar atillában, darutollas füvegben és sarkantyús csizmában, bajszosan tűnik fel – egy osztrák hivatalnoknak ad tanácsot a vicclap, hogyan nézhetne úgy ki, mint a magyarok. Cilinderére tollat kell erősítenie, műbajuszt kell

⁶⁵⁸ *Humoristické listy*, 1926. márc. 12. 164.

⁶⁵⁹ A képaláíráson „ókor” szerepel, mégis a vizuális elemek az őskorra emlékeztetnek.

⁶⁶⁰ Máskor Bethlen – ismét a magyarokról élő toposzt kihasználva – a bakonyi betyárok vezetőjeként látható, kézifegyverekkel, mezítlábasan, gatyában, Mussolini pedig délkelet-olasz viseletben, ugyancsak elmaradottabb fegyverekkel, s a képaláírás szerint ők ketten együtt bármilyen folyamatot meg tudnak fordítani, bármire képesek. *Der Götz von Berlichingen*, 1927. ápr. 8. 3.

⁶⁶¹ A külpolitikai botrányra duzzadt frankhamisítási ügy 1925. december 14-én kezdődött, amikor Jankovich Arisztidet letartóztatták Amszterdamban, mert hamis pénzt akart felváltani. A hamisítás ötletgazdája Windischgrätz Lajos volt, a munka Teleki Pál tudtával az Állami Térképészeti Intézetben folyt. A tervezést már 1922-ben megkezdték, kortárs szakértők szerint nem tekinthetők a hamisítványok jó minőségűnek. Ablonczy Balázs: A frankhamisítás. Hálók, személyek, döntések. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 29–36. Lásd még: Ormos Mária: Hamis frankokkal teli bőröndök. In: Gerő András (szerk.): *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. Budapest, 1993. 175–193.

⁶⁶² A magyar viselet a nyugat-európaiól különböző úton fejlődött, s felvirágzása mindenkor politikai jelentéssel bírt (például: Habsburg-ellenesség). A magyar viselet megújítására, népszerűsítésére több kísérlet történt, s az 1930-as években – elsősorban a női ruhákat és a szélsőjobboldali szervezetek egyenruháit, öltözkékt tekintve – sikeresnek nevezhető. Míg az 1920-as évek elején a gyászruha dominált, a következő évtizedben megalapították a Magyaros Öltözködés Mozgalom Bizottságát, melynek németellenes éle volt, a reformkori szellemiséget kívánták feltámasztani, a népi motívumokat ötvözték a magyaros formákkal. Később ez a kezdeti irányvonal elhalványult, az öltözet a nacionalista-fajvédő nézetek kifejezőjévé vált. 1945 után megbélyegezték a nemzeti öltözetet, azonosították divatját a szélsőjobboldali eszmékkel. F. Dózsa Katalin: A *Muskátlí* című kézimunkaujság és a magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években. In: Uő: *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok*. Budapest, 2014. 204–215.

vásárolnia, amit madzaggal rögzíthet a füleinél.⁶⁶³ Átalakítják és átszínezik a frakkját az atillához hasonlóra, felraknak rá sütyaszt.⁶⁶⁴ Ugyancsak az öltözetben gúnyolódik a *Der Götz von Berlichingen* egyik karikatúrája, melyen az ébredő magyarok pizsamáját tekinthetjük meg: a mogorva, kövér bajuszos magyar nappali viselete (egy atilla) a fogason lóg, alatta sarkantyús csizmája, mellette fegyverek (bárd és kard), háta mögött üveg, melyben mérge van, s a szobájában uralkodó rendetlenségben még jól kivethető egy magyar címeres éjjeliedény. A pizsamához is tartozik darutollas süveg, egy bő nadrág és egy atillához hasonló felső rész. Kezeit és lábait zsákkal fedte be, melyeket egy zsinórral megkötött, mint ahogy jobb oldalán, a kardja helyén is lóg egy textildarab.⁶⁶⁵

A bécsi lapok többi alkotása a csehszlovák vicclapban előforduló tulajdonságokat ismételi meg, egészíti ki: egyszer a magyar véres törrel a szájában örvöng (44. kép), máskor a budapesti tömeg akasztásokon szórakozik. A képaláírás minősíti a „szórakozás” e formáját: „Látjátok, micsoda emberiség!”⁶⁶⁶ A „*Mon-gólia*” című képen pedig a magyar öntelten, ostorral a kezében – „rég hun szokás szerint” – nem a húst a nyereg alatt, hanem a bírót még a meccs előtt „megpuhítja”. A karikatúrán a magyar férfi a sípmester hátán lovagol, ami azt sugallotta, hogy a magyar csapat megvesztegette a mérkőzésvezetőt, a barbár ázsiai csapat elért eredménye érdemtelen (45. kép).⁶⁶⁷

A verekezés motívuma is megjelent, például amikor a nyílt választási rendszert bírálta a lap. Horthy nézi ahogy Bethlen leadja a szavazatát, mellette áll Zadravecz István püspök, aki ugyancsak be fogja dobni a szavazócédulát az urnába. A kép két oldalán a kormánypárti és az ellenzéki voksolókat látjuk. A kormánypártiak rendezetten sorban állnak és elmondják szavazatukat, míg

⁶⁶³ A német nyelvű szójáték nem fordítható le magyarra, mely a bajusz („Schnurrbart”) és a zsinór („Schnur”) szavak hasonló alakjából építkezik.

⁶⁶⁴ *Kikeriki*, 1930. dec. 21. 8.

⁶⁶⁵ *Der Götz von Berlichingen*, 1924. jan. 4. 2. A karikatúra már az ÉME (Ébredő Magyarok Egyesülete) fénykora utáni időszakból származik: az ÉME az 1920-as nemzetgyűlési választások alatt még Bethlent támogatta, de az egyesület válsága – perek és letartóztatások következtében – már 1922-ben nyilvánvaló volt. A fajvédő és horog-, illetve nyilaskeresztes mozgalmak, pártok megjelenésével 1923-tól nem tudta felvenni a harcot, társadalmi bázisa csökkent vagy stagnált. Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora, 1919–1923*. Budapest, 1989. 147–185.

⁶⁶⁶ *Die Muskete*, 1920. júl. 8. 1., *Der Götz von Berlichingen*, 1926. nov. 19. 2. A „Menschheit” főnév nem csupán ’emberi(es)ség’-et, hanem ’embertömeg’-et is jelent.

⁶⁶⁷ *Der Götz von Berlichingen*, 1931. okt. 9. 1. A kép apropóját az 1931. október 4-én rendezett válogatott futballmérkőzés adta, ahol a végeredmény Ausztria–Magyarország 2:2.

44. kép

„Az ébredő Magyarország

»Jaj istenem! Azt, hogy ily módon ébresztenek fel, álmomban sem gondoltam!«

45. kép

„Ezúttal Magyarországon régi hun szokás szerint a futballbírókat már a meccs előtt megpuhítják.”

az ellenzékieket megverik a darutollasok, és nem tudják leadni voksukat vagy összetépi a szavazócédulájukat.⁶⁶⁸ Ennél is kirívóbb bűncselekmény, hogy a „*Pesti erkölcsösség*” című képen nőket bántalmaznak: erős férfiak kötözték hátra mezítelen, gyenge fiatal lányok kezét. A férfiak nemcsak erő-, hanem létszámfölényben is vannak, a rajz nem árulja el a későbbi történeteket, de a szemlélő sejtetheti.⁶⁶⁹ A „*Magyar állami erkölcsértelmezés*” is igen ironikus kép:

⁶⁶⁸ *Der Götz von Berlichingen*, 1926. dec. 17. 1. A nem titkos szavazás azért is válhatott karikatúratémává, mivel Európában már csak Magyarországon tartottak nyílt választásokat. Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Budapest, 2015. 21.

⁶⁶⁹ *Der Götz von Berlichingen*, 1927. márc. 11. 1.

a magyar felháborítónak tartja a múzeumban a Milói Vénusz szobor meztelenségét, míg a másik képkockán mosolyogva eldicsekszik a katolikus papnak, hogy lányát eladta a bordélyházba, mivel nem tudta, hogy ott „erkölcstelen cselekedetekre kényszerítik”.⁶⁷⁰ Hasonló a *Die Bombe* üzenete is: a „*Budapesti erkölcsrendészet*” című képen a rendőrnek panaszt tesz egy idős hölgy, hogy a mellette elhaladó fiatalabb szoknyája „szabályellenes”, mivel térd fölé ér. A hatósági személy válasza egy szójátékra épül, mely szerint nyomozást, vizsgálatot fog indítani az ügyben. A német „Erhebung” főnév azonban ’felemelés’-t is jelent, ami a rendőr egészen más irányú terveire, vágyaira utal.⁶⁷¹ A dualizmus kori gyökerekkel rendelkező és a bojkott időszakát szintén jellemző osztrák–magyar szembeállítás is tovább élt a bécsi lapokban: a magyar a jólöltözött, kövér és agresszív arisztokrata, míg Osztrák Michel sovány, szerény, jámbor alak, akinek – mivel szegényebb, mint Magyar Mihály – gyakran a ruhája is foltozott.⁶⁷²

Az *Osišani jež* az országgal kapcsolatba hozott botrányokat összegzi – és sugall nem túl kedvező képet Magyarországról, amikor három új, Budapesten felállított szoborról közöl karikatúrát.⁶⁷³ Az új emlékművek a következők: „Ismeretlen csempész”, „Ismeretlen királygyilkos” és „Ismeretlen pénzhamisító”.⁶⁷⁴

⁶⁷⁰ *Der Götz von Berlichingen*, 1927. márc. 25. 8.

⁶⁷¹ *Die Bombe*, 1921. jún. 1. 1. Míg a korszakban a házasságnál a mély dekoltázs például elfogadható volt, a lábszár mutogatása sokkal kevésbé. A női öltözködésről vallott a szigorú normákat demonstrálja, hogy a magyar püspöki karnak ugyancsak volt véleménye, melyet felhívásként 1924-ben közzétettek, s követelték például, hogy a női ruhák ne legyenek mélyen dekoltáltak vagy könyék fölött érők. F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok, 1867–1945*. Budapest, 1989. 188–189.

⁶⁷² *Kikeriki*, 1930. júl. 20. 1.

⁶⁷³ A karikatúra utalhat a korszakra jellemző, az első világháborús hősi halottaknak emléket állító szobrokra, sírokra. A Hősök emlékkövét Budapesten a Hősök terén Bethlen István avarta fel 1929-ben, a Belgrád fölül magasodó Avala-hegyen pedig 1934 és 1938 között készült el az emlékmű. *Magyar katolikus lexikon* „ismeretlen katona” szócikk. <http://lexikon.katolikus.hu/I/ismeretlen%20katona.html> (Utolsó letöltés: 2016. július 24.). Gyáni Gábor emlékeztet rá, hogy „Szinte nincs olyan volt hadviselő ország, ahol ne állították volna fel előbb vagy utóbb a fővárosban az Ismeretlen Katona sírját, amiből mindenütt csak egy van.” Gyáni Gábor: Az első világháború emlékezete. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, 2015. 319.

⁶⁷⁴ A *Koprive* egyik képen („*Háborús előkészületek Jugoszlávia ellen*”) Mussolini és Bethlen nem frankot, hanem 1000 dináros bankjegyet nyomtatnak (*Koprive*, 1927. márc. 26. 193.), s így akarják közösen térdre kényszeríteni Jugoszláviát, s érvényesíteni területi követeléseiket. Bethlen bizonygatja Mussolininek, hogy a „Windischgrätz-masina ugyanolyan eredményes” lehet, mint a „hamis sajtó és a mérgező gázok”. A rajz alapötletét az adhatta, hogy a frankhamisítás az elterjedt nézet szerint a külföldi irredenta/revizionista propaganda finanszírozása céljából zajlott. Ablonczy megjegyzi, hogy a hamisítás indítékai bizonytalanok: a propaganda anyagi alapjainak megteremtésén kívül elképzelhető, hogy Franciaország pénzügyi megrendítése lebegett Windischgrätz

Az első képen egy férfi fegyvereket cipel, azaz a szentgotthárdi fegyverszállítási ügyre utal, a második, melyen egy dühös úriember pisztolyával céloz valakire, a marseille-i merényletre, melyben meghalt a jugoszláv király, II. Sándor is. Az utolsón pedig a már említett frankhamisítás egy újabb reprezentációja látható – egy férfi pénz nyomtat – az eset után majdnem tíz évvel.⁶⁷⁵ Az uralkodó elleni gyilkosságról kiderült, hogy bár egy bolgár származású merénylet követte el, Velicsko Kerin, de ezt Mussolini támogatásával Ante Pavelić horvát usztasa vezér megrendelésére hajtotta végre. Az usztasa csapatok egy része pedig Magyarországon, Jankapusztán készült fel a feladat végrehajtására, így összefüggésbe hozták az országgal.⁶⁷⁶ Jankapuszta mind a belgrádi, mind pedig a zágrábi élclapban felbukkant, s nem a pozitív országimázszt erősítve. Az utóbbiban a „*Kedvezőtlen nyomok*” című rajzon a Magyarországra jellemzőnek vélt szürkemarhával szánttat Gömbös Gyula egy bajuszos magyarral. A földből mindenhol fegyver kerül elő a munka közben: kézigránát, tör, pisztoly, a háttérben pedig a Jankapuszta felirat olvasható, ahol katonák kiképzése folyik. A nyomozás felderítette a gyilkosság magyar szálaikat, s azt, hogy már 1931 óta engedélyezte a magyar kormány a horvát fasiszta erők jankapusztai gyakorlatozását. A belgrádi lap kétszer közölte a „*Minden út Rómába vezet*” című képét, melyen egy pókhálót láthatunk középen a Róma felirattal, a háló szélein pedig további városokat tüntettek fel: Bécs, Budapest, Madrid, Addisz-Abeba. Majd egy héttel később kiegészült

szeme előtt célként, vagy a Felvidék felszabadítása, a csehszlovákiai választások befolyásolása. A herceg legitimista nézeteket vallott, így még Habsburg Albrecht trónra juttatása szintén felmerülhet, de a szerző azt is hozzáteszi, hogy Windischgrätz nagy összegű adósságot halmozott fel, így a hazafias mellett a személyes motivációt sem zárhatjuk ki. Ablonczy: A frankhamisítás, 34. Nem minden munka ad teret ennyiféle motiváció lehetőségének, népszerű álláspont, hogy a frankhamisítás célja a Franciaországon való bosszúállás a gazdaság ellehetetlenítésén keresztül, és a (titkos) revízióra törekvő magyar szervezetek támogatása. Például: Zsiga: *A szentgotthárdi*, 20. Ormos is egyértelműen politikai indítékokat feltételez. Ormos: Hamis frankokkal teli bőröndök, 175. A kortárs diskurzusban is teret hódított az az elképzelés, hogy egyértelműen a revíziós propaganda finanszírozása volt a hamisítás célja. Ezt karikatúrán feldolgozta a *Magyarság* alkotója, amikor a képen egy „*Magyar detektív Párizsban*”, az Eiffel-torony mellett tevékenykedik, beszélget – a kép vizuális eleme nem különösebben izgalmasak –, s a képalírás a botrányral kapcsolatban a következő: „Mily édes reváns!” *Magyarság*, 1927. nov. 23. 12.

⁶⁷⁵ *Osišani jež*, 1935. jan. 12. 3. A szobrok talapzatán a feliratok magyarul olvashatók. A marseille-i merényletet 1934. október 9-én követték el, Sándor királyon kívül Louis Barthou francia külügyminiszter vált áldozatává.

⁶⁷⁶ A Nagykanizsától körülbelül 20 km-re fekvő Jankapusztán a kiképzőtábor – hivatalosan menekülttábor – valóban támogatta titokban a Gömbös által vezetett Honvédelmi Minisztérium. Sokcsévits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011. 496–498.

a városok listája Jankapusztával.⁶⁷⁷ Mindegyik hely összekapcsolódik valamilyen módon Mussolinivel: a Duce 1936-ban elfoglalta Abesszíniát, melynek fővárosa Addisz-Abeba, Spanyolországban már elkezdődött a polgárháború, melyben Francisco Francót Mussolini támogatta, Bécs, Budapest és Róma között pedig eddigre már szoros együttműködés alakult ki.⁶⁷⁸

A magyarországi jobboldali erők térhódítását jól lehetett szemléltetni azzal, amikor például Bethlen magyar öltözetére „*Az új fasiszták*” című képen Mussolini ráerőlteti a fekete inget úgy, hogy a miniszterelnök a kezét nem dughatja ki az ing ujján – mivel a ruhadarabnak nincs ujj –, végtagjait a törzséhez szorítva tartja, ami meglehetősen kényelmetlennek tűnik – legalábbis a kormányfő tekintete ezt sugallja.⁶⁷⁹ A zágrábi vélekedés szerint a Mussolinivel kötött barátsági szerződés nem Magyarország külpolitikai mozgásterét növelte, hanem éppen ellenkezőleg, gúzsba köti Budapestet. Két évvel később is bírálta a lap Bethlen politikáját, aki az „*Ugyanaz az út, ugyanaz a sors*” című képen mosolyogva, magyar viseletben egy szakadékba sétál, miközben Tisza István portréja jelenik meg előtte a felhők között. A rajz üzenete szerint a kormányfő döntései ismét háborúba sodorják Magyarországot – mint ahogy tették ezt a Nagy Háború előtt Tiszáé.⁶⁸⁰ A megélénkülő olasz–magyar kapcsolatokon még számos rajz gúnyolódott, mivel a jugoszláv lapok fenyegetésként tekintettek a két ország közeledésére. Együtt látható az olasz kormányfő és a magyar figura. „*Az ókori római romjain*”, ahol Mussolini cézárként tündököl, mögötte – antik épületek helyett – harci repülő, tank, gépfegyver, illetve palástjánál egy magyar és egy bolgár figura, két – jugoszláv megítélés szerint – egyre inkább fasiszálódó kelet-európai ország képviselője, akik mindketten veszélyt jelenthetnek Belgrádra nézve.⁶⁸¹ A zágrábi laphoz hasonlóan a *Kikeriki* sem túl barátságosnak mutatja Mussolinit

⁶⁷⁷ Koprive, 1934. nov. 2. 556., *Ošišani jež*, 1936. aug. 15. 1., *Ošišani jež*, 1936. aug. 22. 3.

⁶⁷⁸ Az 1930-as évek elejétől egyre jobban aktivizálódó Olaszország terveiről és az olasz–osztrák–magyar kapcsolatokról lásd: Diószegi László: *Válság és integráció. Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929–1933. évi világgazdasági válság időszakában*. Budapest, 2014. 138–142.

⁶⁷⁹ Koprive, 1927. jan. 29. 64. Máskor a jugoszláv kalauz felszólítására, mely szerint „*Kihajolni veszélyes!*” Bethlen azt feleli: „Mi az, hogy kihajolni veszélyes?! Vigyázzatok, hogy ne jelentsélek benneteket Mussolininek!” A karikatúrán Bethlen díszmagyarba öltözve egy vonatban utazik, s Olaszország felé tart. Koprive, 1927. ápr. 9. 225. A képhez tartozó szöveg talán a Mussolini beszédeiben elhangzott „*Vivere pericolosamente*” (Veszélyesen élni) fasiszta szlogenre utal (lásd például: a Duce 1924. augusztus 2-i beszédét).

⁶⁸⁰ Koprive, 1929. jún. 29. 513.

⁶⁸¹ Koprive, 1929. dec. 7. 985. Az asszociáció nem véletlen: Mussolini arra törekedett – az olaszok régi dicsőségét visszaállítandó – hogy az ókori római; elsősorban Iuliusz Césarhoz köthető tradíciókat

az olasz–magyar tárgyalások kezdetekor: egy ellentétekre építő rajzon a vézna magyart erősen a kezébe szorítva tartja az olasz diktátor óriási ökle. Ugyancsak a *Kikeriki* élcelődik Bethlen római látogatásán, amikor a Duce nőként jelenik meg, s a magasba tartja az olasz királyt, III. Viktor Emánuel, miközben a magyarok kardjaikat és kalapjaikat felemelik. A képaláírás szerint („*Moriamur pro rege nostro!*”) életüket felajánlották az olasz vezérnek.⁶⁸² A *Borsszem Jankó* és *Az Ojság* is aggodalmát fejezte ki Mussolini törekvéseivel szemben és gúnyolódtak a magyar kormányzat Olaszországhoz való közeledésén: „*Klébelsberg Romulus és Bethlen Rémus*” Mussolini farkastejét szopják, vagy máskor a Duce szeretőjeként – női öltözetben – bukkan fel Bethlen.⁶⁸³

Bár a negatív Magyarország-kép számos eleme már a dualizmus korában kialakult, az ország jobbra tolódása és a revíziós politika aktivizálódása hozzájárult az imázs még sötétebbre festéséhez. Az egymásról alkotott kép bemutatása után vizsgáljuk meg a magyar revíziós és a szomszédos országok antirevíziós propagandájának elemeit!

kövesse, célja pedig a hatalmas Római Birodalom újbóli megteremtése. Szabó Tibor: *Olaszország politikatörténete (1861–2011)*. Szeged, 2012. 62–64.

⁶⁸² *Kikeriki*, 1927. jan. 1. 8., *Kikeriki*, 1927. ápr. 17. 8. „Halljunk meg királyunkért!” Mária Teréziának állítólag ezekkel a szavakkal ajánlották fel a magyar nemesük védelmüket az 1741. évi pozsonyi országgyűlésen. *Pallas nagy lexikona*. 12. köt. Budapest, 1896. 798.

⁶⁸³ *Borsszem Jankó*, 1927. ápr. 10. 1., *Az Ojság*, 1927. ápr. 17. 1.

„AZ IDŐ REVIZI-JÓRA FORDUL”

A magyar kormányzat – külföld felé irányuló – revíziós propagandájának intenzitása elsősorban a külpolitikai lehetőségek szűkülésétől, illetve bővülésétől függött. Az első változás e tekintetben 1923-ban következett be, amikor a történelmi érveket hangoztató, sérelmi jellegű propagandát, mely a teljes területi revíziót hirdette, felváltotta a magyarországi gazdasági eredményeket hangsúlyozó álláspont. Ennek oka az ország hitelfelvételi szándéka a Nemzetek Szövetségétől, aminek érdekében az addigi gazdasági erőfeszítéseket kívánták – az országhatárokon túl is – ismertetni. Bethlen István 1923 szeptemberében Genfben megállapodott a kisantant-országok vezetőivel, hogy Magyarország lemond a revánsot hirdető propagandáról, nem támadja nyíltan a kisantantot, ezt követően – a miniszterelnök szerint – a magyar külpolitika egyetlen lehetőségévé a türelmes várakozás vált. A propaganda célul tűzte ki egy pozitív (abb) Magyarország-kép kialakítását, kerülték a kisantant elleni direkt kirohanásokat, mint ahogy a békeszerződések nyílt kritikáját is.⁶⁸⁴

A második irányváltás 1927-ben történt, amikor az ország gazdasági és katonai felügyeletét a győztes hatalmak megszüntették, s Bethlen elérte az első külpolitikai sikereket: megszületett az olasz–magyar barátsági szerződés, ezáltal véget ért Magyarország diplomáciai izolációja. A hivatalos propaganda hangsúlyeltolódásai mellett nagy jelentőségű ugyanekkor, 1927 nyarán, Lord Rothermere feltűnése, cikkeinek megjelenése a *Daily Mail* című londoni lapjában. Tervei Magyarországon is jól ismertté váltak, határmódosítási javaslatairól térképek jelentek meg a politikai napilapokban és más kiadványokban.⁶⁸⁵

⁶⁸⁴ Kovács-Bertrand, Anikó: *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1919–1931)*. München, 1997. 155–168. A kisantant és Magyarország viszonya 1923-ig igen feszült volt. Beneš koncepciója szerint a kisantantországok az ellenségeskedés fenntartásában érdekeltek, mivel saját nyugati pénzügyi támogatási igényeiket indokoltá tehette, ha – Magyarország háborús törekvései miatt – a hadseregüket fejleszteniük kell, továbbá mind Magyarország felvételét a Nemzetek Szövetségébe, mind pedig Nemzetek Szövetségéhez intézett hiteligényét megakadályozni, késleltetni kívánta. 1923 őszére vált egyértelművé, hogy kölcsönfelvételének elengedhetetlen feltétele a Magyarországgal való viszony rendezése. Ádám: *A kisantant*, 92–93.

⁶⁸⁵ A lord cikkéről és fellépéséről lásd: Romsics Ignác: „Magyarország helye a nap alatt”. Lord Rothermere és a magyar revízió. In: *Uő: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar*

Hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy a lord akciói nem csupán kedvező hatást váltottak ki, sőt sűrlődásokhoz is vezettek, mivel tevékenysége lehetőséget adott arra, hogy a revízió témáját egyre gyakrabban tárgyalják a különböző magyar sajtótermékek. Fellépése nyomán úgy tűnhetett, hogy elérkezett az idő Nagy-Magyarország integritásának helyreállítását hirdetni. Bethlen a Szent István-i állam egyes területeiről 1927-re már lemondott (Burgenland, Horvátország), s a brit sajtómágnás szintén az etnikai elvek szerinti határmódosítást javasolta, ez azonban a Revíziós Liga és egyes társadalmi rétegek igényeivel nem egyezett meg, mivel ezek ekkor is a teljes területi revíziót tartották kívánatosnak.⁶⁸⁶

Rothermere lord fellépésével párhuzamosan a király-kérdés ismét előtérbe került. Bár felmerült a lord fiának, Esmond Harmsworthnek a magyar királlyá koronázása, de a Habsburg-restaurációé is. Ez utóbbitól a lord óvva intette a magyar politikai elitet, s az ország demokratizálásának szükségességére irányította a figyelmet (például: a választási rendszer reformja).⁶⁸⁷ Harmsworth uralkodóvá választása nem tűnt fel a külföldi élclapokban, a legitimisták, rojalisták céljai azonban az 1920-as évek elejét követően ismét a gúny célkeresztjébe kerültek.⁶⁸⁸

A karikatúrákon nem teljes mértékben, de nyomon követhető a kormányzati propaganda változása. 1927 nyarán a magyar lapokban egyértelműen aktívá vált a teljes területi revíziót hirdető propaganda, a képeken Nagy-Magyarország jelent meg, s nem a néprajzi, etnikai határok.⁶⁸⁹ Az 1923-as irányváltás kevésbé egyértelmű: a *Magyarság* hasábjain az 1920-as évek derekáig nem találhatunk nagyszámban karikatúrákat, azonban az 1925–1926-os évfolyamokról

történelemről. Budapest, 2004. 249–263. Határmódosítási javaslata a napilapokban, például: *Pesti Napló*, 1927. jún. 24. 6.

⁶⁸⁶ Kovács-Bertrand: *Der ungarische Revisionismus*, 199–204., 228–232.

A Revíziós Liga alakuló ülését 1927. július 27-én tartották, első elnöke Herceg Ferenc író, újságíró volt. Célja a bel- és külföldi propaganda koordinálása, terjesztése. Külföldre könyveket, cikkeket, röpiratokat juttattak el több nyelven, hogy bemutassák a Magyarországot ért igazságtalanságokat. Zeidler: *A revíziós gondolat*, 126–131. Arra, hogy a kormánykörökből vagy pedig társadalmi kezdeményezésre jött létre a liga, nem lehet egyértelmű választ adni, de annyi bizonyos, hogy a kormány a kezeteiktől támogatta, illetve igyekezett az ellenőrzése alatt tudni tevékenységét. Zeidler Miklós: A Magyar Revíziós Liga. *Századok*, 1997. 2. sz. 308.

⁶⁸⁷ Kovács-Bertrand: *Der ungarische Revisionismus*, 231.

⁶⁸⁸ Lásd: 115–127. oldal

⁶⁸⁹ Ez alól kivételt képez *Az Ojság*, mely nem szentelt teret a revíziós propagandának, inkább belpolitikai kérdésekkel foglalkozott (például: a zsidó–magyar együttélés).

megállapíthatjuk, hogy a békeszerződések nem kerültek a rajzokra, a revízió a *Magyarság* karikatúráin nem téma. A *Borsszem Jankó*ban 1921 végéig, a soproni népszavazásig erőteljes a teljes területi revíziót hirdető propaganda, majd már 1922-től azt figyelhetjük meg, hogy évente csak egy-egy kép jelent meg a témáról egészen 1927-ig.⁶⁹⁰

Ausztria helyzete e tekintetben hasonlított Magyarorszáéhoz: célul tűzték ki az ország Nemzetek Szövetségébe való felvételét, a Nemzetek Szövetsége hitelének megszerzését. Így nem meglepő, hogy a békeszerződéssel kapcsolatos propagandáról hasonló megállapításokat tehetünk a bécsi karikatúrákon: 1921–1922 fordulójáig gyakori eleinte a saint-germain-i béke kritikája, majd az Anschluss vágyának és a területi veszteségeknek említése, azonban később ezek szinte teljesen eltűnnek a vicclapok hasábjairól.⁶⁹¹ Helyüket átveszik a Nemzetek Szövetségét, az antant – elsősorban Franciaország – németellenes politikáját bíráló karikatúrák, Németország problémáinak megrajzolása, tehát ha az Anschluss nem is, de egyfajta szolidaritás Németországgal megjelenik a képeken. A kisantantot azonban a magyar karikatúristáknál jelentősen ritkábban illették kritikával az ausztriai karikatúristák, mivel nem érezhették magukat olyan mértékben fenyegetve, mint Magyarország.

A békeszerződések revíziójához kapcsolódó karikatúrák három témában jelentek meg a teljes korpuszban: 1.) az ausztriai és a magyar élclapokban a békekötést követő években a veszteségek ismételt bemutatása, 2.) a teljes területi revízió, illetve az Anschluss kívánalma és 3.) később ezek (részleges) megvalósulása. Az antant- és kisantantországok az e célokat meggátolni törekvő ellenségként tűntek fel, amik a Párizs környéki békerendszer fenntartásában érdekeltek. A magyarországi revízió megjelenítésekor a lapok természetesen

⁶⁹⁰ A *Borsszem Jankó* hasábjain érzékelhető változás, a tartózkodás a revíziós propagandától 1922 és 1926 között, ami egybecseng Magyarország külpolitikai helyzetével. A trianoni békeszerződés becikkelyezését követően Magyarországnak kerülnie kellett a területek visszaszerzésére irányuló propagandát, továbbá a kisantant létrejöttével a békerendszer megszilárdulni látszott, Magyarország pedig felvételt nyert a Nemzetek Szövetségébe, így az irredenta propaganda időszertülné vált 1927-ig. Zeidler megállapítása szerint azonban a sajtóban továbbra is aktuális kérdés maradt a trianoni békeszerződés revíziója, s a közvélemény álláspontja sem sokat módosult e tekintetben. Zeidler: *A revíziós gondolat*, 92–93.

⁶⁹¹ Mindez egybecseng az ausztriai politikai változásokkal: a (hitleri) Németországhoz való csatlakozás nem minden politikai körben volt népszerű gondolat, megerősödtek az 1930-as évek elejétől az Anschlusst ellenző erők (például a legitimisták). Fiziker: Az osztrák legitimista mozgalom, 177–178.

nagy teret szenteltek Lord Rothermere akciójának, ami azonban a kisan-tországok sajtójában sem maradt visszhang nélkül. Az Anschluss tilalma a nem bécsi lapokat kevésbé foglalkoztatta, a prágai humoros újságot az Anschluss direkt elutasítása csak alig foglalkoztatta, de markáns németellenesség figyelhető meg a karikatúrákon, ami nemcsak Németország és Ausztria, illetve az egykori Osztrák–Magyar Monarchia bírálatként jelent meg, hanem a csehszlovákiai német kisebbséget is rossz színben tüntették fel. Végül az antireviziós propagandát hirdető karikatúrák közül a jugoszláviai sajtótermékekben általában a magyar külpolitikai nyitásra, a kialakuló külpolitikai kapcsolatokra és azok vélt következményeire helyezték a hangsúlyt, ellenséggént mindenekelőtt Mussolini látható.⁶⁹² A csehszlovák vicclap ennél szélesebb körű támadást intézett Magyarország egyre erősödő revíziós politikája és propagandája ellen, míg az osztrák vicclapok inkább a Horthy-rendszer fonákságait bírálták (például: diktatórikus vonások).

Ha az 1920-as évek végén publikált területi revíziót tematizáló karikatúrák motívumkészletét vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az alkotók néhány tartalmi elemet, szimbólumot átvettek az 1919–1921 között megjelent képekről, mégis kevésbé sokrétű az ábrázolásmód, sokkal inkább csak azt figyelhetjük meg, hogy a politikai karikatúrák – műfaji sajátosságaiknak megfelelően – szorosan kötődtek az aktuálpolitikai eseményekhez, szereplőkhöz. A tematika Lord Rothermere látogatása kapcsán került ismét a középpontba, a kifejezetten revíziót propagáló – s nem csupán a kisantant országait lejáratni kívánó – képek többségén ekkor megjelent a brit arisztokrata is. A *Magyarság* első Lord Rothermere-t ábrázoló alkotásán több, későbbi képeken visszatérő motívum található (46. kép):⁶⁹³ a lord levágja a „Trianon”-kötelet a magyar férfiről – mintegy felszabadítja őt „rabszolgaságából” –, akit egy a magyar címerpajzsot ábrázoló fatörzshöz kötöttek ki. A háttérben egy másik fa mögött egy román és egy szerb alak áll rémülten, illetve Beneš kiabál ijedten: „Bozse, Bozse! Mi lesz itt, ha minden kötél szakad?!”⁶⁹⁴ A rajzon feltűnik még a felkelő nap fényesebb, szebb jövőt ígérve. A kisantantot megtestesítő figurákat a későbbiekben is általában a félelem keríti hatalmába, amikor a brit sajtómágnás és a magyar revízió szerepel a lapokban.

⁶⁹² Élesen bírálták a Duce törekvéseit, afrikai hódítását, amivel megszegte a Nemzetek Szövetségének alapelveit, például akkor, amikor a diktátor vágyait fejezheti ki az a gúnyrajz, melyen fegyvert fog a jugoszlávokra, s az ablakon keresztül ellopja a karácsonyi asztalról a „Dalmácia”-tortát. *Koprive*, 1926. dec. 25. 840.

⁶⁹³ A lord a *Magyarság* képein nem rendelkezik igazán jellemző vonásokkal.

⁶⁹⁴ *Magyarság*, 1927. jún. 26. 20. Boze: (cseh) 'Isten'.

46. kép
„Prágai sóhaj...”

Rettegnek attól – a képek tanúsága szerint –, hogy területeiket el fogják veszíteni a brit politikus tevékenysége, sajtókampánya következtében.⁶⁹⁵ Ezen a képeken a rajzoló az ellenséget igyekeztek nevetségessé tenni, s olyan szimbólumok használatára törekedtek, melyek optimizmust sugallanak a saját célok – a területi integritás visszaállítása – elérhetősége tekintetében. Mindez legplasztikusabban azon a karikatúrán kapott teret, melyen Magyarország – az 1919–1920-as ábrázolásokhoz hasonlóan – feldarabolva látható, s minden kisantantországot jelképező alak kétségbeesetten igyekszik megtartani a saját új országrészét, miközben Rothermere neve a mindent látó szem szimbóluma alatt jelenik meg. A lord szájába adott vers alapján egyértelmű, milyen jövőt lát, jósol a kisantantországok számára:

„Ne engedjete egy foszlányt!
Szorítsátok az *orozmányt*,
Körmös ördögök!
Egyszer ugys egybeborul,
Tudom, akkor közbeszorul
Szurkos körmötök....” [kiemelés tőlem – T. Á.]⁶⁹⁶

A rajzon a régi és az új országhatárok, területek már majdnem összeértek, a teljes területi revízió már majdnem megvalósult, a kisantantországok képviselői pedig kiabálnak, mert kezük – ha nem engedik el a területeket – be fog szorulni. Az országrészeket azonban nemcsak nem akarják, de már nem is tudják elengedni,

⁶⁹⁵ Beneš, a román és a szerb figura egymás mögé akar elbújni a lordtól való félelmében: *Magyarország*, 1927. aug. 14. 16.

⁶⁹⁶ *Magyarország*, 1927. aug. 27. 9.

mivel a szuroktól hozzáragadtak, így fájdalmas büntetésük a magyar területek „ellopásáért” elkerülhetetlen. A trianoni békeszerződés tízéves évfordulója alkalmából publikált karikatúrán egy óriási kezét és benne tollat láthatunk, amivel Rothermere újabb cikkét írja a *Daily Mail*-be, amire a kisantantot megisméjlesztő fegyveres katonák – akik arányaikat tekintve jóval kisebbek – ijedten menekülni kezdenek. A jelent a szomszédos országok egyre növekvő hadseregének gyávaságát is sugallja.⁶⁹⁷ Későbbi, a lordhoz ugyancsak köthető akció kapcsán szintén a félelem figyelhető meg a kisantantot megtestesítő férfiakon: az egyik képen egy repülőgépből „Justice for Hungary” feliratú köveket dobálnak le Benešre és Titulescúra, egy harmadik figura pedig fejvesztve menekül. A kép címe „*A Magyar Igazság*”, a repülőgépen pedig egy magyar zászlót pillanthatunk meg. Egy másik rajzon már több repülőgép közelít a kisantant felé, melyek Rothermere – számukra nem kedvező tartalmú – üzenetét viszik.⁶⁹⁸

Amikor nem rémülten láthatók a kisantantot megtestesítő alakok, akkor igen dühösek – elsősorban Beneš – a lord írásainak olvasása közben.⁶⁹⁹ A *Borsszem Jankó* képein is megjelenik a dühösség motívuma Beneš kapcsán: a lord egy futballmérkőzésen a cseh politikus-kapuőr hálójába („Trianon”) óriási gölt lö („revízió”). Bethlen kitörő örömmel fogadja a találatot, míg a szerb és a román alakok esetenül és tehetetlenül állnak a pálya szélén.⁷⁰⁰ Amikor pedig az antanthoz látogat el Rothermere vagy felbukkan az antant valamelyik képviselője a karikatúrákon, több más alkalomhoz hasonlóan rossz, megzabolázhatatlan vagy nagyon síró, hisztiző kisgyerekeként tűnnek fel a kisantantországok, akik a magyar gyermeket kigúnyolják, bántalmazzák, s ezt az antantot megisméjlesztő szülei – alkalmanként – próbálják megakadályozni. Ezen a képeken – akár felnőtt, akár gyermek – a magyar figura rendre valamilyen fogyatékkal küzd: mankóval jár, mert amputálták az egyik vagy mindkét lábát, vagy minden végtagja hiányzik, és egy kocsiban ül, mivel

⁶⁹⁷ *Magyarország*, 1930. jún. 6. 8.

⁶⁹⁸ *Magyarország*, 1931. júl. 18. 10., *Magyarország*, 1932. jún. 16. 8. Mindkét kép a – részben – a lord által finanszírozott óceán átrepüléshez kapcsolódik. Endresz György és Magyar Sándor 1931. július 15–16-án a „Justice for Hungary” (Igazságot Magyarországnak) nevű repülőgéppel átrepültek az Atlanti-óceánt. Zeidler: *A revíziós gondolat*, 142–143.

⁶⁹⁹ Rothermere, a magyar kormány és Csehszlovákia között „sajtóháború” alakult ki: Prága sajtókampányt és tömegrendezvényeket szervezett Budapest és a lord akcióinak ellensúlyozása céljából. Michela, Miroslav: A Rothermere-akció visszhangja Csehszlovákiában 1927–1928-ban. *Századok*, 2005. 6. sz. 1502.

⁷⁰⁰ *Borsszem Jankó*, 1927. aug. 1. 7.

mozgásképtelen. A sérült ember csúfolása, bántalmazása még rosszabb fényben tünteti fel a kisantantállamokat.⁷⁰¹

Amellett, hogy a nap szimbóluma önmagában is egy új kezdetre, szebb jövőre utal, a lord cikkének címe („Hungary's Place in the Sun – Safety for Central Europe”: Magyarország helye a nap alatt. Biztonságot Közép-Európának) is motiválhatta a jelkép gyakori használatát a témában. Az égitestre, melynek sugarai bevilágítják az egész országot, s mely reményt sugall, többféle felirat kerülhetett: a lord nevének kívül a „revízió”, a „békerevízió”, az „igazság” és a „Daily Mail”. A revíziót sugárzó nap a karikatúrák új vonása 1927-től, a korábbi 1919–1921 közötti időszakot, melyet a gyász és a szomorúság hatott át,⁷⁰² a fény, a napsugarak ábrázolása nem jellemezte. A revíziót hirdető képeken általában a napfény, a világosság dominál, míg a képaláírások azt hangsúlyozzák, hogy a kisantantországok „a sötétben lop”-ták az új területeiket, így azok őket nem illetik meg, jogos Magyarország részéről az azok visszaszerzésére irányuló igény.⁷⁰³ Egy hasonló üzenetű helyzetben Titulescu látható mint „tettenért betörő”, akire Lord Rothermere egy lámpával rávilágít, melynek fénykörébe a román külügyminiszteren kívül az „optáns ügy” felirat került, s a miniszter nem túl boldogan fogadja leleplezését.⁷⁰⁴

⁷⁰¹ Ijedt kisantant országok kisgyermekként láthatók például: *Magyarság*, 1927. jún. 26. 21., *Magyarság*, 1928. máj. 20. 18. Síró vagy rosszalkodó kisgyermekként tűnnek fel a kisantant országok: *Magyarság*, 1928. ápr. 3. 11., *Magyarság*, 1927. júl. 21. 13., *Magyarság*, 1927. júl. 26. 14. Beneš dühösen tapossa a *Daily Mailt*: *Magyarság*, 1927. aug. 5. 11., *Magyarság*, 1928. ápr. 20. 12., máskor mérges, s mellette a „cseh sajtó”-kiskutya vitatkozik a lorddal: *Magyarság*, 1927. aug. 26. 9. A csonka magyar szerepelteti például: *Magyarság*, 1927. júl. 21. 13., *Magyarság*, 1928. máj. 19. 11.

Megfigyelhetjük, hogy máskor is ez a kétféle alapérzelem jellemezte a kisantantországokat, másféle emócióra – az elemzés első éveinek rajzaitól eltekintve (ekkor a [kár]ötöm is feltűnik) képtelenek. Egy képcsoportot még említhetünk, amikor másik érzelem dominál: az antirevizízió – magyar szemzőből – elítélő vagy a magyar revíziót propagáló egyes karikatúrákon, amikor sírnak, eredménytelenségük miatt szomorúak. *Magyarság*, 1928. ápr. 3. 11.

⁷⁰² A szomorúság ábrázolása nem hangsúlyos a *Magyarság*-ban, de találunk erre is példát: karácsonykor az elcsatolt területeken Nagy-Magyarország térképét nézve sír egy magyar család, képaláírásként a következő verset olvashatjuk: „Felvidéken, Erdélyben, Bácskában / Nincs ma öröm karácsonyfácskában. / Rabmagyarok, – könnyet csillant szemök: / Jaj, hol vagyon az ő Bedehemök?” *Magyarság*, 1930. dec. 25. 18.

⁷⁰³ A Nap: *Magyarság*, 1927. szept. 4. 16., *Magyarság*, 1928. ápr. 3. 11., *Magyarság*, 1928. máj. 19. 11., *Magyarság*, 1934. jún. 29. 12. Nap és revízió kikötözött magyar férfival: *Magyarság*, 1929. jan. 11. 9.

⁷⁰⁴ *Borsszem Jankó*, 1928. febr. 1. 7. Az „optáns ügy” azok a trianoni határokon kívül rekedt magyarokat érintette, akik a magyar állampolgárságot választották, s így – kárpótás nélkül – elvesztették birtokaikat. Ügyüket a Nemzetek Szövetsége 1923-ban, 1927-ben is tárgyalta, de döntés csak 1930-ban született. A vita magát a miniszterelnököt is személyesen érintette

A revízió követelése a tűz szimbólumán keresztül is megjelent – mely hasonlóan pozitív jelentéstartalmat hordoz, mint a napfény. Egy rajzon például a tűz a „Justice for Hungary!” füsttel-lánggal ég, a kép alsó sarkában azonban gyászszalaggal átkötött magyar címet és egy kisgyermeket láthatunk lehajtott fővel, ami mutatja, hogy még nem teljesült Magyarország kívánsága.⁷⁰⁵ A tűzhöz a megtisztulás, a bűnös erők legyőzése kapcsolódik a keresztény szimbolikában, a fényhez pedig a Bibliában több szereplő és esemény köthető, például Isten vagy a Messias megjelenése.⁷⁰⁶ A reményt keltő asszociációk következtében nem meglepő a szimbólumok népszerűsége és elmaradása a nem magyarországi sajtótermékek karikatúráiról. Rothermere és napilapja a remény elhozóján kívül cselekvőként is – s nem csupán a politikai színtéren – feltűnik: az egyik képen öklével akkorát üt az asztalra, hogy a kisantant képviselői ijedtségben elbújnak az asztal alá, máskor pedig a „Trianon” nevű dokumentumra sújt le a lord és a *Daily Mail* kalapácsként, amitől Beneš megrémül, vagy a lord tanárként regulázza meg a rossz kisantant-gyerekeket, akik összefirkálták Nagy-Magyarország térképét.⁷⁰⁷

A *Borsszem Jankó* visszafogottabb lelkesedéssel üdvözölte az arisztokrata akcióját. Egyik képén a lord a beszélő, aki „a népek lelkiismeretéhez” szól és megfellebbezi a trianoni békét. Az ábrázoláson a jobb alsó sarokban látható Rothermere, előtte a sokat szenvedett, több sebből vérző mezítelen magyar férfi, a háttérben pedig Iustitia szobra.⁷⁰⁸ Az igazság istennője jól megszokott attribútumaival, a mérleggel, másik kezében kardjával és a szemét eltakaró kötéssel elevenedik meg. A kétkarú mérleg az „okos belátás” jelképe, a kard a bűnösök megbüntetéséé, míg a szemkötő az elfogulatlanságra utal, arra, hogy az

erdélyi birtokai révén. Zeidler: *A revíziós gondolat*, 120–121. Bethlen erdélyi tevékenységéről és az optáns ügyről lásd: Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 1999. 30–104., 269–273.

⁷⁰⁵ *Magyarság*, 1932. máj. 24. 11. A *Magyar Herkó Páter* képén is a felirat jelenik meg képaláírásként. A rajz címe „Revíziót! Nyomorult világ!”, amelyen egy magyar férfi történelmi zászlókat lenget, melyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharc jelmondata olvasható átalakítva: „Istennel Hazáért Királyért”. *Magyar Herkó Páter*, 1933. febr. 15. 1. A szlogen ismert volt „Istennel a Hazáért és a Királyért” formában is. Kiadtak 1927-ben emlékérmét a felirattal, illetve a Rákóczi-szabadságharcra szinte egyidőben Lengyelországban mozgósítottak e mondattal a protestáns Svédország ellen. Gebei Sándor: *A Rákóczi-szabadságharc, 1703–1711*. Budapest, 2009. 43. 1933-ban többletjelentéssel bírt, hogy a zászlóra a „Királyért” – és nem a „szabadságért” – formula került az uralkodó nélküli Magyarországon.

⁷⁰⁶ *Magyarság*, 1940. máj. 12. 12.; *Magyarság*, 1940. aug. 20. 15. *Szimbólumtár*, 115–118.

⁷⁰⁷ Öklével lesújt: *Magyarság*, 1927. júl. 26. 21. Kalapácsként: *Magyarság*, 1927. szept. 4. 18. Tanárként: *Magyarság*, 1927. júl. 26. 14.

⁷⁰⁸ *Borsszem Jankó*, 1927. júl. 10. 7.

istennőt nem befolyásolja a hatalom és a pénz, nem megvesztegethető az igazságszolgáltatás, ami bizakodásra adhat okot a kortárs retorika szerint, mivel ez alapján nyilvánvaló volt, hogy Magyarországot súlyos igazságtalanságok érték, amelyek nem maradhatnak orvosolatlanul.⁷⁰⁹ Máskor „*A genfi kártyaklubban*” a lord játszik a magyarok helyett – kezében a *Daily Mail* –, partnerei Chamberlain és Titulescu. A termet Apponyi Albert elhagyja, s ekkor Chamberlain megállapítja, hogy „Tyűh! Veszteni fogunk. Ennek a kibicnek, aki a magyarok helyett játszik, sokkal jobb *lapja* van, mint nekünk.”⁷¹⁰ Titulescu előtt már egyáltalán nem pillanthatunk meg zsetont, a brit külügyminiszternek is igencsak fogytán a pénze, Rothermere azonban már egy nagyobb összeget gyűjtött össze. A Rothermere-akció szerencsejátékként való ábrázolása nem feltétlenül pozitív üzenetet hordoz: a karikatúrán nyersére áll a lord, de ez bármikor megváltozhat. A *Borsszem Jankó* alkotója nem bízott annyira a sajtómágnás tevékenységének eredményében, mint a *Magyarság*.

Az arisztokráta-hoz kapcsolódóan később két patetikusabb hangvételű képet is megjelentetett a *Borsszem Jankó*: a korábbi rajzon a lord – fiának portréjával díszített – szívét adja a magyaroknak, ami utal Esmond királlyá koronázási terveire. A háttérben Nagy-Magyarország sejlik fel, ami azt sugallhatja, hogy Esmond uralkodása esetében még a teljes területi revízió sem zárható ki, ami nem vág egybe Lord Rothermere néprajzi határokat hirdető revíziós kampányával. A másik alkotáson („*Az égi írás*”) a lord Londonból a sötét égboltra rajzolja fel Nagy-Magyarország térképét, mely fényes, világos körvonallal rendelkezik, tollát egy rejtélyes kéz vezeti, talán Szent Istváné. A kép az augusztus 20-i ünnepi számban jelent meg a „Szent István-nap éjszakáján” képaláírással. A kisantantorságok képviselői – Titulescu, Beneš és Vojislav Marinković külügyminiszterek – égitestként keringenek Magyarország körül.⁷¹¹ A rajzon gúnyosan láthatók a szomszédos országok, nem úgy, mint akik valódi fenyegetést jelenthetnek Magyarországra. Az integer ország kontúrja azonban az elérhetetlen égi szférába került.

⁷⁰⁹ *Pallas nagy lexikona*. 9. köt. 1895. 1012–1013. A szobor megjelenése azonban nem az ókori ábrázolásokra, hanem az egykori Igazságügyi Palota bejáratának szemben ülő „nem konvencionális” Iustitia-szoborára emlékeztet attól eltekintve, hogy a monumentális alkotáson az istennő szeme nincs bekötve. Hauszmann Alajos: *A budapesti Igazságügyi Palota*. Budapest, 1901. 7–8.

⁷¹⁰ *Borsszem Jankó*, 1927. okt. 1. 1.

⁷¹¹ *Borsszem Jankó*, 1928. máj. 20. 1., *Borsszem Jankó*, 1928. aug. 20. 1.

Mind a *Borsszem Jankó*, mind pedig a *Magyarság* hasábjain tetten érhető karikatúrákon, hogy a lord rengeteg levelet kapott Magyarországról, illetve az, hogy a magyar sajtó kivette a részét a kampányából. A vicclap egyik képén a pesti lapszerkesztők egymást taposva próbálnak a brit politikus közelébe férközni, hogy átvehessék a Prágába címzett borítékot,⁷¹² míg másik alkalommal a lord látható fején a *Daily Mail*-ből hajtogatott papírcsákóban, kezében túlméretezett töltőtollal. A némileg gúnyos kép címe és a képaláírás pedig az ismert Kossuth-nóta átalakítva:

„*Rothermere lord azt izente*

... gyarapszik a regimentje.

Ha még egyszer azt izeni,

Nagy Emilt kell majd megtenni –

külügyminiszternek.”⁷¹³

A szöveg ironikus módon azt sugallja, hogy a brit politikus akciója sikeres, egyre több támogatót szerez a magyarok ügyének, s ha ez így folytatódik a revízió nem álom továbbá. A *Magyarság*ban napvilágot látott rajzon a lord a magyarok leveleire válaszol: minden oldalról nagy papírkupacok veszik körül, nem győzi a válaszírást.⁷¹⁴

Lord Rothermere és a személyével összefüggő revízió egy – már említett – nemzetközi botrány kapcsán is teret kapott a *Magyarság* hasábjain. A karikatúrán a „Szt. Gotthárd” veréb beszélget Titulescuval és Benešsel. Titulescu

⁷¹² *Borsszem Jankó*, 1927. aug. 1. 3. Miután a csehszlovák külügyminiszter élesen bírálta a lord írását, Rothermere nyílt levelet küldött a cseh fővárosba. Zeidler: *A revíziós gondolat*, 121.

⁷¹³ *Borsszem Jankó*, 1927. aug. 1. 5. Nagy Emil a *Budapesti Hírlap*ban 1927. július 21-én publikált „*Rothermere lord azt izente...*” címmel egy vezércikket, melyben a lord kéréseit tolmácsolta olvasóinak: „Azt izeni tehát lord Rothermere a magyar hazafias közönségnek, hogy ugyanazok, akik az ő számára százezerszázmra adják a hálát kifejező aláírásokat, álljanak össze s a magyar társadalom segítsen neki az ő nagy akciójának második felvonásánál: a részletmunka terén. Ezt a lord úgy képzei, hogy készítsen a magyar társadalom egy olyan szemléltető térképét, amelyiken részletesen meg legyen vonva az az új határ, amelyiknek az útját június 21-iki cikkében nagyvonásokban megjelölte. [...] Rothermere lordtól nem azt az üzenetet vettem át, hogy »elfogyott a regimentje«, hanem azt, hogy egész regiment újságja a magyar igazság rendelkezésére áll.” (1–2. old.) Nagy Emil 1927-es angliai útján kötött barátságot az arisztokrátaival, a revízió lelkes támogatója, a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Hírlap* publicistája, Rothermere hazai szócsöve. Kovács-Bertrand: *Der ungarische Revisionismus*, 207.

⁷¹⁴ *Magyarság*, 1927. aug. 24. 8.

ágyúja a „közhangulat” tölténnyel visszafelé sült el, így a román külügyminiszert találta el, nem pedig a madarat, akire irányította. Végül mindkét kisantant politikus és a Nemzetek Szövetsége Tanácsának elnöke, Cheng Lo ijedten menekülnek, amit Rothermere a háttérből elégedetten figyel. Rothermere sajtókampánya jelentős mértékben hozzájárult a magyar közhangulat fokozódó kisantantellenességéhez és a revíziós gondolat propagálásához – annak ellenére, hogy külpolitikai, diplomáciai szinten kevés eredménnyel kecsegtetett.⁷¹⁵ Ez a karikatúra azon rajzok sorába tartozik, melyek a Szentgotthárdon lebukott fegyverszállítmány kapcsán keletkeztek.⁷¹⁶ Nyugat-Európában a lefegyverzést és a háborúk elkerülését hirdették, ellenben a kisantant – Magyarország szomszédságában – felfegyverkezett, de ezt a trianoni békeszerződés rendelkezései alapján Magyarország nem tehetette, aminek következtében mind belföldön, mind pedig külföldön nagy (sajtó-)visszhangja volt az esetnek, így a karikaturisták figyelmét sem kerülte el.⁷¹⁷

Az ügy kapcsán a *Magyarság* karikatúrái a kisantant magyar fegyverek miatti rémületét tematizálták, az ezen országokat megszemélyesítő alakok általában menekülnek vagy a Nemzetek Szövetsége ülésén követelőznek, amit Briand és Chamberlain nehezen tolerál.⁷¹⁸ A „*Szentgotthárdi veszedelem*” című képen azonban a kisantant magyarellenes propagandáját gúnyolják ki, amikor a román, a szerb és a cseh férfiak az – ártatlan – magyar kisfiú felé mutogatnak, hogy ő az, aki felfegyverkezik. A képen mindhárom kisantantország óriási fegyverarzenállal rendelkezik. A magyar alak ismét úgy jelenik meg, hogy a kisantant képviselői és az osztrák mindkét kikötözött lábát és kezét lefogják. A figurák mindegyikénél – az osztrákot kivéve – fegyvert is láthatunk, a magyar pedig teljesen mozgásképtelen. Az ügy revíziós vonatkozását sugallja, hogy a magyarokat megtestesítő férfi Nagy-Magyarország térképén fekszik.⁷¹⁹ Másik karikatúrán Beneš felfújja a „Szentgotthárd” léggömböt a lehető legnagyobbra, mely végül kipukkad, a csehszlovák külügyminiszter pedig hátra esik.⁷²⁰

⁷¹⁵ Mind a lord személye, kapcsolatai, s az, hogy megbízhatatlannak tartották a kortársak, hozzájárult ahhoz, hogy sajtókampánya megosztólag hatott, s Nagy-Britanniában is csak kevés támogatóra talált a magyar határrevízió kapcsán. Zeidler: *A revíziós gondolat*, 118–120.

⁷¹⁶ *Magyarság*, 1928. márc. 10. 13.

⁷¹⁷ Sajtóháború a szentgotthárdi eset miatt: *Humoristické listy*, 1928. márc. 2. 156.

⁷¹⁸ *Magyarság*, 1928. jan. 6. 11., *Magyarság*, 1928. jan. 19. 11., *Magyarság*, 1928. jan. 28. 11., *Magyarság*, 1928. márc. 10. 11.

⁷¹⁹ *Borsszem Jankó*, 1928. ápr. 1. 1.

⁷²⁰ *Magyarság*, 1928. febr. 2. 12., *Magyarság*, 1928. márc. 3. 7.

Máskor „*A szentgotthárdi robbantás*” alkalmával „A kisántant repült a levegőbe”, s a kép tanúsága szerint Briand és Chamberlain nézik végig, amint egy fegyver-kupac mellett felrobbannak.⁷²¹

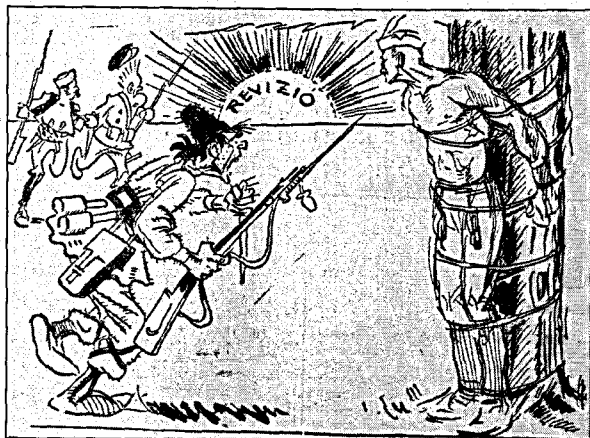
A *Magyarság* hasábjain szerepelt a kisantant antirevizíós propagandájának elítélése, kigúnyolása, ami még inkább tudatosíthatta az olvasókban, hogy magyarellenes sajtóhadjárat folyik az újonnan létrejött országokban. Legerőteljesebben a romániai revízióellenes kampányokra reagált, de mindhárom országot megtestesítő alak is felbukkan az antirevizíó jogosságát, lehetőségét becsmérő karikatúrákon. Ezek közös vonása, hogy ismét feltűnik a nap szimbóluma: az egyik képen a Mussolini arcát megformázó „revízió” sugarakkal megrajzolt égitest süt le a szerbre, a románra és a csehre, akik emiatt erősen izzadnak. A másik ábrázoláson ugyanők fegyverrel menekülnek a „revízió” feliratú nap sugarai elől, míg a magyar figura egy oszlophoz kikötve látható, de a nap irányába néz, s tekintete már nem elkeseredettséget mutat (47. kép).⁷²²

A románok – és a román külpolitika irányítója – úgy jelennek meg két alkotáson, hogy tüntetnek, rombolnak, kézifegyverekkel, bárdal rohannak előre, s leginkább középkori, barbár seregre emlékeztetnek, amivel a rajzoló nemcsak a magyarok kulturáltabb viselkedését igyekeztek demonstrálni, hanem a románok degradálására is törekedtek. Az „*Anti-revizionáriusok*” című képen Titulescu tart kezében egy francia frank bankjeggyet, s a képaláírás szerint a „magyar revíziós mozgalommal szemben a francia löszergyárosok Titulescu uron körösztül megindították az oláh províziós mozgalmat”, ami utal egyrészt Románia fegyverkezésére, másrészt arra, hogy a – magyar szemszögből – antirevizíós mozgalmat Franciaország finanszírozza. Egy másik karikatúra Iuliu Maniu állítását idézte, aki „egy revízióellenes gyűlésen román revízióról beszélt, mely szerint Románia határai Békéscsabáig kell hogy érjenek”, amit a kortársak felháborító követelésnek tarthattak. A képen egy román alak, egy „ámokfutó” az „antirevizíó” kardot a magasba tartva, a határt áttörve rohan be Magyarországra, azaz a kisantant az agresszív fél, nem pedig Magyarország (48–49. kép).⁷²³

⁷²¹ *Magyarság*, 1928. márc. 10. 10.

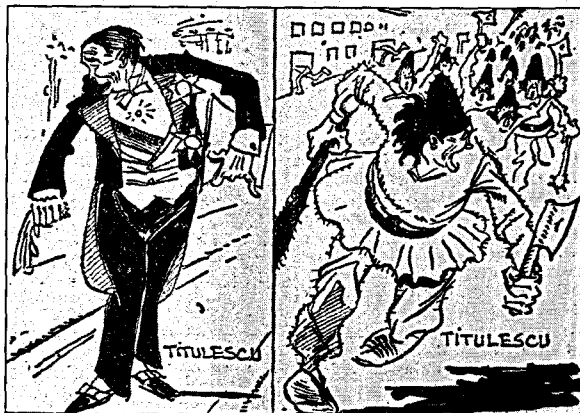
⁷²² *Magyarság*, 1933. júl. 30. 16., *Magyarság*, 1932. dec. 4. 16. Mussolini az 1933. évi végi számban az óévet búcsúztatja, s az új év revíziót fog hozni: Mussolini, Hitler és a britek a „revízió 1934” szöveget trombitálják szét. *Magyarság*, 1933. dec. 31. 18.

⁷²³ *Magyarság*, 1932. dec. 1. 10., *Magyarság*, 1933. jún. 2. 8., *Magyarság*, 1932. dec. 3. 9., *Magyarság*, 1936. okt. 7. 12. Az 1916. augusztus 17-én aláírt, antanthatalmakkal kötött titkos bukaresti szerződés értelmében Békéscsabát Romániához kellett volna csatolni. Pándi (összeáll.): *Köztes-Európa. 1763–1993, térképgyűjtemény*, 266.

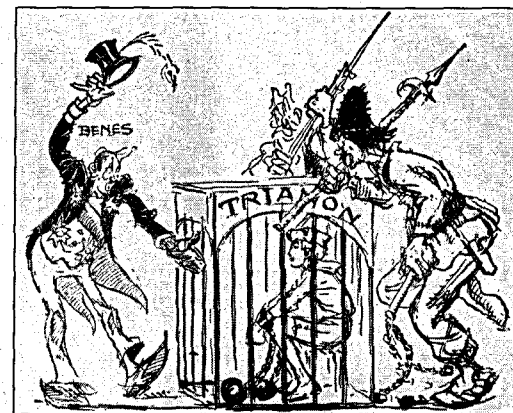

47. kép
„Mind hősök ők...”

48. kép
„A balkáni Fregoli
Genfben külpolitikai
parkett-táncos
Otthon revíziós
vitustáncos”

49. kép
„A kisebbségi jogok Erdélyben
A tüntető fővezér:
Igazán nem kívánhatja tőlem
domnu Titulescu, hogy az antirevizióért
üres gyomorral lelkesedjek...”

50. kép
„Benes bebiztosít
– Legfőbb világpolgári
kötelemünknek tartjuk,
hogy Magyarország teljes
biztonságáról a legmesz-
szebbmenő eszközökkel
gondoskodjunk!”

Ugyancsak azt sugallja, hogy a szomszédos országok magatartása revízióellenes, amikor Beneš, a román és a délszláv katona őrzik a magyar fiú ketrecét („Trianon”). A biztonság kedvéért mindkét kezére ólomgolyót helyeztek, így a magyar – az egyébként is túl kicsi ketrecében – mozdulni sem tud, Trianon módosítását a szomszédos országok (saját nézőpontjukból természetesen) minden eszközzel ellehetetlenítik (50. kép).⁷²⁴

A csehszlovák politikus máskor egy a tányérjába tett „tüskégombóc” („Nagy-Magyarország”) felett mereng az étkezőasztalnál, de elfogyasztani nem bírja, míg a többiek degeszre eszik magukat szilvágombóccal.⁷²⁵ A revíziótól való félelem a magyar ábrázolásokon az 1930-as években is meghatározó elem maradt: a románok például kucmájukat is elhagyva, fejvesztve menekülnek, amikor észreveszik, hogy a medgyesi gázkráterből a gáz a „revízió” szót rajzolja fel. A karikatúrán a kitörő gáz meggyulladt, a tűz motívuma is felbukkant.⁷²⁶

Ha a kisantantországok lapjait vesszük szemügyre, láthatjuk, hogy a zágrábi *Koprive* kerülte a lord akciójának említését, csak az olasz–magyar barátsági szerződés veszélyeire irányította rá olvasói figyelmét. Rothermere kampányának lecsengése után, 1934-ben jelent meg egyetlen karikatúra, melyen a magyar

⁷²⁴ *Magyarország*, 1932. nov. 10. 8.

⁷²⁵ *Magyarország*, 1934. aug. 26. 18. Láthatjuk, hogy az első világháborút követő időszak egyes motívumai – ha nem is gyakran – visszatérnek az 1930-as években is.

⁷²⁶ *Magyarország*, 1933. júl. 23. 18. A rajzhoz az alapötletet az adhatta, hogy a medgyesi földgázszondától 500 m-re heves gázkitörést észleltek, s a földfelszínre törő gáz meg is gyulladt. A gázkitörésről lásd az MTI 1933. július 13-i jelentését: http://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1933_07_1/?pg=342&layout=s (Utolsó letöltés: 2016. október 25.).

51. kép
„Bevált recept
Lord Rothermere: – Csak előre, Pista
– mi tudjuk a legjobban,
hogy kell azt csinálni! A legfontosabb,
hogy más számlájára menjen!”

férfi egy térképen fut a lord biztatása mellett, s bizonyos területeket szeretne elérni: Belgrád és Kolozsvár irányába nyújtja a kezét (51. kép).⁷²⁷

A revízióhoz szorosan kapcsolódó „Nem, nem soha!” jelmondat azonban többször is felbukkant a *Koprive* lapjain mind magyar civilek, mind pedig politikusok szájából. Hungária e felirattal ellátott táblát tart a kezében, s hitelt kér Uncle Samtól, de 1928-ban, a szentgotthárdi botrány után, már nem élelemre akarja költeni a pénzt:

„Hungária: A kirabolt, tönkretett és kiéheztetett Magyarország egy kis dollárnyi hitelt kér.

Uncle Sam: Talán kenyeret akarsz venni?

Hungária: Nem, hanem revolvert.”⁷²⁸

Máskor egy disznófejű magyar határőr iratokat ellenőriz a határt jelző sorompó előtt, melyre ugyanaz a szlogen került. A „*Vigas*” című karikatúrán pedig Gömböst láthatjuk kezében Engelbert Dollfuß osztrák kancellárral, előtte egy papírlapon a „Nem, nem soha...” olvasható. A „*Gensben és Pesten*” című alkotás a Janus-ábrázolásokkal rokonítható: Apponyi Albert Gensben beszédet mond mellette pálmaággal, s a békéről szónokol („Apponyi: Nem megengedett, hogy a fiatal lelkeket gyűlölettel mérgezzük. Ezért megmondom a magyaroknak, hogy a nehéz helyzetek orvosságát ne a háborúban, hanem a munkában keressék!”).

⁷²⁷ *Koprive*, 1934. máj. 25. 257.

⁷²⁸ *Koprive*, 1928. jan. 28. 100.

míg Pesten Bethlen a szlogent skandálja egy glóbuszon ülve, kardjával csörtetve, harcra készen.⁷²⁹

A *Humoristické listy* legkorábban 1922-ben tárgyalta a revízió kérdését.⁷³⁰ A képen a cseh alak megrökönyödve figyel, amint a dölyfös, nevető magyar a térkép előtt áll, s „Slovensko”-t kettéosztja: a déli területek Magyarországhoz, az északiak Lengyelországhoz kerültek, s egyúttal átrajzolta Csehország határát is. A következő évi első számban szintén arra hívja fel a figyelmet a cseh élclap, hogy Magyarország erőteljesen hirdeti revíziós céljait: a magyar alak Franciaországtól, Marianne-tól a „Slovensko” feliratú ajándékdobozt kapja karácsonyra, Német Michel pedig a „Sudetenland” (Szudéta-vidék) névvel ellátottat, ami mutatja a csehszlovák félelmeket, hogy szomszédaik újonnan megkapott területeiket elvehetik tőlük – akár francia támogatással. Ezeken az ábrázolásokon Csehszlovákia ahhoz hasonlóan jelenik meg – minden irányból fenyegetve érzi magát –, mint ahogy a dualizmus korában Magyarország önmagára a nem magyar nemzetiségi mozgalmak által ostromolt erődként tekintett.⁷³¹ Jó példa az ilyen típusa ábrázolási módra, amikor Csehszlovákiát, az ártatlan fiatal nőt, aki egy erdőben igyekszik tüzet rakni, vicsorgó vadállatok veszik körbe: északról a német tigris és a lengyel farkas, délről pedig a magyar vaddisznó.⁷³² A magyaros öltözetű vaddisznó visszatérő elem, másik képen a Csehszlovákia-fát próbálja meg kitúrni orrával, megint máskor – hasonló üzenettel – az országot reprezentáló nőt szomszédai hógolyóval dobálják meg minden irányból.⁷³³ Emellett azt is igyekezett a csehszlovák lap tudatosítani

⁷²⁹ *Koprive*, 1934. nov. 9. 568., *Koprive*, 1934. ápr. 27. 209., *Koprive*, 1929. szept. 28. 765. A képen ismét felhasználta a rajzoló a magyar glóbuszt, a magyar sovinizmus jelképét.

⁷³⁰ A téma szempontjából nem szerencsés, hogy az 1927. évfolyam nem elérhető.

⁷³¹ A jelenség nem egyedi az első világháborút követő időszakban sem. Lengyelország is úgy jelent meg lengyel karikatúrán, hogy például az országot reprezentáló házat minden oldalról ugaró-vicsorgó kutyák veszik körül (*Mucha*, 1923. máj. 11.). Demski, Dagnosław: Old Stereotypes Versus a Changing Reality: Images of the Other in Polish Caricatures, 1862–1939. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 164., 183.

⁷³² *Humoristické listy*, 1921. 49. sz. 498. A dualizmus korában változatlan helyzettel szemben ekkor a csehszlovák megnyugvás szemtanúi is lehetünk: Csehszlovákia békésen virágot szed egy réten, miközben a lengyelt, a magyart és a németet egy-egy fához kikötötték. *Humoristické listy*, 1923. jún. 15. 309.

⁷³³ Az állatra a „Tuka” felirat került Vojtech Tukára (Tuka Bélára) utalva, akit Magyarországnak való kémkedéssel vádoltak meg 1929-ben. Tuka a karikatúra születésekor még a szlovák autonómiát hirdető Szlovák Néppárt tagja, így a rajz utalhat a szlovákok autonómiatörekvéseire is

olvasóiban, hogy bár az ország integritását minden irányból veszélyeztetik, a revíziós céloknak nincs valóságalapja. Egy képsoron a magyar alak a revízióról álmodik, s közben rugdossa a mellette békésen ülő csehet, jugoszlávot, román és osztrákot, akik a magyart, még amikor alszik, felemelik és megverik, meg-rugdossák, aki erre felébred, s riadtan a földre esik, álma szertefoszlik, a revízió lehetetlen.⁷³⁴ A prágai lap Horthy revízióval kapcsolatos nézeteiről is kifejti véleményét: a kormányzó egy „Trianon” feliratú várost tapos össze szöges talpú bakancsával, tehát célja a békerendszer teljes megsemmisítése.⁷³⁵ A képaláírás azonban a terv kudarcát mutatja: „És a csalódott magyar elkezdett fegyverkezni s örült, hogy az »Ébredő Magyarország« eltiporja a trianoni békét és a szomszédos népeket igába hajtja. A kellő időben feltűnt a béke anyaga [a lo-carnói szerződés], és terveit keresztezve nyomorúságba döntötte.” A magyarok területi igényeinek elutasítását hangsúlyozza az a karikatúra, melyen magyar alakok a címerpajzs három dombjára, illetve az azon látható kettőskeresztre akarnak felmászni, amit azonban a cseh és szlovák férfiak megakadályoznak. A keresztre létrán próbálnak feljutni, de a cseh figura elrúgja a létrát, így az feldől, a dombokról pedig egy szakadékba esnek a magyarok, akiket a cseh címerállat, a kétfarkú oroszlan ijeszt meg. A gúnyrajz egyértelmű üzenete, hogy a magyar területi követeléseknek Csehszlovákia nem enged, sikeresen küzdeni fog azok ellen. A magyar és a szlovák törekvések kigúnyolása a célja annak a karikatúrának, amikor a „Csehszlovák Köztársaság” fa egyik ágát, „Slovensko”-t (Szlovákiát) akarja a magyar úgy levágni Andrej Hlinka hívével („ludák”), hogy ő adja át a favágáshoz szükséges baltát. Ezt követően csak három – „Szilézia, Morvaország, Csehország” – faág maradhatna meg.⁷³⁶ A párbeszéd a Cseh-szlovákián belüli ellenségeskedésre is rávilágít:

„Cseh: Miért akarod azt a szép ágat levágni?

Ludák: Átülterem a magyar kert mellé.

(Bencsik: *Csehszlovákia története*, 114.), melyek esetleges magyarországi támogatását sugallhatja a magyar viselkedés kiemelése. *Humoristické listy*, 1923. okt. 5. 499., *Humoristické listy*, 1922. márc. 10. 148. Újabb szakirodalmat ad meg Tukával kapcsolatban: Ablonczy Balázs: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok*. Pozsony, 2011. 71.

⁷³⁴ *Humoristické listy*, 1922. márc. 10. 145., *Humoristické listy*, 1923. 1. sz. 8. [1922. dec. 22.], *Humoristické listy*, 1923. jan. 26. 67.

⁷³⁵ *Humoristické listy*, 1926. febr. 19. 122.

⁷³⁶ *Humoristické listy*, 1928. aug. 17. 481. Andrej Hlinka: a szlovák autonómia hirdetője, a Szlovák Néppárt megalapítója és fő ideológusa. A „lud” jelentése ’nép’, ezért hívják ludáknak a párt támogatóit.

Cseh: De hiszen ott elpusztul!

Ludák: Pusztuljon csak, de bosszút állok rajtatok, cseheken...”

Mint láttuk, a fa, az életfa a hazai alkotásokon Magyarországot szimbolizálta, s a magyar területi veszteséget, akár a gyökerét, akár csak bizonyos ágait végták le vagy ki a szomszédos országokat megtestesítő férfiak.

Nemcsak a revízió lehetetlenségéről, de – amennyiben megpróbálják a magyarok – vélt sikertelenségéről is szólnak a rajzok: „*Az elhagyott szerető*” címűn a magyar férfi egyedül iszik, a Szlovákiát megszemélyesítő nő a cseh úrral távozott, miközben a zenét a kocsmában német katonák, Horthy és Lord Rothermere szolgáztatják.⁷³⁷ A karikatúra szerint a revízió még német katonai erővel sem megvalósítható, ha Szlovákia nem akar a magyar férfival lenni, nem akar Magyarországhoz tartozni. A brit sajtómágnás természetesen más alkotásokon sem előnyös színben tűnik fel a prágai lapban: a csukott szemű lord – bohóc képében – vezeti az ugyancsak behunytt szemmel ábrázolt magyarokat egy szakadék felé, melyben a kaszás látható „háború” felirattal, azaz a magyar revíziós igény hangoztatása újabb háborúhoz fog vezetni, ami majd ismét komoly emberáldozattal jár.⁷³⁸ A rajzról Pieter Brueghel „*Vak vezet világtalanit*” (1568) című festménye juthat eszünkbe, melyen – a karikatúrához hasonlóan – egymás vállába kapaszkodva haladnak a nem látó férfiak az ugyancsak vak vezetőjük után, aki először esik bele egy sáros árokba, de magával rántja a többieket is. A magyarok nem a megfelelő vezetőt választották, a revízió hirdetése halálos veszélyként tűnik fel.

A REVÍZIÓS TÖREKVÉSEK EREDMÉNYEI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

A *Magyarság* hasábjait 1938 márciusától a revízió-várás jellemzi. Ausztria német megszállását (1938. március 12.) követően néhány nappal már megjelent az első olyan karikatúra, mely sugallja, hogy a Harmadik Birodalom következő célpontja Csehszlovákia lehet. A „*Prágai rémlátás*” című alkotáson egy cseh álmát vetette papírra Szűr Szabó József, mely szerint a „Cseh-Szlovákia” kolbász, egy horogkeresztes terítőn lévő tányérra került, s mögötte a „Müncheni

⁷³⁷ *Humoristické listy*, 1928. márc. 2. 150., *Humoristické listy*, 1928. febr. 10. 102.

⁷³⁸ *Humoristické listy*, 1928. jún. 8. 346.

sőr”-t láthatjuk.⁷³⁹ Egy hónappal később már a csehszlovákiai területekre vonatkozó magyar igények is feltűnnek a német aspirációk mellett: egy belgyógyász a csehszlovák beteget vizsgálja röntgennel, s a leletből kiderül, hogy a beteg „emészthetetlen dolgokkal terhelte túl a gyomrát, innen van pukkadásig feszülő puffadtsága”. A páciens röntgenképén belső szervei, belei a földgömbhöz és a kontinensekhez hasonlítanak – túlzó területi gyarapodására utalva –, s a cseh oldalon német területek, a másik, szlovák oldalon magyar városok nevei kerültek a röntgenképre. Ugyancsak az országgal szomszédos államok igényeire mutat rá a „*Nemzetközi Vásár, 1938*” című kép, ahol a Csehszlovákia standnál a németek, lengyelek és magyarok visznek el Csehszlovákia térképéből darabokat. A csehszlovák árusítóhelyét nem pozitív üzenetű lécekből építették fel: „becsapás, félrevezetés, rágalom, erőszak, hazugság, meghamisítás”. A gúnyrajzon az épület összegzi a szomszédos országról alkotott magyarországi képet utalva arra, hogy Csehszlovákia nemcsak erőszakosan bánt a kisebbségekkel, rágalmazta Magyarországot, de az antanthatalmakat is igyekezett megtéveszteni, s így tudott nagyarányú területi nyereségre szert tenni az első világháború után.⁷⁴⁰

Csehszlovákia helyzetének megváltozását sugallja az a két részből álló karikatúra, melyen 1937-ben még erős, „bősz oroszlán”-ként kapott helyet, majd 1938-ban már félnék, kicsi báránként.⁷⁴¹ Az „*Időjárásjelentés*” című torzrajzon kidől a csehszlovák–magyar határt jelző kerítés, az oszlopon a pici cseh oroszlánt elfújja a „revíziós nagygyűlés” felhőből fújó „revízió” szél a címerpajzsról, mint ahogy a „Trianon” feliratú szerződést is, azaz „Az idő revízi-jóra fordul”.⁷⁴² A cseh címerállatot kínozzák azon a képen, melyen mind a szudétanémet, mind

pedig a szlovák és rutén lakók ellentétes irányba szeretnék húzni a vadállat két farkát, ami a képaláírás szerint „már nem *autonómia*, hanem – *anatómia!*”⁷⁴³

1938. szeptember elején – még a müncheni egyezmény megkötése előtt (1938. szeptember 29.) – már Csehszlovákia „halálát” rajzolták meg a magyar alkotók. „*A prágai műtőben*” a műtőasztalon Csehszlovákia fekszik, akit egy hölgy személyesít meg, akinek a kontúrjai az ország határát mutatják. Hitler a nő lábát méri kezében késsel, Sztálin búslakodik egy kisszéken ülve, Chamberlain kezében pedig egy injekcióstű látható. Walter Runciman brit diplomata világít a páciens arca felé, miközben Chamberlain neki címezi gondolatait: „Azt hiszem, kedves lord, az operáció sikerül, de a beteg mégse éli túl...”⁷⁴⁴ A karikatúra „előrevetíti” a közelgő nagyhatalmi tárgyalások eredményét Csehszlovákia megszűnését prognosztizálva – egyben a magyar reményeket erősítve a felvidéki határrevíziót illetően. Egy későbbi karikatúrán a csehszlovák miniszterelnök, Milan Hodža sem érzi sokkal jobban magát: ő és Makszim Makszimovics Litvinov szovjet külügyi népbiztos – kezükben fegyvereket tartva – a kora őszi napsütésben erősen verejtékeznek.⁷⁴⁵ Néhány nappal a müncheni egyezmény előtt Hodža és Beneš Csehszlovákia sírja előtt állnak, és siratják a 20 éves ifjút, miközben a háttérben ásóval elástál Hitler és Mussolini, akik a kép üzenete szerint Csehszlovákia sírját ásták meg. „*Utolsó felszólítás*”-ként a lap Beneš ábrázolja, amint a „Csehszlovákia” fán lóg, s Hitler próbálja őt lerángatni onnan, a fa ága pedig le fog törni alatta. A növény uborka alakú terméseinek neve igen beszédes, s tömör véleményt mond az országról és Beneš politikájáról: „hazugság”.⁷⁴⁶

⁷³⁹ *Magyarság*, 1938. márc. 19. 10.

⁷⁴⁰ *Magyarság*, 1938. ápr. 13. 10. A karikatúra megjelenése egybeesett a Budapesti Nemzetközi Vásárral (1938. ápr. 29. – máj. 9.). *Kacska*, 1938. ápr. 30. 1.

⁷⁴¹ *Magyarság*, 1938. ápr. 21. 10.

⁷⁴² *Magyarság*, 1938. máj. 1. 20. A karikatúra az 1938. április 24-én tartott revíziós nagygyűlésre utal, melyet a Magyar Revíziós Liga szervezett. A gyűlésre, melyet a Vigadó nagytermében tartottak, óriási volt az érdeklődés. Magyar Országos Tudósító, 1938. ápr. 2. MNL OL K szekció 23. http://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1938_04_2/?pg=23&layout=s (Utolsó letöltés: 2016. április 27.).

A Magyar Országos Tudósító 1938. ápr. 29-i száma (MNL OL K szekció 209–210.) lapszemlét közöl a nagygyűlésről, melyből megtudhatjuk, hogy ötvenezren vettek rajta részt, s nagy európai sajtóvisszhangra tett szert. A Csehszlovákia felosztására vonatkozóan „A szónokok beszédeiből különösen azokat a részeket emelik ki [a német sajtótermékek], melyek a Felvidék visszacsatolására vonatkoznak.” (209.) http://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1938_04_2/?pg=208&layout=s (Utolsó letöltés: 2016. április 27.).

⁷⁴³ *Magyarság*, 1938. máj. 8. 18. A karikatúrát megjelenését követően néhány hónappal később először Szlovákia deklarálta autonómiáját (1938. okt. 6.), majd Kárpátalja (1938. nov. 22.). Bencsik: *Csehszlovákia története*, 20., 150., 158.

⁷⁴⁴ *Magyarság*, 1938. szept. 6. 10. Walter Runciman 1938. augusztus elején a brit miniszterelnök, Neville Chamberlain Csehszlovákiába küldte, hogy közvetítsen a Szudétanémet Párt és a csehszlovák kormány között, mivel a brit kabinet a csehszlovákiai válságot Európát fenyegető háborús veszélyként észlelte. Runciman csehszlovákiai látogatását és hosszas pihenését a szudétanémet vidéken nagy sajtóérdeklődés követte, ottlétét később úgy értékelték, mint a müncheni konferencia előkészítését. A tárgyalásokról készített jelentését nem sokkal a müncheni konferencia kezdete előtt juttatta el megbízójának. Bencsik: *Csehszlovákia története*, 140–142. Sztálin jelenlétét az magyarázza, hogy Csehszlovákia és a Szovjetunió – Franciaország jóváhagyásával – kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött 1935-ben, miután Beneš észlelte a kisanant egyre mélyülő válságát. Bencsik: *Csehszlovákia története*, 129–130.

⁷⁴⁵ *Magyarság*, 1938. szept. 21. 10.

⁷⁴⁶ *Magyarság*, 1938. szept. 25. 18., *Magyarság*, 1938. szept. 28. 10.

Máskor még az első bécsi döntés előtt, de már a magyar hadsereg mozgósítása után (1938. október 13.) a bő két hónapig a csehszlovák miniszterelnöki székhelyen ülő tábornok, Jan Syrový egy újabb Nemzetek Szövetségének írt válaszjegyzékben tiltakozik a csehek álmában.⁷⁴⁷ Ezt követően már csak a döntőbíráskodás után jelent meg a témáról rajz, s nem csupán a *Magyarság* lapjain, hanem a *Borsszem Jankó*-ban is. Az élcslapban a korábbi évek gyász-tematikája után a feltámadás kapott teret a halottak napi szám címodalán: egy fiatal lány tolja el sírja fedelét a Felvidéken, s felül, a háttérben – vélhetően magyar – katonák közelítenek.⁷⁴⁸ A *Borsszem Jankó* másik képén a cseh oroszlán idegesen járkál és kesereg – az immár szűk – „Visszacsatolás után” feliratú ketrecében, illetve egy másik képen Benešről megtudhatjuk, hogy milyen szakos tanár volt: „Erősza-
kos”, s ez a politikája eddigre csődöt mondott.⁷⁴⁹ A *Magyarság*-ban pedig Szent István jelenik meg, aki palástja alá beterele a szlovák és a rutén kisfiút. A rajz utal a Szent István-i állam egységére, melynek helyreállítását propagálta a lap, illetve talán Szent István intelmeire is, melyeket Imre herceghez intézett, s melyben a más etnikumokkal szembeni toleranciára tanította fiát, ami reményt adhatott az ismét Magyarországhoz kerülő kisebbségeknek a méltányosabb bánásmódra.⁷⁵⁰

A nem érintett nem magyar élcslapok is kommentálták a magyar területi növekedést. A belgrádi *Ošijani jež*, „Ősz van ... hullanak a levelek” című képével tesz említést a revízióról, melyen a „Csehszlovákia”-falombról levelek potyognak

⁷⁴⁷ *Magyarság*, 1938. okt. 30. 18. A rövid ideig regnáló miniszterelnök kapcsán érdemes kiemelni azt a beszédét, melyet a müncheni egyezmény elfogadásáról tartott. A forrás előtt közölt bevezetőjében Bencsik Péter felhívja a figyelmet arra, hogy a cseh miniszterelnök „mennyire másként reagált, mint 1920-ban a magyar”. A szöveget végig olvasva láthatjuk, hogy a magyar gyász- és revánsretorikával szemben Syrový az életéről, a jövőről – bár szűkebb határok között –, de prosperáló országról szónokolt. Szóhasználatát szöges ellentétben áll a Trianont követő magyaréval. Bencsik: *Csehszlovákia története*, 145–147. Hozzá kell tennünk, hogy a magyar propagandaszövegek között is fellelhető volt – a halált követő – „magyar feltámadás” is. Csehszlovákia 1938 őszén még a teljes bukás előtt állt, míg az 1920-as években Magyarország már utána, ami magyarázhatja a szóhasználatbeli különbséget.

⁷⁴⁸ *Borsszem Jankó*, 1938. nov. 1. 1. A *Borsszem Jankó*-ban nem közöltek propagandaképeket a revíziós várakozásokról ezt megelőzően.

⁷⁴⁹ *Borsszem Jankó*, 1938. nov. 15. 1., *Borsszem Jankó*, 1938. nov. 15. 6–7. Beneš pályája kezdetén, az 1910-es években tanított a prágai egyetemen és Párizsban is. Beneš, Edvard: *Edvard Beneš in his own words. Threescore years of a statesman, builder and philosopher*. New York, 1944. X–XI.

⁷⁵⁰ *Magyarság*, 1938. nov. 6. 18. „Lám, gyöngé és töredékeny az egynyelvű és egyerkölcsű ország.” István király intelmei. 6. fejezet. A dualizmus korában a nem magyar nemzetiségi mozgalmak képviselői nem egyszer idézték Szent István intelmeit olyan kontextusban, mely szerint az akkori magyar politikai elitnek is példát kellene vennie az államalapító király toleráns hozzáállásáról.

le, a fa alatt a béke anygala ül merengve a lombhullás következményein.⁷⁵¹ Hasonlóan a belgrádi laphoz, a zágrábi is egy bevett szimbólummal ábrázolta Csehszlovákia területvesztését: az amputált nemzetet jelképező figurának hiányzik az egyik keze és mindkét lába, az amputáció helyén a kötözés véres, tehát egészen friss műtétről tudósít a karikatúra. A csehszlovák ágya mellett Marianne sír, John Bull pedig tétován tart – talán kárpótlásul – egy pénzeszsá-
kot.⁷⁵² Egy másik képén a kigúvado szemű, vérszomjas magyar csorgó nyállal figye-
li a „szlovák autonómia” feliratú kolbászt, ami a felirat szerint Pista növekvő
étvágyát mutatja. A „Tót nem ember!” című karikatúra szerint pedig a magyar
most már magához csábítani próbálja a szlovákokat: „Gyere ide édes Tot!” A rajz
a magyar politikai elit szlovákokkal szembeni attitűdváltozásán gúnyolódik.
A dualizmus korában elterjedt, s karikatúrákon is gyakran szereplő közmondás
volt a „Tót nem ember, a kása nem étel”. A szlovák nemcsak emberré vált
a rajzon, hanem már az „édes” melléknév is elé került – jelezve fontosságát Ma-
gyarország számára és a későbbi, jobbnak ígért bánásmódon való élcledést.⁷⁵³
Az utolsó témába vágó gúnyrajzon a magyar már Kárpátalja felé tekintget egy
óriási karddal felfegyverkezve.⁷⁵⁴ A Rongyos Gárda kárpátaljai tevékenységét
1939-ben a belgrádi lap említette meg: a gárda nevének jelentése képezi a hu-
mor eszközét, mivel szakadt, foltos ruhában felvonuló katonákat láthatunk
a torzrajzon.⁷⁵⁵

A revízióvárás, a revízió és antirevízió tekintetében az olvasók mozgósítása, érzelmi elköteleződése kulcsfontosságú lehetett a szerkesztők többségének. A (kormányzati) célok elérése érdekében a végletekig degradálták a „másik” célkitűzéseit és gyakran magát a „másik” csoportot is. Emberi tulajdonságaikat torzították, ezáltal kigúnyolták az ellenfél politikai törekvéseit. Azonban a reváns és annak részleges magyar sikere, valamint az antirevíziós propaganda egymásnak feszülése már nem hosszú béke éveket sejtetnek. Vizsgáljuk meg, hogy az 1920-as és 1930-as években az újabb háború lehetőségét miként ábrázolták karikatúrákon!

⁷⁵¹ *Ošijani jež*, 1938. okt. 15. 3.

⁷⁵² *Koprive*, 1938. okt. 16. 493.

⁷⁵³ Korábbi példákat lásd: Tamás: *Nemzetiségek görbe tükörben*, 122.

⁷⁵⁴ *Koprive*, 1938. okt. 16. 504., *Koprive*, 1938. okt. 21. 516., *Koprive*, 1938. okt. 28. 528.

⁷⁵⁵ *Ošijani jež*, 1939. aug. 26. 4.

„HA BÉKÉT AKARSZ, KÉSZÜLJ A HÁBORÚRA!”

Az 1920-as és 1930-as éveket az utókor a két világháború közötti korszaknak nevezi. Mind az elnevezés, s gyakran a történeti munkák is azt sugallják, hogy a második világháború egyenes következménye az elsőnek.⁷⁵⁶ A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a karikatúrák is ezt a folytonosságot, egy újabb háború közeledtét jósolták-e olvasóinknak, s miként értékelték a háborúellenes erőfeszítéseket. Megfigyeljük, hogy Mars, a hadisten, vagy Pax a népszerűbb motívum a torzképeken. A vicclapok hasábjain más és más ország vált a béke ellenségévé, Mars uszítójává, tünt fel ezáltal negatív színben, de a két isten harca szintén állandó, mint ahogy a felfegyverkezés és a leszerelés kérdése is visszatérő elem – sokszor a Nemzetek Szövetségéhez köthető kontextusban. A két világháború között számos alkalommal tettek tanúbizonyságot a nagyhatalmak arról, hogy céljuk a béke megőrzése az európai kontinensen. Ennek ellenére a magyar és a bécsi karikatúrákon a Nemzetek Szövetsége vezető országai gyakran jelentek meg háborút szító, fegyvereket felhalmozó, veszélyes államként.⁷⁵⁷ A locarnói szerződésnek és a Kellogg–Briand-paktumnak a két világháború között nagy jelentőséget tulajdonítottak az európai béke szempontjából, majd a szervezet elhatározta, hogy leszerelési konferenciát szükséges összehívni. A tanácskozás 1932-ben kezdődött Genfben, és – megszakításokkal – két és fél éven keresztül tartott, eredményt mégis keveset hozott.⁷⁵⁸ A genfi

⁷⁵⁶ Azt a felfogást, hogy az első világháború szükségszerű következménye volt a második világháború kritikával illeti: Gyurgyák János: A világ öskatasztrófiája vagy Európa tragédiája? In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, 2015. 68–69.

⁷⁵⁷ Egy Nemzetek Szövetségéről angolul megjelent kötetben a szerkesztők több angol és francia nyelvű éklapból, röplapokról származó karikatúrát publikáltak, melyek ugyancsak megjelenítették azt az ellentétet, hogy egyes országok a békére töreksenek, mások fegyvereket halmoznak fel, s ez utóbbi csoport jobban halad célja elérése érdekében. Az egyik képen Briand bárkája egy sziklacsúcson („Locarno”) egyensúlyoz, a hajó felé pedig egy kacs repül a szájában olajággal. *The League of Nations, 1920–1946*. New York–Geneva, 1996. 140.

⁷⁵⁸ A locarnói szerződések garantálták a határok sérthetlenségét Franciaország és Németország, illetve Németország és Belgium között, tiltja ezen országok között a háborút, a vitás kérdéseket békés úton kell rendezniük. A szerződésekben nem garantálja Németország a keleti határait (a konferenciát a svájci Locarnóban 1925. október 5. és 16. között tartották). A nyugati határok biztosítása következett

értekezletsorozat és a Kellogg–Briand-paktum számos karikatúrán szerepelt, ezek üzenete azonban azonos: a rajzolókat kételkedtek a paktum megvalósíthatóságában, mint ahogy a valós leszerelési szándékban is.⁷⁵⁹ Így a magyar lapok elsősorban azon gúnyolódtak, hogy míg Magyarországot a kisantantországok rendszeresen azzal vádolták, hogy felfegyverkezik, a győztes hatalmak – a békeretorika leple alatt – ugyanazt teszik, csak sokkal hatékonyabban, mert őket nem köti a trianonihoz hasonló szerződés. Magyarország szomszédos államai azonban egészen másként ítélték meg a biztonságpolitikai kérdéseket. Véleményük szerint Magyarország és Németország az, ami az európai, illetve a világ-békét fenyegetik, mivel nem tartják be a Párizs környéki békeszerződésekben előírt feltételeket, s fegyvereket igyekeznek szerezni.

Jellemző a témát körüljáró karikatúrákra, hogy néhány kivételtől eltekintve Mars 1928 szeptemberétől, azaz a Kellogg–Briand-paktum szignálását követően tűnik fel gyakrabban rajtuk.⁷⁶⁰ Azt megelőzően, illetve a hadisten megjelenésével

ben Németországot 1926. szeptember 8-án felvették a Nemzetek Szövetsége tagjai közé. A szerződést Hider 1936. március 7-én mondta fel. Halmosy: *Nemzetközi szerződések*, 234. A paktum jelentősége, hogy a kezdeményezés az Egyesült Államokból és Briand-tól indult, s eredetileg 15 (Németország, USA, Belgium, Franciaország, Nagy-Britannia és domíniumai [Kanada, India, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika, Írország], Olaszország, Japán, Lengyelország, Csehszlovákia) miniszter írta alá, majd 62 ország csatlakozott hozzá. *The League of Nations*, 141. A szerződés eredeti angol szövege elérhető: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/kbpact.asp A paktumot Párizsban 1928. augusztus 27-én írták alá ünnepélyes keretek között. A felek vállalták, hogy a világbéke fenntartása érdekében a háborút mint politikai eszközt elvetik. A genfi leszerelési konferencia 1932. február 2-án vette kezdetét és 1934. július 11-én eredmény nélkül zárult. *The League of Nations*, 173., Zeidler: Apponyi, 653.

⁷⁵⁹ A leszerelés szükségességének igénye korábban, már a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányában szerepelt (az állam védelméhez szükséges minimális fegyverzetet engedélyezett), s az 1920-as évek közepén megkezdtek a leszerelés előkészítését. Halmosy: *Nemzetközi szerződések*, 42–43. A sajtóban megjelent karikatúráktól eltérően értékelte Dezső Alajos és Kelen Imre albumjának egyik képe a Nemzetek Szövetsége erőfeszítéseit. Az 1927. szeptember 9-i ebéd étlapjához készített karikatúrán egy óriási, Marsot ábrázoló szoborra másznak fel az apró embereként ábrázolt politikusok, s igyekeznek kárt tenni a hadistenről készült alkotásban: Titulescu például egy villát készül beleszúrni Mars bicepszébe, Chamberlain kalapácsot lendít a sisakja felé, Stresemann csakánnyal üti a kezét, Beneš a lábujját szeretné lecsipni egy fogóval. Briand, aki akkor, mint a hadisten feje, beszél Marshoz. Bár az ókori isten alakja jelentősen nagyobb és erősebb, mint a politikusoké, mégis azok egységesen és együtt próbálják meg legyőzni a háborús veszélyt. Derso and Kelen: *Au banquet des nations*, 13.

⁷⁶⁰ A két korábbi kivétel a *Kikeriki* hasábjain jelent meg. Az egyik a hadisten békésen levest keverget, talán a jövőbeli háborút „főzi ki”. A másikon teljes fegyverzetben látható, testére a földgömböt rajzolta az alkotó, s Mars újabb – világméretű – háborút vél időszerűnek a képalírás szerint. *Kikeriki*, 1924. aug. 3. 4., *Kikeriki*, 1924. aug. 17. 2.

párhuzamosan is arra helyezték az alkotók a hangsúlyt, hogy Pax helyzete hogyan változik, a különböző államok hogyan támadják a béke istennőjét. Mind a bécsi, mind pedig a budapesti karikatúrákon feltűnik az a motívum, hogy katonás vonásokkal rendelkezik Pax, ami a kezdetektől kétségbe vonja a hosszú távú béke lehetőségét. A *Kikeriki*-ben „*A genovai békeangyal*” fején katonai sisak, kezében kard és babérkoszú látható.⁷⁶¹ A kép később is megpillantható, csak a címe változott: „*Francia béke*”, és az ironikus képaláírás szerint már majdnem sikerült a békét garantálnia Franciaországnak.⁷⁶² A *Borsszem Jankó*-ban valójában állig felfegyverzett katonáról, aki Paxnak álcázta magát (vagy ő maga a béke istennője), Apponyi Albert, a genfi magyar fődelegátus rántja le a leplet.⁷⁶³ Ha nem is katonaként, de számos alkalommal láthatjuk a békét fegyverek környezetében, illetve oly módon, hogy lőnek vagy tüzelni szeretnének rá, vagy ő maga cipeli a fegyvereket. Az istennő figyelmezteti a nagyhatalmakat, hogy ne pipázzanak olyan szobában, amely már tele van puskaporos hordókkal. A politikusok – Mussolini, Stresemann, Chamberlain és Briand – azzal védekeznek, hogy ők csak a békepípát szívják el – utalva a locarnói szerződésre. Pax pálmaággal a kezében óvja őket, ruháján pedig a korábbi békeszerződések helyszínei olvashatók: Versailles, Sèvres, Saint Germain, Trianon.⁷⁶⁴ Máskor ágyúcsővel a hóna alatt és pálmaággal a kezében jelenik meg, amikor a genfi Nemzetek Szövetsége konferenciát készítik elő, vagy puskákon – egyelőre nyugodtan – alszik. Másik alkalommal cselekvőként látjuk, aki pálmaággal próbál meg harcképtelenné tenni egy harcoksit eltömítve annak csövét.⁷⁶⁵ A politikusok is igyekeznek a kedvében járni:

⁷⁶¹ Genovában nemzetközi gazdasági konferenciát tartottak (1922. ápr. 10. – 1922. máj. 19.), melynek célja a nemzetközi kereskedelem helyreállítása, a kiút keresése Európa súlyos gazdasági helyzetéből. A tanácskozáson a vesztesek is részt vettek. Közülük Németország és Szovjet-Oroszország Rapallóban (Genova melletti üdülőfaluban, 1922. ápr. 16.) egy külön szerződést kötöttek – kormányaik kölcsönösen lemondanak a háborús kiadások, károk megtérítésének követeléséről – és helyreállították a diplomáciai kapcsolatokat a két ország között, ami fontos lépés volt a bolsevik nagyhatalom elismerése felé. Halmosy: *Nemzetközi szerződések*, 208–209.

⁷⁶² *Kikeriki*, 1922. máj. 7. 7., *Kikeriki*, 1925. júl. 5. 2.

⁷⁶³ *Borsszem Jankó*, 1928. márc. 10. 1. Apponyi az 1920-as évek közepétől a Nemzetek Szövetsége közgyűlésein tartott beszédeiben azt hangsúlyozta, hogy a vesztes országok lefegyverzésnek feltétele az általános lefegyverzés megkezdése. 1925-ben indítványozta, hogy kezdjék meg haladéktalanul egy leszerelési konferencia előkészítését. Zeidler: Apponyi, 652.

⁷⁶⁴ *Der Götz von Berlichingen*, 1925. okt. 23. 8.

⁷⁶⁵ *Der Götz von Berlichingen*, 1926. febr. 26. 8., *Humoristické listy*, 1928. aug. 3. 452., *Neppendorfer Blätter*, 1928. márc. 5. 1. A *Kikeriki* alkotója is megrajzolat Paxot kezében ágyúcsővel, kézigránatokkal és a pálmaággal. *Kikeriki*, 1922. jan. 1. 2.

a *Koprive* képen Chamberlain és Mussolini fodrászok ápolják a békét – göndörítik a haját és tisztítják a szárnyát –, amit Litvinov figyel. Hasonló, de nem pozitív jövőt sejtető, egy borbélynál játszódó jelenetet találhatunk a belgrádi lapban: a Nemzetek Szövetségét megtestesítő nő akarja a földgömböt megborotvtálni. A kép címe szerint „*Nagyon kemény szakáll*”-a van a glóbusznak, rengeteg tör áll ki belőle, s nem igazán tudja majd a borbély eltávolítani azokat, a béke már nem sokáig tartható fenn (52. kép).⁷⁶⁶

Hogy az istennő ne lássa, a háta mögött, szányai takarásában verekszik két alak, de ő még mindent megtesz a béke fenntartása érdekében: az egyik képen például – már igen fáradtan – Mussolini száját varrja össze, hogy ne tudjon beszélni, háborúra uszítani.⁷⁶⁷ Nem sokkal később már nem titkolják a fegyverkezést Pax előtt, s ekkor az istennő egy felhő tetején ülve szomorúan, tehetetlenül nézi, ahogy Beneš, Poincaré, a szovjet figura és Mussolini kertészkednek. A fákon, melyeket nagy gonddal öntöznek, különböző fegyverek nőnek: csatahajó, repülőgép, ágyú, géppuska, kard. A háttérben a „Népszövetség” feliratú ház bújik meg, s a politikusok tevékenységét Pax kommentálja: „Mi ez? Rügyezés vagy ürügyezés? Még szerencse, hogy a fák nem nőnek az égig!” Megfigyelhetjük azonban, hogy Mussolinié nemsokára az égig fog érni.⁷⁶⁸ Hasonlóan elkeseredett Pax azon a képen, melyen kisgyermekként sír, mivel egy nagy fekete gömb tetején fekszik, s abból mindenhol karkodok állnak ki felfelé, így esélye sincs a túlélésre, máskor az ugyancsak gyermek Paxra lőnek minden irányból ágyúkkal a „genfi leszerelési játék” közben, megint máskor fegyvert szegeznek rá.⁷⁶⁹ A belgrádi karikatúrán a béke angyala egy tank előtt áll, a kép latin nyelvű címét egy római katonai írótól kölcsönözték: „*Ha békét akarsz, készülj a háborúra*”.⁷⁷⁰ Ez az ókori tanács jól jellemzi a Paxot és helyzetét bemutató karikatúrák üzenetét: a győztesek, akiknek elsődleges céljai közé tartozott a Párizs környéki békék garantálása, fegyverarzenált gyűjtöttek össze (részben a vesztesektől), készülnek a következő, reményeik szerint ki nem törő háborúra,

⁷⁶⁶ *Koprive*, 1938. ápr. 22. 193., *Ošijani jež*, 1936. márc. 7. 4.

⁷⁶⁷ *Der Götz von Berlichingen*, 1927. márc. 25. 3., *Der Götz von Berlichingen*, 1928. márc. 9. 1.

⁷⁶⁸ *Borsszem Jankó*, 1928. ápr. 1. 1.

⁷⁶⁹ *Der Götz von Berlichingen*, 1928. okt. 19. 1., *Der Götz von Berlichingen*, 1930. dec. 19. 2., *Koprive*, 1934. okt. 17. 532., *Ošijani jež*, 1936. Húsvét, 11.

⁷⁷⁰ *Ošijani jež*, 1935. márc. 9. 2. Vegetius, késő római kori történetíró *Epitoma rei militaris* című művében így írt: „Igitur qui desiderat pacem, praeparet bellum.” azaz „Tehát aki békére vágyik, készüljön a háborúra.” III. könyv, praefatio. *Flavi Vegeti Renati Epitoma rei militaris*. Lipsiae, 1885. 65.

míg az egykori központi hatalmak hadi erejét jelentősen korlátozták a béke fenntartása érdekében. A bécsi lap szerint pedig Franciaország, Anglia, Olaszország és az Egyesült Államok gázmaszkos, felfegyverzett katonái közös erővel kínozzák a békét: a francia katona kitépi Pax tollait, amit a többiek tétlenül néznek végig.⁷⁷¹

A bántalmazások – a béke ellen irányuló akciók – következtében az istennő feltűnik sebesülten, sérülten úgy, hogy fegyverek, kard áll ki a testéből, szakadt ruhában, megtépázott szárnyakkal, máskor szinte halott nőként.⁷⁷² A világ-béke megőrzésére irányuló szándékot a *Der Götz von Berlichingen* az 1930-as évek derekán értékeli, amikor az álarcosbálba minden nagyhatalom képviselője bejutott a béke maszkjában, azonban az igazi Paxot feltartóztatják, s őt nem engedik be a mulatságra. Mindenki felveheti magára ezt a maskarát, de valódi békére talán semelyikük sem vágyik. A *Magyarság* szintén pesszimistán ítélte meg Pax helyzetét: az istennő elhajt kocsijával a francia fővárosból, vége a Párizs környéki békék által meghatározott időszaknak. Máskor a békegalambok repülnek el Európából, s az olimpiai futáson Mars a gyorsabb, le hagyja Paxot. Mars kettejük csatájának a nyertese egy másik karikatúrán is, ahol a hadisten Pán bőrébe bújt, pánsípon játszik, s zenéjétől a Földön mindenki fél, menekül. Patája helyett harckocsi látható, azzal tapossa el a civileket.⁷⁷³ Már korábban, 1935-ben Mars győzelmét jósolja a *Borsszem Jankó* egy mitológiai jelentében, amikor Mussolini éber figyelme mellett mindketten – Romulus és Remushoz hasonlóan – szeretnének hozzájutni a farkastejhez, de a táplálékot csak Mars éri el, így Pax nem tud megerősödni, nem győzhet. Ugyanebben a számban lévő képen a Gulliver-szerű hadisten köteleit eloldozzák a genfi diplomata, s kiszabadítják fogágából, azaz ők okolhatók majd egy újabb háború kitöréséért. Karácsonykor pedig Mars elveszi Pax karácsonyfadíszét (egy fekete bárányt), s 1936 januárjában

⁷⁷¹ *Der Götz von Berlichingen*, 1932. jan. 1. 1.

⁷⁷² *Kikeriki*, 1925. júl. 5. 2., *Kikeriki*, 1925. nov. 1. 2., *Kikeriki*, 1927. máj. 15. 2., *Kikeriki*, 1931. okt. 25. 6., *Kikeriki*, 1928. febr. 26. 2., *Kikeriki*, 1931. márc. 22. 6., *Kikeriki*, 1932. márc. 6. 8., *Kikeriki*, 1928. szept. 16. 1. E témában a *Kikeriki* szerkesztői többször közölték ugyanazokat a rajzokat. Pax sérülten, mankóval: *Koprive*, 1929. márc. 16. 221., Mars rázza az ijedt Paxot: *Karikás*, 1937. jan. 19. 1.

⁷⁷³ *Magyarság*, 1936. ápr. 4. 10., *Magyarság*, 1936. márc. 29. 18., *Magyarság*, 1936. júl. 24. 12., *Magyarság*, 1936. ápr. 15. 10. A rajz a szójátékot kihasználva a Páneurópa-terven, mozgalmakon is gúnyolódik. Briand Páneurópa-tervét 1929. szeptember 5-én hozta először nyilvánosságra a Nemzetek Szövetsége hágai ülésén. *The League of Nations*, 142., Ádám: *A kisantant*, 149–152. Pax és Mars – ugyancsak a hadisten győzelmével – futóversenyen vesz részt még: *Ósisi jező*, 1938. szept. 24. 3.

52. kép

„– Hagyd kedvesem, ez nem női munka!”

53. kép

„Az idei első európai birkózó menet a béke angyalának győzelmével végződött Mars felett.”

54. kép

„A jól megerősített béke – Tényleg nem panaszkodhatok, hogy a barátaim nem erősítettek meg jól.”

már a Nemzetek Szövetsége palotája előtt ólalkodik.⁷⁷⁴ 1938-ban a *Borsszem Jankó* rajza egyértelművé teszi, hogy véleménye szerint a küzdelmet Pax elveszítette: egy szépségversenyen a katonaruhás, fegyveres lány nyer, Pax csak a második helyet kapja.⁷⁷⁵ Zágrábban a Pax vs. Mars birkózómeccset képzelte el az alkotó, melynek bírója a brit, aki – a nézőközönség tagjaihoz hasonlóan – gázmaszkot visel, nem a béke győzelmére számít. A karikatúra „*Az első menet végén*” kialakult eredményt mutatja be: Pax győzött, a közönség pedig nem tapsol, egyáltalán nem örül az eredménynek (53. kép).⁷⁷⁶

Az idős istennő a müncheni szerződést (1938. szeptember 29.) követően is csak bottal tud járni, állapotán hosszú távon már nem segít ez az egyezmény sem, majd az év végén egy másik kép baloldalán bottal, szakadt, szürke ruhában, fegyverekkel elhalad a „régis valóság”, és „az új év illúziója” testesül meg a jobboldalon: ünneplés és pálmaágit tartó, mosolygós Pax.⁷⁷⁷ A béke megőrzésére irányuló törekvés végleg átkerül a valóságból az álomvilágba. Hasonlóan vélekedik a belgrádi lap is: „*A béke perspektívái 1938-ban*” című képen leghátul látható egy nagyon kicsi Pax-figura, mellé ágyúcsöveket rendezett el a rajzoló perspektivikus ábrázolásmóddal, melyek teljesen betöltik a teret.⁷⁷⁸ Megfigyelhetjük, hogy az 1930-as évek közepétől a karikaturisták egyáltalán nem optimisták a béke esélyeit illetően.

A békegalamb jelentősen ritkábban vált gúnyrajzok főszereplőjévé, mint Pax, de megjelenítésének kontextusa hasonló: az állat ágyúcsövön ül, máskor a begye tele van fegyverekkel, melyek már itt-ott kitüremkednek belőle, s nem tudja, meddig bírja még magában tartani azokat, illetve szögesdróttal vették körül a madarat vagy Paxot (54. kép).⁷⁷⁹

⁷⁷⁴ *Borsszem Jankó*, 1935. okt. 1. 1., *Borsszem Jankó*, 1935. okt. 1. 2., *Borsszem Jankó*, 1935. dec. 20. 1., *Borsszem Jankó*, 1936. jan. 1. 8. A későbbi évfolyamokban a *Borsszem Jankó* az eddig említett Marshoz kapcsolódó karikaturákat változtatva, a szövegeket azonban némileg módosítva jelentette meg: *Borsszem Jankó*, 1936. júl. 15. 8., *Borsszem Jankó*, 1937. okt. 1. 2., *Borsszem Jankó*, 1938. okt. 1. 1., *Borsszem Jankó*, 1938. okt. 1. 9. A belgrádi lapban a felnőtt Mars megissza a csontsovány, csecsemő Pax elől a tejet, akinek így semmi esélye az életben maradásra: *Ošišani jež*, 1939. febr. 11. 2.

⁷⁷⁵ *Der Götz von Berlichingen*, 1934. jan. 12. 1., *Borsszem Jankó*, 1938. aug. 1. 1.

⁷⁷⁶ *Koprive*, 1938. jún. 3. 265.

⁷⁷⁷ *Koprive*, 1938. okt. 7. 481., *Koprive*, 1938. dec. 30. 625.

⁷⁷⁸ *Ošišani jež*, 1938. jan. 22. 1.

⁷⁷⁹ *Karikás*, 1937. márc. 2. 1., *Borsszem Jankó*, 1935. szept. 15. 1., *Borsszem Jankó*, 1932. dec. 1. 5., *Borsszem Jankó*, 1936. nov. 15. 9., *Koprive*, 1938. ápr. 29. 213., Paxot veszik körbe szögesdróttal: *Ošišani jež*, 1936. máj. 23. 3., ágyú csővén ül: *Karikás*, 1937. márc. 2. 1., *Karikás*, 1939. ápr. 2. 1.

A galamb elrepül és elejti a csőréből a pálmaágit, amikor egy német katonai sisak kilyukasztja a löveg nyílását fedő anyagot, melyen a „versailles-i békeszerződés” felirat áll még az előző képkockán – sértetlenül –, s ekkor még a madár is az ágyúcsövön pihen.⁷⁸⁰ A belgrádi lapban láthatjuk „*Az új trójai lo*”-vat is: egy békegalambba, melynek a szájában az olajág, katonák másznak fel és a szárnyán repülőgépek parkolnak. A fagalamb talapzatára a „Genfben készült” felirat került, ami a Nemzetek Szövetsége békére irányuló politikáját és annak sikeretlenségét bírálja (55. kép).⁷⁸¹ Később a madarak gázmaszkban jelennek meg egy-egy teknősbéka hátán „lovagolva” vagy gyalogosan az „*Angliai mobilizálás*” című karikatúrán, de ennek a „békehadsergnek” a vetélytársaival szemben semmi esélye.⁷⁸²

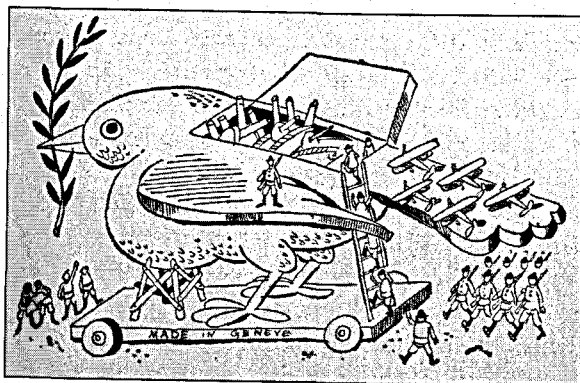
Mars még csak a háttérben, árnyként, de mosolyogva tűnik fel a Nemzetek Szövetsége új palotájának felállításakor. Az épület legmagasabb tornya egy ágyúcső, melyet Briand, Mussolini, Stresemann és Chamberlain tartanak, s amelynek tetején riadtan ül a kicsi békeangyal. A többi tornya is mind történekekből és kézigránatokból áll, egyik ablakán azonban egy puskára erősített fehér zászlót lógnak ki, a területet szögesdrótt szegélyezi.⁷⁸³ A karikatúra „*A mi pályaműünk*” alcímet viseli, utalva arra, hogy 1926-ban a Nemzetek Szövetsége pályázatot írt ki genfi székházának megtervezésére. A karikaturista hangot adott annak a nézetnek, hogy a Nemzetek Szövetsége nem a béke letéteményese, s az egész szervezetet a közelgő háborúhoz kötötte. Két évvel később ugyancsak a fegyverkezésre és a háborúra, és ismét a Nemzetek Szövetsége tehetetlenségére utal a szervezet címerének egy másik fajta terve a *Magyarság* hasábjain: a kártyavár elejére a „Sóhivatal” felirat került, oldalait puskák támasztják meg, mellettük

⁷⁸⁰ *Ošišani jež*, 1935. márc. 23. 2. A karikatúra címe „1935. március 17.”, az a nap, amikor Berlinben elhatározták az általános hadkötelezettség visszaállítását és a hadsereg felvonulást tartott a fővárosban. Ugyanerre az eseményre utal, amikor a „*Német szövörmester*” (talán Hermann Göring) egy horogkeresztes húsdarálóba belegyúri a „paktum”-okat, a darálóból pedig katonák masíroznak ki, akik végig gyalognak a „Versailles 1919” szerződésen. *Ošišani jež*, 1935. ápr. 13. 3.

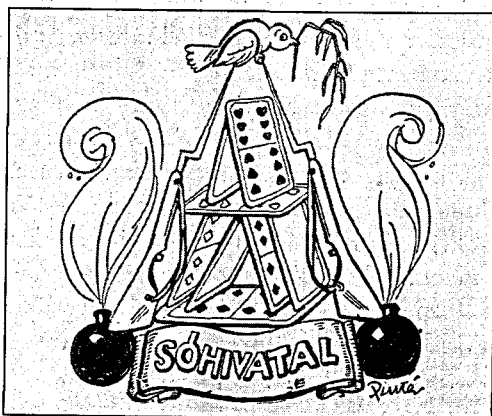
⁷⁸¹ *Ošišani jež*, 1938. máj. 28. 5.

⁷⁸² *Ošišani jež*, 1939. ápr. 29. 3. A brit mozgósítás ugyanezen az oldalon még egyszer megjelenik: Paxot páncélruhába öltöztette John Bull és történeket ad a kezébe („*Béke a demokráciában*”). *Ošišani jež*, 1939. ápr. 29. 3.

⁷⁸³ *Borsszem Jankó*, 1927. szept. 20. 1. A szervezet új épületének terveit korábban is megjelenítette a *Borsszem Jankó* („*A mi pályázatunk*”) más üzenettel: a palota tetején középen Uncle Sam látható pénzeszsákokkal, mellette Marianne és John Bull. Az egész palotát, a győzteseket és azok adósságait is a vesztes országok közül a német, a magyar és a bolgár tartja a vállán. *Borsszem Jankó*, 1925. jan. 18. 1.

55. kép

56. kép

„A népszövetség cimere
Hollandia ezer holland
forintos pályadíjat tűzött ki
a népszövetség cimére. Ime,
benyújtjuk, kérjük a gubát!”

57. kép

„Briand – Sólyomszem (Kellogg
– Aranytollúhoz): Csak szívja
azt a békepipát, kollega úr, de
vigyázzon, nehogy *viasszaszúja*.”

kézigránátok, a lőfegyverek tetején a békegalamb ül megtörten, elhervadt, eltörött pálmaággal a csőrében (56. kép).⁷⁸⁴

Ennek ellenére 1928–1929 folyamán – talán reményt sugallva az olvasónak – Mars még alszik a *Borsszem Jankó* képein, s az 1930-as évek derekáig – a genfi leszerelési konferencia kudarcáig – nem bukkan fel újra.⁷⁸⁵ A *Kikeriki* vélekedése szerint Mars – egy ideig – nem tudja tovább főzni levesét, nem várható újabb fegyveres konfliktus, a Kellogg–Briand-paktum megkötése után pedig egy szójátékon alapuló karikatúrát közöltek: marslakók fekszenek békésen a fűben, a kép címe pedig azt találgatja, hogy „*Kellogg – Mars vagy békeangyal*”.⁷⁸⁶

A Kellogg–Briand-paktumot a vicclapok eltérő módon interpretálták:⁷⁸⁷ az egyik bécsi karikatúrán a szerződés aláírását katonák felügyelik, ami kényszerít sugall, máskor fegyverekkel szignálják a felek a dokumentumot, ami pedig várható sikertelenségét. Hasonlóképpen nem túl optimista a zágrábi szerkesztő sem: a béke angyla vérrel írt szerződést tart Mars elé, míg máskor egyszerre jelenik meg a „Kellogg-paktum” szó, a törökből megrajzolt pálmaág és a csatahajók.⁷⁸⁸ A *Borsszem Jankó* „*Törzsfőnökök békepipázgatás közben*” című képén az alkotó degradáló szándékkal olyan politikusokat ábrázolt indiánként, akik

⁷⁸⁴ *Magyarország*, 1929. okt. 12. 10.

⁷⁸⁵ *Borsszem Jankó*, 1928. okt. 3. 3., *Borsszem Jankó*, 1928. szept. 29. 11.

⁷⁸⁶ *Kikeriki*, 1928. szept. 23. 3., *Kikeriki*, 1928. szept. 30. 2. A marslakókkal való szójáték az *Ösliani* jezőben is megtalálható, ekkor azonban – egy évtizeddel későbbi képen, de még a második világháború kitörése előtt – a földönkívüliek távcsövükön figyelik a földi eseményeket, azt, hogy mindenhol háború dúl. (1938. jan. 22. 1.) A belgrádi lapban a főzés is visszatérő motívum: Mars a „konfliktusok” bográcsában főz gázmaszkban, tevékenységét Marianne, John Bull, Uncle Sam, a bolsevik és a japán alak figyeli, mindegyiküknél van evőkanál, azaz arra várnak, mikor lesz készen az étel, mikor ehetnek belőle. A karikaturista tehát mindegyiküket a konfliktusok szításával vádolja. *Ösliani jező*, 1938. márc. 26. 1.

⁷⁸⁷ A két világháború közötti időszakot a kortárs Carl Schmitt abnormális időszaknak értékeli, köztes korszaknak béke és háború között, ahol összemossák egymással a két állapotot. Ennek három okot tulajdonított: a párizsi békerendszert, a Kellogg–Briand-paktumot és a Nemzetek Szövetsége intézményeit, melyek feladata, hogy elejét vegyék az újabb háborúnak és a háború eszméjének kiterjesztését a nem-katonai cselekvésekre (például: propaganda). Schmitt, Carl: A háború és az ellenség fogalmak értelmezése. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, 1998. 29. (A tanulmány németül 1938-ban jelent meg.) Az elemzett karikatúrák is hasonló szemléletet támasztanak alá.

⁷⁸⁸ *Koprive*, 1929. jan. 5. 32., *Koprive*, 1928. szept. 22. 780. Pax szárnyait rajzolta meg törökből a belgrádi alkotó: *Ösliani jező*, 1936. máj. 29. 3. Miközben a politikai megegyezések megszülettek a békéről, Európában virágzott a fegyverkereskedelem. A magyar fegyverkezési egyenjogúság legnagyobb ellenzője, Csehszlovákia volt a korszak egyik legaktívabb fegyverkereskedője a kontinensen. A német katonai hírszerzés 1928 áprilisa és 1929 áprilisa között figyelte a danzig kikötőben a különböző szállítmányokat és adatait megosztotta a magyar katonai szervekkel, s az információik szerint nagymennyiségű fegyver és hadianyag érkezett. A szállítók között találhatjuk

nem azok, sőt Frank B. Kellogg, az Egyesült Államok külügyminiszterén kívül egyikőjük sem kapcsolódik az amerikai kontinenshez (57. kép). A gúnyrajzon Beneš, Stresemann és Cheng Lót láthatjuk, Kellogg szívja a békepipát, Briand beszélget vele, miközben az asztalon egy koponya és csontok pillantnak meg. A karikaturista már a szerződés aláírását követő számban kifejezte kételyét a tekintetben, hogy a felek betartják-e majd az abban foglaltakat.⁷⁸⁹

A csehszlovák élc lap szerint azonban Lucifer egy „Kellogg-paktum” feliratú nyaktilóval kivégzi a háborút megtestesítő férfit, ami az egyetlen, egyértelműen pozitívként értelmezhető megnyilvánulás a korpuszunkban: a pokolra jutott háború végleg kileheli a lelkét.⁷⁹⁰ A *Magyarság* karikatúráján Mars felügyeli az egyezség aláírását, mögé a kisantant bújt el, s szignójával épp Stresemann látja el a szerződést, amit a – szkeptikus – békegalamb a következőképpen kommentál: „Azt hiszem, ez a derék Stresemann is rossz néven venné, ha úgy bánnék el a kopasz fejével, ahogy ezek a kedves barátai fognak aláírás után.”⁷⁹¹ Kellogg békeangyalként arra kéri Magyar Mihályt, hogy ő is csatlakozzon a paktumhoz, melynek szövege körül fegyverek láthatók, de a magyar férfi keze nem szabad, a Trianon-béklők összekötik, így csak akkor tudja aláírni, ha azokat leveszik, azaz a revízió feltétele a szerződés aláírásának.⁷⁹²

Néhány évvel később mind a *Kikeriki*, mind pedig a *Der Götz von Berlichingen* szerint az 1932. év eseményeit már a hadisten fogja meghatározni, mindkét lap az év elején kikiáltotta őt az új „év uralkodójá”-nak. A *Kikeriki*-ben a Nemzetek Szövetsége palotájának ajtaján készül belépni, míg a másik újságban egy felhőn állva szemléli a földi eseményeket: Jugoszlávia Olaszországgal ellenséges, Németországban horogkeresztes katonák gyülekeznek, Mandzsúria füstölög, mindegyik nagyhatalomnál fegyverek láthatók, sőt még a csehszlováknál is, de a genfi diplomata mindebből semmit sem észlelhetnek, mivel fejüket letakarták egy óriási éjjeliedénnyel, melynek tetején a japán delegátus ül.⁷⁹³ A következő év elején Pax és Mars kártyázik, hogy így döntsék el, ki fogja meghatározni a bolygó sorsát, míg

az Egyesült Államokat, Törökországot, Belgiumot, Hollandiát, Franciaországot, Svédországot, Dániát és Nagy-Britanniát. Zsiga: *A szentgotthárdi*, 115–116.

⁷⁸⁹ Borsszem Jankó, 1928. szept. 1. 12.

⁷⁹⁰ *Der Götz von Berlichingen*, 1928. nov. 16. 12., *Der Götz von Berlichingen*, 1928. szept. 7. 2., *Humoristické listy*, 1928. okt. 19. 591.

⁷⁹¹ *Magyarság*, 1928. aug. 30. 10.

⁷⁹² *Magyarság*, 1928. aug. 26. 21. Magyarország 1929. február 14-én szignálta a szerződést, amely 1929. július 24-én lépett életbe (kihirderve: 1929. évi 37. tc., 1929. szept. 10.). Halmosy: *Nemzetközi szerződések*, 282.

⁷⁹³ *Kikeriki*, 1932. jan. 5. 1., *Der Götz von Berlichingen*, 1932. jan. 9. 1.

a zágrábi lap szerint – a szilveszteri jóslat alapján – Mars fog dominálni 1933-ban: dobókockákkal játszik a nevető hadisten, s a dobás eredménye szerint háború lesz 1933-ban.⁷⁹⁴ Háború és béke kérdése immár nem szerződésektől, hanem Fortunától függ, s nem jó jel, hogy a két isten hazardjátékot játszik. „Az új »Mars-kutatás«” című karikatúrán pedig azt láthatjuk, amint a Földről egyre hosszabb fegyvereket („fegyverkezési verseny”) irányítanak a hadisten arcát és sisakját megformáló távoli, idegen bolygó felé, aki ezt nevetve konstatálja: „Egyre jobban igyekeznek műszereikkel – megközelíteni”, egyre közelebb kerül a Föld a háborúhoz.⁷⁹⁵ Egy évvel később ártatlan gyerekek egy „pact” feliratú oszlopokhoz rögzített tank árnyékában játszanak.⁷⁹⁶ Nemcsak a szilveszter, az új év köszöntése, hanem a szeretet ünnepe is több képen megjelent a lefegyverzés kapcsán: karácsonyfák láthatók fegyverekként, s a kor teljes fegyverarzenálja megpillantható mind a légi, szárazföldi, vízi hadviselést illetően. Az aradi lap képen koponyát és baltát találunk – ajándékok helyett – a fa alatt, amelyek nem családi idillt, hanem halált hoznak. Egy budapesti rajzon pedig Briand és Chamberlain gyáván elbújnak a fenyő alá, s közben méltatlankodnak, hogy a többi ország fel fogja gyújtani a robbanékony karácsonyfát.⁷⁹⁷

A bécsi élc lapok mind az 1920-as évek közepén, mind a Kellogg–Briand-paktum aláírásakor, majd az 1930-as években is azt hangsúlyozták, hogy a retorika szintjén az antantországok és Genf is a békélt propagálja, mégis fegyvereket halmoznak fel és háborúra készülnek. Tipikusak az ellentétekre építő képek, melyek egyik felén a békepropaganda egy-egy aspektusát figyelhetjük meg, a másikon pedig a várható összeütközéseket. Példa lehet erre az, amikor a karikatúra bal oldalán szónokolnak, s a háttérben a „Nie wieder Krieg!” (Soha többé háborút!) felirat olvasható, míg a jobb oldalon csatahajók sorakoznak harcra készen.⁷⁹⁸

A *Die Muskete* karikatúrája rámutat arra a kérdésre, hogy ugyan a győztesek lefegy-

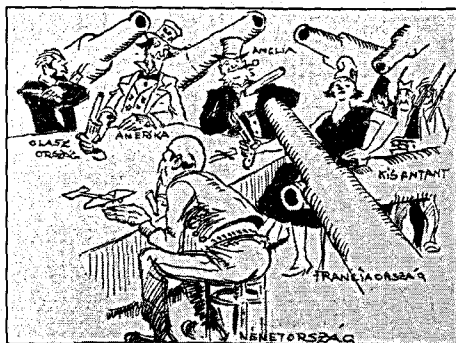
⁷⁹⁴ *Kikeriki*, 1933. jan. 8. 1., *Koprive*, 1932. dec. 31. 876.

⁷⁹⁵ *Magyarság*, 1937. febr. 21. 20. Az *Ošijani jež* rajzán Pax a sebtapaszos, szomorú Földet ápolja, vízzel oltja el a „tüzeket”, a konfliktusokat, míg Mars – a „vörös bolygó”-n feküdve – dárdaival a Föld felé céloz, s egyre közelebb kerül a kék bolygóhoz (1936. márc. 28. 4.).

⁷⁹⁶ *Magyarság*, 1938. máj. 11. 6. A *Koprivében* a tank és a repülőek egy anyuka és csecsemője felé tartanak (1936. jan. 10. 13.).

⁷⁹⁷ *Füles Bagoly*, 1937. jan. 1. 1., *Borsszem Jankó*, 1928. dec. 20. 1.

⁷⁹⁸ *Die Bombe*, 1924. szept. 1. 8. Német nyelvterületen ezzel a szlogennel számos plakát született az első világháborút követő időszakban. A Weimari Köztársaságban a világháborút követő években a „Nie-wieder-Krieg”-mozgalom látványos tömegdemonstrációkat szervezett. A pacifizmus az első világháború kitörésének 10. évfordulóján, 1924-ben élte tetőpontját, majd egyre inkább veszített a népszerűségéből. Dietrich, Reiner: „Nie wieder Krieg” *Zur Geschichte der deutschen Friedensplakates*. <http://www.praxisgeschichte.de/heft/62970300/Ausgabe-Mai-Heft-3-1997-Friedensbewegungen-in-Deutschland-1892-1945> (Utolsó letöltés: 2016. október 16.).

58. kép
„A genfi leszerelési konferencián
– Uraim, még néhány hétig
cseveghetünk, aztán térjünk rá a
kézzel foghatóbb érvekre...”

verezték a vesztes országokat, de vajon mihez fognak kezdeni a sok harci eszközzel, hogyan fogják magukat egymástól megvédeni. Magyar Mihály és Osztrák Michel boldogan pihennek idilli körülmények között, feleségeik házimunkát végeznek, állataik békésen szunyókálnak, ezzel szemben az antantországok hátukon rengeteg fegyvert cipelnek és izzadnak.⁷⁹⁹ Máskor Chamberlain háború sújtotta területnél áll egy báránnyal, egyik kezében a Nemzetek Szövetségének zászlója, másikban pedig a „békeelixír”, de a rombolás alapján gyógyszere nem túl hatékony. Hasonlóan ellentétekre épít az a karikatúra, amikor a genfi tárgyalóteremben a béke a téma, de mindegyik félnél fegyver van az asztal alatt, illetve a *Magyarság* képén egymás felé fordítják a fegyvereket a tárgyalópartnerek (58. kép), a zágrábi karikatúra szerint pedig mindenki teljes fegyverzetében hallgatja Litvinovot, mellettük töltények és dinamitos láda.⁸⁰⁰ A vicclapok pártállásuktól és megjelenési helyüktől függetlenül szkeptikusak a tanácskozások eredményét illetően. Visszatérő szembeállítás, hogy békéről szólnak a genfi egyeztetések, azonban a felek körül mindenhol muníciót, fegyvereket láthatunk, máskor a leszerelési konferencia ágyú árnyékában zajlik. A *Magyarság* gúnyos rajzán a legnagyobb ágyú nyitja meg a leszerelési konferenciát úgy, hogy kilő egy golyót, a többi országot is lövegek testesítik meg, az asztalon kézifegyverek, maroklőfegyverek, a békegalamb pedig kiejti a csőréből a pálmaágat.⁸⁰¹

⁷⁹⁹ *Die Muskete*, 1921. júl. 28. 1.

⁸⁰⁰ *Der Götz von Berlichingen*, 1925. okt. 30. 8., *Der Götz von Berlichingen*, 1926. dec. 10. 8., *Magyarság*, 1932. febr. 14. 14., *Koprive*, 1927. dec. 10. 758.

⁸⁰¹ *Der Götz von Berlichingen*, 1925. júl. 16. 1., *Der Götz von Berlichingen*, 1934. jún. 1. 2., *Magyarság*, 1932. febr. 18. 8.

59. kép
„A francia gyümölcsös kertben
Laval: Mit csinál, az istenért? ...
Tönkreteszi a legszebb fát.
Hoover: Csak ezeket
a »finom gyümölcsöket«
nyesegetem le, nehogy a járókelők
fejére essenek ... meg aztán a maga
fáját is lehúzzák, – a kutyafáját!”

Egy későbbi budapesti rajzon a világbékét úgy „készítik”, hogy Louis Barthou francia külügyminiszter a nyitott puskaporos hordó mellett gyújtja meg pipáját, ami megrémíti Uncle Samet és John Bullt, azaz a béke tekintetében a francia diplomáciai manőverekről, fegyverkezésről azt sugallja olvasóinak, hogy azok veszélyesek.⁸⁰² Fegyveres robotkatonák emelik pajzsra a pálmaágat lengető genfi politikusokat, míg John Bull düledező házáat – gyarmatbirodalmát – kizárólag fegyverekkel tudja megtartani, ezért sem hajlandó a leszerelésre.⁸⁰³ A *Borsszem Jankó* ugyancsak egy francia politikust, Briand-t vádolja, ő sétál a Nemzetek Szövetsége elé talpig felfegyverezve: ágyút, lőszerket és még egy páncélost húz maga után, kezéről pisztoly, kézigránát lóg le, hóna alá pedig egy csatahajót és egy repülőgépet csapott, míg máskor Mussolini az, aki csatahajót tart a kezében s körülötte harcok dúlnak.⁸⁰⁴ A budapesti lapban a már említett kertészkedés motívuma néhány évvel később visszatért: Pierre Laval francia miniszterelnök gondolja a növényeit – lövegeket, hajókat, repülőket – Herbert Hoover amerikai elnök pedig szépen növekvő fájáról lefűrészsel egy

⁸⁰² *Magyarság*, 1934. jún. 3. 14.

⁸⁰³ *Der Götz von Berlichingen*, 1925. márc. 20. 2., *Der Götz von Berlichingen*, 1928. ápr. 6. 12. A pajzsra emelés rítusakor a megválasztott fejedelmet kiemelik többi alattvalója közül, hagyományai Magyarországon a honfoglalás koráig nyúlnak vissza. A 19. században a romantika időszakában mind az irodalmi művekben, mind pedig a képzőművészetben elterjedt, a Monarchia lakói által jól ismert motívum. Irodalmi és képzőművészeti vonatkozásairól lásd például: Vayerné Zibolen Ágnes: Kisfaludy Károly az Aurora képszerkesztője és illusztrátora. *Művészettörténeti Értesítő*, 1967. 3. sz. 151–176.

⁸⁰⁴ *Borsszem Jankó*, 1928. szept. 20. 6., *Borsszem Jankó*, 1931. márc. 1. 9.

ágot, amit azonban a francia eléggé zokon vesz. A fegyverkezési verseny nem csupán győztesek és vesztesek között zajlik, hanem a korábban diadalmaskodók is versengenek egymással (59. kép).⁸⁰⁵

A leszerelést úgy képzelik a diplomaták, hogy a konferencia után még több fegyvert birtokolnak majd – miközben a világbékét hirdetik –, illetve úgy haladnak a világbéke felé, hogy egymásról sem hiszik el a békés szándékot: Briand és Chamberlain találkozásukkor úgy fognak kezét, hogy hátuk mögött kézifegyver lapul, Mussolini kézgránátokkal búvészkedik, s nem is különösebben titkolja fegyverarzenálját, mint ahogy Stresemann sem, azonban az utolsó képkockán látható magyar kisfiú fegyvertelen, rá a kisantantországok szegeznek pisztolyokat és tört.⁸⁰⁶ A *Koprive* szerint viszont a – Marianne által felügyelt – jugoszláv az, aki békésen szánt, de rátámad az albán hátán lovagló Mussolini, John Bullra egy ázsiai figura ront rá, aki mögött megbújuk a szovjet, a német pedig mosolyogva figyeli a sok nemzetközi konfliktust.⁸⁰⁷ A képen még egy – ugyancsak visszatérő motívum – a fegyverekből álló pálmaág kapott helyet. A rajz azt sugallja, hogy míg a nagyhatalmakat lefoglalják saját konfliktusaik, Németország fegyvereket gyárt, és várja a megfelelő pillanatot, hogy „nevető harmadikként” támadjon. A zágrábi lap értékelése szerint mind a németek, mind pedig az antanthatalmak talpig fegyverben várakoznak, s ez lenne az „Európai szellem”: minden erőfeszítés ellenére mindkét egykori háborús tábor ismét a harci eszközeit gyarapítja.⁸⁰⁸ Ennek várható eredményét is láthatjuk 1932-ben: a „béke templomá”-nak tetején a Halál ül kaszásként, aki az épületről letörött oszlopokra („Oroszország, Kína, Spanyolország, Paraguay, Németország, Japán, Bolívia”) tekint, melyek közé halott katonák, tank és puska szorult be.⁸⁰⁹ Ehhez hasonlóan a belgrádi karikatúristák is előszeretettel figyelmeztettek Mars előretörésére a különböző nemzetközi

⁸⁰⁵ Borsszem Jankó, 1931. aug. 1. 13.

⁸⁰⁶ *Magyarország*, 1930. febr. 2. 16., *Magyarország*, 1928. márc. 25. 12.

⁸⁰⁷ Albániával Mussolini 1926-ban kötötte meg a tiranai egyezményt, amivel az országot „politikai protektorátus alá vonta”. Róma jogot szerzett arra, hogy katonákat állomásoztasson Albániában, ahonnan könnyen meg támadhatja Jugoszláviát. Ádám: *A kisantant*, 133. A kínai Mandzsúriáért japán–szovjet vetélkedés folyt az 1920-as években, a régióban Nagy-Britannia érdekeltségeit is megtaláljuk.

⁸⁰⁸ *Koprive*, 1927. ápr. 16. 256., *Koprive*, 1926. márc. 27. 201.

⁸⁰⁹ *Koprive*, 1932. aug. 20. 553. Spanyolországban a polgárháborút megelőzően 1932-ben is tört ki felkelés a köztársaság megdöntése céljával José Sanjurjo tábornok vezetésével, de Cortázar, García – Vesga, González: *Spanyolország története*. Budapest, 2001. 398. Határviták következtében tört ki Paraguay és Bolívia között az ún. Gran Chaco-i háború (1932–1935).

konfliktusok ábrázolásán keresztül. Jugoszlávia veszélyeztetve érezte magát Mussolini törekvéseitől, így az abesszíniai konfliktus az itteni lapokban szerepelt a legtöbbször. Egyik karikatúráján Mussolini a Föld tetején ül teljes fegyverzetben – mintha meg akarná lovagolni a glóbuszt –, Pax és egy fekete kisfiú, aki minden bizonnyal Abesszíniára utal, pedig ijedten kukucskál ki a felhők mögül. Máskor Mars és Mussolini egymás mellé bújtak el, s figyelik John Bull és Uncle Sam afrikai olajfúró tevékenységét Abesszíniából. Az év végén pedig úgy összegzi a vicclap a politikai helyzetet, hogy képen Mars átszúr a földgömbön egy kardot, melynek a bemenete Afrikában van, a kimenete pedig Kínában – utalva a mandzsúriai harcokra is.⁸¹⁰ A következő évben egyértelműen Mars a győzelemre esélyes: a kép hátterében számos fegyver látható, a hadisten óriási, erőteljes duzzadó, Pax kicsi, vézna és reszket a félelemtől.⁸¹¹ „*A fegyveres béke, 1936*” című karikatúrán pedig már a földgömb tetején álló Mars megütni készül Paxot, akinek a kezében lévő pálmaágról már hullanak le a levelek.⁸¹² Még egy évvel később Mars már akcióba lépett. A békeangyal megpróbál segíteni Európának, nyújtja a kezét a vékony kötélén egyensúlyozó nőnek, a kötelet azonban alulról Mars ágyú alakú cigarettájának tüze perzseli, így nem biztos, hogy átér Európa azelőtt, hogy az elszakadna.⁸¹³

Azt is tematizálták a vicclapok, hogy véleményük szerint sem a kisantant, sem pedig a Nemzetek Szövetsége vezetői egyáltalán nem gondolják komolyan a lefegyverzést: az utóbbiak Genfben egy félreeső szobában kinevetik a világbékére való törekvést, míg a csehszlovákok a fegyverek helyett csupán hangszereiket teszik le. A dualizmus kori karikatúrákon a csehek hangszereikkel – kigúnyolva a cseh önkép fontos elemét, a muzikalitásukat – a politikai porondon rendre nagy zajt csaptak, s most, mivel ezekre az eszközökre független országgént már nincs szükségük, megválnak zajkeltő eszközeiktől, de veszélyes fegyvereiktől már nem.⁸¹⁴ A prágai karikatúrák természetesen teljesen más képet festenek az erőviszonyokról, szándékokról. A rajzokon visszatérő elem a német (porosz) militarizmus és annak kigúnyolása, okolása a Nagy Háború kirobbanásáért. Ekkor gyakran felbukkan II. Vilmos császár is, s a német katonák pedig az első világháborúban is használt porosz egyenruhájukban, melynek jellegzetessége

⁸¹⁰ *Ošišani jež*, 1935. szept. 7. 5., *Ošišani jež*, 1935. szept. 14. 3., *Ošišani jež*, 1935. dec. 21. 2.

⁸¹¹ Kétszer is közölték teljesen azonos módon a karikatúrát: *Ošišani jež*, 1936. aug. 13. 2., *Ošišani jež*, 1936. aug. 22. 7.

⁸¹² *Ošišani jež*, 1936. okt. 31. 1.

⁸¹³ *Ošišani jež*, 1937. ápr. 10. 2.

⁸¹⁴ *Der Götz von Berlichingen*, 1924. szept. 26. 1., *Kikeriki*, 1924. aug. 3. 2.

a sisakjuk. Egy képsor alapján a német az első világháborús tapasztalatok ellenére is egyértelműen háborút akar folytatni, míg a francia békét kíván, az európai országok – Franciaország, Csehszlovákia, Olaszország, Lengyelország – elutasítják a fegyvereket, elfordulnak azoktól, a brit és a német kivételével. A szigetországi figura megőrül a fegyvereknek, de csak nézi őket, míg a német azokat mosolyogva felfigyel. ⁸¹⁵ Másik rajz tanúsága szerint a német és a magyar bosszúra készül, mindkettejük kezében a „megtorlás” feliratú fegyver látható. Mind a magyar, mind pedig a német felfegyverkezni szeretne, amit kifejezhet a vásárlás motívuma: egyik képen német és magyar felnőtt férfiak állnak a kirakat előtt, és „hadsereg”-et szeretnének venni, míg máskor a magyar kisgyermeket tartja vissza a „Népszövetség”-anyuka a vásárban, s nem engedi neki a fegyvervásárlást. ⁸¹⁶ Másik gúnyrajzon fegyvergyártással vádolják mind a magyarokat, mind pedig a németeket: egy-egy szépen megterített asztalon megtekinthetjük a Németországban, illetve a Magyarországon gyártott harci eszközöket, vagy bepillantunk a fegyvergyártás folyamatába is, ugyanis egy másik karikatúra szerint a mosolygós magyar és a német közösen önti az ágyúgolyókat. ⁸¹⁷ De annak is szemtanúi lehetünk, hogy a magyar férfit rajtakapják, amint a „hadsereg”-hölgyel kacérkodik, aki az ágyában fekszik. A magyarokkal kapcsolatban az a vád is felmerült, hogy puskákat rejtettek el, s azokat nagyszámban szedik elő földalatti rejtékhelyekről, illetve az, hogy a föld alatt gyűjtik a fegyvereket és a muníciót. ⁸¹⁸

A csehszlovák állásponttal szemben a *Magyarság* több karikatúrája azonban azt sugallja, hogy a kisantant és elsősorban Csehszlovákia az, amely rohamtempóban építi ki a hadseregét – francia segítséggel, amit illusztrál, amikor Barthou és a szomszédos országok a „Scneider Creuzot & Skoda” feliratú lövegen ülnek. ⁸¹⁹ Júliusban már „Megkezdődött az aratás”: a kisantant és Barthou ösz-

⁸¹⁵ *Humoristcké listy*, 1921. 47. sz. 476., *Humoristcké listy*, 1924. okt. 3. 492.

⁸¹⁶ *Humoristcké listy*, 1924. febr. 22. 106., *Humoristcké listy*, 1923. aug. 10. 403.

⁸¹⁷ *Humoristcké listy*, 1923. márc. 23. 164., *Humoristcké listy*, 1923. jan. 5. 32.

⁸¹⁸ *Humoristcké listy*, 1923. márc. 30. 176., *Humoristcké listy*, 1924. okt. 3. 495., *Humoristcké listy*, 1928. jan. 27. 65. A karikatúrák közül csak ez utóbbi készült a szentgotthárdi botrány időszakában, a többi még annak kirobbanása előtt vádolta hadseregszervezéssel, első világháborús hadianyag elrejtésével a magyarokat.

⁸¹⁹ *Magyarság*, 1934. jún. 24. 16.

A harci eszközön szereplő név helyesen: Schneider–Creusot. A két francia fegyvergyártó cég közül a Le Creusot eredetileg egy ágyúgyártó, míg a Schneider hadialkatrészeket, csatahajókat készített. A konszern az első világháború alatt nagy vagyonra tett szert, ezért az utódállamokban – a valuták leértékelődését követően – nagyobb áldozatvállalás nélkül tudta felvásárolni a fegyvergyártócégeket, így történt ez a pilseni Skoda-művekkel is. Szalay István: A Schneider

szeszedik azt a gabonát, melyet a Kaszás learatott. A búza végén nem kalászt, hanem „Schneider & Creuzot” feliratú töltényeket láthatunk, a Halál mellé pedig a „Skoda” szó került. A képalírás szerint a szcenárió azonos, mint 1914-ben, azaz az első világháború kirobbanásért is ezek az országok voltak a felelősök (és nem a Monarchia vagy Magyarország, mint ahogy azt később hangsúlyozták a kisantantországok élclapjai). Néhány hónappal később Beneš és Barthou egy löveggel és szuronyokkal díszített „Schneider Creuzot – Skoda” címer alatt ülnek büszkén, Pax inkább félrehúzódik, a jobb oldalon pedig Litvinov és Titulescu figyelik őket nevére. ⁸²⁰ A két cég fúzióját igen fenyegetően észlelték a magyar rajzolóok. Az év végén pedig a kisantant képviselői és Laval boldogan bújnak Marshoz, készülnek a közelgő háborúra. ⁸²¹

A karikatúrák többsége az 1920-as évek végétől már egyértelműen szkeptikus a világbéke fenntarthatósága tekintetében. Kételeik és Pax ellenségeinek bemutatása után a következőkben a második világháború alatt született gúnyrajzokat tanulmányozzuk.

Creusot Konzern. *Korunk*, 1932. 11. sz. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00277/1932_011_5814.html (Utolsó letöltés: 2016. október 25.).

⁸²⁰ *Magyarság*, 1934. júl. 7. 16.

⁸²¹ *Magyarság*, 1934. szept. 13. 10., *Magyarság*, 1934. dec. 15. 11.

„AZ ÉN KATONÁIM EHHEZ VANNAK SZOKVA”

Az első világháború alatt és után – a propaganda hatásának kortárs vizsgálatával párhuzamosan – vált bevetté az az álláspont, hogy a sajtó kiemelkedően nagy hatást gyakorolt az emberekre a háború alatt. Hittek abban, hogy a megfelelően alkalmazott propagandával lehetett megnyerni a Nagy Háborút,⁸²² amiből az is következik, hogy egy újabb háborúban hatásosabb propagandával diadalt lehet aratni. A sajtó vizsgálata közben, mint láthattuk a korábbi, első világháborús korpuszt elemző fejezetünkben, karikatúragyűjteményeket tettek közzé az első világháború alatt és után, amivel ugyancsak a propaganda hatékonyságát, jellemzőit kívánták demonstrálni. Ez a tudományos igényű lelkesedés e grafikus műfaj iránt már nem jellemezte a második világháború időszakát, szinte természetessé vált, hogy a propagandát irányítók alkalmaztak rajzolókat.⁸²³

A következőkben érdemes azt megvizsgálni, mennyiben változott az élclapokbeli propaganda a két világháború között, milyen módon tüntették fel az ellenséget a második világháború alatt, okulva az első világháborús (vélt) kudarcokból. A karikatúrák ebből a periódusból sem azonos számban érhetők el, a jelentős különbséget magyarázza, hogy a *Kladderadatsch* nagyobb terjedelemben látott napvilágot, mint a magyarországi élclap, a *Drótkéfe*, illetve a *Magyarságban* általában egy karikatúra jelent meg, de ez sem mindennap.

⁸²² Erich Ludendorff háborús visszaemlékezésében képletesen fogalmaz: „Az ellenséges propaganda úgy bámultunk, mint nyúl a kígyóra. Rendkívül nagyszabású és ügyes volt, tömegekre ható gondolatokkal dolgozott teljes összhangban a hadviseléssel és gátlástalanul használt minden eszközt.” Ludendorff még hosszan részletezi a propagandák közötti különbségeket, s a vereség fő okát a (sajtó-)propaganda elégtelenségében látja. Ludendorff, Erich: *Meine Kriegserinnerungen, 1914–1918. Mit zahlreichen Skizzen und Plänen*. Berlin, 1919. 275.

⁸²³ A második világháború után publikált elemzések, gyűjtemények ugyanerről a későbbi időszakból is rendelkezésünkre állnak, de talán kisebb számban, mint ahány a nagy háborús torzrajzokról napvilágot látott. Második világháborús karikatúrákat mutat be: Douglas, Roy: *The World War, 1939–1943. The Cartoonists' Vision*. London–New York, 1990. (A címben megjelölt évszámtól eltérően a szerző 1945-ig válogatott karikatúrákat elsősorban brit, amerikai, francia és szovjet rajzolóktól, de a *Das Reich* című német lapból is.) A második világháború eseményeit karikatúrákon kronologikusan bemutatja: Tiffney, Christopher: *World War II in 100 Cartoons*. Sparkford, 2009., hasonló szerkesztési elvet követett: Bryant, Mark: *World War II in Cartoons*. New York, 1989.

A *Flecken* sem az Országos Széchényi Könyvtárban, sem pedig a kolozsvári egyetemi könyvtárban nem érhető el hiánytalanul. Az *Ošišani jež* csak 1941 áprilisáig, Jugoszlávia megszállásáig szórakoztathatott (majd a háború után *Jež* címmel 1945 októberétől ismét kézbe vehették az olvasók), de hiánytalanul rendelkezésre áll.

ÖNKÉP, ÖNREPREZENTÁCIÓ: A SZÉLSŐJOBBOLDALI JELKÉPEK TÉRHÓDÍTÁSA

A horogkereszt, a Harmadik Birodalom jelképe azokon a rajzokon bukkant fel gyakran, melyek az ellenség támadását propagálták a *Magyarságban*, míg azokon, melyeken a trianoni béke előtti országhatárok (részleges) helyreállítását ünnepelték, már csak a nyilaskereszt található, mellyel egyszerre a képeken általában ismét a tűz vagy a (nap)fény látható. A fény absztraktabb tematikájú képeken is látható, például a „*Két út*” címűn, melyen az alkotó két világrend közötti különbséget mutat be: az egyik alagút felfelé tart, világos, a végét nyilaskereszt ragyogja be, a másikban, melyre a „demokrácia” felirat került, teljes sötétség uralkodik, a lépcső lefelé halad, a rendszer, melyet szimbolizál, hanyatlik (60. kép).⁸²⁴ A demokrácia tehát nem megfelelő társadalmi rend, nem vezet sehová, már csak azért sem, mert szoros kapcsolatokat ápol a zsidósággal, amit egyértelműsít, hogy az alagút végén egy Dávid-csillag is helyet kapott.

A horogkereszt önállóan akkor szerepel a *Magyarság* hasábjain, amikor a képek a hitleri Németország harctéri sikereiről tudósítottak. Látható kard markolatán vagy bárdon, mely lecsapni készül, üstön, melyben Winston Churchill brit miniszterelnök „fő”, de életre is kelt azon a képen, melyen egy katonai bakan-csot viselő, fegyveres horogkereszt a Szovjetunió jelképét, a sarlót és kalapácsot üldözi, aminek arcára kiült a félelem, s menekülés közben erősen verejtékezik. A horogkereszt megküzd a brit font jelével, vagy eső képében lehull Sztálinra, aki a „*Zalán (Sztálin) futása*” című rajzon szalad el a náci szimbólum elől.⁸²⁵

⁸²⁴ *Magyarság*, 1940. nov. 7. 8.

⁸²⁵ Vörösmarty Mihály eposzának középpontjában a magyar honfoglalók döntő csatája és Zalán megfutamodása áll. A cím azt sugallja, hogy a szovjet diktátor – Zalánhoz hasonlóan – csatát fog veszíteni a német seregekkel szemben. A ma már kevésbé népszerű mű a 19–20. század fordulóján igen populáris volt, tankönyvekben, iskolai ünnepségeken szerepelt (például a gimnázium 6. osztályának olvasmány anyagában, lásd: *Részletes utasítások a gimnázium és a leánygimnázium tantervéhez*. 1. köt. Budapest, 1938. 52.). Ismét aktualitást adott az eposznak a két világháború kö-

A horog- és a nyilaskereszt a *Magyarságban* – főként, ha a képek arányát is figyelembe vesszük – jelentősen többször látott napvilágot, mint a *Kladderadatschban*, ahol a horogkereszt ritkán vált a karikatúrák központi elemévé, a háború első éveiben is csak évente öt-hat képen, majd 1943-tól eltűnt a lap hasábjairól. További eltérés, hogy a berlini lapban a horogkereszt nem aktor, nem maga a szimbólum ront rá az ellenségre, hanem ha felbukkan, akkor a Harmadik Birodalom valamilyen hivatalos jelképeként (például: zászlón, katonai karszalagon). Csupán egyetlen képsorozatban találunk egy olyan kép-kockát, ahol a horogkereszt villámként lecsap egy papírlapra, melyre a „Versailles” felirat került.⁸²⁶ Míg az önkép erősítését az első világháború alatt a hős német katonákat – elsősorban a sikeres német hadvezért, Paul von Hindenburgot – ábrázoló képek szolgálták, a dicső katonák szinte teljesen hiányoznak a második világháborús gúnyrajzokról: a propagandaeszközök csupán az ellenség lejáratására korlátozódtak a német lapban.⁸²⁷

A pozitív önképet a *Magyarságban* sem hősök vagy közkatonák erősítették, mint a Nagy Háború alatt publikált magyar karikatúrákon, hanem a nyilaskeresztet ruházták fel a rajzoló pozitív tulajdonságokkal: ez a szimbólum semmisíti meg az ellenfelet és hozza el az új kikeletet, állítja helyre Nagy-Magyarországot, azaz a megújulás, a győzelem csak a szélsőjobboldal vezetésével lehetséges. A nyilaskereszt pozitív szerepére példa a „*Minden télre tavasz jön*” című rajz, melyen Nagy-Magyarországot tavaszi virágokból rajzolta meg a grafi-

zött 1925-ben, hogy Vörösmarty száz évvel korábban írta azt. Horváth Károly – Martinkó András (sajtó alá rend.): *Vörösmarty Mihály összes művei*. 4. köt. *Nagyobb epikai művek*. I. Budapest, 1963. 382–383. *Magyarság*, 1940. aug. 15. 5., *Magyarság*, 1940. aug. 28. 7., *Magyarság*, 1940. okt. 16. 8., *Magyarság*, 1941. júl. 25. 8., *Magyarság*, 1941. okt. 11. 8. Egyszer a *Kladderadatschban* horogkeresztes kalapács, illetve öklök sújt le: *Kladderadatsch*, 1940. márc. 10. 123., *Kladderadatsch*, 1940. dec. 1. 567.⁸²⁶ *Kladderadatsch*, 1939. okt. 1. 621., *Kladderadatsch*, 1940. máj. 26. 253., *Kladderadatsch*, 1940. dec. 1. 567. Ugyanez mondható el a *Flecken* képeiről is, melyeken kizárólag hivatalos jelképként látható a horogkereszt, ez alól az *Ošišani jež*ben is csak egy kivételt találhatunk, amikor a szovjet medve a horogkereszt ellen támadásra készül. *Ošišani jež*, 1940. júl. 6. 8.

Hasonló motívumként felbukkant „Versailles” a *Magyarságban* is, amikor az igazság győzelmét hirdetik a „Trianon”, „Versailles” és „Párizs” szavakba becsapódó horogkeresztes lövedékek. A karikatúra Párizs eleste és a compiegne-i fegyverszünet (1940. június 22.) után készült, ezért ünneplhetette a diadalt. *Magyarság*, 1940. jún. 29. 8. A *Drótkéfében* is ritka motívum a horogkereszt, de a nyilaskereszt sem gyakran pillantható meg (például: *Drótkéfé*, 1941. jún. 27. 1.).

⁸²⁷ Kivételt alig említhetünk, s az is a háború elejéről származik, német katona: *Kladderadatsch*, 1939. szept. 10. 577.; illetve Erwin Rommel, akit észak-afrikai győzelme után ábrázoltak, az egyetlen vezér a vicclapban. Egy harcokosi tetején állva vonul: *Kladderadatsch*, 1942. febr. 15. 99.

kus, a térkép közepén a nyilaskereszt látható a háttérben, az előtérben pedig egy kislány ünnepli a tavaszt, az újjászületést kezében két csokor virággal. Az országhatárt fény övezi, ami ünnepi hangulatot kölcsönöz a képnek, szinte a szakrális szférába emeli, a nyilaskereszt megjelenítését is a világosság jellemzi. A kép szöges ellentétben áll a trianoni békeszerződést követő, hasonló jellegű alkotásokkal, melyeken elhaló növények, falevelek láthatók Nagy-Magyarország azon területein, melyek az új országhatárokon kívülre szorultak, de a határvonalakon belül maradt régiók sem fénylettek, virágoztak ily módon.⁸²⁸

A semleges Jugoszlávia élclapja némileg másként közelített a háború és az ön-reprezentáció témájához. Mindkét szövetségi blokk meghatározó országait bemutatta az ádáz harcok közepette, mégis a hangsúlyt egyrészt a haditechnikai fejlődésre, s ezáltal a még nagyobb mértékű pusztításra, másrészt a balkáni országokban honoló békére, azok semlegességére helyezték (61. kép).⁸²⁹ A belgrádi élclap nemcsak büszke volt országa neutralitására, de gyakran ábrázolta a többi semleges ország helyzetét is, melyek – megítélése szerint – kiszolgáltatottak a hadviselő felek kénye-kedvének.

MAGYARORSZÁGI REVÍZIÓ ÉS A KISANTANT ORSZÁGAI

Az önkép és a revízió kapcsolatát mutatják a fent tárgyalt magyar képek is, de ezek mellett még kétféle rajztípuson lelhetők fel e témához tartozó figurák, motívumok. Egyrészt azokon, melyek egy-egy terület visszaszerzések megünnepléséről tudósítottak, másrészt a kisantant országait degradáló karikatúrákon. Az első típusra példa, amikor Észak-Erdély, Székelyföld és a Partium visszacsatolásáról (1940. augusztus 30.) két alkotás emlékezik meg, melyeken szintén a nap, a napsugarak megjelenítése a közös motívum. Az egyik a napon kívül egy jobb kezét és Erdély címerét láthatjuk, míg a másikon egy magyar zászlót és az ismét Magyarországhoz tartozó területet térkép formájában, amit virágok borítanak (62. kép).⁸³⁰

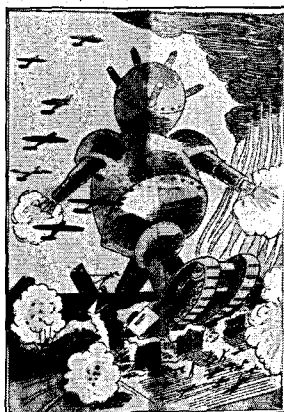
⁸²⁸ A kép húsvét vasárnap jelent meg, ami az ország feltámadásának reményére utal: *Magyarság*, 1940. márc. 24. 17.

⁸²⁹ *Ošišani jež*, 1940. máj. 18. 1. Még a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulása előtt deklarálta Szerbia, hogy az új balkáni állam fő feladata a béke biztosítása lesz az adriai- és a földközi-tengeri régióban, s ennek (vélt) eredményeit igyekeztek propagálni a karikatúrákon. Bíró László: *A jugoszláv állam, 1918–1939*. Budapest, 2010. 85–86.

⁸³⁰ *Magyarság*, 1940. szept. 4. 5., *Magyarság*, 1940. szept. 3. 11.

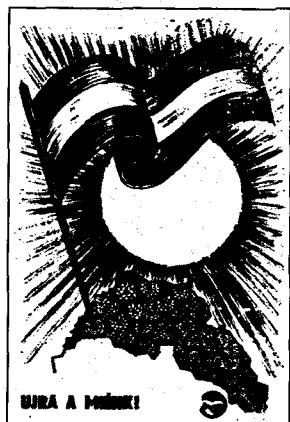

60. kép

62. kép

„Ujra a miénk!”

61. kép

„A civilizáció 20. százada”

A kisantantországok ábrázolására példa „Szerbia” lerohanása: a szerb alak-elképzelése vagy a jugoszláv propaganda szerint – véres törrel üldöz egy tankot, de a „valóságban” az országba betörő harckocsik kergetik őt.⁸³¹ A délszláv katona kézifegyvere elmaradottabb, mint a tengelyhatalmak harckocsijai, így ő – a kép üzenete szerint – nem jó esélyekkel indul harcra. Mind a *Drótkéfe*, mind pedig a *Magyarság* közölt olyan rajzot, melyen német katonák kisöpornek nem odavaló elemeket a Balkánról: előbbin törrel ábrázolt fegyvereseket, utóbbin patkányként zsidókat és briteket.⁸³²

A kisantantországok vezetői közül Beneš volt az a politikus, aki a legtöbbször szerepelt, de általában nem egyedül, hanem nyugati szövetségeseivel együtt, így a legtöbb őt is ábrázoló karikatúrát a későbbiekben mutatjuk be. Egyedül csupán „Az örök mérgekeverő”-ként tűnt fel, aki a kétfarkú cseh oroszlánt, az ország címe-rállatát uszítja a tengelyhatalmak ellen, azonban a vadállat igen sovány, megjelenése nem félelmet keltő, s nem valószínű, hogy kibír még egy adag mérgező anyagot. Halálos mérgeként az „uszítás” olvasható a karikatúrán, melyet Beneš keverget, s akar az oroszlánal megetetni, a vállán pedig egy zsidó vonásokkal megjelenített bagoly ül.⁸³³ A rajz véleményt mond Beneš addigi politikájáról, melyet a *Magyarság* úgy értékelt, mint állandó, „örök” magyarelles agitációt. Csehszlovákia harci erején gúnyolódik a *Drótkéfe*, amikor Beneš bombák helyett knédlit – cseh tradicionális ételt, gombócot – dobál le a német városokra egy kacsák által a levegőben tartott hőlgballonkosárból.⁸³⁴ Máskor olyan képet láthatunk, melyen Beneš szabó Csehszlovákia szétvágott térképét próbálja meg összevarrni, de az eredmény – a magyar olvasó számára – megnyugtató, hiszen rosszul, pontatlanul illesztette össze a darabokat, az országhatár nem hasonlít az egykorira.⁸³⁵

A *Drótkéfe* a többi magyar nyelvű karikatúrához képest többször ábrázolta – Benešen kívül – a románokat, ekkor is a 19. századi, a románok által gúnyosnak ítélt megnevezésüket, az oláhot használva, s vonásaik, megjelenítési módjuk is azonos a 19. századi karikatúrákéval, ami civilizálatlanságot, elmaradottságot, barbárságot sugallt. A román flottát a *Drótkéfe* tudósítója szerint egy kis csapat

⁸³¹ *Magyarság*, 1941. ápr. 18. 8. A karikatúra akkor látott napvilágot, miután – a német támadást követően – Magyarország területeket foglalt vissza déli szomszédjától. Korábbi és kevésbé patetikus hangvételű rajzon a „revízió” kását kerülgeti a „Románia” macska. *Drótkéfe*, 1940. aug. 16. 3.

⁸³² *Drótkéfe*, 1941. ápr. 18. 1., *Magyarság*, 1941. ápr. 19. 8.

⁸³³ *Magyarság*, 1942. jún. 6. 9.

⁸³⁴ *Drótkéfe*, 1940. szept. 6. 1.

⁸³⁵ *Drótkéfe*, 1940. márc. 15. 5. Németország csapatai egy évvel korábban, 1939. március 15-én vonultak be Csehszlovákia korábban el nem csatolt területeire.

63. kép
 „Maniu úr fegyverrel is megvédi
 Erdély minden talpalatnyi földjét
 – A gyulafehérvári fényképész –
 a hős vezér saját elgondolása szerint
 – már meg is örökített egy olyan
 jelenetet, amikor éppen
 üldözőbe veszi az ellenséget.”

bocskoros, hosszú hajú, kucsmás férfi alkotja, akik teknőben, fakádban és dézsában eveznek kézi erővel. A „Nehéz eset” című képen pedig a kucsmás-bocskoros román alak háborog a „Délkelet Európa kávéház” előtt: „Hogy majd le kell vetnem a bocskort, ha én is be akarok ide ülni... Hát már a Balkánból is Európát csinálnak?” A volt román miniszterelnök, Iuliu Maniu is megjelent egy gúnyos alkotáson,⁸³⁶ amint a gyulafehérvári fényképész megörökíti, amikor Maniu üldözi az ellenséget. A karikatúrán azt láthatjuk, hogy Maniu mögött a katonák csak bábuk, az ellenség pedig egy vászonra kivetített német csapat (63. kép).⁸³⁷ A gúnyrajzok a második bécsi döntést készítették elő, annak jogossága mellett törtek lándzsát, már csak azért is, mert – a képek szerint – a magyarok civilizáltabbak, mint a románok, akiknek haditechnikája igen elmaradott. Mások kommentálták a tervezett lakosságáttelepítést is, mely szerint Románia a széke-lyeket az Alföldre kívánta költöztetni („Az oláhok a székelty az Alföldre szeret- nek áttenni”).⁸³⁸ A képen a román figura egy halat visz fel egy fára, míg a cinkét

⁸³⁶ Iuliu Maniu liberális politikus, az 1930-as évek elején többször román miniszterelnök, harcolt a királyi diktatúra ellen, szorgalmazta a kisebbségi jogok törvényes rendezését. Maniu vezette a „Pro Transilvania” nevű egyesületet, melynek célja a második bécsi döntés revíziója volt. Bárdi Nándor – Weber Péter: *Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai*. <http://adatbank.transindex.ro/regio/kutatoiooldalak/htmlk/pdf372.pdf> (Utolsó letöltés: 2016. március 29.).

⁸³⁷ *Drótkefe*, 1940. júl. 12. 3., *Drótkefe*, 1940. aug. 2. 1., *Drótkefe*, 1940. aug. 9. 3.

⁸³⁸ A második bécsi döntést megelőzően már agitált a magyar kormány a székeltyek betelepítése mellett, de csak 1941-ben jött létre Budapest és Bukarest között az áttelepítésről szóló megállapodás, ami egy román–magyar lakosságcsere-t jelentett. A magyar kormányt sürgette, mert – mintegy a területi gyarapodásért cserébe – minél előbb teljesítenie kellett a bácskai terményszállításra vonatkozó német követeléseket, továbbá a magyarellenes romániai légkör is motiválta a mielőbbi telepítést. A telepítéssel kapcsolatban sajtótájékoztatókat tartottak, az első cikkek csak 1941 nyarán láttak napvilágot. A Sajtó Enikő: *Székelty telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941*. Budapest. 1984. 45–46., 48. Lásd még: Vincze Gábor: A bukovinai székeltyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2001. Ősz, 142–187.

a vízbe szeretné tenni, amivel kifejezte a magyar alkotó a negatív véleményét a lakosságáttelepítés kivitelezhetetlenségéről.⁸³⁹ A későbbi években nem jelentek meg a románok a rajzokon. 1944-ben tűntek fel ismét, amikor egy férfi távcsövön keresztül a csillagokat kémleli, s azt kérdezi, hogy csupán csillagok láthatók-e vagy Nagy-Romániát is megpillanthatja. A válasz szerint elérhetetlen távolságban, a Holdon, „Ott, abban a nagy kifialakú csillagban lesz alighanem a mi Nagyromániánk is.”⁸⁴⁰ Az élclap a háború végéhez közeledve még mindig azt sugallotta, hogy Észak-Erdély Magyarország számára megtartható, a Trianon utáni Románia nem helyreállítható.

ÓKORI ÉS BIBLIAI TÖRTÉNETEK ÚJ KÖNTÖSBEN

Az első világháború időszakában a 19. századi tradíciókat követve a karikaturisták újra meg újra felhasználták rajzaikon – a kortársak által jól ismert – jelképeket, így az ókori görög, római vagy éppen germán mítoszok és bibliai történetek szereplőit, szimbólumait. A Nagy Háborút követő periódusban – legkésőbb az 1920-as évek közepéig – a karikatúrák stílusuk, kivitelezésük tekintetében még ezer szállal kötődnek a 19. századi alkotásokhoz. A *Magyarság* vagy a *Drótkefe* alkotóinak munkáit azonban már az egyszerűbb vonalakkal megrajzolt karikatúrák jellemzik, s a korábbi motívumkészletből csupán néhány elemet állítottak a propaganda szolgálatába. A *Kladderadatsch* képeinek stílusa is némileg változott, de a művészek eszköztára jobban kötődött a megelőző évtizedekhez, mint a magyar lapoké. A mitológiai alakok ábrázolása jelentősen gyakoribb volt az első világháború alatt, mint a második világháború éveiben, amikor megcsappant az ókori jelentekeket használó képek száma – elsősorban a mélyebb mitológiai ismereteket követelő tematikák maradtak el –, a *Magyarság*ból, a *Flekkéből* és a *Drótkeféből* pedig szinte teljesen kihagyták ezt a szimbólumrendszert.⁸⁴¹ A belgrádi lapban meglehetősen sok ókori témájú szcenáriót láthatunk, de nem túl változatos szereplőkkel,

⁸³⁹ *Drótkefe*, 1940. aug. 23. 7. A sajtótájalom ellenére a karikatúra napvilágot láthatott.

⁸⁴⁰ *Drótkefe*, 1944. szept. 22. 1. A rajz Románia sikeres kiugrását követően készült. A szovjet csapatok 1944. augusztus 23-án elérték az ország határát, a németbarát katonai diktatúrát megdöntötték. Bár Romániának le kellett mondanai a Szovjetunió javára Besszarábiáról, de felcsillant a remény, hogy Magyarország felé visszaállíthatók a trianoni határok. A moszkvai fegyverszünetről (1944. szept. 12.) és feltételeiről lásd: Balogh: *Románia története*, 103–105.

⁸⁴¹ A *Magyarság*ot a korábbi években sem jellemzi az ókori jelképek használata (kivéve Pax és Mars alakjait), de a jelenség a háborús képek összehasonlításakor a legszembetűnőbb.

csupán néhány motívum ismétlődik. Ezt a változást a *Kladderadatsch*-ban nem okozhatta az alkotógárda cseréje, mind Magyarországon, mind pedig Németországban inkább az lehetett a meghatározó, hogy felnőtt egy új generáció, melyet már nem biztos, hogy meg tudtak szólítani a klasszikus mitológiai történeteken keresztül. Magyarországon 1890 és 1924 között az – egyébként is egykor csupán a gimnáziumokban kötelező – ógörög már nem szerepelt a kötelező tantárgyak között, az iránta való érdeklődés drasztikusan csökkent. Az 1920-as évek elejére a latin hegemoniája is megszűnt, s az 1924. évi oktatási reformmal jelentősen hátrébe szorult, előtérbe a modern nyelvek oktatása került. A németországi gimnáziumokról ugyanez nem mondható el, mivel mind a latin, mind pedig az ógörög magas óraszámban tanított kötelező tantárgy maradt, mindehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a tanulók csupán 9%-a járt ebbe az iskolatípusba, s az itt képzett elit általában nem az NSDAP szavazótáborát erősítette, így ők nem váltak a náci propagandagépezet elsődleges célpontjává.⁸⁴²

Az első világháborús képanyaghoz hasonlóan, mivel egy háborúról szóló korpuszt vizsgálunk, nem meglepő, hogy a háborút és a békét perszonalifikáló római, illetve görög istenek megjelentek a torzrajzokon, már csak azért sem, mert ábrázolásukkal a legalapvetőbb kérdéseket (például: a harcoló felek mikor kötnek békét, hol zajlanak a harcok) lehetett szemléltetni. A berlini lapban 1939 októberében zsidó újságírók ébresztgetik a még alvó Marsot, ők okolhatók a háború kitöréséért,⁸⁴³ 1940-ben a győztes római hadistent láthatjuk, 1941-től azonban Mars és Vénusz szerelme elevenedik meg legtöbbször a magyar és a német képeken. A pár férfi és női tagjai eltérők a rajzokon, felbukkant Franklin D. Roosevelttel amerikai elnök és Winston Churchill brit miniszterelnök, de „a zsidóság” is lehetett a kigúnyolt nász egyik résztvevője.⁸⁴⁴ A *Magyarság* a vérszomjas Marsot ábrázolta

⁸⁴² Ezúton köszönöm Hajdú Attilának, hogy segített eligazodni a klasszikus nyelvek oktatásának történetében és segítette a szakirodalomhoz való hozzájutásomat. Lovász Lilla: *A középiskolai ógörög nyelvoktatás 1850 és 1945 között az ELTE Trefort Ágoston Gyakorlóiskolájának értesítői alapján*. Kézirat. Budapest, 2010. 45–52.; Borzsák István: És mégis... In: Borzsák István (szerk.): *Kell-e a latin? Budapest, 1990. 74–77.* Karsen, Fritz: *Deutsche Versuchsschulen der Gegenwart und ihre Probleme*. Leipzig, 1923. 14–15. Kuhlmann, Peter: Humanismus und Alte Sprachen im Dritten Reich. *Archiv für Kulturgeschichte*, Jg. 88., 2006. 410–411.

⁸⁴³ Az *Ošišani jež* is ábrázolta a háború kitörésének okát: a karikatúrán Németországot és Nagy-Britanniát perszonalifikáló alakok mutogatnak egymásra, egymást hibáztatják az újrazekedett pusztításért. *Ošišani jež*, 1939. dec. 2. 1.

⁸⁴⁴ Mars Victor például: *Kladderadatsch*, 1940. dec. 1. 565., *Kladderadatsch*, 1941. máj. 18. 260. A mitológiai történet szerint Mars és Vénusz közös gyermeke Amor; a szerelem istene. Példák Mars és Vénusz szerelmére: Mars Sztálin képében bukkan fel, míg Eleanor Roosevelttel Vénusként

összekapcsolva jelenlétét és pusztítását a szerinte kizárólag a zsidósághoz köthető pénzzel, nyereszakedéssel, háborúból származó profittal. A berlini lap rajzolója továbbgondolta ezt a motívumot, s torzrajzán egy zsidó attribútumokkal karikírozott háborúisten borítja lángba az egész Földet. Mars legutolsó alkalommal halálként látható minkét újságban.⁸⁴⁵ A második világháború alatt azonban – a Nagy Háborúval ellentétben – a pesti és a berlini humoros sajtótermékekben Pax alig kapott helyét, igaz, e lapok még a fegyverletétel éve előtt megszűntek.⁸⁴⁶ A belgrádi élc lap azonban sokkal inkább teret engedett a béke jelképeinek, de Mars is gyakori szereplője az *Ošišani jež*-nek, mivel Jugoszlávia semlegességét megőrizve a hadisten ábrázolásán keresztül könnyen kommunikálhatta a harci eseményeket, mégsem kellett állást foglalnia azáltal, hogy valamelyik felet kigúnyolja vagy sem. A jugoszláv élc lapban Mars csak hadistenként látható, sem gúnyos szerelmi jelene-tek, sem pedig a zsidóság nem kapcsolódik hozzá.⁸⁴⁷

A háború végét hirdető mondatok és a folytatáshoz a segítségkérő gesztusok egymásmellettségét, a kétféle kommunikációt a magyar és a német rajzoló ismét a kétarcú római isten, Janus ábrázolásán keresztül fejezték ki. A brit miniszterelnök

(*Kladderadatsch*, 1941. dec. 28. 769.), illetve Mars – az ókori ábrázolásoknak megfelelően hadistenként – egyesül az amerikai elnök feleségével. *Kladderadatsch*, 1942. jan. 4. 3. Ezek a torzképek azt a *Kladderadatsch*-ban többször szemléltetett vádat fejezik ki, hogy az Egyesült Államok okolható azért, hogy a második világháború (is) elhúzódott. Érdemes kitérni arra is, hogy az azonos neműek közötti szexuális kapcsolat megítélése – a német nyelvű munkákban már csak azért is, mert a náci ideológiával nem összeegyeztethető, mivel a homoszexuális párnak nem lehet saját gyermeke – igen negatív a két világháború között. A témáról röpiratokat, orvosi és egyéb (szak)munkákat nagyobb számban – a prostitúcióhoz hasonlóan – a századfordulótól találtunk. Már ekkor különbséget tesz Braunschweig a „normális ember” („Normalmensch”) és a homoszexuális között. Braunschweig, M.: *Das dritte Geschlecht. (Gleichgeschlechtliche Liebe.) Beiträge zum homosexuellen Problem*. Halle, 1902. 53. Kriminálizálásuk nem újkeletű, mivel már az 1871. évi porosz büntetőtörvénykönyv 175. paragrafusa is elítélendőnek tartotta az azonosneműek kapcsolatát, de ezt a két világháború között tovább szigorították, amihez még terror, üldözés is társult. Grau, Günter: Homoszexuális férfiak üldözése, „átnevelése”, illetve „kiküszöbölése” 1939 és 1945 között. In: Uő: *Homoszexualitás a Harmadik Birodalomban. A diszkrimináció és üldözés dokumentumai*. Budapest, 2001. 30.

⁸⁴⁵ Mars és a háborús profit, például: *Magyarság*, 1941. aug. 15. 4., *Kladderadatsch*, 1943. aug. 15. 441. Mars zsidóként: *Kladderadatsch*, 1943. nov. 7. 587. Mars halálként: *Magyarság*, 1944. júl. 16. 15., *Kladderadatsch*, 1944. máj. 28. 251. Az utolsó rajz a *Magyarság*-ban (*Magyarság*, 1944. jún. 18. 8.) a *Kladderadatsch*-ból átvett kép (*Kladderadatsch*, 1944. máj. 28. 251.).

⁸⁴⁶ Például: Pax az igazság gyermeke, akit az anya a hazugságtól akar megvédeni: *Kladderadatsch*, 1939. okt. 22. 649.; Paxra fegyvereket szegeznek: *Magyarság*, 1940. márc. 13. 8., Paxnak még várnia kell, mert éppen Mars került sorra: *Drótkéfé*, 1940. márc. 29. 1.

⁸⁴⁷ Például: *Ošišani jež*, 1939. szept. 9. 3., *Ošišani jež*, 1940. márc. 16. 1., *Ošišani jež*, 1941. márc. 8. 6.

egyik irányba már a „Sieg”, azaz győzelem, a másikba pedig az „SOS” szavakat kiáltja, míg Amerika Janus-arcának egyik fele Eleanor Rooseveltt, a másik férje portrékarikatúrája, melyen a first lady mosolyog, párja arca azonban gondterhelt. A berlini laphoz hasonlóan a *Magyarságban* is Churchill látható kétarcúként, aki Amerikától kétségbeesetten kér segítséget, Európa felé pedig a végső győzelmet propagálja.⁸⁴⁸

A karikaturisták további ókori és germán mitológiai jeleneteket és szereplőket is világháborús kontextusba helyeztek. Annak ellenére, hogy a tengereken komoly hadműveletek folytak a második világháborúban, a karikatúrákon a tenger istenei, szörnyei veszítettek korábbi, első világháború alatti népszerűségükből, csupán egy-egy példát említhetünk. Ágír alig fordult elő, ekkor korábbi szerepében tündököl: örül annak, ha ellenséges hajók süllyedtek el. Neptunusz évente néhányszor bukkant fel Britanniát, a szigetországot jelképező hölgyet, vagy a miniszterelnököt, a „tengerek urát” legyőző istenként, illetve Churchill követett el kegyetlenségeket a tengereken Neptunuszhoz hasonló lény képében.⁸⁴⁹ Sztálin Neptunusz bőrébe bújva kétszer fenyegette a szigetországot, illetve egyszer szóviccet alkottak a szerzők a vizek és tengerek istenének nevével. Ekkor Churchill és Rooseveltt tűnnek fel a római isten attribútumával, a szigonnyal, de nem félelmet keltő formában, s a képalírás szerint ők „csalók”, valójában nincs olyan mértékű hatalmuk a tengereken, mint amekkorát hirdetnek.⁸⁵⁰

Míg a földrajzi kötődések folytán a Nagy Háborúban az Odüsszeia szereplői populárisak a gúnyrajzokon, Törökország második világháborús semlegessége következtében e mondanakör nem gyakran kapott teret. Kivételt képez a *Drótkefe* egy rajza, melyen zsidók tolják be a trójai falovat egy templom kapuján, s azt tervezik, hogy ha már beértek vele, fel is ülnek a hátára.⁸⁵¹ A német lapban pedig két-két rajz látott napvilágot a trójai falóról, illetve Akhilleuszról: Akhilleusz harcra kész és angolokat keres, illetve Churchillről kiderül, hogy az

ő Akhilleusza a brit flotta, amely igencsak sebezhető. A szovjet katonákkal teli vörös trójai falovat Rooseveltt húzza be Európába – ezzel szándékosan fenyegetve a kontinens biztonságát –, máskor pedig vörös katonák ugrálnak ki a falóból London utcáin: a rettegett bolsevizmus betört Nyugat-Európába.⁸⁵² A korábban ugyancsak gyakran ábrázolt rodoszi kolosszus csupán egyszer szerepel, amikor John Bull, a briteket megtestesítő alak egyik lábát Görögország, másikat pedig Egyiptom területére tette, s az óriás mindkét helyszínen olasz katonákkal kényszerül háborúzni. Egy másik legendás ókori szobor ugyancsak meglevenedett a rajzokon: egy újraértelmezett Laokoön-szoborcsoport alakjai brit politikusok (Churchill, Neville Chamberlain brit miniszterelnök és Halifax grófja, Edward F. C. Wood külügyminiszter), akiket „A totális blokádnak” hálójába font körbe a kígyók helyett. A szigetország vezetői nem kerülhetik el végzetüket, a blokádnak végezni fog velük, mint ahogy a Poszeidónnak áldozatot bemutató Laokoónnal is.⁸⁵³ Kréta elfoglalása egy másik mitológiai alaknak, Minótaurusznak adott aktualitást: a brit Minótaurusz katonái egyenruhában áll Kréta szigetén, s már elfogyasztotta a neki szánt áldozatokat, illetve II. György görög király tartja Minótauruszt láncra, mivel a krétai vereség után csak ő maradt a brit–görög védőknek a szigetből.⁸⁵⁴ A háború elhúzódásával – az első világháborúhoz hasonlóan – megjelent a *Kladderadatsch* hasábjain Kronosz, az idő múlását perszonifikáló titán. A négy második világháborús Kronosz-ábrázolás üzenete minden esetben az, hogy az idő „Németországnak dolgozik”, biztosítanak arról, hogy a Harmadik Birodalom győzelmét fogják hozni a hosszantartó harcok, tehát érdemes kitartóan harcolni és támogatni a küzdelmeket a hátszínről.⁸⁵⁵

További ókori mitológiai figurák – elsősorban – a *Kladderadatschban* között láttak napvilágot, a legtöbb szereplő azonban csak egyszer-kétszer, mindig

⁸⁴⁸ Eleanor Rooseveltt (1884–1962): a Fehér Ház egyik legaktívabb first ladyje a 20. században, a feminizmus lelkes támogatója, a két világháború között a pacifizmus szószólója, de síkra szállt az afroamerikaiak érdekeiért is. A first lady politikai aktivitásáról számos fejezetben lásd: Freidel, Frank: *Franklin D. Roosevelt. A rendezvous with destiny*. Boston–New York, 1990. *Kladderadatsch*, 1940. nov. 10. 531., *Kladderadatsch*, 1941. jún. 15. 327., *Magyarság*, 1941. márc. 4. 5.

⁸⁴⁹ A brit tengeri szörny a semleges államokat jelképező nőket hajuknál fogva húzza ki a vízből: *Kladderadatsch*, 1940. febr. 4. 72. Ágír: *Kladderadatsch*, 1940. okt. 20. 501.

⁸⁵⁰ *Kladderadatsch*, 1943. szept. 26. 524., *Kladderadatsch*, 1944. ápr. 2. 163. „Die beiden Nepp-tune”, azaz „A két csaló”. *Kladderadatsch*, 1941. jún. 29. 349.

⁸⁵¹ *Drótkefe*, 1944. júl. 21. 1.

⁸⁵² *Kladderadatsch*, 1940. jan. 1. 7., *Kladderadatsch*, 1942. aug. 9. 503., *Kladderadatsch*, 1944. jan. 16. 30–31., *Kladderadatsch*, 1942. aug. 16. 513.

⁸⁵³ *Szimbólumtár*, 216.

⁸⁵⁴ *Kladderadatsch*, 1940. nov. 17. 552., *Kladderadatsch*, 1940. szept. szept. 1. 409., *Kladderadatsch*, 1940. nov. 24. 553., *Kladderadatsch*, 1941. máj. 25. 271. Egy másik nem emberi alak a *Drótkefe*-ben is teret kapott egy antiszemita karikatúrán és szóviccen: Kentaur, a félig ember, félig ló beszélget Grün Árpáddal, egy kikeresztelkedett zsidóval, s közli vele, hogy „Én csak derékig vagyok ember, azontul csak ló, vagyis Kentaur, no és maga is derékig keresztény, de tovább még zsidó ... Vagyis egy Khontaur.” A torzrajzon egy magyaros öltözetben álló, de tipikusnak tartott zsidó vonásokkal rendelkező gesztikuláló alakot láthatunk. *Drótkefe*, 1941. jún. 20. 1.

⁸⁵⁵ *Kladderadatsch*, 1940. jan. 1. 1., *Kladderadatsch*, 1940. dec. 29. 622., *Kladderadatsch*, 1942. okt. 25. 680–681., *Kladderadatsch*, 1942. dec. 27. 832.

aktuális eseményekhez kötve olyan formában, hogy a mítosz eredeti üzenete is tovább degradálja az ellenséget, nem csak a gúnyos ábrázolásmód. A képek közül csupán néhány példát említünk: a brit Zeusz Görögországra papírpénzt szór, így segíti az országot a harcokban, miután Mussolini seregei megtámadták 1940 októberében.⁸⁵⁶ Mindkét világháború során felelevenedett Diogenész története, mely szerint a filozófus fényes nappal járt lámpással a spártai utcákon, s „embereket” keresett utalva arra, hogy kortársait nem veszi emberszámba – elsősorban pénzhasználásuk miatt. Mindkét háború alatt Nagy-Britanniához köthető Diogenész ábrázolása a berlini lapban, vagy a britek kerestek valamit a filozófus képében (például: a háború kitörésének okát), vagy őket igyekezett megtalálni a gondolkodó – sikertelenül.⁸⁵⁷ Marson és Paxon kívül Diogenész a másik alak, aki az *Ošišani jež*-ben szintén többször látható, melynek rajzolói így is igyekeztek kifejezni értetlenkedésüket a háború kitörésével, eseményeivel kapcsolatban: a háború kirobbanását követően bunkerben és gázmaszkban láthatjuk a filozófust, később, a „*Sumner Welles keresi a békét*” című rajzon pedig az amerikai diplomata képében tűnt fel, s a harcmezőn kutat a béke után.⁸⁵⁸

A berlini lapban a második világháború alatt meglevenedett Nero, az örült, kegyetlen római cászár Rooseveltként, aki még embertelenebb, mint a császár, mivel nem Rómát gyújtotta fel, hanem a teljes civilizált világot, amiben a zsidók segítettek. Sztálin is tündököl vérszomjas imperátorként – jobbán John Bull-lal, balján Uncle Sammel –, s halálba küldi az embereket, mint egykor a császárok az arénában a gladiátorokat.⁸⁵⁹ Ezzel szemben a belgrádi élclapban nem tébolyodott zsarnokot vagy véres jeleneteket, hanem sikeres hadvezéreket választottak ókori szereplőkként, például Hannibált, aki a „*Hannibal ante portas*” című

⁸⁵⁶ *Kladderadatsch*, 1940. dec. 1. 576. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a második világháborúban szövetséges Olaszország – ellentétben a Nagy Háborúval, amikor az ország antantoldalon való hadba lépése folytán a gúny céltáblájává vált – nem igazán kapott teret a lapokban. Talán a sikertelenebb olasz hadvezetés következménye, hogy ritkán bukkant fel, s természetesen azt sem tematizálhatták a magyar és a német vicclapok, amikor Mussolini már saját hazájában is visszaszorult, s nem csupán támadásai vallottak kudarcot.

⁸⁵⁷ *Kladderadatsch*, 1939. dec. 24. 764., *Kladderadatsch*, 1940. nov. 24. 557., *Kladderadatsch*, 1940. dec. 22. 601., *Kladderadatsch*, 1943. máj. 9. 281.

⁸⁵⁸ *Ošišani jež*, 1939. szept. 9. 3., *Ošišani jež*, 1940. márc. 2. 1. Benjamin Sumner Welles amerikai diplomata, aki 1940 februárjában–márciusában Németországban, Olaszországban és Nagy-Britanniában járt, hogy közvetítsen egy mielőbbi békekötés érdekében. Flower, Desmond – Reeves, James (eds.): *The War, 1939–1945*. London, 1960. 24–25.

⁸⁵⁹ *Kladderadatsch*, 1943. aug. 15. 446–447., *Kladderadatsch*, 1944. júl. 23. 353., *Kladderadatsch*, 1940. szept. 15. 441.

képen a „Balkán” vár kapuja felé vonul, melyet igyekeznek megvédeni a balkáni országokat perszonifikáló figurák. Caesar megállapítja egy másik karikatúrán, hogy „Brrr! hogy milyen fagyos ez a Rubikon!”, miközben hadserege mögötte várakozik, míg egy másik alkalommal Vegetius híres mondatát idézi a felfegyverkezett Sztálin: „Ha békét akarsz, készülj a háborúra!”⁸⁶⁰ Az ókori történetek átdolgozásaiival, az olvasók számára ismert és többször ismételt ábrázolásokkal a szerkesztők és az alkotók interpretálták olvasóiknak a propaganda elvárásainak megfelelően – igen leegyszerűsítve – a hadi eseményeket, a politikai megegyezéseket. Mindezt oly módon igyekeztek világossá tenni, s a elutasító képet az ellenségről erősíteni, hogy az ne lehessen kétértelmű, félreérthető.

A bibliai ihletésű karikatúrákkal kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a keresztre feszítés motívuma a pesti és a berlini alkotásokon a második világháború alatt többször bukkant fel, mint az első alatt. A tematika először úgy látott napvilágot, hogy egy nő és egy gyermek szenvedte el a kereszthalált, akik a képaláírás szerint – Chamberlain álmában – a transvaali koncentrációs táborokat és azok áldozatait szimbolizálják.⁸⁶¹ Később angol vagy francia katonák és a semleges országok képviselői kerültek a feszületre, a háború utolsó évében pedig sarló és kalapács alakú „kereszten” végezték ki Európát,⁸⁶² vagy a Vörös Hadsereg által felszabadított területeket, illetve a szabadságot megtestesítő New York-i Szabadság-szobrot. Európa megölésére a „*Júdás vágyálma*” című gúnyrajzon került sor, ahol az „árulók” között látjuk Rooseveltet, Churchillt és a zsidókat.⁸⁶³

⁸⁶⁰ *Ošišani jež*, 1940. máj. 18. 8., *Ošišani jež*, 1940. máj. 11. 8. A Rubikonon való átkeléshez – Caesar kockázatos vállalkozásához, mellyel kezdetét vette a polgárháború Rómában Kr. e. 49-ben – vélhetően a német hadsereg Luxembourgon, Hollandián és Belgiumon át vezető Franciaország elleni támadását (1940. máj. 10.) hasonlította a rajzoló, amikor a Maas folyón is áthatoltak a Harmadik Birodalom katonái. A karikaturista a német offenzívát veszélyesnek ítélte, de nem biztos, hogy vesztesnek. Krawczuk, Alexander: *Római császárok. A principatus és a válság kora*. Szeged, 2008. 18–19.

⁸⁶¹ A búr háborúk kegyetlenségeire a Nagy Háború alatt is utaltak a rajzoló.

⁸⁶² A „keresztre feszített Európa” jelzős szerkezet a két világháború között elterjedt szóösszetétel, talán Romain Rolland francia író tollából származik (1916). Benedek Marcell (vál.): *Romain Rolland: Napló a háborús évekből, 1914–1918*. Budapest, 1960. 6.

⁸⁶³ A második búr háború alatt a nőket és gyermekeket koncentrációs táborokban láttatja még: *Kladderadatsch*, 1939. dec. 17. 753., *Kladderadatsch*, 1940. febr. 18. 88., *Kladderadatsch*, 1941. jún. 20. 355., *Kladderadatsch*, 1939. nov. 12. 688., *Kladderadatsch*, 1940. márc. 31. 159., *Kladderadatsch*, 1940. ápr. 28. 205., *Kladderadatsch*, 1940. jún. 9. 283., *Kladderadatsch*, 1944. jan. 23. 39., *Kladderadatsch*, 1944. aug. 13. 383., *Magyarság*, 1944. szept. 2. 4. A „Júdás vágyálma” című karikatúrát átvette a *Drótkefe*, s „*Zsidó vágyálom*” címmel eredeti szignó nélkül közölte. *Drótkefe*, 1944. máj. 19. 1.

A képet a teheráni konferencia (1943. november 28. – december 1.) ihlethette, ahol először találkozott Sztálin, Churchill és Roosevelt, s egyeztettek nem csupán a háború folytatásáról, hanem a háborút követő konszolidációról is. Keresztre feszítve láthatjuk még a semleges országokat szimbolizáló nőalakot is, aki mellől brit katonák lönek, illetve „58.000 népi német, akiket a lengyelek öltek meg”. A keresztfa mellett nevető, kártvázó brit katonákat pillanthatunk meg, Churchill és Chamberlain pedig esernyőt tartanak a fejük fölé, nehogy „megázzanak” a keresztről lecsöpögő vértől.⁸⁶⁴

A két világháború közötti magyar ikonológiát, plakátokat és képeket a keresztre feszítés motívuma mellett jellemezte még a töviskoszorú ábrázolása, így ez – ugyan csak egyszer – a *Magyarság* hasábjain is teret kapott, a berlini lapban azonban nem. A „*Nagypéntek 1940*” című rajzon a földgömbön, annak is elsősorban az Európát ábrázoló részén fonódik át a töviskoszorú, s a glóbuszból egy vércsepp is kicsordul.⁸⁶⁵ A harcok okozta kín a krisztusi szenvedések magaslatába emelkedett, de nagypénteki megjelenése a feltámadás reményét is magában rejtette – enyhítendő a fél éve tartó öldöklés okozta fájdalmat. A szenvedéstörténethez szorosan kapcsolódik a húsvéti ünnepkör, s az *Ošijani jež* rajza szerint a „Balkán” feliratú tojásból boldog kiscsibék kelnek ki ugyanekkor, akik mellett azonban egy katonává változtatott madár halad el, ami felhívja a figyelmet az országra leselkedő veszélyre.⁸⁶⁶

A háború borzalmaihoz – melyek a propagandaképek tanúsága szerint elsősorban az ellenséget sújtották – szorosan kapcsolódik Lucifer, a rombolás

⁸⁶⁴ A kép utalás a Lengyel Korridor területén fekvő Brombergben elkövetett gyilkosságokra (1939. szept. 3–4.), melynek során – a német propaganda állításaival ellentétben – nemcsak németeket öltek meg, hanem lengyeleket is. Jónás Edit et al. (ford.): *A második világháború krónikája*. Budapest, 2004. 16. *Kladderadatsch*, 1940. ápr. 28. 205., *Kladderadatsch*, 1940. febr. 25. 97. Chamberlain fekete esernyője a korszak emblematiszus tárgyainak egyike, a semlegesek védelmét jelképezte. Ő volt azonban az a politikus, aki megegyezett a náci Németországgal (müncheni egyezmény), amit bíráltak azok a karikatúrák, melyeken az esernyő fegyverré alakult át *Ošijani jež*, 1939. szept. 9. 2. Chamberlain esernyő alakú ágyút sürt el: *Drótkéfe*, 1940. júl. 5. 1.

⁸⁶⁵ A szenvedéstörténet megjelenítéséről lásd: Krasznai: *Földrajztudomány, oktatás és propaganda*, 177–180. *Magyarság*, 1940. márc. 22. 2. A két világháború között nem csupán a propagandát elsősorban szolgálni kívánó sajtótermékek, röplapok kedvelt jelenete volt a szenvedéstörténet, hanem a festőké is, ami egyben „általános korhangulatot” tükrözött. Szücs György: A „Nagy Háború” és az „új művészet”: a világháború és következményei. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, 2015. 211. A belgrádi lapra jellemző megközelítés, amikor a „háború” keresztjét viszi a Béke a vállán, s egy piros földgömbön sétál: *Ošijani jež*, 1940. ápr. 26. 1. 866 *Ošijani jež*, 1940. ápr. 26. 3.

64. kép

szimbóluma és a pokol, illetve a halál tradicionális ábrázolásmódja kaszás-ként.⁸⁶⁷ A halál és a hozzá köthető szimbólumok (például: csontok, koponyák) a második világháború időszakában sokkal gyakrabban kaptak teret a berlini lapban, mint korábban, de a többi elemzett élclap képein is megtalálhatók. Egyik alkalommal például Sztálin és Churchill küzdenek egymással egy foci pályán, s a labdájuk egy koponya. A (tömeg)gyilkosságok, a halál, az öldöklés és a vér látványának élvezete, a kegyetlenkedés elsősorban Sztálin jellemzője, a karikaturisták azt üzenték, hogy Sztálin nyugati szövetségesei szemet hunytak a diktátor emberiség elleni bűncselekményei felett, aki ezeket nem csupán a Szovjetunió területén követte el, hanem például a lengyel hadifoglyok ellen is.⁸⁶⁸ „*A purifikátor*” című képen Sztálin egy koponyából épített magaslaton áll, kezéről vér csepeg, a háttérben, a karikatúra bal oldalán tarkón lönek egy embert, míg a jobb oldalon férfiak akasztófákon lógnak. Az ironikus képálírás szerint a szovjetek nem bánnak rosszul a német hadifoglyokkal, amit alátámasztanak a diktátor szavai: „Az én katonáim ehhez vannak szokva, a német bánásmód pedig nem felel meg az emberiség törvényeinek...” (64. kép).⁸⁶⁹

⁸⁶⁷ A halál a képek szerint ismét csak az ellenségre leselkedik, az ő soraikat tizedeli például: *Kladderadatsch*, 1939. szept. 10. 585., *Kladderadatsch*, 1940. jan. 1. 12., *Kladderadatsch*, 1941. febr. 23. 93.

⁸⁶⁸ A német lapban a gúny céltáblájává váltak az ortodox papok elleni kivégzések: *Kladderadatsch*, 1941. júl. 20. 403., *Kladderadatsch*, 1942. jan. 25. 53., *Kladderadatsch*, 1943. márc. 7. 155., *Kladderadatsch*, 1943. okt. 10. 545., illetve az 1939-ben a Vörös Hadsereg által elfoglalt lengyel területeken a lengyel értelmiség és hadseregvezetés elleni tömeggyilkosság (*Kladderadatsch*, 1943. máj. 23. 302–303., *Kladderadatsch*, 1943. júl. 18. 398–399.), melyre 1943-ban derült fény. Vö. Paul, Allen: *Katyn. A sztálini vérengzés és a lengyel feltámadás ígérete*. Budapest, 2009.

⁸⁶⁹ *Magyarság*, 1941. nov. 29. 8.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy propagandacélokkal, de e képek a diktátor rémuralmát és annak brutalitását mutatták be, annak nagyszámú áldozatát is ábrázolva például akkor, amikor Sztálin ördögi mosollyal tekint le kopjafák ezreire.⁸⁷⁰ A halálhoz kapcsolódó egyéb szimbólumok, mint a koporsó vagy a temetés általában a brit gyarmatbirodalom nagyságának vagy a koloniális birodalomrendszer végét jelképezte: Churchill eltemeti az „Empire” koporsóját, vagy a birodalom sírját ásta meg.⁸⁷¹

A sátán szinte csak a *Kladderadatsch*-ban jelenik meg, de ott valamilyen szereplővel mindkét háború majdnem minden évében felbukkant. Sztálint, Churchillt és Rooseveltet is az ördög bőrébe bújtatták a rajzolók, továbbá a zsidóságot, sőt az egész nyugati világot egyenlővé tették az alvilággal.⁸⁷² A pokollal ellentétes paradicsom is rajzok témájává vált a világháborúk alatt. A bibliai paradicsomi jelenetet a berlini lap többször is tematizálta: két kép szerint a britek a brit paradicsomban tudatlanok, nem ismerik a valós híreket a háborúról és szövetségeseik politikájáról, egy másik ábrázolás pedig Rooseveltet és feleségét mutatja gránát alakú *gránát*almával a kezükben Ádámként és Évaként, akiket dollár jelekkel és az amerikai zászlóval díszített ruha fed, az őket kísértő kígyó pedig zsidó képében jelenik meg. Britannia és John Bull azonban még szégyenlősen igyekeznek magukat eltakarni, miközben a dzsungel állatai nevetik ki őket, tehát a „*Malajzia, az elvesztett paradicsom*” című képpel a kiűzetés utáni pillanatot gondolták újra.⁸⁷³

A már a korábbi rajzokon is felbukkant ironikus szófordulat, „*A szovjet paradicsom*”, mely egy könyv, egy 1934-es Szovjetunióról szóló németországi kiállítás, majd később – immár a támadások jegyében – egy újabb kiállítássorozat és egy náci

⁸⁷⁰ *Kladderadatsch*, 1944. júl. 9. 329. A brit sajtót azzal vádolta a *Magyarság*, hogy a szövetséges, de valójában tömeggyilkos Sztálint anyalként festi le olvasói elé – egy karikatúrán a szó szoros értelmében –, mivel egy festmény készül Sztálin-angyalról. *Magyarság*, 1942. dec. 22. 10. A semleges belgrádi lapban nem Sztálin ül koponyahegyen, hanem maga a Béke (*Oišani jež*, 1939. szept. 16. 3.), illetve a Kaszás tart szüretet Európában (*Oišani jež*, 1940. okt. 26. 5.), a *Flekken* szerint pedig Churchill inasa a Halál (*Flekken*, 1943. jan. 15. 6.).

⁸⁷¹ *Kladderadatsch*, 1940. jún. 23. 308., *Kladderadatsch*, 1942. ápr. 5. 217., *Magyarság*, 1940. okt. 15. 8., *Drótkefe*, 1940. nov. 1. 5.

⁸⁷² *Kladderadatsch*, 1940. febr. 25. 99., *Kladderadatsch*, 1940. ápr. 14. 184., *Kladderadatsch*, 1941. jan. 26. 46., *Kladderadatsch*, 1941. márc. 2. 106., *Kladderadatsch*, 1944. jan. 2. 6–7., *Kladderadatsch*, 1944. jún. 25. 297., *Kladderadatsch*, 1944. júl. 9. 323. Egyetlen rajzon a *Drótkefe*-ben is megpillantható a sátán a zsidókkal azonosítva. *Drótkefe*, 1942. okt. 16. 1.

⁸⁷³ Egy japán akció következtében 1942 februárjában Nagy-Britannia elvesztette délkelet-ázsiai gyarmatait. *Kladderadatsch*, 1940. ápr. 7. 174., *Kladderadatsch*, 1944. júl. 16. 341., *Kladderadatsch*, 1941. aug. 3. 429., *Kladderadatsch*, 1942. febr. 15. 103.

propagandafilm címe (1942), mind a német, mind pedig a magyar lapok karikatúristáit meglehette, több kép címében vagy képaláírásában is szerepelt, miután Németország hadat üzent a Szovjetuniónak. A karikatúrák célja, hogy megmutassák a kommunizmus (és az ellenséges Szovjetunió) „valódi” arcát: a halál, az éhezés és a terror jellemzi a bolsevik paradicsomi állapotokat, ahol a szovjet figura mellett a zsidóság is rendszeresen feltűnik. Nem emberi alak, hanem – a fentiekhez hasonlóan – a kígyó vált zsidóvá a *Drótkefe* karikatúráján („*A szovjet paradicsom végnapjai*”), melyen „Sztálin Ádám” és „Bolsevik Éva” beszélgetnek, s miközben Éva egy koponyát nyújt Ádám felé egy akasztófa alatt állva, amin végigtekeredik a kígyó, a férfi a következőket mondja a nőnek: „Menekülnünk kell a szovjetparadicsomból. Nagyon telezabáltuk magunkat a tiltott fa gyümölcséből.”⁸⁷⁴ Az első pár igen visszataszítóan került ábrázolásra, elég kövéren, jóllakottan, az akasztófa tetejére pedig egy létra is vezet, ahol további emberi koponyák várnak elfogyasztásra. A rajz a végletekig degradálta a Szovjetuniót, mivel ezen az ábrázoláson már a kannibalizmus vádja jelent meg.

A bibliai szimbólumok közül mind a pesti, mind pedig a berlini lapban teret kapott az aranyborjú szobra, melyet egy bibliai történet szerint a zsidók istennek kijáró tisztelettel imádtak. A jelenet a pénzimádat jelképe, mely a zsidókhoz kapcsolt negatív asszociációkat domboríthatja ki oly módon, hogy e képzettársításokat nem csupán a zsidókra, hanem a velük vagy helyettük megjelenőkre is vonatkoztatja. Az aranyborjúhoz elsősorban amerikai és brit szereplők kapcsolódtak, az ő jellemző vonásuknak tulajdonították a pénzéhséget: a *Kladderadatsch* egyik alkotásán zsidók fejk a dollár- és fontjelekkel díszített állatot, máskor amerikaiak és britek táncolják körbe az aranyborjút, míg a *Magyarság*-ban Rooseveltt imádkozik a zsidó arcvonásokkal ellátott szoborhoz. E rajzok azt üzenték, hogy a nyugati hatalmak a pénzt istenítik, semmilyen más érték – például emberélet – nem számít.⁸⁷⁵ A bibliai ihletésű karikatúrákon néhány jól ismert – elsősorban az

⁸⁷⁴ *Magyarság*, 1941. jún. 26. 8., *Kladderadatsch*, 1941. aug. 10. 452–453., *Drótkefe*, 1941. júl. 11. 1. A paradicsom-motívum és itt a munkások jóléte a Magyar Tanácsköztársasághoz is kapcsolható. A Gellért-szobor alatt egy olyan kompozíció volt látható, melyen a tőkéseket kiüldözik a paradicsomból, ahol a munkások vígan dolgoznak. A felirat pedig a következő: „Dolgozatok és tettek a Paradicsom”. Révész Emese: A múltat végképp eltörölni – Helyett, legalább gyorsan elfedni. A Tanácsköztársaság május elsejei ünnepségének dekorációi. *Artmagazin*, 2013. 2. sz. 8–11. http://artmagazin.hu/artmagazin_hirek/a_multat_vegkepp_eltorolni_-_helyett_legalabb_gyorsan_elfedni.1616.html?pageid=86 (Utolsó letöltés: 2017. április 20.)

⁸⁷⁵ Mózis 2: 32,1–14. *Kladderadatsch*, 1944. ápr. 30. 201., *Kladderadatsch*, 1940. dec. 29. 616., *Kladderadatsch*, 1941. jún. 15. 325., *Kladderadatsch*, 1944. ápr. 30. 201., *Kladderadatsch*,

élethez, a születéshez és a halálhoz kapcsolódó – motívum kapott teret, melyeken keresztül szemléltették olvasóiknak a jót és a rosszat, az életre érdemeset és a pusztítandót.

EMBERARCÚ ELLENSÉG – ANIMIZÁLT ELLENSÉG

A karikaturisták leghatásosabb eszközeinek egyike az emberi arcok, testek, testarányok eltorzítása, mozdulataik, cselekedeteik kifigurázása, legyen szó akár ismert politikusokról, akár a nemzeteket perszonalifikáló figurákról, akik a világháborús karikatúrákon – a harcok előre haladtával – ismét megjelentek sérülten, kötözve és vérezve. A művészek így mutatták be az ellenfél (vér-)vesztéseit, s demonstrálták a saját csoport fölényét az ellenséggel szemben, mivel a szövetségesek vagy a saját hadsereg sosem jelent meg vérezve vagy csonkítva, ami a szemlélőben a legyőzhetetlenség illúzióját kelthette. A torzítás mértéke a magyar és a német lapokban eltér a két világháború alatt készült rajzokon: a későbbi alkotásokon jóval erőteljesebb a vezető politikusok vagy az országokat szimbolizáló alakok vonásainak megváltoztatása, s ezek gyakrabban bukkantak fel, mint a korábbi időmetszet képein, s az állatábrázolások azok, amelyek ezzel párhuzamosan kisebb szerepet kaptak. Míg a pesti lapok alkotói elsősorban arcukat, testtartásukat változtatták meg, a berlini rajzolóknál ennél szélesebb eszköztárral dolgoztak: láthatjuk őket mezítelenül vagy foltos ruhában, arcuk, testarányaik mindig torzok, gyakran idősek és – ha nem az éhezésre, a rossz körülményekre utal a rajz – túlsúlyosak, míg a németek fiatalok, fittegek és szépek.⁸⁷⁶ Meztelenségük, illetve az, hogy fel tűnnek szeretőkként (gyakran két férfit szimbolizáló szereplők, a második világháború alatt Churchill párjával vagy Roosevelttel vagy Sztálint választották

1944. jún. 23. 208., *Magyarság*, 1942. febr. 27. 8. Az aranyborjú alig kapott teret az első világháború alatt, mert ekkor a tradicionálisan a bőrzézéshez, a zsidókhoz és a nyereszkeskedéshez kapcsolt szimbólumot kevésbé ítélték relevánsnak. Csak néhány bécsi példát említhetünk, ahol az aranyborjú körül táncolnak az amerikaiak (*Die Muskete*, 1917. máj. 24. 5.), illetve az antantországok (*Kikeriki*, 1918. jan. 20. 8.)

⁸⁷⁶ Churchill foltos ruhában megpillantható a *Magyarság* hasábjain is, amint pénzt kér az Egyesült Államoktól: *Magyarság*, 1941. márc. 25. 8. Az *Ősisi jež* és a *Flekkén* alkotói is ugyanazokkal a figurákkal testesítették meg az országokat, de a belgrádi lap alkotói kerülték a torzításukat, csonkításukat, egy-egy szituáció keretei között gúnyolták ki – általában magát a háborús helyzetet (például: kártyapartin izzadó szembenálló felek, *Ősisi jež*, 1939. okt. 28. 2., *Ősisi jež*, 1940. máj. 25. 1.).

az alkotók), esetleg prostituáltként, különösen ellenszenvenessé tehetette az olvasók számára az – erkölcsstelennek bélyegzett – antantországokat. Utcalányként, illetve kihívó, könnyűvérű nőként Marianne-t láthattuk az első világháborús képeken, e megvetett tulajdonságát az amerikai hölgyekre ruházták rá a második világháborús torzrajzokon, őket ítélték a legtöbb képen erkölcsstelennek.⁸⁷⁷ A háború elején azonban a francia nő is megjelent régebbi szerepében, amikor majomra hasonlító fekete férfival bújóctáz, vagy amikor Britanniával együtt akarja a semleges országokat elcsábítani.⁸⁷⁸ A későbbi gúnyrajzokon a megerőszkoló szerepét kapták a szövetségesek férfi figurái vagy katonáik. A brit erőszakoskodók az ellenséget jelképező nővel, vagy akár a szövetségesével is, s kegyetlenségét fokozza, hogy – a legyőzött – francia nővel és a saját gyarmatain élőkkal (például: indiaival) is, máskor veri az indiai nőt, illetve kegyetlenkedik a gyarmatokon férfival és nővel egyaránt. Az erőszakos szexuális töltetű üzeneteken kívül furcsa házasságok szemtanúi is lehettek a szemlélők, például akkor, amikor Churchill és Sztálin állt oltár előtt.⁸⁷⁹

⁸⁷⁷ Szeretők például: *Kladderadatsch*, 1942. nov. 1. 691., *Kladderadatsch*, 1941. aug. 3. 435., *Magyarság*, 1941. márc. 23. 8., *Magyarság*, 1941. máj. 31. 8. Erkölcsstelen amerikai nők: *Kladderadatsch*, 1941. okt. 19. 613., *Kladderadatsch*, 1941. nov. 2. 644–645.

⁸⁷⁸ *Kladderadatsch*, 1940. jan. 21. 45., *Kladderadatsch*, 1940. febr. 18. 96. A semleges országok bevonásának szándéka a jugoszláv lapban is tetten érhető hasonló jelenetben „*A kétőrk*” című képen. Franciaország elfoglalása után Marianne csak egyszer jelent meg az elemzett lapokban, máskor még a kollaboráns Vichy-Franciaország megszemélyesítőjeként sem. A *Drótkéfe* képen Pierre Laval volt francia miniszterelnök – később a Vichy Köztársaság miniszterelnöke – és Marianne egy kötélén egyensúlyozik Vichy és Párizs között. *Drótkéfe*, 1941. febr. 14. 4. A *Flekkén* lapjain egyszer felbukkant Charles de Gaulle, a francia ellenállás vezetője. A karikatúrán Churchill az úszómester, aki kitartásra buzdítja úszóit, Sztálint, Csang Kaj-sek kínai elnököt és de Gaulle-t. A brit csak dirigál, de valódi segítséget nem nyújt. *Flekkén*, 1943. febr. 15. 1. A belgrádi lapban az európai hatalmakat ábrázoló alkotásokon 1940. július 27-ig bukkant fel Marianne. Ekkor „*Az aratás*” című képen Német Michel már learatta a búzát, kévéin a „Franciaország”, „Belgium”, „Norvégia”, „Hollandia” feliratok szerepelnek, a rajz másik képkockáján Marianne szakadt ruháit és sapkáját már csak egy madártíjiszőző viseli (8. old.).

⁸⁷⁹ Brit férfi erőszakol: *Kladderadatsch*, 1939. nov. 12. 685., *Kladderadatsch*, 1940. 588., *Kladderadatsch*, 1941. jan. 26. 48., *Kladderadatsch*, 1941. szept. 14. 535., *Kladderadatsch*, 1943. nov. 7. 589., *Kladderadatsch*, 1940. febr. 18. 87., *Kladderadatsch*, 1942. márc. 29. 197. Házasságkötés: *Magyarság*, 1941. szept. 17. 8., *Magyarság*, 1941. jún. 28. 8., *Flekkén*, 1943. jan. 1. 3. A marosvásárhelyi lapban Churchill és Sztálinon kívül a szovjet medve és az angol oroszlán is frigyre lépett. Sztálin – a korpuszunkban szokatlan módon – kifejezetten ázsiaivá változtatott vonásokkal nőként látható karöltve sétálni Benešsel a „Sza-Linka” című képen: *Flekkén*, 1943. jan. 15. 1. A karikatúra egyedi vonása, hogy az elemzett lapokban másik alkotáson Sztálin nem látható szerelmes pár női tagjaként, csak anyaként, amikor a „2. front” nevű csecsemőt tartja a kezében: *Kladderadatsch*,

Hasonlóképpen az ellenség lejáratása volt a célja azoknak az első világháborús motívumokat felelevenítő képeknek, melyeken John Bull ittasan a whisksüveg, a szovjet pedig a vodka társaságában vagy italozás közben láthatók, illetve étteremben vagy mulatóban veszekszenek az antantot megszemélyesítő figurák. Az italozás Sztálint és Churchillt jellemezte leginkább, a hőstettek helyett a képek szerint az antantországokat perszónifikáló személyek inkább alkoholt fogyasztanak és egymással flörtölnek, tehát kevésbé veszélyesek, főként, ha a katonákat is „feltöltik” a roham előtt vodkával.⁸⁸⁰ Szintén az ellenség erejét, tehetségét becsmérelték, teszik nevetségessé azok a hasonlítások, amikor bohócként, cirkuszi jelenetben vagy gyermekjátékot megformázó bábuként kaptak teret. Ezt az eszközt a magyar lap rajzolói gyakrabban használták, mint a németé, ahol egy cirkuszi külön lapszámon kívül alig éltek az alkotók ezzel a módszerrel, míg a *Magyarság* előszeretettel ábrázolta őket bohócként – aki már önmagában a „valóság” túlzó, karikatúrisztikus lenyomatát reprezentálja – vagy sikertelen bűvészként, ami katonai akcióikat minősítette. Bűvészmutatvány lenne, ha nyernének, komolytalanok ők maguk és a próbálkozásaik, mint a színpadi mókamesterek.⁸⁸¹ Visszatérő elem továbbá a német lapban a gúnyolódás a brit miniszterelnök nevének rövidítésével, ami egybeesik a mellékhelyiségével. Churchill szék helyett WC-n ülve tárgyal, kabinetjének ajtaján is a „WC” felirat olvasható, az Atlanti Chartát pedig WC-papírként használja.⁸⁸²

A háborús küzdelmek gigantikus méretét sporteseményeken keresztül szintén megjelenítették a karikatúrákon – mint ahogy az első világháború alatt is –, melyek közül ismét a bokszt tekinthető a legnépszerűbb sportágnak.⁸⁸³ Az e küzdelmeket bemutató jelenetekkel a szövetségesek vereségét kívánták

1942. aug. 23. 531.; átvette a *Magyarság*, 1942. szept. 17. 9. Ugyancsak családi jelentben Sztálin feltűnik hisztiző gyermekként is, aki a 2. front megnyitását követeli Churchill mamától és Roosevelt papától. *Drótkéfe*, 1942. jún. 19. 4.

⁸⁸⁰ Sztálin és Churchill: *Kladderadatsch*, 1941. aug. 3. 435., *Drótkéfe*, 1943. jún. 4. 5. Churchill whisky-tengerbe merül el az Unicum jól ismert plakátját utánzó karikatúrán, melyen az italos üvegre egy Dávid-csillag került: *Drótkéfe*, 1942. ápr. 10. 1.

⁸⁸¹ Például: *Magyarság*, 1940. máj. 21. 9., *Kladderadatsch*, 1944. ápr. 9. 173., *Magyarság*, 1944. máj. 31. 6. (átvétel a *Kladderadatsch*ból). A berlini lap cirkuszi különszáma: 1942. jan. 11.

⁸⁸² *Kladderadatsch*, 1939. dec. 17. 747., *Kladderadatsch*, 1940. jan. 21. 37., *Kladderadatsch*, 1943. aug. 1. 428.

⁸⁸³ Például: Sztálin a boksoló, de már nagyon kimerült, Churchill és Roosevelt az edzők: *Kladderadatsch*, 1942. szept. 20. 608. Churchill vérzik, az ellenfél a nagyobb, erősebb német, de a brit új edzőt kap, Rooseveltet: *Kladderadatsch*, 1941. ápr. 13. 175., *Magyarság*, 1942. okt. 4. 13., Anthony Eden az elfáradt küzdő, zsidó a tréner: *Kladderadatsch*, 1940. jan. 28. 49. (Eden 1939–1940-ben

megjósolni, vagy megünnepelni a (várható) fölényt és a területi, illetve egyéb erőforrásokban bekövetkezett veszteségeket sejtettek, mivel a meccsek – már csak az előnyösebb fizikai adottságok következtében is – a tengelyhatalmak győzelmével zárultak.

Mind az antanthatalmakat, mind pedig a tengelyhatalmakat perszónifikáló állatok felbukkantak a képeken, s az emberek vonásainak eltorzításához hasonlóan ábrázolásuk alkalmat adott az ellenség kigúnyolására, lekicsinyítésére, illetve ha sérülten kaptak teret, a hatalmuktól való megfosztást, erejük megfogyatkozását is sugallhatták. A medve a német lapban ritkán jelent meg úgy, hogy nem Sztálin arcvonásait rejtette, amivel ismét a szovjet diktátort is jellemezték a rajzolók a vadsággal. Láthatunk olyan képet, mely szerint a szovjet medve árnyéka kísért Európa felett, vagy Sztálin feje bukkan ki az állat szőréből, s vicsorog a kis nemzetekre, sőt akár szövetségesére, Churchillre is. Ugyancsak nem gyakran, de sérülten is feltűnik a szovjet medve, a *Magyarság* alkotói szerint pedig a vadállat egy horogkeresztes harapófogóba szorult.⁸⁸⁴ A német rajzolók követték a propagandagépezet utasításait, így 1939-ben az állat még kineveti Chamberlaint, aki nem jutott hozzá a vodkához, azaz nem brit–szovjet szövetség jött létre, majd 1940-ben a medve levizeli a Nemzetek Szövetsége sírkövét, de többször nem látható a Szovjetunió megtámadásáig.⁸⁸⁵ Az *Ölösi jež*ben ritkán tűntek fel a (címer) állatok, leginkább mégis a szovjet medve a Finnország ellen indított háború alatt: 1940 januárjában a Finnországot megtestesítő kisgyermek felé őt medve közelít minden irányból, ami már a „téli háború” végét és Finnország vereségét jósolja.⁸⁸⁶ Az angol címerállatok – az unikornis és az oroszlán – ábrázolásai hasonlóak a medvééhez: amikor az antant erők a szárazföldön veszteségeket, vereséget

a brit domíniumok ügyeiért felelős miniszter volt, 1940-tól külügyminiszter.); John Bull és Német Michel a sportoló: *Ölösi jež*, 1940. nov. 9. 8.

⁸⁸⁴ *Kladderadatsch*, 1943. febr. 14. 107., *Kladderadatsch*, 1944. márc. 19. 133., *Kladderadatsch*, 1943. márc. 21. 181., *Kladderadatsch*, 1941. aug. 31. 193., *Magyarság*, 1941. nov. 27. 8.

⁸⁸⁵ *Kladderadatsch*, 1939. nov. 19. 708., *Kladderadatsch*, 1940. jan. 1. 7.

⁸⁸⁶ *Ölösi jež*, 1940. jan. 13. 1.

A belgrádi lap egy másik ábrázolásán nem köthető konkrét háborús eseményhez a medve szerepeltetése, mivel a „Nostradamus nyomában” című kép jóslata szerint a Szovjetuniót perszónifikáló állat üldözi a horogkeresztet. *Ölösi jež*, 1940. júl. 6. 8. A *Flekken* sem gyakran szerepeltette az országokat jelképező állatokat, e lapban is csupán a szovjet medve tűnt fel (például: *Flekken*, 1943. júl. 1. 3.). Az 1940. március 13-án aláírt moszkvai béke zárta le a „téli háborút”, melyet Moszkva hadüzenet nélkül indított Finnország ellen 1939 novemberében, s Finnország nagymértékű területvesztésével fejeződött be. Roiko-Jokela, Heikki: Finnország külpolitikai orientációja, 1918–1948. In: Halmesvirta, Anssi (szerk.): *Finnország története*. Debrecen, 2002. 278.

65. kép
„A titok
Churchill: Pszt,
nagyon rosszul állunk!
A brit oroszán: Ejnye,
ez igazán meglepetés részemre.”

szenvedtek el, vagy ezt kívánták sugallani a magyar és a német alkotók, bekötözve, sebesülten, vérezve, testrészeit elvesztve és néha sírva láthatjuk az oroszánt mindkét időmetszet rajzaín (65. kép).⁸⁸⁷ A második világháború időszakában a pesti és a berlini élcclapokban egyértelműen a leggyakrabban szerepeltetett címerállat a brit oroszán. Az unikornis ritkábban – s csak a *Kladderadatsch*ban – kapott helyet, oly módon, hogy általában valamelyik brit politikus „lovagol” rajta, vagy az állat nekiront valaminek.⁸⁸⁸ A hadviselő felek és a szövetségek változását vizsztatükörözve 1941 nyarán már a medve és az oroszán nászának lehetünk szemtanúi. Mindkét állat fején az alkotó zsidó arcvonásokkal jelezte a vélt kapcsolatot a zsidóság és a szovjetek, illetve a britek között.⁸⁸⁹ Láthatjuk, hogy két igen különböző politikai rendszer megtestesítőjét is gond nélkül ábrázolták zsidóként, hogy mozgósítsanak régi, már berögzült sztereotípiákat egy ellenségről egy-egy – esetleg kevésbé jól ismert, távoli – ellenfél ellen. Franciaország lerohanását megelőzően, s a hadműveletek alatt 1940-ben egy-egy alkalommal még ábrázolásra került a gall kakas, például akkor, amikor a brit bulldog házához láncolva kér segítséget mélyen alvó szövetségesétől, aki a hangos kukorékolásra sem ébredt fel, de ezt követően eltűnt a német lap hasábjairól, a magyarokban is alig jutott szerephez.⁸⁹⁰ Mindhárom szövetségest jelképező állat megjelenhetett

⁸⁸⁷ Például: mankós, sebtapaszos, kötözött oroszán: *Kladderadatsch*, 1941. máj. 4. 236., *Magyarság*, 1942. máj. 19. 9.

⁸⁸⁸ Churchill lovagol az unikornis hátán: *Kladderadatsch*, 1944. júl. 16. 333.; szögcsdrótnak ront az unikornis Churchill-lel a nyeregben: *Kladderadatsch*, 1940. aug. 25. 408.

⁸⁸⁹ *Kladderadatsch*, 1941. júl. 6. 365.

⁸⁹⁰ *Kladderadatsch*, 1940. márc. 24. 145., *Kladderadatsch*, 1940. ápr. 7. 171., *Kladderadatsch*, 1940. jún. 9. 277.; menekülő francia kakas: *Drótkéfe*, 1940. okt. 25. 3.

egyszerre is a rajzokon, például, amikor az amerikai keselyű és a szovjet medve nyálukat csorgatva a brit birodalmat, egy „Empire” feliratú földgömböt szorongató oroszánt közelítik meg.⁸⁹¹ Ez a karikatúra a szövetségesek (vélt) érdeklentéiteit illusztrálta, s azt, hogy ennek következtében nem egységesen lépnek fel, ezért könnyebben legyőzhető.

A „FÖELLENSÉG” NYOMÁBAN

A világháborús évfolyamokat átlapozva megállapíthatjuk, hogy a „föellenség”, amit a legtöbb „képi támadás” ért a vicclapokban – a háború állásának megfelelően – nem minden évben azonos. 1939–1940-ben a hitleri Németország gyors sikereket hozó nyugati és északi akciói nem kaptak teret a *Magyarság* hasábjain, kezdetektől fogva a Nagy-Britannia ellen megfogalmazott propagandával viseltek hadat az alkotók. A szigetország elleni hadjáratot a „*Készen a nagy támadásra!*” című rajz hirdette meg, melyen egy óriási, megállíthatatlan horogkeresztes kerekű páncélos a szárazföldről célba vette a brit szigeteket.⁸⁹² Az ország esélyét a győzelemre az „angliai csatában” szinte lehetetlennek mutatja be az a karikatúra, mely szerint Churchill szövetséges nélkül maradt, így csupán két mankóra támaszkodhat: Edvard Benešre, a londoni emigráns csehszlovák politikusra és az ugyancsak emigráns Hailé Szelasszié etióp császárra, akik azonban harci erőt nem képviselnek.⁸⁹³ Azt, hogy a két politikus valódi segítséget nem tud nyújtani a brit miniszterelnöknek, jól szemlélteti, hogy mankóként jelentek meg, s az annak tetején lévő arcvonásaik alapján azonosíthatók. Az olvasónak a német karikaturista – akinek szignója nem látható a magyar lapban – segítségül a cseh politikus-mankó mellé odaírtta a nevét, az afrikai ország császára mellé azonban csupán a „Negus” szó került.⁸⁹⁴ Churchill kísérete sem örvend

⁸⁹¹ *Magyarság*, 1943. febr. 28. 13.; egymást bántalmazták: *Kladderadatsch*, 1942. jún. 7. 368.

⁸⁹² *Magyarság*, 1940. júl. 17. 5.

⁸⁹³ *Magyarság*, 1940. júl. 27. 8. A *Magyarság* szerkesztője e rajznál jelzi, hogy nem eredeti alkotásról van szó, közli, hogy „A V. B.-ből vesszük át ezt a gyilkos karikatúrát”. Az V. B. rövidítés a *Völkischer Beobachter* című náci pártlapot takarhatja. Hailé Szelasszié Etiópiát önként hagyta el (1936), miután Mussolini csapatainak támadása már hónapok óta tartott, s a második világháború alatt ő irányította a harcokat Olaszország ellen.

⁸⁹⁴ Később publikált magyar alkotásokon is megjelent a „Negus” – ami Etiópiában „uralkodó”-t jelent – Hailé Szelasszié neve helyett, mint ahogy a *Kladderadatsch*ban is. Például: *Magyarság*, 1940. szept. 11. 8. Az etióp császár Péntekként áll a magányos Churchill mellett, akinek lába alatt

jobb egészségi állapotnak, hiszen a kicsi brit oroszán sérült, másik oldalán pedig egy csontvázat pillanthatunk meg. 1940 őszétől 1941-ig számos karikatúrát publikáltak a *Magyarságban*, melyek mindegyike Nagy-Britannia sikertelenségét, kudarcát vizionálta. Churchill lángoló térképészleten ül, kezében a brit zászlót tartja és egy kardot, lábai alatt koponyák sokasága, azonban egyenruhája és fegyvere inkább Napóleonéra emlékeztet, mint sem egy második világháborús katonáéra, ami a német haderő technikai-taktikai fölényét sugallja.⁸⁹⁵ A brit miniszterelnök gilisztaként lóg ki egy sas – Németország címerállata – csőréből, s azt kiabálja ironikus módon, hogy „Németország nem bír velünk!”, egy másik ábrázoláson pedig a brit oroszán erősen vérzik, ami azt a benyomást kelthette, hogy a német támadás a vége felé közeledik, s a diadal biztosra vehető.⁸⁹⁶

A háború harmadik évében rendszeresen nevetségessé tették Nagy-Britanniát a magyar rajzolóok által, hogy az ország utolsó reménye csupán az amerikai segítség lehet, amiért Churchill bármire hajlandó.⁸⁹⁷ A brit miniszterelnök ágyban fekvő beteg, aki várja Roosevelttel injekcióját („Amerikai segítség”), de az amerikai elnök ahelyett, hogy brit kollégája mellé lépne, s beadná neki az orvosságot, a következőkkel nyugtatja meg: „Csak fel a fejjel barátom, nincsen semmi baj!”⁸⁹⁸ A brit kormányfő „*Szerelmi vallomás*”-t tesz az amerikai dollárt megszemélyesítő hölgynek a Lend-Lease Act elfogadását követően, majd a foltozott ruhákban, sebtapaszkokkal és lyukas cipőben ábrázolt – nem túl vonzó – Churchill akarja a fiatal amerikai nőt becsábítani a „Bombázlak” feliratú házába. Kéri tőle, hogy most már „ne tétovázz”-on, lépjen be a hadviselő felek közé, mert Nagy-Britannia erőforrásai végesek. A New York-i Szabadság-szobortól, aki azonban befogja a fülét, ugyancsak a hadba lépést követeli Churchill dühösen,

egy kiterített oroszánbőrt láthatunk, mellettük még egy címerállat, a brit unikornis tűnik fel legelés közben, papagáj képeben pedig Chamberlain ül egy faágon. *Kladderadatsch*, 1940. júl. 21. 343. Churchill – mint Robinson Crusoe a lakatlan szigeten – egyedül, hathatós segítség nélkül maradt a háborúban.

⁸⁹⁵ *Magyarság*, 1940. szept. 24. 8.

⁸⁹⁶ *Magyarság*, 1940. dec. 17. 10., *Magyarság*, 1941. okt. 3. 8. Az *Osišani jež* is szemléltette, hogy Nagy-Britannia egyedül maradt a küzdelemben azokon a karikatúrákon, melyeken John Bull egymaga tartózkodik a brit szigeteket szimbolizáló térképvázlatokon, s német támadásnak van kitéve földön, vízen, levegőben. *Osišani jež*, 1940. júl. 27. 8.

⁸⁹⁷ Az Egyesült Államok 1941. december 7-ig, a Pearl Harbor elleni támadásig nem hadviselő fél, de az év során több szerződést kötött az ország Nagy-Britanniával, illetve a Szovjetunióval: fegyverek és hadianyag szállításáról állapodtak meg 1941 márciusában, majd 1941 augusztusában megszületett az Atlanti Charta.

⁸⁹⁸ *Magyarság*, 1941. jan. 18. 8.

miközben – az Atlanti-óceán helyett – koponyákon kel át a túlpartra, a háttérben pedig egy csatahajó süllyed el, azaz az ország vesztségei óriásiak.⁸⁹⁹

A Szovjetunió a *Magyarságban* 1941-ig, az ország megtámadásáig egyetlen képen sem szerepelt.⁹⁰⁰ 1941 júniusában azonban láthatjuk „*A szovjet igaz urai*”-t, a halált és a zsidókat (66. kép),⁹⁰¹ azaz már az első publikált rajzon „összemosztá” az alkotó a zsidóellenes sztereotípiákat a Szovjetunióról élt elutasító képpel, amit később többször megismételt, mint ahogy a halál és a Szovjetunió is gyakran felbukkanó képzettársítás mind a magyar, mind pedig a német lapban.

A szovjetekkel kapcsolatban másik ismétlődő motívum a rossz anyagi körülmények kigúnyolása, ami negatívan befolyásolhatta a harci kedvüket. Az egyik illusztrált vicc szereplője a zálogház előtt állva kérdezi, hogy „Mennyit ad elvtárs ezért a fogsorért?”, de a zálogház becsüise nem érti a felvetést: „Miért akarja eladni?”. A válasz szerint azért, mert a férfi úgysem tudja mire használni, „Nincs mit enni vele.”⁹⁰²

Ha a Szovjetunió hadba lépéséig vizsgáljuk a gúny elsődleges célpontjának kérdését, egyedi vonás a berlini lapban, hogy 1939-ben Nagy-Britannián kívül Lengyelországra sütötték rá a rajzolóok a „főellenség” bélyegét, így is legitimálva a megkezdett háborút. A hangsúlyt a Lengyelországban élő német kisebbség ellen elkövetett (vélt) etnikai alapú kegyetlenkedésekre helyezték, illetve a brit-lengyel kapcsolatokra.⁹⁰³ 1940-re a szigetország maradt az egyetlen ellenség a *Kladderadatsch* karikatúráin is, míg 1941-ben egyre gyakrabban tűnt fel az Amerikai Egyesült Államok, aki segít a kimerült John Bullnak folytatni a küzdelmet, így okolható a háború elhúzódásáért.⁹⁰⁴ Miután Nagy-Britannián kívül már mind az Egyesült Államok, mind pedig a Szovjetunió hadviselő fél, gyakran jelentek meg vezető politikusaik – vagy mindhárman, vagy csupán kettő-kettő

⁸⁹⁹ *Magyarság*, 1941. márc. 23. 8., *Magyarság*, 1941. máj. 31. 8., *Magyarság*, 1941. júl. 13. 11., Churchill fegyvereket kér: *Drótkefe*, 1941. jún. 20. 3.

⁹⁰⁰ A napilap cikkeit Sipos Balázs vizsgálta, s megállapította, hogy a *Magyarság* főszerkesztője a német propaganda vonalát követve 1939 augusztusától igyekezett nem szovjetellenes hangnemű írásokat publikálni, de kevés figyelmet szentelt annak, hogy pozitívan tüntesse fel a nagyhatalmat. Főként a szovjet–finn háború időszakában érződött, mennyire kényszerű helyzetbe került a szerkesztő. 1941 nyaráról azonban megváltozott az írások hangneme, élesen támadták a Szovjetuniót. Sipos: *Sajtó és hatalom*, 239–252.

⁹⁰¹ *Magyarság*, 1941. jún. 25. 8.

⁹⁰² *Magyarság*, 1942. okt. 30. 10.

⁹⁰³ Például: *Kladderadatsch*, 1939. szept. 24. 612.

⁹⁰⁴ Sztálin és Churchill Roosevelthez imádkozik: *Kladderadatsch*, 1942. márc. 29. 193.

66. kép

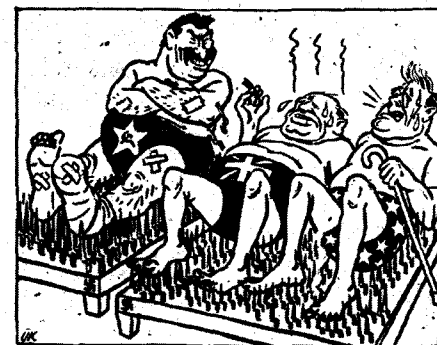
közülük – együtt a karikatúrákon. A Sztálinról rajzolt igen negatív kép ellenére 1942–1943-ban is a legtöbb gúnyrajzon a két angolszász ország kapott teret, mindhárom nagyhatalomról hasonló számú torzképet csak 1944-ben láthatunk.

A leghatásosabb propaganda Alice Goldfarb Marquis szerint legjobban az egyetlen ellenség elleni teljes körű támadással valósítható meg, de ezt a taktikát a karikaturisták a háború elhúzódásával, többfrontossá válásával egyre kevésbé tudták betartani.⁹⁰⁵ A rajzok különböző tematikát, motívumokat alkalmazva, de általában a szövetségesek nehéz helyzetére utaltak, illetve arra, hogy viszonyuk nem harmonikus, nem tudnak együttműködni, mi több, ellenségesek egymással, ami egyben azt is sugallhatta, hogy a tengelyhatalmakra és szövetségeseikre ennek ellenkezője a jellemző.⁹⁰⁶ Az egyik gúnyrajzon Litvinov, az ápoló „Molotov-kortyvalék”-ot önt a beteg Roosevelt szájába, s megtudjuk, hogy Churchill, a „csodadoktor” is igen beteg, nem tud segíteni szövetségésének.⁹⁰⁷ A brit miniszterelnök hasonlóan kétségbeesetten viselkedik, amikor a New York állambeli Sing Sing börtönben lévő rab vérért pumpálja át az „inváziós hadsereg”-et megtestesítő férfibe az „Angolszász »vérátömlesztés«” című torzrajzon, ami az olvasó szemében nagymértékben diszkreditálhatta a hadsereg harci értékét, illetve bűnözőkként

⁹⁰⁵ A hatékony propagandáról lásd: Marquis: Words as Weapons, 467–498.

⁹⁰⁶ Sztálin és a bolsevizmus Rooseveltre és Churchillre támad: *Kladderadatsch*, 1944. febr. 20. 87.

⁹⁰⁷ *Magyarság*, 1942. jún. 28. 13.; Churchill Britanniának adja be az „illúzió” injekciót: *Kladderadatsch*, 1942. szept. 6. 561.; Roosevelt az indiai beteg férfi mellkasát hallgatja, miközben a földgömb alakú hasával ellehetetleníti a beteget, fájdalmat okoz neki: *Kladderadatsch*, 1942. dec. 6. 773. A szövetségesek propagandája természetesen arra igyekezett rámutatni, hogy viszonyuk mennyire harmonikus, s az orvos–beteg kapcsolatot is megrajzolták, csupán fordított szereposztásban. Douglas: *The World War*, 103, 205.

67. kép

„Az invázió tanulsága:
Megosztott fájdalom
– fél fájdalom”

jelenítette meg azt.⁹⁰⁸ Sérülten pillanthatjuk meg Rooseveltet, Sztálint és Churchill, akik mindhárman szuronyokkal telítüzelt ágyon fekszenek, az ágyakat horogkeresztek díszítik, állapotuk azonban nem egyformán rossz: az angolszász politikusok izzadnak, míg a szovjet diktátor karba tett kézzel nevet, ő a kínzást jobban tűri, mint szövetségesei, mivel már hozzászokott (67. kép).⁹⁰⁹

E rajzok megjelenésekor mind a nyugati, mind pedig a keleti fronton a szövetségesek a tengelyhatalmakkal szemben már komoly sikereket értek el, a propaganda mégis azt sulykolta az olvasóba, hogy az ellenség – ilyen kondíciók között – képtelen a győzelemre, így nem meglepő az az ábrázolás sem, hogy egy torzképen Churchill beszélget utolsó szövetségésével, a Dávid-csillagos sisakban látható kaszással.⁹¹⁰

CIVILIZÁCIÓ VERSUS BARBARIZMUS

A civilizálatlanság bemutatására leggyakrabban alkalmazott eszközként a német lap az első világháborúban a francia hadsereg fekete katonáin gúnyolódott, őket többször kannibálnak vagy a majmokkal hasonlatosnak állította be, így becsmérve a francia haderőt és Franciaország civilizációs missziójának céljait. A második világháború első időszakában még találhatunk hasonló üzenetű rajzokat: majomra

⁹⁰⁸ *Magyarság*, 1944. máj. 17. 6. A brit uralkodó kék vérehez vérátömlesztéssel piros, szovjet vér kerül (a bolsevik ábrázolása nem sokban tér el a *Magyarság* képen lévő bűnözőkétől): *Kladderadatsch*, 1943. okt. 24. 565.

⁹⁰⁹ *Magyarság*, 1944. aug. 24. 6.

⁹¹⁰ *Magyarság*, 1944. júl. 16. 15. Hasonló ötlettel találkozhatunk: *Kladderadatsch*, 1944. máj. 28. 251.

emlékeztető katonaló az Eiffel-torony alól, Marienne egy fekete férfi mellett fekszik, illetve gyermeke egy majomarcú fekete bébi.⁹¹¹ A szexualitás erkölcstelenségként való bemutatása – mint már említettük – Nagy-Britanniával kapcsolatban is megjelent, de a szigetország esetében erőszakkal társítva: Anthony Eden, a brit hadügyminiszter (korábban gyarmatügyi miniszter) erőszakolja meg az indiai nőt, s a kép címe szerint ez lenne a „brit kultúrmisszió”.⁹¹²

A kultúra és a barbarizmus ellentétpárjának ábrázolása sokkal kevésbé hatotta át a második világháborús karikatúrákat, mint a Nagy Háború alatt publikált képeket, amikor Nagy-Britannia propagandájában fő céljaként a kis nemzetek védelmét, továbbá – Franciaországgal együtt – az európai civilizáció, az egyenlőség, a szabadság terjesztését jelölte meg, míg Németország egy magasabb kultúra átadását.⁹¹³ A második világháború elején tehát még kontinuitás figyelhető meg az első és a második világháborús képek között, az ellenség katonái feketék, kannibálok, s megjelennek majomként. A későbbi években azonban egyre inkább felerősödik az amerikai, hollywoodi kultúra elítélése, megbélyegzése, mivel az – a náci ideológiával ellentétben – nem követeli meg a fajtisztaságot, továbbá a zsidóság és a barbárság összekötése, a gyarmatokon – elsősorban Indiában – folyt brit kegyetlenkedések bemutatása, végül a bolsevik kultúra „jellemzése” mindenekelőtt a terrorral. A fajelmélet is teret kapott egy-egy alkotáson, amikor a keveredő feketékből és fehérekből álló társadalmakat a „faji szegény”-nel stigmatizálták.⁹¹⁴

A *Magyarság* alkotói a második világháború időszakában Nagy-Britannia gyarmati országokból származó katonáin élcelődtek hasonló módszerekkel. Az egyik karikatúra szerint már a Fidzsi-szigetek kannibáljait is besorozták a britek, s a képaláírás alapján ezzel már civilizált emberré váltak a szigetek férfi lakói, ami nem csupán a brit civilizációs misszió gúnyolódik, hanem kétségszerűen mutat: a szigetországban már nem tudnak képzetesebb férfiak hadra fogni.⁹¹⁵ Ugyanitt tárgyalt téma még a brit kolóniák engedetlensége, a kultúrmisszió bukása: Eden brit furulyája nem hatásos többé, a kígyóbüvölő már nem tudja befolyásolni a kobra – Irak, Arábia és India – viselkedését, így

⁹¹¹ *Kladderadatsch*, 1940. jún. 23. 312., *Kladderadatsch*, 1940. jún. 16. 300., *Kladderadatsch*, 1940. jún. 16. 297.

⁹¹² *Kladderadatsch*, 1940. dec. 8. 588., *Kladderadatsch*, 1939. nov. 5. 676.

⁹¹³ Demm: *Propaganda and Caricature*, 175–176.

⁹¹⁴ *Kladderadatsch*, 1940. febr. 11. 73., *Kladderadatsch*, 1940. jún. 16. 300., *Kladderadatsch*, 1940. jún. 16. 312., *Kladderadatsch*, 1941. márc. 23. 136., *Kladderadatsch*, 1942. márc. 29. 197., *Kladderadatsch*, 1942. szept. 13. 587., *Kladderadatsch*, 1944. márc. 19. 141.

⁹¹⁵ *Magyarság*, 1941. okt. 11. 4.

ezek számára veszélyessé válnak, máskor pedig az indiai szent tehén veti le magáról a hátán ülő Churchill.⁹¹⁶ Az első világháború során még óriási gazdasági és emberi erőforrásokat adó gyarmatok – a képek üzenete szerint – ellenszegtültek a kolonizáló hatalmaknak, így ezek az erőforrások már nem kiaknázhatók többé, ami a tengelyhatalmak győzelmi esélyeit növeli. A brit kormányfő a gyarmati népek – ritkábban a kis nemzetek – elnyomójaként jelent meg, s nem valódi civilizátorként, ahogy a brit propaganda hirdette, hanem olyanként, aki a semleges államokat eltiporja, illetve harcra kényszeríti.

Az első világháború alatt elsősorban a német alkotók tüzték ki célul az ellenséges propaganda által sugallt germán-barbár kép megcáfolását, a második világháború során azonban a német lapban kevésbé hangsúlyos téma a brit propaganda túlszámainak, „hazugságainak” bemutatása. Ugyan jelentek meg képek e témában a háború első éveiben, s szimbolikájuk nem szakított a nagy háborús trendekkel, jóval ritkábban fordultak elő. Példaként említhetjük, amikor brit politikusok vagy Britannia kürtölnek világgá nem igaz állításokat, illetve Reuter – zsidóként – látható, akinek hazugságait *Times* asszony teszi közzé.⁹¹⁷ Az első világháború időszakában „megedződtek” az olvasók, megtapasztalhatták a széles körű, mindenre kiterjedő propagandagépezet működését, így talán kevésbé ítélték szükségesnek, hogy rámutassanak arra, hogy az ellenség – megítélésük szerint – hamis képet közvetít. A sajtó zsidó kapcsolataira azonban továbbra is fel kívánták hívni a figyelmet, a *Magyarság*ban például a brit-zsidó – ritkábban a magyar-zsidó – újságokat tették meg a gúny céltáblájául megvádolva azokat, hogy valótlanosságokat írnak le.⁹¹⁸

AZ EGYETEMES ELLENSÉG: A ZSIDÓSÁG

A fentebb bemutatott karikatúráknál már számos alkalommal utaltunk arra, hogy a zsidóság és az ellenség között az alkotók igyekeztek szoros kapcsolatokat sugalmazni azzal a céllal, hogy a zsidókról hosszú ideje élő negatív sztereotípiákat

⁹¹⁶ *Magyarság*, 1941. máj. 7. 8., *Magyarság*, 1942. ápr. 12. 13.

⁹¹⁷ *Kladderadatsch*, 1939. szept. 3. 576., *Kladderadatsch*, 1939. szept. 17. 608., *Kladderadatsch*, 1939. szept. 24. 616., *Kladderadatsch*, 1941. febr. 9. 67.

A *Times* zsidó kapcsolatain élcelődik az a karikatúra, melyen az újságot egy fiatal hölgy testesíti meg, akinek a ruhája a *Times* címlapja. A nő a saját tükörképét nézi, s ekkor dőbben rá, hogy a napilap neve ott „Semit”-ként látszik, s a tükörben pózoló vonásai is átváltoztak általa, hogy más lett a sajtóorgánium címe. *Kladderadatsch*, 1940. jan. 7. 13.

⁹¹⁸ *Magyarság*, 1942. dec. 19. 10.

rávetítsék az ellenfélre, egyetemes bűnbakként szerepeltették a zsidókat szinte bármiért. Az elemzett lapokban az ellenségképektől nem választhatók el a zsidók, a karikaturisták alkotásaikkal azt a látszatot keltették, hogy minden „rossz”-ért a zsidók a felelősek és a szövetségesek, akik összejátszanak velük. A sztereotípiák megjelenítésekor és a zsidóság, illetve a szövetségesek párhuzamba állításakor az izraelitákról élő évszázados elutasító vélekedések könnyen mozgósíthatók voltak, s a szemlélőkben az érzelmi transzfer – a propaganda-céloknak megfelelően – működhetett egy ismeretlen, távoli ellenség esetében is. A Nagy Háborúhoz képest a második világháború időszakában a vizuális degradálás új eszközként alkalmazták a zsidó jelképeket, jellemzőnek ítélt vonásaikat, s a szövetségesek lejáratását szolgálta, ha zsidó szimbólumokkal, vonásokkal vagy zsidókkal együtt láttatták őket.

Az ellenség harci erejét minősíti az a gúnyrajz, melyen a Beneš mögött felvonuló hadsereg minden tagja zsidó, akik testtartásukkal harcképtelenségüket demonstrálják, de fegyvereik sem alkalmasságukat támasztják alá: középkori elmaradottságot szuggerálva kalapács, fogó és kés van a kezükben, míg Beneš egy kicsorbult, ugyancsak használhatatlan kardot tart a magasba.⁹¹⁹ Mint láttuk, nemcsak Beneš, hanem a bolsevikok és nyugat-európai szövetségesek is kapcsolatba kerültek az alkotásokon az izraelitákkal. Az Egyesült Államokhoz kapcsolódó rajzokon egyértelműen azt az összefüggést sugallották az alkotók, hogy az USA is és a zsidók is kapzsiak, számukra a pénz és a spekuláció a legfontosabb érték. „Az élelmiszerjegy-hamisttó” zsidó, aki a *Drótkefe* karikatúráján liszt-, zsír- és kenyérjegyet nyomtat, különösen ellenszenves lehetett az olvasó szemében, hiszen az egyébként is nyomorúságos hétköznapiakat nehezíti így meg – az „átlagemberek” számára. Új elem a rajzokon, hogy a pénz és a zsidók elnyomó uralma – mely még a (miniszter)elnököket is sakkban tartja – igen hangsúlyos témává vált.⁹²⁰

Nemcsak a „zsidó test”, hanem a zsidó szimbólumok is megjelentek negatív kontextusban a lapokban. A *Magyarság* rajzán például nyilaskereszt sújt le a Dávid-csillagot viselő kigyókra, melyeken a következő feliratokat olvashatjuk: „A magyar feltámadás gáncsolói”, „A magyar jövő elsikkasztói”, „Rágalmazók”.

⁹¹⁹ *Magyarság*, 1940. márc. 31. 11. 8. Érdemes emlékeztetnünk arra, hogy a zsidók katonai alkalmatlansága sem új keletű általánosítás, hanem már a dualizmus korában elterjedt nézet, mint ahogy az is, hogy a csehek sem bátor katonák. A csehek katonai alkalmatlansága mint közismert toposz kapcsán elég felvillantatunk Jaroslav Hašek főhősét, Švejkét, de korpuszunkban is fellelhető téma: *Magyarság*, 1934. febr. 17.

⁹²⁰ *Kladderadatsch*, 1941. márc. 9. 117., *Kladderadatsch*, 1941. ápr. 6. 164–165., *Drótkefe*, 1943. jan. 22. 5., *Kladderadatsch*, 1943. aug. 29. 476.

A zsidóság ellen többször megfogalmazott vád a korszakban, hogy a kezükben lévő sajtótermékek segítségével uszítanak, mint ahogy gazdasági szerepvállalásuk miatt a sikkasztás is gyakori sztereotípiá. Olvasható még a „Lajos Ivánok” felirat utalva Lajos Iván politikai íróra, aki 1939-ben, a második világháború előestéjén kifejtette, hogy miért esélytelen a hitleri Németország a közelgő háború megnyerésére, azaz a hivatalos propagandával ellentétes nézeteket hirdetett.⁹²¹ Hasonlóképpen a zsidóknak tulajdonított vonásokat összegzi egy Dávid-csillagot ábrázoló karikatúra, mely szerint rájuk jellemző a „hazaárulás, feketepiac, fajgyalázás, nemzetgyalázás, destruálás, rémhírterjesztés” (68. kép).⁹²² Mind-egyik jelzőhöz képi magyarázatot is fűzött az alkotó: a hazaárulás alatt a bolsevikokkal való sugdolóást érti – utalva 1918–1919 magyarországi eseményekre –, a nemzetgyalázó a magyar zászlót tapossa meg, míg a fajgyalázó zsidó keresztény hölgyhöz közeledik. A destruáló egy ravasz mosollyal az arcán keresztényt próbál meggyőzni valamiről, a feketepiachoz pedig egy ördögi attribútumokkal rendelkező házaló társul, míg a rémhírterjesztő száját eltakarva beszél. E gúnyrajz mondanivalójához hasonlóan a fajelmélethez kapcsolódik, amikor a zsidók a „magyar fa” élősködőjeként tűntek fel a fa gyökerénél növekvő gyilkos galócák képében, a jövőt pedig úgy képzelte el a *Magyarság* rajzolója, hogy a zsidó alak egy nyilaskeresztes prégépbe kerül, mely végső soron a halálát okozza majd.⁹²³ A ruhájukon már Dávid-csillagot viselő zsidók szögesdróttal a Harmadik Birodalom területén saját magukat kerítették be, mellettük pénzeszsákok láthatók, azaz saját üzérkedéseik áldozataivá váltak, sorsukról ők maguk tehetnek a kortárs alkotó szerint, amivel igazolni akarta a zsidók elleni kegyetlenkedéseket.⁹²⁴ A zsidók tervezett kitelepítéséről is számos rajz született, például a zsidókat és a bolsevikokat – élükön Sztálinnal – söpri ki Európából egy erős kéz, vagy a *Drótkefe* képe, melyen zsidók állnak sorba a pályaudvaron, hogy elhagyják az országot.⁹²⁵ A *Kladderadatsch*ban önállóan, csupán szimbólumokon keresztül

⁹²¹ *Magyarság*, 1940. jún. 26. 8. Lajos Iván (1906–1945-ben elhunyt): jogász. 1944 nyarán a nácik Dachauba internálták, ahonnan 1945 júniusában hazatért. Művének címe: *Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében*. Pécs, 1939. Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái. Megindította: id. Szinyei József: új sorozat*. 17. köt. Budapest, 1995. 882.

⁹²² *Magyarság*, 1944. ápr. 29. 6.

⁹²³ *Magyarság*, 1940. aug. 23. 7., *Magyarság*, 1940. okt. 4. 7.

⁹²⁴ *Magyarság*, 1940. aug. 9. 8. Douglas gyűjteményében azt láthatjuk, hogy – a felszabadításal párhuzamosan – a szövetséges sajtó vizuálisan is tematizálta a zsidók ellen elkövetett tömeggyilkosságokat. Douglas: *The World War*, 243–244.

⁹²⁵ *Magyarság*, 1941. nov. 12. 8., *Drótkefe*, 1942. márc. 13. 7.

68. kép
„Ezek ők!”

nem jelentek meg a zsidók, inkább az asszociációkat, képzettársításokat részesítették előnyben a rajzolók, az *Ošišani jež* és a *Flekkén* hasábjain pedig egyáltalán nem kaptak teret az antiszemita rajzok. A *Drótkéfe* 1940-ben még alig közölt antiszemita karikatúrákat, azonban ezek száma minden évfolyamban egyre inkább nőtt, s a dualizmus kori asszimilációs politika helyességét is kétségbe vonta a lap, amikor egyik karikatúráján Szent István elborzadva lovagol végig a fővárosban, miközben az üzletek neveiben csupa zsidó családnevet olvas („Fuchs, Klein, Kohn, Mermelstein”).⁹²⁶

Ebben a fejezetben a háborús ellenség sokféle arcának bemutatására törekedtünk, rávilágítva arra, hogy a rajzolók a torzítás bizonyos eszközei tekintetében (például: régi tradíciókkal rendelkező ellentétpárok, mint szép és csúf, idős és fiatal) nem változtattak a 19. században jól bevált élclapokbeli sémákon. Megállapíthatjuk azt is, hogy a hangsúlyok tekintetében azonban észlelhetünk eltolódásokat, ha a két világháború alatt született karikatúrákat összevetjük: a mitológiai ihletésű rajzok száma csökkent a második világháborús rajzokon, míg jelentősen nőtt a torzítás mértéke az emberábrázolásokon.

⁹²⁶ *Drótkéfe*, 1941. aug. 22. 1.

A második világháború alatt a cenzúra ismét szigorúbban működött, a magyar nyelvű lapok pedig igen egyszerű szimbolikával nyíltan támogatták a fasiszta-náci ideológiát. Közös vonása az elemzett újságoknak, hogy – a belgrádi élclap kivételével – pacifista hangokat semmilyen módon nem szólaltattak meg. A karikatúrákon az egyetemes ellenséggé vált zsidók ábrázolása kapcsán az is megfigyelhető, hogy eleinte az amerikaiak zsidó kötődéseit ábrázolták a pénz és a tőzsde motívumain keresztül, majd ahogy az ellenségek sorába lépett a Szovjetunió, az első képeken azonnal felbukkant – az addigra már jól ismert – bolsevik-zsidó kapcsolat.⁹²⁷

Bár a nem magyarországi élclapokban a két világháború között is megjelent a Horthy-rendszer jellegének és Horthy Miklós személyének bírálata, a budapesti gúnyrajzokon természetesen csak a kormányzó lemondását követően (1944. október 16.), így a következőkben a Horthy-kép elemeit vesszük szemügyre.

⁹²⁷ *Kladderadatsch*, 1941. máj. 18. 253., *Kladderadatsch*, 1941. júl. 6. 365., *Kladderadatsch*, 1944. febr. 6. 61.

„MIKLÓS VEZÉR, GYILKOS VEZÉR LÉPTET FEHÉR LOVÁN”

A két világháború közötti és a második világhégést követő kedvezőtlen Magyarország-képnek szerves részét képezte az ország vezetőiről alkotott rossz vélemény. A periódus kulcsfiguráját, Horthy Miklóst mind a szomszédos országok élclapjai, mind pedig a magyar karikaturisták eltélték a második világháborút követően. A kormányzó a magyar lapokban a két világháború között kevesebb teret kapott, mint ahogy természetesen a Horthy-rendszer megszilárdulását megelőző fehérterror sem. Olyan rajzot például láthatunk, amikor a kormányzó tart egy fátylát, de arcvonásai, teljes teste csak néhány képen szerepel, amely kormányzóvá választása előtt tiszteleg. Horthy hajóskapitányként, egyenruhában irányítja az immár Magyarországot szimbolizáló gályát a háborgó tengeren.⁹²⁸ Ezzel szemben mind a kormányzó, mind pedig a fehérterror megjelent a bécsi élclapokban. A budapesti karikaturisták csak 1944–1945 után szerepeltet(het)ték a volt kormányzót képeiken, mint ahogy a kommunista belgrádi *Jež* sem felejtett el a második világháborút követően gúnyolódni Horthyn.

A bécsi élclapokban Horthy először a *Die Muskete* „*Monarchista nagyozlás*” című rajzához tartozó szövegben tűnik fel, ahol két királypárti fegyveres beszélget, s a képaláírás a következő: „Sohasem törődtem a kertészkedéssel, de most elkezd érdeklődni a *Horthy*-kultúra iránt.”⁹²⁹ A későbbi Horthy-kultusz elemei még csak kialakulóban voltak, de a művész jó érzékkel sejtette meg – egy hónappal budapesti bevonulását követően – annak lehetőségét, hogy Horthy befolyása jelentős lesz Magyarországon. A kertészkedés és a Horthy-kultusz egy későbbi számban még feltűnik a bécsi szociáldemokrata lapban. A „Gömbös Panzió”

⁹²⁸ *Magyarság*, 1937. dec. 22. 8. Ez a kép a kormányzó szolnoki ünnepi beszéde alkalmából készült, mely a revízióról és a királykérdésről szolt. *Borsszem Jankó*, 1920. márc. 7. 1. Két ünnepélyes alkalom kapcsán a *Magyar Herkó Páter*ben is megjelent Horthyról teljesalakos kép. A korábbi a kormányzó lehajtott fővel, katonai egyenruhában nézi Nagy-Magyarország térképét, miközben a vállán egy lovag, Hunyadi János keze, előtte Hunyadi Mátyás szobra. Horthy biza-kodik a szebb jövőben, míg máskor „*A kanizsai zászlószentelésén*” láthatjuk ismét uniformisban. *Magyar Herkó Páter*, 1922. dec. 1. old., *Magyar Herkó Páter*, 1923. jún. 1. old.

⁹²⁹ *Die Muskete*, 1919. dec. 11. 5. A „Hortikultur” németül ’kertészet’-et, ’kertművelés’-t jelent.

bejáratánál a későbbi miniszterelnök áll, az ajtója mellett lévő tábla szerint az a „Horthy-kultúra iskolá”-ba vezet, ahol „mindenféle kertészeket képeznek”. A kapu másik oldalán is olvashatunk egy feliratot: „Gömbös panzió. Bel- és külföldi gyilkosok kedvelt találkozóhelye. Kiemelkedő biztonság rendőrségi felügyelet alatt.”⁹³⁰ A tábla üzenete szerint a magyarországi vérengzések rendőrségi jóváhagyással történtek, s most az egykori elkövetők – a panzió lakói – békésen újságot olvasnak és a kertben dolgoznak ahelyett, hogy börtönben töltenék büntetésüket. Olyannyira zsúfolt a szálláshely, hogy Gömbös nem enged be egy új jelentkezőt, amit azzal indokol, hogy „Minden foglalt. Legfeljebb egy kettősgyilkosnak lenne még szabad ágy.” A bécsi élclap igen sötét színben tünteti fel a magyarországi viszonyokat, hiányolja a fehérterror bűnöseinek felelősségre vonását.

Horthy nevéhez hasonlóan az erőszak első említése is 1919-ből datálható, s helyi érintettsége miatt foglalkozott vele a bécsi lap: ekkor Lehár Antal készül arra, hogy az osztrákot kardélre hányja Nyugat-Magyarországon, mivel az nem szeretné, hogy magyar földbe temessék el, azaz tiltakozik Nyugat-Magyarország magyar kézre kerülése ellen. Lehár és fegyvertársa is darutollas kalapban látható, melyet az utolsó magyar király, IV. Károly képe is díszít, a jelenet háttérül pedig vészjóslóan egy temető szolgál.⁹³¹ A „*Piros, fehér, zöld*” című strófa, mely mellé a magyar zászlót helyezte el a szerkesztő, azonban nem az erőszakra fókuszál, azzal a *Kikeriki* szerint inkább a tanácsköztársaság időszaka volt jellemezhető:

„Kegyetlen zsarnokság
vérvörös napjai után
a fehér gárda által már
szabadon virágzik a remény zöldje.”⁹³²

⁹³⁰ *Der Götz von Berlichingen*, 1924. aug. 29. 1.

⁹³¹ *Der Götz von Berlichingen*, 1919. aug. 30. 3. Lehár Ausztriában szervezte csapatait azzal a céllal, hogy megtartsa Nyugat-Magyarországot. A kezdetekkor rivalizált Horthyval, de Budapestre már együtt vonultak be. Legitimizmusa miatt – a két sikertelen királypuccsot követően – Lehár emigrált. Szijj (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban*, 415–416.

⁹³² *Kikeriki*, 1920. febr. 8. 3. A fehérterrortól nem elítélően nyilatkozó képet a magyar sajtóban a két világháború között csak egyet találhatunk – a témát, amikor aktuális volt, a humoros sajtó igyekezett kerülni. A *Magyarság* „*Jelentkezik a fehér terror*” című ironikus és zsidóellenes karikatúráján egy óriási, elhízott zsidó alakra támad a numerus clausus kisfiú képében, akit a zsidónál jóval kisebb – mégis a kisfiúnál némileg nagyobb – figurák (Kállay Tibor pénzügyminiszter,

Ugyanebben a számban a kormányzó – katonai egyenruhában – házasságkötésre készül Hungáriával, akire éppen a (koronázási) palástot segíti fel, mellette pedig a jogar és a Szent Korona látható.⁹³³ A magyar lapokhoz hasonlóan a későbbiekben a *Kikeriki*-ben sem tűnik fel Horthy, az 1920-as évek közepétől azonban a *Der Götz von Berlichingen* a kormányzó személyét a néhány évvel korábbi fehérterrorral, gyilkosságokkal szorosan összeköti. „A vörös Horthy-tenger” című képen a tenger kettéválasztása nem biztos, hogy sikeres lesz a képaláírás szerint, mint egykor a bibliai történetben, amit a vizuális elemek is alátámasztanak: kezdenek összeérni a hullámok Horthy és katonái feje felett, akik ennek ellenére vicsorogva törnek előre, továbbra is ontják a vért. Mellettük koponyák, halottak – csecsemő is, levágott fejekből, lábakból spriccelő vér, ami a fehérterrorban résztvevők féktelen gyilkosságaira utal.⁹³⁴ Másik képen Horthy a szabályját élesíti, mivel „elrendelték a szent nemzeti javak szigorúbb védelmét”.⁹³⁵ A szörös kezű kormányzó arca és testarányai torzabbak, mint az előző képen, kifejezetten ellenszenvesnek tűnik a rajzon. A „Barátságtalan Horthyoszlop” című karikatúrán nem a kormányzó áll a középpontban, hanem a Franciaországot szimbolizáló kakas, amely egy „szemétdomb” tetején áll. A hulladék jelentős részét hamis bankjegyek és a frankhamisításhoz használt gép teszi ki, alatta egy vérszomjas, véres kardot a magasba emelő „ébredő magyar”-t, Albert herceget és Windischgrätz Lajost láthatjuk éjjeliedénnyel a fején, akik Nádosy Imrével és Zdaravec (!) István püspökkel együtt a „patrióta indíték” sarában fekszenek. A földön megpillanthatunk még egy akasztófát és egy koponyát – utalva az erőszakra – közvetlenül a Szent Korona és a jogar mellett. Horthy némileg a háttérbe szorult mint a tanya – a címerpajzs is jelzi: Magyarország – gazdája, mellette hízott sertések és kismalacok esznek. A gall kakas a „maradéktalan felderítés”, a „kíméletlenül” és a „kártérítés” szavakat kukorékolja megjelölve a francia nyomozás várt eredményeit a frankhamisítási ügyben. A képaláírás azt találgatja, vajon Horthy a botrány után Magyarország kormányzója marad-e vagy mennie kell (69. kép).⁹³⁶

Pakots József demokrata párti képviselő, Hegedüs Lóránt pénzügyminiszter) próbálnak (szükség-telenül) megvédeni a támadástól. *Magyarország*, 1926. szept. 23. 8.

⁹³³ *Kikeriki*, 1920. febr. 8. 8.

⁹³⁴ *Der Götz von Berlichingen*, 1925. márc. 6. 2.

⁹³⁵ *Der Götz von Berlichingen*, 1925. júl. 17. 8. A szójáték magyarul nem adható vissza: a német „verschärfen” melléknév „szigorú” jelentéssel bír, a „verschärfen” ige elsődleges jelentése azonban a „megélezni”.

⁹³⁶ *Der Götz von Berlichingen*, 1926. jan. 15. 8. Nádosy Imre országos rendőrfőkapitány volt a frankhamisítási ügy időszakában. A hamis francia bankjegyeket abban a ferences rendházban

69. kép

„Az ébredő szemétdombon
kukorékol a gall kakas,
azután Horthy megy
vagy marad, ahol van.”

A kormányzó elmozdítására nem került sor, a bécsi élc lap pedig újra meg újra megismételte azon véleményét, hogy Horthy számos gyilkosságért személyesen felelős. Ezt mutatja egy megbeszélésről született kép, melyen a tárgyalóasztalnál Aleksandar Cankov volt bolgár miniszterelnök, Mussolini és Horthy ülnek, Bethlen és Miguel Primo de Rivera spanyol diktátor pedig állnak. A háttérben akasztófa sora, míg az előtérben koponyák, láncok és egy jelentés látható 30.000 akasztásról.⁹³⁷ A *Der Götz von Berlichingen* hasonló szimbólumokat alkalmazva gratulált a kormányzó 60. születésnapja alkalmából: tortáján gyertyák helyett

rejtették el, ahol Zadravec István is élt, de a püspök nem tudott a láda tartalmáról, így őt a bíróság felmentette. A magyar sajtóban inkább a magyar miniszterelnökök, Teleki Pál és Bethlen István érintettsége képezte vita tárgyát, s Bethlen pozíciója volt az, amely inkább megingott, mint sem a kormányzóé. Ablonczy: A frankhamisítás, 36–37., 40–50.

⁹³⁷ *Der Götz von Berlichingen*, 1927. ápr. 8. 8. Cankov egy katonai puccsot követően 1923 nyarán alakított kormányt, majd az őszi választásokon is győzedelmeskedett, s 1926 januárjáig foglalta el a bolgár miniszterelnöki széket. Hatalomra kerülését követően azonnal fellépett a kommunisták és más baloldali csoportok ellen. Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. 2. köt. 20. század. Budapest, 2000. 153–154.

A diktátorok más politikusokkal kiegészülve – Primo de Rivera, Mussolini, Horthy, Ion Brătianu és Mustafa Kemal Atatürk – egy másik gúnyrajzon is megpillanthatók együtt, amint kétségbeesetten figyelik Theodorosz Pangalosz görög tábornok bukását (miniszterelnök: 1925–1926). A kép címe „Az első ex-diktátor” sugallja, hogy a felsorolt vezetők bármelyike lehet a következő, akinek a hatalmát megdöntik. *Der Götz von Berlichingen*, 1926. aug. 27. 3. A karikatúra megjelenésekor Brătianu már nem volt Románia miniszterelnöke (1922–1926. márc. 29.). Kemal Atatürk török kormányfő és köztársasági elnök 1920 és 1938 között teremtette meg a modern Törökországot. Primo de Rivera 1923-tól 1930-ig Spanyolország diktatórikus hatalmú vezetője. Ugyanők – érdekes módon Horthy kivételével – szerepelnek a *Humoristické listy* egy képén is, melyen Európa – idős hölgyként gombát gyűjt – le szeretné törni a „diktatórikus sampionok”-at, Primo de Riverát, Mussolinit, Gustav Stresemann német birodalmi kancellárt

70. kép
„Horthy születésnapj tortája”
A pályatársak gratulálnak a hatvanévesnek.”

akasztófák, mellette bárd, kés és az akasztáshoz használható hurkos kötél (70. kép).⁹³⁸

A kormányzó – kivételesen egyenruhában – olyan képen is feltűnik, ahol a régi szép idők után nosztalgizál, s a kép üzenete azonos az eddigiekkel: Horthy veszélyes, könyörtelen, vérengző ellenség. A háta mögött két bekeretezett „festmény” sejlik fel, melyek azt örökítik meg, ahogy tisztjei verték a magyarokat, az ostonon pedig az „Ajándék Héjjastól” felirat lóg.⁹³⁹ Egy másik karikatúra címe, a „Furor Hāngaricus” ismét szójátékot alkalmaz.⁹⁴⁰ A „Hāngaricus” szó nemcsak a magyarokra utal – hasonló hangzása révén –, hanem a „hāngen” igére is, melynek jelentése '(fel)akasztani'. A képen Horthy egy bírót hallgat meg, aki kezében az ítéletet tartja, s azt kéri a kormányzótól, hogy lőjék le a „kommunista kutyákat”, amire a vezető válasza, hogy „nem tud vért látni”, így inkább akasszák fel őket.⁹⁴¹ A *Kikeriki* lapjain az ekkor Bécsben tartózkodó Kun Béla szintén „véleményt mond” Horthyról, mikor meglátja az újságban, hogy az admirálist kormányzóvá választották: „Ha engem hagytak volna a kormányrúdnál,

(1923. augusztus – október), majd külügyminisztert és Kemal Atatürkök. (1923. nov. 9. 562.) Stresemannot másik karikatúrán nem vádolták diktatórikus törekvésekkel.

⁹³⁸ *Der Götz von Berlichingen*, 1928. jún. 22. 1. Horthy születésnapja június 18-án volt, így a képek közvelenül az azt követő számban jelentek meg. Ugyanezen lap szerint Magyarország címere is bitófán látható, ez jelzi a határt Ausztria és Magyarország között, azaz az alkotó általánosította, az egész országra kivetítette ezáltal a Horthyról kialakított képet. *Der Götz von Berlichingen*, 1925. máj. 15. 1.

⁹³⁹ *Der Götz von Berlichingen*, 1928. nov. 30. 9. Horthy ugyancsak egyenruhában, halottakkal körülvéve: *Der Götz von Berlichingen*, 1930. szept. 5. 10.

⁹⁴⁰ Hasonló szójátékot lásd még Kun Béláról: 156. old.

⁹⁴¹ *Götz von Berlichingen*, 1932. aug. 5. 1.

Magyarország már régen tönkrement volna!”⁹⁴² A kép azonban elsősorban a tanácsköztársaság és annak egyik vezető politikusa felett ítélkezik Horthy hatalomra jutása kapcsán.

A második világháború után a magyar humoros sajtót ugyancsak negatív Horthy-kép jellemezte,⁹⁴³ s hasonló elemek bukkantak fel a karikatúráikon, mint amelyek a bécsi élcslapban a két világháború között azzal kiegészülve, hogy a kormányzót egy személyben tették felelőssé a budapesti vicclapok a második világháborús veszteségekért akár emberek, zsidók, akár pedig a nemzeti vagyon (például: épületek) pusztulása vonatkozásában.⁹⁴⁴ A magyar lapokban a kormányzó – annak ellenére, hogy a nürnbergi perben sem ítélték el – egyértelműen háborús bűnösneként, szerepel, de mivel nem került börtönbe, a karikatúrákon sem látható rács mögött.⁹⁴⁵ A karikaturisták – pártállástól függetlenül – elsősorban Horthy arcvonásait torzították el, a kormányzó többször jelent meg női szerepben (például: boszorkányként) vagy Luciferként, a rombolás szimbólumaként, egy esetben pedig drótkerítés mögött – talán koncentrációs táborban – német náci háborús bűnösökkel együtt (71. kép).

A budapesti lapok utaltak továbbá Horthy első világháborút követő erőszak-hullámban játszott szerepére. Gúnyolódtak még a Nagy Háború alatt ellátott tengerésztszti szolgálatán és családján, családi birtokainak elvesztésén.⁹⁴⁶ A zsidók deportálására láthatunk több utalást elsősorban olyan kontextusban, mely szerint Horthy nem akadályozta meg azt. Erre példa, amikor Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter közli Horthyval, hogy a zsidókat viszik Malthausenbe a gázkamrába, ami ismét Horthy bűnösségét sugallja az olvasónak, mivel – a karikatúra szerint – a kormányzó nem tiltakozik.⁹⁴⁷

⁹⁴² *Kikeriki*, 1920. márc. 14. 7. A szójáték magyarul nem adható vissza: a német „verwesen” igen jelentése egyrészt ’kormányozni’, másrészt ’bomlani, rohadni’.

⁹⁴³ Turbucz Dávid – bár említi a *Ludas Matyi* is – rövid tanulmányában a politikai napilapokat elemzte, s kiemelte, hogy ugyan mindegyik sajtóorgánium politikai irányvonaltól függetlenül negatív Horthy-képet közvetített, de nem azonos mértékben és nem egyforma hangsúlyokkal (például nem mindegyik lap használta a „fasiszta” jelzést) a fordulat évéig, 1948–1949-ig. Turbucz Dávid: Horthy-képek a magyar sajtóban 1945 és 1956 között. *Médiakutató*, 2014. Tél, 25–33.

⁹⁴⁴ Annak ellenére, hogy Horthyt nem vonták felelősségre a második világháborút követően (a kommunista hatalom talán nem akarta mártírrá tenni az ekkor már idős, 77 éves kormányzót), a sajtóban igyekeztek kultuszát lerombolni.

⁹⁴⁵ *Ludas Matyi*, 1946. jún. 2. 5., *Ludas Matyi*, 1945. dec. 2. 1., *Ludas Matyi*, 1945. szept. 22. 5.

⁹⁴⁶ *Pesti Izé*, 1947. szept. 21. 2., *Ludas Matyi*, 1947. ápr. 25. 5.

⁹⁴⁷ *Ludas Matyi*, 1946. ápr. 14. 6.

71. kép

„Mit hoz a Mikulás?

– Nem panaszkodhattok gyerekek!

Azzal, amit én hoztam nektek,
még az unokáitok is eljátszadozhatnak!”

72. kép

„Miklós vezér, gyilkos vezér
léptet fehér lován, /
Körötte csend, amerre ment:
Izsák és Orgovány.”

Demeter Zsuzsanna összegyűjtötte azokat a vizuális toposzokat, melyek a magyar vicclapokban 1945 után jellemezték a Horthy-ábrázolásokat: a darutollas süveg, a tengerész-egyenruha, a vasmacska, a fehér ló, melyek mindegyike – akkor is, ha maga Horthy nem szerepel a karikatúrán – a második világháborús és azt megelőző rémtettekre kívántak emlékeztetni.⁹⁴⁸ Visszatérő elemek a fehérterror felidézése, az akasztások és gyilkosságok említése, melyek azt a propagandacélt erősítették, hogy a volt kormányzó a hibás minden szörnyű eseményért. Példaként említhetjük azt a rajzot („*Lófehérke és a hét gyilkos törpe*”), melyen Horthy fehér lovon vonul kezében karddal, mellette törpék – a fehérterrorhoz köthető különítményesek, akik többek között Izsáknál és Orgoványnál követtek el gyilkosságokat – (olvasható nevek: Héjjas Iván, Prónay Pál, Ostenburg-Moravek Gyula, Kovarcz Emil, Francia Kiss Mihály) különböző kézfegyverekkel: bárdal,

⁹⁴⁸ Demeter Zsuzsanna: Ludas Miki és társai. Ellenségkép a Ludas Matyi politikai karikatúráinak tükrében, 1945–1947. In: Gecsényi Lajos – Izsák Lajos (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, 2011. 171.

pisztollyal, köréllal, törrel. A paripa nyakában vasmacska lóg – utalva a hajóskapitányi múltjára, a képaláírás pedig Arány János sorait idézi (72. kép).⁹⁴⁹

A Novara gyorscirkáló, melynek parancsnoka volt az első világháború alatt – vagy csupán annak neve – többször olvasható Horthyé mellett, illetve a *Ludas Matyi* felhasználta az ex-kormányzó személyét, a róla kialakult kedvezőtlen képet más propagandacélok elérése érdekében is.⁹⁵⁰ A Független Kisgazdapárt, illetve a Horthy-rendszer egykori vezetői elleni kommunista lejárato akciók időszakában, melyek a párt és a korábbi rezsim híveinek felszámolására irányultak, a politikailag megsemmisíteni kívánt személy Horthyval való vélt, sugallt kapcsolatait firtatták a karikatúrákon. A „*Tegnap és holnap*” című képen egymásnak tisztelegve, fehér lovon ülve láthatjuk Sulyok Dezsőt és Horthyt.⁹⁵¹ Máskor pedig a kormányzó dálnoki Veress Lajossal táncol a következő dalt énekelve:

„...MUKI: Ó Lajoskám, szép a multam:

Siófok és Orgovány!

Most egy kissé megkukultam,

Ahh, a sors olyan pogány!

LAJKÓ: Amíg látsz kiszagda-pártot,

Sose búsulj, Mukikám,

Kinek az új rezsim ártott.

⁹⁴⁹ *Ludas Matyi*, 1946. máj. 26. 5. „*A walesi bárdok*” strófája hasonlóan hangzik: „Edward király, angol király/ Léptet fakó lován:/ Körötte csend amerre ment,/ És néma tartomány.” A kommunista lap egy zsarnok, gyilkos királlyal azonosítja Horthyt, aki a ballada végére megőrül, ami sötét jövőt kíván a volt kormányzónak. A költemény keletkezési körülményei is fontos párhuzamokat rejtenek magukban. Arany – a közhiedelem szerint – nem írta meg az 1857-ben Ferenc József tiszteletére azt a verset, amire felkérték, helyette megszületett „*A walesi bárdok*” a gyilkos császárról. A költő így tiltakozott a megtorlások és a neoabszolutizmus rendszere ellen. A képaláírás a Horthy-rendszert a neoabszolutizmussal teszi egyenlővé, amit Arany a középkori borzalmakhoz hasonlított, míg a fehérterrort Edward wales-i megszárlása mellett (1277) Haynau 1849-es megtorlásával. Ezt a közkeletű vélekedést, a ballada 1857-es keletkezését azonban a modern irodalomtörténeti munkák nem tudják maradéktalanul alátámasztani (Arany nem keltezte művét), az viszont bizonyos, hogy a költő nem utasította el a vers allegorikus értelemezését az 1850–1860-as években (és azt követően). Részletesen lásd: Hász-Fehér Katalin: *Bárdok Walesben. Irodalomtörténet*, 2014. 2. sz. 186–223.

⁹⁵⁰ Horthy egy csónakkal, a Novarával menekül: *Ludas Matyi*, 1946. máj. 12. 4–5.

⁹⁵¹ *Ludas Matyi*, 1947. ápr. 4. 1. Sulyok Dezsőt már korábban, 1946 tavaszán kizárták a Kisgazdapártból, majd új pártot alapított, de az 1947. évi választásokon nem indulhatott, a szavazások után az Amerikai Egyesült Államokba emigrált. A politikus ellen nagyszabású kampányt indított a *Ludas Matyi*, ami annyira feltűnő volt, hogy Sulyok életrajzírója is válogatott az ellene megjelent gúnyképek-ből. Szerencsés Károly: *A nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső, 1897–1997*. Pápa, 1997. 304–307.

Az is mind rád bukik ám!

EGYÜTT: Használjuk ki sánszainkat,

Dolgozzuk meg a talajt,

Járjuk vígan táncainkat

Meddig, te?

míg el nem csíp ez a Rajk!⁹⁵²

Megfigyelhető, hogy a „régis rendszert” és annak gyilkosságait, Horthy személyét és a Kisgazdapártot olyan szövegben és képen is „összemossa” a *Ludas Matyi* szerzője, melyen nem szerepel a párthoz köthető alak. A volt kormányzó egyszemélyben válik bűnössé a hírhedt különítményesei akcióiért, melyek közülük két országosan is jól ismert esetet említ meg a vers.

A Horthy-rendszerről a második világháborút követően a belgrádi élclap sem pozitív kritikát közölt: fehér lovon – a háttérben lerombolt házak – vonul egy egyenruhás magyar vezető, mellette egy nyilaskeresztes, egy arisztokrata és egy egyházi figura látható, azaz a rendszer támogatóinak tartott csoportokat megtestesítő alakok. A lovon ülő katona valamilyen információt kihirdet, kidobol. A következő képaláírás olvasható: „A magyarok nagymértékben megújították a revíziós propagandájukat, és ebben a legnagyobb szerepet a fiatalság játszotta.”⁹⁵³ A jugoszláv lap a magyarországi kommunista párt ellenségként beállított

⁹⁵² *Ludas Matyi*, 1947. jan. 31. 7.

Dálnoki Veress Lajos vezérezredes, Horthy helyettese a második világháborúból való kiugrási kísérlet időszakában (1944. október). 1947-ben köztársaság-ellenes összeesküvés vádjával elítélték, 1956-ban szabadult és Londonba emigrált. Rajk László 1946. március 20-tól belügyminiszter, számos koncepció per előkészítője demokrata, vallásos vagy nemzeti színészeti intézmények, személyek ellen. Később külügyminiszter (1948), majd hamis vádak alapján őt is letartóztatták és 1949-ben kivégezték. Peréről és tevékenységéről lásd: Zinner Tibor: 40 év távlatából. In: *Rajk László és társai a népbíróskodás előtt. Az ún. „Kék Könyv” hasonmás kiadása*. Budapest, 1989. 5–33. A szerző tollából a téma legfrissebb szakirodalmi feldolgozása: Zinner Tibor: *„A nagy politikai affér” – a Rajk-Brankov-ügy*. 1–2. köt. Budapest, 2013–2014.

Kecskeméten és környékén, az orgoványi erdőben Héjjas Iván és tisztjei kommunisták és első sorban zsidók ellen hajtottak végre kegyetlen gyilkosságokat 1919 telén. Később a kormányzó kegyelemben részesítette Héjjast, a többi elkövető is igen enyhe börtönbüntetéset kapott rablásért 1922-ben. Siófokon is hasonló bűncselekmények történtek Prónay Pál vezénylete alatt 1919 augusztusában. Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege*, 107. A kortárs sajtót is bejárta a gyilkosságok híre, például: *Egyenlőség*, 1919. dec. 23. 4–6. („Az alföldi zsidó martírok”).

⁹⁵³ *Jež*, 1946. jan. 19. 4. A férfiak arcvonásai nem ismerhetők fel, így bár közismert toposz volt Horthy bevonulása fehér lovon, nem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy ő látható a képen. A rajz talán a két világháború közötti – végül eredménytelen – revíziós propagandán élcelődik.

társadalmi csoportjait sorakoztatja fel bűnösökként a második világháborús pusztításokért: részben csak a későbbiekben, de ezek ellen Magyarországon (is) megindultak a támadások (egyházak, arisztokrácia, nyilasok). A karikatúrista 1946 elején azonban még elégedetlen a budapesti fejleményekkel a kommunizmus bevezetéséért és a háborús bűnösök megbüntetéséért tett lépésekkel, míg néhány hónappal később már – a véleménye szerint – nem elég szigorú ítéleteket bírálta.⁹⁵⁴

A második világháború végét követően aligha véletlen az, ahogy Horthy megjelent az élclapokban. A korábbi évtizedek Horthy-kultuszának bírálataként is tekinthetünk e gúnyrajzokra. A kultusz fontos elemei közé tartozott, hogy a kormányzó háborús hős volt, a fehérterrorban játszott szerepét igyekeztek megkerülni. Ennek ellenpontjaként a karikatúrákon Horthyt felelőssé teszik a terrorhullámmért, majd a zsidók deportálásáért, továbbá egyenruháján is gúnyolódnak. A két világháború közötti kultusz fontos összetevője, hogy erős, céltudatos kormányosként, a szebb jövő elhozójaként, egyfajta Messiásként festették le, ezzel szemben Horthy a második világháború után a karikatúrákon mindig vézna alak, aki nek véré tapad a kezéhez, és akit a sátánnal is azonosítanak. A kormányzó bűnösökként jelenik meg, s nem a bűntől – tanácsköztársaság és kommunisták – megtisztító erőként. Kultuszának lényeges aspektusai – a kezdetektől, 1919-től nyomon követhetők –, hogy az első világháborús rombolást követően országépítőként tűnik fel, illetve megváltóként, olyan vezetőként, aki a feltámadást (az integer Magyarországot) hozza el. Ezzel szemben a karikatúrákon a második világháborús bűnösökként, pusztításokért, rombolásért felelős személyként láthatjuk.⁹⁵⁵

Horthy mellett más háborús bűnösök, háborúért felelős személyek is felbukkantak a hazai és a jugoszláv élclapokban, melyek a világháború következményein kívül az új világrend, egy jövőbeli háború és béke kérdését is feszegették, amiről üzenetűket a következő fejezetben mutatjuk be.

1946 januárjában még zajlottak a második világháborút lezáró békétárgyalások, így azok várható eredményét is igyekezett előre vetíteni.

⁹⁵⁴ *Jež*, 1946. ápr. 27. 2. A szöveg szerint a „legnagyobb gaztettek” egyike, hogy Szombathelyi Ferenc vezérezredesét csak 10 évre ítélték el. A képaláírás nem állja meg a helyét, a népbíróskodás 1946 májusában életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélte, majd az újjáéleki vérengzésekben játszott szerepe miatt kiadták Jugoszláviának, ahol 1946. november 4-én kivégezték. A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Budapest, 2004. 339–340.

⁹⁵⁵ A Horthy-kultuszról lásd: Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz vallásos jellegéről. In: Ballabás Dániel (szerk.): *Kultusz és propaganda*. Eger, 2012. 27–40., Uő: A Horthy-kultusz kezdetei. *Múltunk*, 2009. 4. sz. 156–199.

„EZEKNEK AZ EMBEREKNEK A HALÁLÁÉRT NEM ÉN VAGYOK A FELELŐS, HANEM AZOK, AKIK EZT NEKEM MEGENGEDIK”

A második világháború katonai cselekményeinek befejeződése és a háborút lezáró párizsi béke aláírása (1947) közötti periódus mind Nyugat-, mind pedig Kelet-Európában a változások korszaka, s olyan átalakulásoké, melyek a kontinens arculatát évtizedekre meghatározták.⁹⁵⁶ A megvizsgált három év Magyarországon a parlamenti pluralizmus korszaka, de egyben a kommunista párt fokozatos hatalomra kerülésének időszaka. Magyarországon az 1948. évet tekintjük a fordulat évének, Romániában 1946. évet, Jugoszláviában már 1945 végére kialakult az egypártrendszer, Ausztria pedig a győztes nagyhatalmak által megszállt országok közé tartozott. Ez a rövid periódus Magyarországon szabadabb véleménynyilvánítást tett lehetővé, mint a szigorú háborús cenzúra alatt, és szabadabbat, mint a későbbi években a kommunista érában. Hozzá kell tennünk, hogy a Magyar Kommunista Párt a sajtót – a papír kirendelésén keresztül – a háború után a kezdetektől a kezében tartotta.⁹⁵⁷ mégis számos új vicclap jelent meg, melyek az újonnan szerveződött régi-új pártokhoz köthetők. Az 1945–1947 közötti karikatúrákon többféle ellenséggel szembesülünk: háborús bűnösökkel, szélsőjobboldali, vagy más, ellenséggént észlelt politikusokkal,

⁹⁵⁶ A *Ludas Matyi* ellenségekpeiről Demeter Zsuzsanna írt két tanulmányt, melyek közül az egyikben a belpolitikai „ellenségekre” fókuszált. Demeter: *Ludas Miki és társai*, 165–176. Bár találhatunk átfedést a két dolgozat között, de nemcsak a *Ludas Matyi*val, hanem a *Pesti Izé*vel és a *Szabad Szájjal* is és elsősorban a külső ellenséggént észlelt csoportokkal – USA, Nagy-Britannia, Jugoszlávia –, a külkapcsolatokkal (Szovjetunió, párizsi béke) foglalkozott Demeter a következő munkájában: *Vicclapok világképe, 1945–1950*. In: Feitl István (szerk.): *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció, 1914–1949*. Budapest, 2013. 340–353. Demeter elemzéseit csupán egy-egy karikatúra alaposabb vizsgálatával egészítette ki Kovács Kristóf: *Reakczy Jósoktól Kulák Kelemenig. Válogatás a Ludas Matyi 1945 és 1949 közötti bűnbak-karikatúráiból*. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs – Budapest, 2013. 444–455.

⁹⁵⁷ Horváth: *A magyar sajtó története a szovjet típusú, 19.*

s a bolsevikok helyett immár a nyugati kapitalisták alakulnak át ördögi lénné. A fejezetet a párizsi béke megjelenítési módjának vizsgálatával zárjuk, illetve görcső alá vesszük, hogyan reagáltak a magyar humoros sajtótermékek arra, hogy a trianoni békében kijelölt határok megváltoztatása egyre kevésbé tűnt valószínűnek.

HÁBORÚS BŰNÖSÖK ÉS BŰNCSELEKMÉNYEK A KARIKATÚRÁKON

A második világháború alatt elkövetett háborús és emberiesség elleni bűncselekményekért – a harci események befejeztével – felelősöket követelt a közvélemény. A kézre került vezetőket vád alá helyezték és hosszabb-rövidebb börtönben eltöltött hónapok után elítélték, ami a vicclapok rajzolóit is megihlette.⁹⁵⁸ A *Derü* és az *Új Szó* a szélsőjobboldali csoportokat azonban nem csupán felelőssé tette, hanem gúnyolódott rajtuk. A *Derü* elsősorban gyávaságukon, amiért az utolsó napokban-hetekben – harc helyett – elmenekültek a Vörös Hadsereg elől. Állításuk szerint a zsidók elleni kegyetlenkedés a nyilasok, nácik kedvére való volt, de vereségüket követően tetteikért felelősséget vállalni nem kívántak, inkább elhagyták az országot. Az *Új Szó* nem csupán általánosságban véve a nácikat tette nevetségessé, hanem magát Hitlert is, akinek végső elkeseredettségében végrehajtott – eredménytelen – akcióin élcelődtek, melyek közül az egyik karikatúrán például Hitler és propagandaminisztere, Joseph Goebbels cirkuszi mutatványt bemutartva, kézen állva próbálják feléleszteni a „német hadsereg harci szellemét”.⁹⁵⁹

Közös vonása a vicclapoknak, hogy az általuk bűnösnek ítélt és elítélt vezetőket ábrázolták börtönben. A *Jež* lapjain elsőként Milan Nedić, a náci szerb bábállam miniszterelnöke tűnik fel rács mögött,⁹⁶⁰ de nála jelentősen nagyobb teret kaptak a csetnik és usztasa katonák és vezetőik, akik – ha nem egyik előjárójuk volt a gúny céltáblája – név nélkül szerepeltek. A belgrádi lap számos képén az usztasa és csetnik katonák egyszerre bukkantak fel, így a közöttük

⁹⁵⁸ A háborús bűnösök elítéléséről lásd: Izsák Lajos: „Két fordulat” jelenkori történelmünkben (1944–1945 és 1947–1949). In: Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): *A magyar államiság ezer éve. Kultúra és tudomány a magyar államiság ezer évében*. Budapest, 2001. 173–176.

⁹⁵⁹ *Derü*, 1945. okt. 14. 1., 2., *Új Szó*, 1945. márc. 20. 6., *Új Szó*, 1945. márc. 27. 4., *Új Szó*, 1945. ápr. 21. 4., *Új Szó*, 1945. ápr. 26. 4.

⁹⁶⁰ *Jež*, 1946. jan. 12. 5. Nedićet bebörtönözték a jugoszláv hatóságok, perbe fogták, de elítélésére nem került sor, mivel a börtönkórházban meghalt (véltetően öngyilkos lett). Bernath, Mathias (Hrsg.): *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Bd. 3. München, 1979. 301.

lévő ideológiai, etnikai különbségek jelentéktelenné, a két csoport pedig egyaránt kollektív bűnössé vált.⁹⁶¹ Az usztasák vezetője, Ante Pavelić nem volt karikatúrák témája, mivel ő el tudott menekülni Jugoszláviából, így csupán egy a kiadatását követelő plakátot pillanthatunk meg a *Jež*-ben, melyen egy koponya látható szájában véres törrel.⁹⁶² A csetnikek első embere, Draža Mihailović azonban gyakran szerepel, az egyik ironikus képen például – melynek címe „*Draža Mihailović csapatai élén bevonul Belgrádba*” – egyedül sétál be a belgrádi börtönbe.⁹⁶³ Máskor a rajzok azt propagálták, hogy a csetnik vezér gyermekgyilkosságokra adott utasítást, válogatás nélkül ölt és öletett a háborúban, nácibarát csoportként állítja be a csetnikeket, akik azonban a kapitalista Nagy-Britanniából is kaptak anyagi támogatást.⁹⁶⁴ Mihailović addig lépett színre sokszor a lapban, míg 1946. július 17-én kivégezték, az azt megelőző számban még több karikatúrán is megjelent, majd csupán egyszer tért vissza a vicclap hasábjaira, amikor csetnikek a falra kiakasztott képe előtt beszélgetnek.⁹⁶⁵ Bár vezetőik megnevezése nélkül, de mindkét csoport a későbbiekben is teret kapott a belgrádi lapban, ami magyarázható azzal, hogy a berendezkedő

⁹⁶¹ A csetnikek Draža Mihailović vezetésével királyhű, nyugatbarát, monarchista, nagyszerb ideológiát hirdető, polgári szerb egységek, melyek a kommunista partizánok ellen is küzdöttek. Ezzel szemben a horvát usztasa mozgalom Olaszországban – fasiszta mintára – alakult, később nácibarát szervezet, a Független Horvát Állam megalapítója Ante Pavelić irányításával. Az usztasa állam vezetőit terheli a felelősség, hogy horvátországi és bosznia-hercegovinai szerb, zsidó és cigány állampolgárok tízezreit tartották fogva koncentrációs táborokban. Bár az usztasa és csetnik vezetők 1942-től többször is találkoztak, megegyeztek a partizánok elleni együttműködésről, kapcsolatukat azonban végig a bizalmatlanság jellemezte (Ramet, Sabrina P.: *Die drei Jugoslawien. Eine Geschichte der Staatsbildungen und ihrer Probleme*. München, 2011. 185.), de a karikaturisták vélhetően nem e – részben titkos – találkozókra kívántak utalni, hanem a két csoport hasonlóságát – kommunistaellenességüket – akarták hangsúlyozni. Hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy a korszak Jugoszláviájának viszonyai között eligazodni nem lehetett egyszerű feladat: a különböző csoportok egymás ellen és a megszállók ellen is küzdöttek, polgárháborús helyzet alakult ki az országban. Sokcsevit: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*, 516–589.

⁹⁶² *Jež*, 1946. máj. 4. 1.

⁹⁶³ *Jež*, 1946. márc. 30. 3.

⁹⁶⁴ *Jež*, 1946. jún. 22. 4., *Jež*, 1946. jún. 15. 4. Nagy-Britannia a háború kezdeti időszakában a csetnikeket támogatta, majd később a partizánokat erősítette anyagi segítségével, de a csetnikek Németországgal is kollaboráltak a partizánok ellen. (Ramet: *Die drei Jugoslawien*, 185.) A csetnik mozgalomról, akcióikról, kapcsolataikról lásd még: Milazzo, Matteo Joseph: *The Cetnik movement in Yugoslavia, 1941–1945*. Dissertation. University of Michigan, 1971. (különösen: 440–469.) és Karchmar, Lucien: *Draža Mihailović and the rise of the Cetnik movement, 1941–1942*. Dissertation. University of Michigan, 1973. (A szerző a címben szereplő évszám ellenére a teljes második világháborús tevékenységüket tárgyalja.)

⁹⁶⁵ *Jež*, 1947. febr. 1. 1.

jugoszláv állam gerillacsapataik többségét felszámolta 1946 nyaráig, mégis egyes csoportok az 1950-es évek elején is hajtottak végre államellenes akciókat, így az ellenük folytatott propaganda még szükségszerűnek tűnt.⁹⁶⁶ Mind az usztasa, mind pedig a csetnik erők ábrázolásmódját jellemzi, hogy nem modern fegyverekkel harcolnak – ami esetükben nem érdem –, hanem törrel, amely sokszor véres, és az alattomos támadásokhoz használt, a nem becsületes küzdelmet szimbolizáló eszköz.⁹⁶⁷ A jugoszláv katonák megjelenítésekor azonban erény, hogy a partizánok kevésbé modern fegyverekkel is rendre győzelmet aratnak ellenségeik felett.⁹⁶⁸ A magyarországi vicclapokban ugyancsak nagyszámú kép született mind a hazai, mind pedig a német háborús bűnösökről, katonai vezetőkről és politikusokról. Szálasi Ferenc nemzetvezetőt hasonlóan gúnyosan ábrázolták, mint a szerb-horvát erőket, hozzájuk hasonlóan őt is börtönben, illetve úgy, hogy szabadulásáról álmodozik.⁹⁶⁹ A vicclapok a háborús bűnösöket – a *Jež* gyakrabban, mint a magyar lapok – azért láttatták börtönben, mert így nem csupán a felelősségre vonás hatékonyságát mutathatták be, hanem demonstrálhatták az új államhatalom erejét is.⁹⁷⁰

Az utolsó elemzett évben, 1947-ben a *Jež* amiatt is kifejezte nemtetszését, hogy az usztasa és csetnik katonák – a képek tanúsága szerint elsősorban – hajókkal meg tudtak szökni Jugoszláviából a felelősségre vonás elől, s általában nem Európában telepedtek le, hanem Argentínában és Brazíliában találtak új otthonra. A *Ludas Matyi* is több képen irányította rá a figyelmet arra, hogy náci vezetők menekülnek el az igazságszolgáltatás elől – s ezt hagyják a nyugati megszálló hatalmak –, majd békésen élik tovább életüket Dél-Amerikában. A vicclap véleménye szerint „Európa szemetjét” viszik át hajókkal a déli kontinensre, ahol a németek – már egy másik képen – a *Mein Kampf* olvasgatása közben atombombát építenek. A „*Fasiszta világ Buenosz Szájrészben*” pedig

⁹⁶⁶ Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, 1999. 115.

⁹⁶⁷ Meg kell említenünk ismét, hogy ugyancsak negatív élllel, de mind a nyugat-európai, mind pedig a magyar karikatúrákon a balkáni nemzetet kézfegyverekkel, általában törrel ábrázolták – természetesen az önkép-ábrázolásokon nem, de a jugoszláviai kisebbségeket vagy a szomszédos balkáni országokat a jugoszláv karikaturisták is reprezentálták törrel.

⁹⁶⁸ Csetnik gyilkosság: *Jež*, 1946. márc. 16. 8.; partizán győzelme: *Jež*, 1947. ápr. 26. 5.

⁹⁶⁹ *Ludas Matyi*, 1946. jan. 20. 4., Mihailović is feltűnik úgy, hogy azt képzelet el a priccsen fekvő, hogy egy szép hölgygel a tengerparton napozik. *Jež*, 1946. jún. 29. 2.

⁹⁷⁰ Ezzel szemben a szovjet nézőpontot tükröző *Új Szó* elégedetlen volt az igazságszolgáltatás „tempójával”: képen Iustitiát egy teknős húzza a hátán, akit tovább lassít, hogy a két hátsó lábához ólomgolyókat láncoltak. *Új Szó*, 1945. júl. 5. 2.

egy pálmafákkal körülölelt terület, ahol „Szálasi” és ifjabb Horthy Miklós napoznak, Endre László szobránál koszorúkat helyeztek el, egy művész pedig figurákra fest sárga csillagokat. A nyilas kérdezi őt, hogy „Készen vannak már azok a műzsidók?” A festő pedig így válaszol: „Még egy kis türelmet. Szombaton már lehet deportálni őket.”⁹⁷¹ A karikatúra úgy tünteti fel a nyilasokat, hogy azok csupán játékként tekintenek a holokausztra, bűneiket nem hogy nem bánták meg, megismételnék tetteiket, ha lenne rá lehetőségük. A *Ludas Matyi*-ből egy konkrét személy dél-amerikai álmairól is tudomást szerezhetünk: a karikatúrán Habsburg Albrecht főherceg rabruhában a priccsen alszik, s egy olyan Argentínáról álmodik, ahol egy pap a fehér lovon bevonuló Albrechtet náci karlendítéssel üdvözlöi. A képen még nyilas- és horogkeresztes zászlókat láthatunk.⁹⁷² de a karikatúra inkább a *Ludas Matyi* vágyait tükrözi, hogy a főherceg kerüljön börtönbe, s nem a tényeket.

A háborús bűnösökkel kapcsolatban további két közös motívum jelent meg többször vizuálisan igen hasonló módon a jugoszláv és a magyar vicclapokban. Egyrészt kedvelt jelkép volt a pokol forró üstökkel, melyekbe kerülhetett Hitler, Mussolini, Hermann Göring, Goebbels, Joachim von Ribbentrop, Szálasi és Kolosváry-Borcsa Mihály is (73. kép).⁹⁷³ A jelenetek üzenete hasonló: ezek az ideológusok, vezető politikusok és katonák – miután országuk veszített a háborúban –, oda kerültek, ahová tartoznak, büntetésük jogos és megérdemelt. A másik közös motívum a szellem, amikor vagy a (vélt) bűnösöket kísértik a szellemek, vagy pedig ők maguk tűnnek fel szellem képében. A *Jež*-ben az első esettel akkor szembesülünk, amikor Draža Mihailovićot gázmaszkos alakok kísértik cellájában, ő pedig ijedtében nem túl hősiiesen – az ágya alá

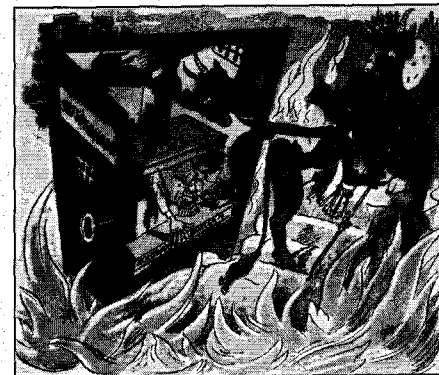
⁹⁷¹ *Ludas Matyi*, 1947. jan. 10. 8.

Endre László: belügyminisztérium közigazgatási államtitkára 1944-ben, jelentős szerepet játszott a hazai zsidók deportálásban, 1946-ban halálra ítélték. 1947-ben ifj. Horthy Miklós valóban Brazíliában telepedett le.

⁹⁷² *Jež*, 1947. febr. 8. 5., *Jež*, 1947. márc. 15. 3., *Ludas Matyi*, 1947. márc. 28. 8., *Ludas Matyi*, 1947. febr. 7. 1.

Habsburg Albrechtet (1897–1955) ugyan háborús bűnösnek nyilvánították, de kiadása nem történt meg, Dél-Amerikában hunyt el. A főherceg, aki részt vett Észak-Erdély visszafoglalásában – a kortárs fényképek tanúsága szerint a karikatúrához hasonlóan –, fehér lovon vonult be az észak-erdélyi városokba.

⁹⁷³ Kolosváry-Borcsa Mihály (1896–1946): 1938-tól volt a sajtóosztályért felelős, közben tartotta a propaganda irányítását a második világháború előtt és alatt. *Ludas Matyi*, 1946. okt. 20. 5., *Ludas Matyi*, 1946. okt. 27. 8., *Új Szó*, 1946. máj. 23. 6., *Jež*, 1947. jan. 25. 2., *Pesti Izé*, 1947. nov. 23. 7., *Pesti Izé*, 1947. ápr. 20. 1.

73. kép

„Borcsa a pokolban

– Megjelent már nálunk

Kolosváry-Borcsa Mihály?

– Sajtó alatt van.”

bújik el.⁹⁷⁴ Szálasi a *Ludas Matyi* lapjain politikusoknak jelent meg, akik ugyan Horthyt idézték meg, de a nemzetvezető szerint „Ő még nem jöhet, mert él.”⁹⁷⁵ Nem valószínű, hogy a lap a szellemidézők tájékozatlanságát kívánta sugallni, inkább elégedetlenségét, hogy Horthy nem került a vádlottak padjára. A Szálasi szellemével találkozó honatyák estében 1947 tavaszán azt kívánták alátámasztani, hogy fasiszta múlttal rendelkeznek, mivel őket 1946–1947 fordulóján őrizetbe vették, ellenük koholt vádak alapján – összeesküvés a Magyar Köztársaság ellen – eljárást indítottak.⁹⁷⁶ A *Jež* hasábjain nyugati politikusok is megjelentek szellemként, akiket a lap a háborúért valamilyen módon felelősnek tartott: Neville Chamberlain volt brit miniszterelnök kétszer is feltűnt híres fekete esernyőjével, mely a semlegesek védelmét jelképezte, de a lap ezt a küldetését sikertelennek ítéltette. Az egyik képen – nem felismerhető – diplomaták idézték meg a brit politikus, aki belép egy terembe, ahol egy asztal körül ülnek, és „*Spiritizista szeánsz*”

⁹⁷⁴ *Jež*, 1946. jún. 1. 2.

⁹⁷⁵ *Ludas Matyi*, 1947. márc. 21. 3.

⁹⁷⁶ A szellemidézők nevei közül olvasható: Donáth György, Szent-Iványi Domokos, Szentmiklóssy István, Arany Bálint, Kiss Károly, továbbá Dálnoki Veress Lajos. Az „összeesküvést” 1947. január 5-én hozták nyilvánosságra, jogerős ítélet 1947. július 2-án született, melyben Donáthot halálra, a többi vádlottat – akiknek névsora bővült a karikatúra szellemidézőjéhez képest – fogházra vagy kényszermunkára ítélték. Izsák Lajos: *A koalíció évei Magyarországon, 1944–1948*. Budapest, 1986. 135–136. Mint láthatjuk, a karikatúra nem az ítéletet kívánta igazolni, hanem az olvasóközönséget igyekezett meggyőzni a vádlottak bűnösségéről, akik a *Ludas Matyi*-ben először 1947 januárjában jelentek meg, s ábrázolási módjuk nagy hasonlóságot mutat a szélsőjobboldali csoportokéval, így a velük való azonosságukat sugallotta. („Az összeesküvők menetrendje”, *Az államvédelmi laboratóriumban*, *Ludas Matyi*, 1947. jan. 24. 1., 4.)

zajlik, a másikon Churchill egy temetőben áll és beszédet mond, s megjelenik neki Hitler, Mussolini, Chamberlain és Pierre Laval szelleme.⁹⁷⁷ A második kép címe („*Támasszuk fel Európát!*») Churchill zürichi beszédére utal (1946. szeptember 19.), melyet úgy fejezett be, hogy „Therefore I say to you »Let Europe arise!«”. A beszéd tartalma szöges ellentétben áll a karikatúra mondanivalójával, mivel a volt brit miniszterelnök a zürichi egyetemen a jövőbeli Európai Egyesült Államok vízióját fogalmazta meg. A karikatúra szerint az új Európa a fasiszta eszmék talaján, fasiszta vezetőkkel fog megalakulni. Innen már csak egy lépés, az Egyesült Államokat vagy az európai nagyhatalmokat egy-egy aktuálisan irányító politikusa válik náciává, fasisztává a karikatúrákon.

Ugyancsak hasonló vonás a *Ludas Matyi* és a *Jež* között, hogy egy-egy egyházi vezető – Magyarországon Mindszenty József esztergomi érsek és hercegprímás, Jugoszláviában Alojzije Stepinac zágrábi érsek – ellen folytattak propaganda-hadjáratot, de nem csupán az ő tevékenységüket, hanem a teljes római katolikus egyházi hierarchiát a pápától a szerzetesrendekig szoros összefüggésbe hozták szélsőjobboldali szervezetekkel.⁹⁷⁸ Egyházi személyeket ábrázoltak úgy, hogy – esküjükkal ellentétben – nem segítenek a szegényeken, elesetteken, ők azonban jólétben élnek a kolostorok vastag falai mögött, amire vizuálisan számos képen túlsúlyuk utal, nem csupán a képaláírások. Feltűnnek úgy is, hogy segítik az usztasa, illetve nyilas csoportokat a háború alatt, részt vesznek a zsidók deportálásában, megölésében, számos esetben magukon is viselik az usztasa jelvényt (U), a horog- vagy a nyilaskeresztet, ami azt sugallja, hogy magával az ideológiával

⁹⁷⁷ *Jež*, 1946. márc. 2. 2., *Jež*, 1946. szept. 28. 3. Pierre Laval Franciaország német megszállása után kollaborált a megszállókkal, a Vichy-kormány miniszterelnöke (1940, 1942–1944), 1945-ben kivégezték. A beszéd angolul olvasható: <http://www.winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/united-states-of-europe> (Utolsó letöltés: 2016. szeptember 25.).

⁹⁷⁸ Mindszentyt egyértelműen koholt vádak alapján ítélték el, nem vett részt háborús bűntettek végrehajtásában (a perről lásd: Gergely Jenő: *A Mindszenty-per*. Budapest, 2001.). Mindkét egyházi vezető hosszabb börtönbüntetésre ítélték, de nem végezték ki őket. A zágrábi érsek tevékenységéről megoszlanak a vélemények, mert bár elítélte a szerbek és a zsidók elleni erőszakot, az usztasa állam egyes intézkedéseitől nem határolódott el, keveset tett ellenük, pedig lehett tudomása arról, hogy mi zajlik a táborokban. A Stepinac megítéléséről szóló szakirodalmi vitát összegezi: Ramet: *Die drei Jugoslawien*, 182–183. A ferencesek közül valóban csatlakoztak néhányan az usztasa mozgalomhoz, de őket vagy kizárta a rend, vagy pedig előljáróik határozott tiltása ellenére tették. A leghírhedtebb volt ferences atyának Tomislav Filipović, a jasenovaci tábor parancsnoka tekinthető. Ramet: *Die drei Jugoslawien*, 176. Ferences rendi szerzetest a *Ludas Matyi* is vádolt nyilasokat támogató tevékenységgel (*Ludas Matyi*, 1946. máj. 12. 1.), s Kiss Szalézt – Filipovichhoz hasonlóan – 1946-ban kivégezték.

is egyetértenek; nemcsak külső megfigyelők, hanem a szervezetek tagjai.⁹⁷⁹ A karikatúrák általánosítóan hathattak, nem néhány egyházi személy bűnösségéről igyekeztek tanúskodni, hanem azt üzenték, hogy a teljes egyházi hierarchia kompromittálódott, a katolikus egyház minden tagja bűnös tetteikért. A rajzok sajátossága e tematikában is a névtelenség – a vezetőket kivéve, akik felismerhetők –, csak elnagyolt sztereotip vonásokat látunk, ami ugyancsak a generalizálást segítette elő. A *Jež* karikatúráinak hosszú sorából kiemelhetjük például azt, melyen Stepinac látható horogkereszttel és az usztasák jelképével a nyakában, míg egy másikon a zágrábi érsek koponyák és lángoló házak között áll (74. kép). A „*Fejétől büzik a hal*” című kép az egyházi vezetők szerepvállására utal, melyen egy halat láthatunk fején papi süveggel, mellette pedig pásztorbot, kézfegyverek, usztasa jelvények, pénz, értékek és fogsorok kaptak helyet (75. kép). Papok egy másik rajz címének megfelelően „*A székesegyház archívumában*” tevékenykednek Zágrábban. A polcok, melyekre ékszereket, értéktárgyakat és fogsorokat pakolnak, koncentrációs táborok neveit viselik (Jasenovac, Jadovno, Gradiška). A képaláírás szerint a katolikus egyház tagjai régebben, illetve többször is részt vehetettek kegyetlenkedésekben, mivel a szekrénybe pakoló pap kijelenti, hogy „Mindig is imádtam az archiváló tevékenységet!” (76. kép).⁹⁸⁰

Míg Stepinacot 1946-ban elítélték, a magyar képek Mindszenty esetében még csak előkészítettek az 1948-ban kezdődött koncepciók pert, igyekeztek az olvasók hangulatát befolyásolni, meggyőzni őket arról, hogy az érsek támogatta a nyilasokat. A perek eltérő időpontja magyarázza, hogy az elemzett években a *Jež*-ben az egyházellenes karikatúrák gyakoribbak, mint a *Ludas Matyi*-ben.⁹⁸¹

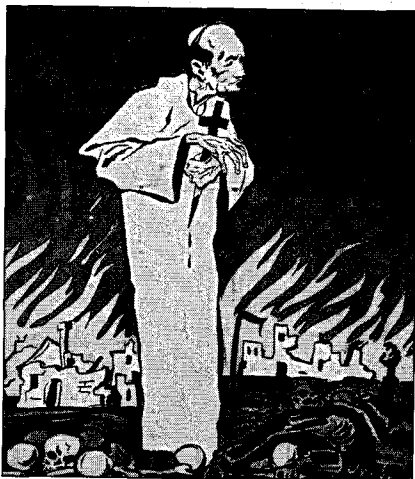
Nem csupán a vélt vagy valós háborús bűnösök, hanem bűneik is teret kaptak a karikatúrákon. A *Ludas Matyi*-ben a nyilasok szájába adott mondatokon keresztül említik a zsidók elűzését, boltjaik, vagyonuk eltulajdonítását vagy pedig deportálásukat. A *Derű* szerint a náci nagy lelkesedéssel ölték meg a zsidókat, a *Ludas Matyi* képen Endre László nézi a zsidók meggyilkolását.⁹⁸² Egy másik alkalommal Göringet láthatjuk rabruhában, aki kártérítést kér

⁹⁷⁹ *Ludas Matyi*, 1946. febr. 3. 7., *Ludas Matyi*, 1946. febr. 24. 3.

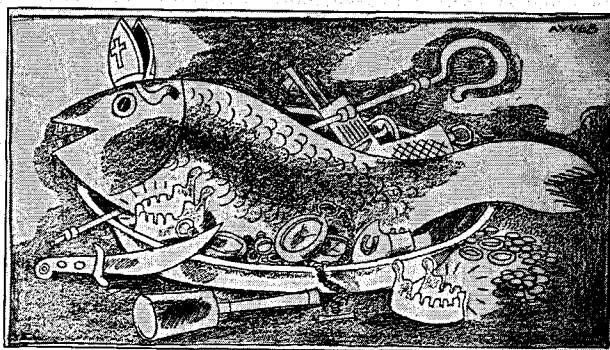
⁹⁸⁰ *Jež*, 1946. febr. 9. 4., *Jež*, 1946. okt. 12. 1., *Jež*, 1946. szept. 14. 8., *Jež*, 1946. márc. 2. 5.

⁹⁸¹ Az antiklerikális karikatúrák a koncepciók per kezdetének időpontjából következően 1948-tól fordultak elő nagyobb számban a *Ludas Matyi*-ben. Lásd például: Kovács: *Reakczi Jókától Kulák Kelemenig*, 455. A többi vizsgált magyar lapot nem jellemzi ez a tematika.

⁹⁸² *Derű*, 1945. okt. 14. 2., *Ludas Matyi*, 1945. okt. 21. 3.

74. kép
„Tökéletesen nyugodtak maradunk
Tiszta a lelkiismeretünk,
nincs mit takargatnunk.”

75. kép

76. kép

Magyarországtól a „ki nem rabolt és el nem égetett zsidók fejében”.⁹⁸³ A *Jež* nem nevezi meg az áldozatokat és nem utal konkrétan a deportálásokra, hanem csak a felelőssé tett egyházi személyek kapcsán olvashatjuk haláltáborok neveit vagy láthatunk mellettük csontokat, koponyákat.

DEMOKRÁCIA- ÉS NYUGAT-PERCEPCIÓK

Az egyházak és a vallásos eszmék megítéléséhez nagyon hasonló a demokráciáról, a nyugati demokráciát megtestesítő országokról – elsősorban Nagy-Britanniáról és az Amerikai Egyesült Államokról – alkotott vélemény, melyeket a kommunista lapok ugyancsak oly módon tüntettek fel negatív színben, hogy ezek az államok – a karikatúrák szerint – szélsőjobboldali kormányokat támogattak, sőt támogatják ezeket az erőket a második világháborút követően is, mi több, magukévá teszik ezt az ideológiát. A megszállt Németországban Uncle Sam és John Bull számos rajz szerint elnézi, hogy az általuk ellenőrzött német megszállási zónákban a nácik továbbra is terjesztik eszméiket, nem vonják őket felelősségre, tehát esetükben a meghirdetett denácifikáció csak propaganda, nem a valóság. Ezt a nézetet összegzi az „Átnevelés” című belgrádi karikatúra 1946 tavaszán, melyen a „Nyugati blokk” trónján Churchill ül, de bepillantathatunk a volt brit miniszterelnök széke alatt lévő világba is, ahol atomtöltetet, nácikat, usztasa és csetnik katonákat, feketéket, sírokat, halottakat, koponyákat láthatunk, ami nem egy boldog világ képét vetíti elénk.⁹⁸⁴ Nem csupán elrejtje ezeket Churchill, hanem Uncle Sam a németeket még támogatja is, pénzt vagy ajándékot ad a náciknak vagy Germaniának, miközben a többi nyugat-európai ország csak csalódottan áll a sorban, hátha ők is kapnak valamit Amerikától. Ezzel szemben, mint láttuk, a *Ludas Matyi* és a *Jež* is azt propagálták, hogy a kommunista országok szigorúan megbüntetik azokat, akik erre rászolgáltak. A Németországban zajlott nürnbergi perről azonban nem találhatunk túl sok gúnyrajzot a kommunista lapokban, csupán egy-egy említést, a magyar újságban általában azzal összefüggésben, hogy Horthyt kihallgatták a per során. A denácifikáció

⁹⁸³ *Ludas Matyi*, 1946. aug. 25. 5. A *Ludas Matyi* tehát burkoltan kitért a jóvátételre is, sugallhatja azt a rajz irreális követelése, hogy sok ország túl sok jóvátételt kér Magyarországtól, de a szomszédos vagy a nyugat-európai államok igényei konkrétan nem kaptak helyet.

⁹⁸⁴ A karikatúra Churchill fultoni beszéde után látott napvilágot, ezért és ismertsége miatt kerülhetett ő a trónra, s nem az akkor regnáló brit miniszterelnök, Clement Attlee.

sikertelenségét sugallotta az is, hogy a *Mein Kampf* mint kedvelt olvasmány vagy egyenesen mint „biblia” több magyar és jugoszláv képen felbukkant, illetve kisgyerekek – SS-katonának öltözve vagy egykori SS-katonák ártatlan kisgyermekként – békésen játszottak tovább a karikatúrák szerint. A gyermekként való ábrázolás elsősorban a hamisnak ítélt ártatlanságon gúnyolódott. A *Jež* torzrajzán óvodában játszó SS-katonákat láthatunk, egyikőjüket kislányoknak való ruhába öltöztette a rajzoló s kezébe ostort adott, másikuk egy koponyával „labdázik”, a harmadik pedig lufi helyett bombát tart a levegőben a dachau koncentrációs tábor felett. A képaláírás szerint így látják az amerikai tábornokok „az ártatlan SS-eseket” az általuk megszállt területeken. A *Ludas Matyi*-ben pedig nyilasok bukkannak fel játszadozó óvodásként, akik Braunauban kisvasutatnak és ólomkatonákat rakosgatnak.⁹⁸⁵

A kommunista pártok lapjai nemcsak azt közvetítették olvasóik felé, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia szemet hunynak a náci németországi tevékenykedése felett, hanem azt is, hogy segítik Európában a háború után a szélsőjobb oldali ideológiákat hirdető rendszerek felülkerekedését, továbbélését. Elsősorban Francisco Franco fordult elő ilyen szerepben: a spanyol államfő általában pénzt kapott valamelyik nagyhatalomtól, amely nem vett tudomást arról, hogy a spanyol diktátor mellett a képeken hány akasztófa, felakasztott, meggyilkolt ember látható. Francónak sem szántak külön szerepet e gúnyrajzok alkotói, mint bármely más háborús bűnösnek, annak ellenére, hogy Spanyolország semleges maradt a második világháborúban. Franco a *Jež*-ben – a *Ludas Matyi*-ra ez nem jellemző, bár például megvadult bikaként ábrázolták őt a magyar alkotók⁹⁸⁶ – olyan szimbólumokon keresztül tűnik fel, melyekkel a második világháború alatt Sztálin és a Szovjetunió a magyar vagy a német vicclapokban. Mint megfigyelhettük, a második világháborús karikatúrák esetében a szovjet diktátort jellemezte a féktelen erőszak, a háború után a belgrádi lap képein a külföldi vezetők közül Francót.⁹⁸⁷ A rajzokon szinte mint vizuális

⁹⁸⁵ *Jež*, 1946. máj. 18. 2., *Jež*, 1947. aug. 9. 4., *Jež*, 1947. ápr. 12. 4., *Ludas Matyi*, 1945. jún. 14. 5. Beregfy Károly, a Szálasi-kormány vezérkari főnöke és Kovarcz Emil, a Nyilaskeresztes Párt vezetője, a nyilas puccs egyik szervezője, a Szálasi-kormány mozgósításért felelős tárca nélküli minisztere egyértelműen felismerhető. A Szálasi-kormányt Ausztrián keresztül Németországba telepítették át, hogy ne a szovjet hadseregnek, hanem az amerikainak adhassák meg magukat (1945. máj. 5-én estek fogságba), mindkettőjüket 1946 tavaszán felakasztották Budapesten. Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest, 2013. 170–175.

⁹⁸⁶ *Ludas Matyi*, 1946. ápr. 28. 8. A karikatúrán megadott település Hitler szülővárosa.

⁹⁸⁷ Bár Horthy esetében is láthattuk ezt az általánosítást (elsősorban a baloldali bécsi lapban), a karikatúrák darabszáma nagyságrendekkel különbözik. Sztálinról és Francóról sokkal több

77. kép

„Az ártatlan hóhér”

„állandó jelzők” vannak jelen az akasztófák, illetve számtalan karikatúrán a spanyol diktátor csontokból, koponyákból álló halmok tetején időzik. Az egyik képen – ahol a csonthalmok ugyan hiányoznak –, a háttérben jezsuita szerzetesek is felbukkannak, s Franco jelenlétükben közli, hogy „Ezeknek az embereknek a haláláért nem én vagyok a felelős, hanem azok, akik ezt nekem megengedik.” (77. kép).⁹⁸⁸ A torzrajz vizuálisan direkt módon utal arra, hogy nem csupán a horvát katolikus egyház támogatott egy szélsőjobb oldali diktatúrát, hanem a spanyol is, a szöveggel pedig arra, hogy a nyugati hatalmak sem állítják meg Francót, nem lépnek fel vele szemben – kegyetlenkedései ellenére.⁹⁸⁹ Az egyik egyházi személy a „Rio Tinto” feliratot tartja a kezében, ami egy spanyolországi vörös színű folyó neve, a rajzoló így is rámutat a vezér vérengzéseire. Francót a *Jež* azzal is vádolta, hogy „palástja alatt” „fasiszta rezsimet” és bűnös egyházi személyeket rejtget. A Caudillót az *Új Szó* is többször ábrázolta effajta kontextusban rávilágítva arra, hogy a spanyol diktátort támogatja az egyház, illetve szoros kapcsolatokat ápol a nációkkal. Másik karikatúráján pedig menekülő

ilyen kép született, a toposz gyakrabban ismétlődött. Franco a megtorlások alatt körülbelül 200.000 emberrel végzett – elsősorban politikai ellenfeivel. Táborokban és büntető intézményekben több százezer embert tartottak fogva. Harsányi Iván: *Franco*. Budapest, 2001. 242., 268.

⁹⁸⁸ *Jež*, 1946. márc. 2. 1., *Jež*, 1946. ápr. 20. 2.

⁹⁸⁹ Az ENSZ elítélte Francót és rendszerét, de a kialakuló hidegháborús helyzet a kezdeti elhatárolódást gyorsan megváltoztatta. A nyugati nagyhatalmak, cégek korábban is rendelkeztek gazdasági érdekeltségekkel az országban, de szükségük volt arra, hogy egy új háború esetén Gibraltárt akadálytalanul használhassák. Franco rendszere – a terjeszkedő kommunizmussal szemben – egyre inkább a „kisebbit rossznak” tűnt. Harsányi: *Franco*, 292–299.

európai uralkodókat (Habsburg Ottót és Zitát, II. Péter jugoszláv és Zogu albán, III. Lipót belga és Umberto olasz királyt, II. Simeon bolgár cárt) fogad be a spanyol vezér olyan országokból, melyekben a monarchiát felváltotta a köztársaság.⁹⁹⁰

A másik csoport, mely a *Jež*-ben igen gyakran, a *Ludas Matyi*-ben jóval ritkábban kapott teret és őket is náciaként tüntették fel, a görög polgárháborúban (1943–1949) szereplő jobboldali, monarchista csoport, akik a jugoszláv partizánok támogatását élvező kommunisták ellen fogtak fegyvert.⁹⁹¹ A *Jež* felhasználta a görög polgárháborút arra, hogy a demokrácia szülőföldjéhez kapcsolódóan magán az eszmén és a görög kommunistaellenes erőknél egyszerre gúnyolódjon, azokat – és a többi nyugat-európai országot – fasisztaként ábrázolja. A *Jež* és a *Ludas Matyi* is közölt egy-egy karikatúrát, melyek között csak apró eltéréseket találhatunk, azonban mindkét újságban szignó nélkül szerepeltek. A karikatúrákon két-két görög katona látható, amikor egy táblára azt írják fel szerbül és magyarul is, hogy „Éljen a fasizmus!”, azonban helyesírási problémájuk akadt. A képaláírások tartalmilag azonosak: a magyar változat szerint a feliratot készítő katona nem tudja, hogy hány „s”-sel kell, a szerb szerint pedig azt nem, hogy hogyan kell leírni a „fasizmus” szót. Társa, aki ugyancsak nem rendelkezik a szükséges ismeretekkel, arra buzdítja, hogy inkább írja azt, hogy „Éljen a nyugati demokrácia.”⁹⁹² A kép azonos értékrendnek, rendszernek tekint a demokráciát és a fasizmust, a kettő így akár fel is cserélhető. A görög polgárháborúhoz kapcsolódó karikatúrák azt üzenték, hogy Uncle Sam és John Bull anyagi támogatása és fegyverszállításai nem önzetlen segítség a görögöknek, hanem politikai-gazdasági hatalmuk kiterjesztésére szolgálnak, s ez az újfasiszta értékrend teljesen szemben áll a jugoszláv és magyar törekvésekkel. A külpolitikai kérdések azért hangsúlyosabbak a *Jež* lapjain, mert Jugoszlávia tevékenyen részt vett a görögországi eseményekben, ami Magyarországról nem mondható el, de a nyugati országokról propagált kép természetesen azonos irányba változott a két kommunista lapban.

⁹⁹⁰ *Jež*, 1946. márc. 9. 4., *Új Szó*, 1946. márc. 5. 6., *Új Szó*, 1946. ápr. 27. 6., *Jež*, 1947. ápr. 12. 2. Kétségtelen tény, hogy Francót támogatta a katolikus egyház. Harsányi: *Franco*, 257.

⁹⁹¹ Balogh periodizációja alapján ez az időszak a görög polgárháború utolsó szakasza. Forrásbázisunk nem teszi lehetővé a két korábbi periódus (1943, 1944–1945) elemzését. Balogh Ádám: *Fejezetek Görögország újkori történetéből*. Szeged, 2013. 89–90. A görög polgárháború gyakori szerepeltetését magyarázza, hogy Moszkva nem támogatta érdemben a görögöket, míg Jugoszlávia komoly erőfeszítéseket tett, s ezek célját (melyek a második világháborút követően ismét emberáldozatokat követeltek) szükségesnek érezte tudatni olvasóival a *Jež*.

⁹⁹² *Ludas Matyi*, 1947. márc. 21. 2., *Jež*, 1947. febr. 15. 3.

Nagy-Britannia megítélése Churchill fultoni beszéde (1946. március 5.) után vált igazán elutasítóvá, mégis a demokráciát és a kapitalizmust – akár erőszakkal is – terjeszteni kívánó Egyesült Államokról alkotott kép volt az ellenségesebb. Az egyik legtöbbet szerepeltetett tematika a tengerentúli országgal kapcsolatban a Marshall-segély volt, miután azt George Marshall amerikai külügyminiszter 1947 júniusában meghirdette – ekkortól azonban a *Ludas Matyi* is jóval aktívabb külpolitikai propagandát kezdett folytatni. A Marshall-terv első említése a jugoszláv lapban, a „*Marshall tábornok »lőszere«*” című karikatúra, mely már mutatja, hogy a későbbi képeken milyen kontextusban fog újra meg újra felbukkanni a pénzügyi segítség: az amerikai politikusként dollárjellel, „nemzetbiztonság” és „gazdasági segítség” feliratokkal ellátott atomtöltetek vannak, melyek egy újabb – még pusztítóbb – (atom-)háborút sejtetnek. A pénzügyi mentőcsomag felvétele egyben feltételek teljesítését is jelentette a rajzok szerint: az európai országoknak engedelmesskedniük kell Uncle Sam akaratának a pénzért cserébe, s ő inkább elnyomóként viselkedik, mint korrekt hitelezőként. A *Jež* egyik képén egy erkélyről Uncle Sam ledobta ugyan a „segítség”-zsákot, aminek a görög, török és olasz alak nagyon örült, de pillanatok alatt a zsák után ugrott ő is, s hirtelen a mediterrán népek találták magukat Uncle Sam zsákjában. A másik belgrádi karikatúrán Európának egy amerikai zászlóval díszített cilinderes boszorkány a „terv”-almát nyújtja át, de a fiatal lány, Európa ezt visszautasítja.⁹⁹³ Az *Új Szó* is becsmérelte a Marshall-segély jelentőségét, az egyik képén például Marshall fityiszt mutat Európának, míg egy másikon Amerika a Marshall-tervvel mint táplálékkal egy új Hitlert nevel fel. Az Amerika-ellenes vádakot összegzi az 1947 októberében publikált „*Mr. Dollár nem bűnös*” című belgrádi gúnyrajz, melyen az Egyesült Államok szörnyként tűnik fel, aki a körülötte lévő világot lerombolta, kezében fegyver, lába mellett koponya és csontok, újjából vér csepeg, cilinderén pedig

⁹⁹³ *Jež*, 1947. aug. 30. 2. Nemcsak a belgrádi lapban találhatunk Grimm-mesékre tett utalást, azok megrajzolását, hanem – a már említetteken kívül – a *Ludas Matyi*-ben is (Hófehérke és a hét törpe, Piroska és a farkas [1946. máj. 19. 5, 1946. máj. 26. 5.]). Azonban azt is érdemes megjegyezni, hogy a korábbi évtizedek antik allegóriái, motívumai és szimbólumai sokkal kevésbé hangsúlyosak a kommunista lapok hasábjain. Mars és Pax azok, akik többször felbukkantak, illetve a *Ludas Matyi*-ben egy-egy alkalommal általában belpolitikai eseményekhez köthetően tűnt fel néhány ókori szereplő (például: Horthy faunként [1947. jún. 25. 2.], tanakodó istenek az Olümposzon [1947. okt. 15. 4.] vagy a kisgazdapárti trójai faló [1946. jún. 30. 1.]). Ezzel szemben a belgrádi lapban fellelhető példák a görögországi polgárháborúhoz kapcsolódnak (istenek tekintenek le az Olümposzról, meglevenedik a Laokoön-szoborcsoport és Odüsszeusz is: *Jež*, 1946. aug. 10. 3., *Jež*, 1946. ápr. 6., *Jež*, 1946. nov. 30. 1.).

78. kép
„Mivel nekünk nincsenek hátsó
szándékaink Görögországban,
valakinek muszáj felelnie
a tetteinkért.”

feltűnik a dollár-jel. A képalírás arról tanúskodik, hogy nem vallja magát bűnösnek a pusztításért, tetteiért sem vállalja a felelősséget, azt igyekszik másra hárítani, ami nem őszinte szándékaról győzheti meg az olvasót (78. kép).⁹⁹⁴ Az Egyesült Államok vizuális „állandó jelzőjévé” a pénz és az (atom-)fegyver vált. Emlékeztet mind a pesti, mind pedig a belgrádi lap arra – ugyanazt a szójátékot használva –, hogy Amerika száz évvel korábban az indiánokat irtotta ki, most pedig a kommunisztákkal szeretné ugyanezt tenni. Mind a visszatekintésben, mind pedig a „jelenben” a megsemmisítendő csoportot „vörösök”-nek nevezték a szerzők.⁹⁹⁵ A karikatúrákon csak a szójáték a hasonlóság, vizuálisan más megjelenítési módszert alkalmaztak: a *Ludas Matyi*-ban Harry Truman elnök húzza át vörös festékekkel, hogy „A vörösök joga az élethez és a szabadsághoz elidegeníthetetlen!” Truman verziója szerint „elidegeníthető”, s megnyugtatja a kép alján álló indiánokat, hogy most nem róluk, hanem a kommunisztákról – akik a képen vizuálisan meg sem jelennek – van szó. A belgrádi karikatúrán azonban Uncle Sam tűnik fel, aki először az indiánokra fog fegyvert, majd pedig a munkásokat nézi gyanakvoan. Amerika ezt követően nem csupán gonosz kapitalista, fasizálódó nagyhatalomként látható, mely pók-ként hálót fon Európa köré, hanem már mint rossz szövetséges is, aki cserben

⁹⁹⁴ *Jež*, 1947. márc. 22. 5., *Jež*, 1947. júl. 26. 6., *Jež*, 1947. aug. 30. 2., *Új Szó*, 1947. júl. 16. 2., *Új Szó*, 1947. aug. 3. 8., *Jež*, 1947. okt. 18. 1.

⁹⁹⁵ *Ludas Matyi*, 1947. ápr. 30. 4., *Jež*, 1947. jún. 28. 8. A *Jež* rendszeresen emlékeztetett arra is, hogy Amerikában a jogfosztott fekete amerikaiakat bántalmazták, az országban a Ku-Klux-Klan tevékenykedik. Például: *Jež*, 1947. jún. 14. 2.

hagyja legközelebbi bajtársát, John Bullt is, ami azt üzenhette a kelet-európai országoknak, hogy ez velük sem lenne másként, ha részesülnének a Marshall-segélyből.⁹⁹⁶ A *Ludas Matyi*-ban megjelent egy karikatúra „*Tűz Londonban*” címmel, melyen John Bullnak kellene kiugrania az égő Big Ben óratornyából. Uncle Sam biztatja a britet, hogy „Maga csak ugorjon, a többi a mi dolgunk!”, de az amerikaiak csupán egy lyukas zászlót tartanak alá, így a brit az ugrást nem biztos, hogy túlélheti. A karikatúrát a *Jež* átvette, de a szövegeket megváltoztatta, s a kép címe „*Segítség!*” lett; a képalírás pedig „Parancsoljon, mentse magát!”, így a belgrádi változat talán még rosszabb színben tünteti fel az Egyesült Államokat, mint a magyar.⁹⁹⁷ Nemcsak rossz szövetségesként, hanem plusz teherként is ábrázolták Uncle Sam, például akkor, amikor John Bull eleve nehéz súlyokat húz a szekeren („gazdasági válság, kolóniák, hátralék, munkanélküliség”), az amerikai mégis úgy nyújt neki segítséget, hogy még ő is beleül a nyakába.⁹⁹⁸

A magyar lapokra nem jellemző, de a *Jež* olyan országokról is hirdette, hogy kapott pénzügyi segílyt, amelyik nem (Spanyolország), míg azt kevésbé propagálta, hogy Jugoszlávia sem csupán a háborús jóvátételekből részesült, hanem az UNRRA-támogatásból is. A pénzügyi segílyek felhasználását olyan módon tüntették fel a vicclapok, mintha az elítélendő lenne, s azt jósolják, hogy az az ország, mely él vele, ugyanúgy fasizálódni fog, mint a – néhány kép tanúsága szerint már a fajelméletet is magáénak valló – Egyesült Államok. A *Jež* képeiben egyenlőségjelet tesz a demokrácia mint megvetendő, államokat működtetni nem tudó eszme és a kapitalizmus közé – igen leegyszerűsítő módon –, s az *Új Szó* is erre utal, amikor a „dollárdemokraták” szófordulatot használja.⁹⁹⁹

DEMOKRATÁK ÉS ELLENSÉGEK AZ ORSZÁGHATÁROKON BELÜL

A *Jež*szel ellentétben a *Ludas Matyi* külföldi témák helyett inkább a magyarországi demokrata pártok ellen fordította tollát, e pártok tagjait tette meg karikatúráin nációkká, nyilasokká a külföldi ellenségek esetében alkalmazott

⁹⁹⁶ Csúpan néhány képen, de a Marshall-tervet megelőző pénzügyi segítség is feltűnt a vicclapokban, megítélése messze nem volt annyira rossz a propagandakarikatúrákon, mint a Marshall-segélyé.

⁹⁹⁷ *Ludas Matyi*, 1947. máj. 14. 1., *Jež*, 1947. máj. 24. 8.

⁹⁹⁸ *Jež*, 1947. aug. 16. 3.

⁹⁹⁹ *Jež*, 1947. nov. 22. 4., „*A nyugati demokrácia*” csúpan fegyverek és pénz terjesztését jelentik a kép szerint. *Jež*, 1946. dec. 28. 8., *Új Szó*, 1947. jún. 12. 2.

módszerekhez hasonlóan. Általánosságban véve bírálta a demokrata erőket az a karikatúra, melyen egy „demokrata” férfit röntgeneznek meg a *Ludas Matyi* orvosai. Az átvilágítás eredménye, hogy bár demokratának vallja magát, mégis röntgenfelvételen szíve helyén a nyilaskereszt látható, arcvonásai Hitleréhez hasonlóak, s további szimbólumok és szélsőjobboldali szervezetek neveinek rövidítései olvashatók a felvételen (horogkereszt, ÉME, Turul).¹⁰⁰⁰ Más élel, de a magyarországi demokráciát vonja kétségbe a *Szabad Száj* „*Rembrandt után szabadon*” című képe, melyen a koalíciót megisméjelyesítő férfi fekszik a „demokrácia” boncasztalon, körülötte a koalíciós kormány prominens tagjai (Rákosi Mátyás, Sulyok Dezső, Nagy Ferenc, Szakasits Árpád és Veres Péter) állnak. A karikatúra Rembrandt „*Dr. Tulp anatómiája*” című festményét imitálja, ahol az orvosok előadást hallgatnak és a kéz boncolását, majd annak felépítését figyelik meg. A karikatúrán Nagy Ferenc tartja a kezében a még élő „halott” analízisre, boncolásra kerülő öklét, a képaláírás szerint pedig a „A demokrácia ökle az MKP”. A festmény megihlette a *Ludas Matyi* rajzolóját is („*Tildy doktor anatómiai előadása*”), s a képen Tildy Zoltán kigazdapárti miniszterelnök készül megmúteni az ugyancsak még élő Hungáriát. Az operációt figyelemmel kíséri Rákosi, Szakasits, Ries István, Gerő Ernő és Dobi István.¹⁰⁰¹ A *Ludas Matyi* karikatúráin azokkal a vezető politikusokkal szállt szembe, szimbolikus jeleneteken keresztül ugyanazokat járatta le, akik később áldozatul estek a kommunista párt „szalámi politikájának” (például: Tildy Zoltán, Nagy Ferenc).¹⁰⁰² Közülük egyedülként Nagy Ferenc volt miniszterelnök huszártöltetben feltűnik a *Jež* hasábjain is, amint Uncle Sammel beszélget. A belgrádi újság azzal vádolja meg a kigazdapárti kormányfőt, hogy el akarja adni Magyarországot, ami találkozik Uncle Sam szándékával, mivel ő ezért „jól megfizetné” az ország első emberét.¹⁰⁰³

¹⁰⁰⁰ *Ludas Matyi*, 1946. máj. 5. 2. Turul: Turul Szövetség, egyetemi ifjúsági szervezet a Horthy-korban, radikális, szélsőjobboldali, fajvédő eszméket hirdetett. Vö. Kerepeszki: *A Turul Szövetség*, 2012.

¹⁰⁰¹ *Szabad Száj*, 1946. okt. 5. 3., *Ludas Matyi*, 1945. nov. 25. 1. Festményutánpótlások mások is előfordultak a *Ludas Matyi*ban. A „*Siralombház*” (Munkácsy Mihály) című képen Szalasit láthatjuk a középpontban, akit nyilas- és horogkeresztes tárgyak, ruhák vesznek körül, eldobva pedig „Bibliáját”, a *Mein Kampf*ot láthatjuk (1945. okt. 28. 1.).

¹⁰⁰² Például: *Ludas Matyi*, 1946. máj. 5. 1.

¹⁰⁰³ *Jež*, 1947. jún. 14. 5. A karikatúra azután jelent meg, hogy Nagy Ferencet emigrációba kényszerítették, mivel megvándorolt, hogy ő is részt vett a köztársaság-ellenes összeesküvésben (1946. febr. 4. – 1947. máj. 31-ig volt hivatalban).

A magyar lapok további sajátossága, hogy feltűntek a magyarországi németek is kollektív bűnösökként, akik a gúnyos karikatúrák üzenete szerint megérdemlik kitelepítésüket, az országnak csak a javára válik, hogy azt nekik el kell hagyniuk. A képek vizuális megjelenítése, logikája a náci ábrázolásmódjához hasonló. A magyarországi német figura a németek 19. században elterjedt nemzeti attribútumaival látható: hálósipkában, sokszor térdnadrágban és papucsban, s a *Ludas Matyi*ban gonosz tekintettel. Az egyik karikatúrán a „sváb” szobájában ülve büszkén nézi a falán lógó képeket, melyeken a Szalasi-kormány vezető személyiségei ismerhetők fel – középen Szalasisival, aki némileg Hitlerre emlékeztet. Magyarországi német politikusokat is hasonló módon ábrázoltak (például: Keck Antal),¹⁰⁰⁴ kiegészítve a nyilaskereszttel ruházatukon. A „svábok” a magyarok gyilkosaiként is felbukkantak, amikor egy kép tanúsága szerint magyar telepeseket öltek meg, akik lakosságcsere keretében érkeztek Magyarországra. Az utolsó németellenes hangvételű képen a magyarországi németek megjelennek családjukkal egy vonat mellett várakozva, miközben egyikük arra panaszkodik, hogy alig volt ideje lelőni a kitelepítő bizottság elnökét. Annak ellenére, hogy a képen csomagok láthatók mellettük, a rajz a mai szemléletet a kitelepítés embertelen körülményeire enged asszociálni, miközben a *Ludas Matyi* alkotója ezt kétségbe vonni igyekezett a karikatúrával, s az ismét elkövetett gyilkossággal – fegyvere füstöl, tehát elsütötte – megerősíti a német gonoszságát, a kitelepítés jogosságát, s nem ad helyet azon sérelmüknek, hogy még összekapakolni sem volt idejük. A második világháború alatt megszállt Jugoszlávia német ajkú lakossága nem látható háborús bűnösökként vagy kollaboránssként, a német nemzetiségű kisebbség nem kapott teret a belgrádi lapban.¹⁰⁰⁵ Mindez azzal magyarázható, hogy itt a németeket már 1944. november 21-én kollektív bűnössé nyilvánították,

¹⁰⁰⁴ Keck Antal: siklósi ügyvéd, Baranya megyei sváb, a Nyilaskeresztes Párt tagja, országgyűlési képviselő. Szöllősi-Janze, Margit: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Kontext. Entwicklung und Herrschaft*. München, 1989. 252.

¹⁰⁰⁵ *Ludas Matyi*, 1945. júl. 1. 6., *Ludas Matyi*, 1947. febr. 28. 6., *Ludas Matyi*, 1947. júl. 23. 2.

Egy másik, a csehszlovák–magyar lakosságcsere témája rickában látott napvilágot, mint a „svábok” kitelepítése, azonban annak ellenére, hogy a csehszlovák–magyar viszony javítását propagáló karikatúrák is szép számban jelentek meg a kommunista ideológiának megfelelően, a magyarok kitelepítését Csehszlovákiából a *Ludas Matyi* és a *Szabad Száj* élesen elítélték. Kifejezték azt is, hogy igazságtalan és jogellenes a magyarok kollektív bűnössé nyilvánítása, s azt, hogy emberhez nem mérhető körülmények között kell elhagyniuk otthonaikat. A kitelepítésekről lásd: Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993. (A csehszlovákiai telepítéskéről lásd: 152–170.)

Ludas Matyi, 1946. máj. 5. 5., *Ludas Matyi*, 1946. szept. 22. 8., *Szabad Száj*, 1946. júl. 27. 4.

és döntöttek internálásukról, deportálásukról, koncentrációs táborokba kerültek, illetve vagyonukat, házaikat elkobozták, s ezeket montenegrói és boszniai új települőknek juttatták. Ebből az időszakból azonban nem áll rendelkezésünkre jugoszláviai élelapp. ¹⁰⁰⁶

ÖNKÉP

A kommunista propaganda által sugallt (munkás-paraszt) önkép és a kommunista értékrend megjelent a vicclapok hasábjain, ¹⁰⁰⁷ s a karikaturisták e témában gyakran alkalmazták a szembeállítás mint vizuális eszközt, amikor kétféle értékrendet ellentétekre építő karikatúrákon ábrázolták. ¹⁰⁰⁸ A rajzokon az utcán gondtalanul vonuló, ünneplő vagy dolgozó, építő munkásokat (ritkábban mezőgazdasági munkát végző parasztokat) láthatunk, míg általában lejjebből, szinte a föld szintje alól, de mindenképpen a kép alsó harmadából figyelik munkájukat a britek és az amerikaiak csodálott, dühös arccal. E képcsoporton kívül többször megjelent a háborús bűnösökével vagy a nyugat-európaiakéval szemben deklarált pozitív önkép egy olyan békés, prosperáló országban, ahol a munkások boldogan dolgoznak. Jó példa erre az „*Akkor és most*” című alkotás, melyen először Milan Nedić áll sírkeresztek, égő házak és felakasztott emberek előtt, a másodikon pedig a szerb nép dolgos munkájának eredménye pillantható meg. A képet traktorral szántó gazda, füstölő gyárkémény és felépített ház népesíti be (79. kép). Összeveti a *Jež* egy hasonló logikájú karikatúráján a náci madárijesztő alatt összegyűlt egyházi és usztasa alakokat, akik éles kontrasztot képeznek az izmos, erős (trieszti) munkással szemben.

Mindegyik ilyen típusú ábrázoláson az építés és rombolás, pusztítás ellentétpárját figyelhetjük meg, az építkezés, a fizikai munka mint a kommunista önkép szerves része azonban önállóan is teret kapott. A második világháború után – melyért a szélsőjobbboldali és a kapitalista hatalmakat tették felelőssé – a kommunista országok lakói szimbolikusan is építkeznek: egy új világot, melyben – mosolygós arcukból következtetve – boldogan fognak élni. Ezzel szemben állnak – ha nem

¹⁰⁰⁶ Ramet: *Die drei Jugoslawien*, 225.

¹⁰⁰⁷ Érdemes emlékeztetnünk arra, hogy az elemzett időszakot megelőző évtizedekben egy alapjaiban más kommunista-bolsevik ábrázolásmóddhoz szokhattott az olvasó – nem csupán Magyarországon.

¹⁰⁰⁸ Ezekhez hasonlóak a Magyarság önkép-ábrázolásai a második világháború alatt.

79. kép

„Milan Nedić: Szerbia
mindenek felett!

Szerb nép: Szerbia fölé!”

is mindig egyazon karikatúrán – a Nyugat vagy a nyugati ideológiák kapcsán a pusztítást ábrázoló torzrajzok. A nyugati kapitalizmussal, a háborús hangulattal ellentétes a balkáni béke is. Ezt összegzi a belgrádi lap egy képe a békés balkáni viszonyokról és a körülötte dúló konfliktusokról: a görög és a török, egy egyházi vezető, Franco, britek és amerikaiak, akiknek a zsákjából kiszóródik a font és a dollár, szítják az indulatokat, de puszkaporos hordójukat széttörték. A Balkán egyes területein a brit és amerikai erőfeszítések eredménytelenek, a bolgár–jugoszláv föderáció formálódóban van, s ez a terület a béke szigete. ¹⁰⁰⁹

A szembeállítást vagy a munkás-önképet erősítő képek nem annyira hangsúlyosak és nem is túl részletesek a magyar lapokban az elemzett időszakban, mint a belgrádiban. Az ország felszabadításának évfordulójakor láthatunk vidáman dolgozó munkásokat, s ekkor bukkan fel a múltbeli pusztítás motívuma is, melyet megszüntetni csak a szovjet katonai segítséggel lehetett. ¹⁰¹⁰ (A szovjet katonai segítség aspektusa azonban a jugoszláv lapból hiányzik, annak ellenére, hogy a Szovjetunió a partizánokat is támogatta a második világháború alatt.) A munkások megjelenítésére a magyar lapokban jellemző még a kommunista párt szimbólumaként évtizedek óta feltűnő (vörös) munkás alak kalapáccsal, a munkás tipikus szocialista, realista stílusú ábrázolása, mely viszont a belgrádi lapban nincs jelen, a *Jež* alakjai „emberközeli”-ek. Ez az ábrázolásmód a belpolitikai kérdések, viták kapcsán látható, a magyar rajzolóknak sem az „átlagember”-re vonatkoztatják. ¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁹ *Jež*, 1946. jan. 12. 3., *Jež*, 1946. febr. 9. 3., *Jež*, 1947. aug. 2. 1.

A bolgár–jugoszláv tervekről lásd: Ramet: *Die drei Jugoslawien*, 246–248.

¹⁰¹⁰ *Pesti Izé*, 1947. jan. 19. 1., *Pesti Izé*, 1947. ápr. 6. 1.

¹⁰¹¹ A munkás kalapácsával lesújt a reakcióra: *Ludas Matyi*, 1945. szept. 9. 1.

PAX ÉS MARS KÜZDELME – EGY ÚJ VILÁGREND SZÜLETÉSE

A második világháborút lezáró párizsi békeszerződés későn született meg, 1947 februárjára a harci cselekmények Európában már majdnem két éve véget értek, s a hidegháború új frontvonalai megszilárdulni látszottak. Ezt szemlélteti a *Ludas Matyi*, amikor a békegalamb egy atombombát húz a „béke” irányába. A kép megpillantásakor első asszociációnk a csiga lehet, melyen – az atombombán ülve – még egy katonai sisakos csontvázat is láthatunk. Egy másik rajzon a békekongresszus résztvevői egymással táncolnak (magyar–cseh, jugoszláv–görög, román–olasz és brit–amerikai párok ropják), de Pax kisasszony egyedül búslakodik egy széken, őt nem kérték fel a nemzeteket szimbolizáló férfiak, tehát a megbékélés bizonyos nemzetek között már kezdetét vette, de a béke ideje még nem jött el.¹⁰¹² A *Pesti Izé* 1947. évi első számában azt reméli, hogy a béke az „Idő Szállóban” végre otthonra talál, hosszú távon rendeződhetnek a nemzetközi viszonyok. Paxot és kedvesét Kron Oszkár szobafőnök fogadja, kinek neve szójáték Kronosz, az idő múlását megszemélyesítő titánéval.¹⁰¹³ A *Ludas Matyi*ban – ugyancsak még a békeszerződés aláírása előtt – a békeangyal bekötözi a Föld sebeit, egy másik képen Pax legyőzte Marsot, de ruhája elszakadt és sok horzsolása, zúzódása lett, melyeket sminktükrében néz, s elhatározza, hogy végre „rendbe szedi” magát. A háború lezárására való várakozást mutatja, amikor 1946 tavaszán szerenádot adnak a népek (román, magyar, szovjet, brit, bolgár, jugoszláv, finn, olasz, amerikai, ausztriai figurák) Pax balkonja alatt, de egy diplomata még visszarántja a fiatal nőt, mert célja, hogy minél később legyen béke.¹⁰¹⁴ A számos békekötést lassító folyamat, vitatéma egyikére, Trieszt kérdésére utal a *Jež*, amikor „*A Luxembourg palota küszöbén*” áll Pax, s közli John Bull-lal, „Hogyha velem szeretne beszélgetni, hagyja kint a bőröndjét!” A brit csomagján a „Trieszt nemzetközivé tétele” felirat szerepel, tehát a jugoszláv lap a békekötés feltételül szabta, hogy Trieszt városa – melyre Olaszország is igényt tartott – ne nemzetközileg ellenőrzött szabad terület legyen, hanem jugoszláv. Mindemellett az olasz is azt hirdeti, hogy a kikötőváros az övé, Uncle Sam pedig ismét atombombát szorongat.¹⁰¹⁵ A magyar lapokban hasonló igényekre, békefeltételekre nem bukkanhatunk. Már a békeszerződés aláírása után a *Pesti Izé* karácsonyi számában a béke évét köszönti, a béke kis angyalai

¹⁰¹² *Ludas Matyi*, 1947. jan. 17. 2., *Ludas Matyi*, 1946. aug. 18. 4–5.

¹⁰¹³ *Pesti Izé*, 1947. jan. 5. 1.

¹⁰¹⁴ *Ludas Matyi*, 1945. máj. 27. 4., *Ludas Matyi*, 1945. dec. 23. 14., *Ludas Matyi*, 1946. ápr. 28. 1.

¹⁰¹⁵ *Jež*, 1946. aug. 3. 1.

kisöprök a „háborús szemetet”, Pax szép karácsonyi ajándékokat hozott: gyárat, ételt-italt, takaros orthont.¹⁰¹⁶ Ehhez hasonlóan reményteli a *Ludas Matyi* 1947. karácsonyi rajza, melyen a fenyőfa körül a szovjet érdekszférába tartozó nemzeteket megtestesítő gyerekek táncolnak, Pax – hajában ötágúcsillag-dísszel – anyafigura-ként tűnik fel.¹⁰¹⁷ Az új, szocialista berendezkedésű országok sikeresek lehetnek, elődeik bűneiért – ártatlan gyermekként – már nem felelnek, számukra az új társadalmi-politikai rendszer egy új kezdet. Az amerikai és a brit kisgyerekek azonban nem akar beállni a körtáncba, mivel ahhoz le kellene, hogy tegyék játékaikat (egy csatahajót és egy atombombát), hogy meg tudják fogni a többiek kezét. A rajzon a gyerekek hasonlóak, nemzeti attribútumaik még láthatók, de nem hangsúlyosak, így a második világháború előtti időszakhoz képest megállapíthatjuk, hogy a „másik” csoport a közeli jövőben nem egy másik – nem magyar – nemzetiségi csoport, nem etnikai másságot reprezentáltak a kommunista lapok képei, hanem az új ellenséget vagy barátot immár ideológiai beállítódása határozza meg.¹⁰¹⁸ A magyar lapokhoz hasonlóan elmondható a jugoszláv vicclapról is, hogy míg a két világháború között még a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságon (Jugoszlávián) belüli politikai–etnikai konfliktusok és a balkáni érdeklentétek is teret kaptak az élciklapokban,¹⁰¹⁹ ezek a *Jež* hasábjairól eltűntek, jugoszlávokat láthatunk, kommunistákat vagy nyugati kapitalistákat.

Gyakran jelent meg az a vád, hogy a békekötést Amerika gátolja, sabotálja. Ennek talán legkevésbé gúnyos formája az, amikor a béke angyala kopogtat az ablakon Vjacseszlav Mihailovics Molotov szovjet külügyminiszter és Marshall

¹⁰¹⁶ *Pesti Izé*, 1947. dec. 28. 1.

¹⁰¹⁷ *Ludas Matyi*, 1947. dec. 24. 1. A korábbi évtizedek karikatúráin, mint láttuk, ha nemzeteket, országokat gyermekként ábrázolták, általában alacsonyabb intelligenciára, korlátozott cselekvőképességre utaltak, így karikatúrákon sokszor negatív asszociációkat keltek, de ezen a képen a gyermekek ártatlansága kerül előtérbe.

¹⁰¹⁸ Hasonló az üzenete a *Ludas Matyi* egy másik karikatúrájának is: A „*Strandélet a Dunamedencében*” című rajzon a nemzeteket szimbolizáló kisfiúk levetik nemzeti viselüket, „Demokrácia mama” utasítására, s ezt követően ugranak csak bele az úszómedencébe. *Ludas Matyi*, 1947. máj. 7. 1. Vö. Demeter: Vicclapok világgépe, 346.

¹⁰¹⁹ Például: *Koprive*, 1926. ápr. 10. 233. Az egyik karikatúrán különböző alakok (király, egyháziak) „gabalyodhatnak bele” Nikola Pašić miniszterelnök szakállába, akik nehezen tudnak egyetérteni. A *Koprive* alkotói több rajzikon kifogásolták az állam diktatórikus berendezkedését, belgrádi túlsúlyát (például: 1926. szept. 18. 616.), a propagátnál kevésbé békés balkáni viszonyokat (Bulgária és Albánia Jugoszláviára támad: 1927. márc. 12. 161.). Jugoszlávia megtestesítője – az országokat jelképező fiatal hölgyekkel ellentétben – egy nem túl vonzó, túlsúlyos nő, akinek öltözéke sem csábító, amely ráadásul alsóbb társadalmi rétegből valónak mutatja, s mindig két különböző féle cipő van a jobb és bal lábán.

80. kép
„Rakéták Európa fölött
Diplomata: Tetszik látni?
A rakétákat fellövik...
Pax: Én azt is látom,
hogy a békét lelövik!”

tárgyalása közben, s Molotov mondja az angyalnak, hogy „Szabad!”, nem pedig Marshall.¹⁰²⁰ A többi karikatúra összeköti a béke akadályozásának ügyét az amerikai pénzügyi segítséggel és az elkövetkező atomháborúval, így azt sugallják, hogy a béke vagy meg sem születik, vagy rövid életű lesz, Marshall és a Marshall-terv pedig feltűnnek úgy, mint aki az újabb háborút sürgeti, és mint ami egy következő háború célját szolgálja. Többször látható az amerikai külügyminiszter Marssal, a háború istenével karöltve, illetve az erre utaló karikatúrákon minden esetben felbukkannak atomtöltetek, ami nem csupán az USA veszélyességét növeli, hanem emlékeztet az atomfegyver óriási pusztítására, ami a rajzok üzenete szerint megismétlődhet, ha Európa elfogadja Amerika segítségét.¹⁰²¹ Bár a békeszerződést még alá sem írták, a *Ludas Matyi* képen mégis ünnepi tűzijáték fénylik, Pax azonban szomorúan azt állapítja meg, hogy a „békét lelövik”, mivel a színes rakétákat az „atombomba” felirátú gyárból és csatahajókról bocsájtják útjukra. Azt, hogy a közeljövő újabb háborúja nem csupán üres fenyegetés, a háttérben feltűnő Akropolisz jelzi (80. kép).

Az „*Uncle Sam szürete*” című képen 1947 őszén Pax – az 1930-as évek ábrázolásaihoz hasonlóan – már úgy látható, hogy egy felhőn ül és sír, letekint a földre,

¹⁰²⁰ *Pesti Izé*, 1947. nov. 16. 5. A *Ludas Matyi* a magyar érdekek támogatójaként mutatja be Molotovot a béketárgyalásokon (*Ludas Matyi*, 1946. aug. 25. 1.), ami megfelel a szovjet propaganda elvárásainak, a szakirodalom mai állásának kevésbé. Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés* (1947). Budapest, 1994. 207–213.

¹⁰²¹ *Ludas Matyi*, 1947. okt. 1. 5.

ahol az amerikai elégedetten borozik az ismét vérző földgömbbel, míg a szüretelők közül Franco lábbal tiporja az emberi jogokat a hordójában, John Bull a „a népek szabadságá”-t, De Gaulle a „demokrácia”-t, a görög király pedig a görögöket.¹⁰²²

A *Ludas Matyi* és a *Jež* propagandaképeinek egyik közös vonása, hogy az aktuálpolitikai eseményeket követve erőteljesen hirdették az újonnan berendezkedő kommunista pártok meggyőződését, amihez a *Pesti Izé* is csatlakozott. A kommunista rendszerek e kezdeti időszakában a lapokat azonos témák foglalkoztatták, az új ellenségek: háborús bűnösök, egyházi személyek, kül- és belföldi demokrák bukkantak fel hasonló vizuális eszközökkel. E csoportok ellen harcias agitációt folytattak. A magyar lapok között azonban némi különbséget is megfigyelhetünk: a *Szabad Száj*, mely nem a kommunista párt irányvonalát követő vicclap volt, nem vádolta a magyar katolikus egyházat vagy a demokráciát magát, sőt, arra igyekezett ráirányítani a figyelmet, hogy mit követnek el Magyarországon a demokrácia ellen. Ehhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy a lap csupán 1951-ig jelenhetett meg, és jóval kisebb példányszámban, mint a *Ludas Matyi*, így nem vetekedhetett az utóbbi propagandájának intenzitásával.¹⁰²³

¹⁰²² *Ludas Matyi*, 1946. szept. 22. 1., *Ludas Matyi*, 1947. szept. 24. 1.

¹⁰²³ A *Ludas Matyi* indulásakor is elérte a kétszáz ezres példányszámot, ami később 650.000-ig emelkedett, míg a *Szabad Száj* csak 60–65.000 példányban láthatott napvilágot. Horváth: *A magyar sajtó története a szovjet típusú, 31–32.*

KARIKATÚRÁK A DUALISTA MONARCHIÁTÓL A BIPOLÁRIS VILÁGIG

Egy átalakuló Magyarország és a Monarchia utódállamainak karikatúráit, rivális nemzetépítő államok képi megjelenítéseit, ellenségképeit elemeztük. A két világháború, illetve a békekötések között eltelt több mint három évtized karikatúraanyagát nem e kötet szerzője vizsgálta elsőként. Az első világháború időszakában a *Borsszem Jankó*-ban közölt gúnyrajzokat például több mint tíz évvel a harcokat követően az akkori szerkesztő, Molnár Jenő értékelte visszaemlékezésében: „Miközben lapozgattuk az évfolyamokat, azt a megfigyelést tettük magunkon, hogy a háborús képek a legkevésbé őszinték. A cenzúra átkát művészet és igazság (a kettő: egy) egyformán érzik. Ezek a részben pathétikus, részben gyilkosan satirikus (s épp ezért nem okvetlenül igazságos) képek nem mindig fogadhatók el a kor jellemrajza gyanánt, inkább csak egy szuggert hangulat kifejezői voltak.”¹⁰²⁴ Molnár megállapításaival a jelenkori kutató is egyet tud érteni, vizsgálódásunk során a cenzúra és a propaganda számbavétele új, elengedhetetlen szempontok voltak a 19. századról szóló analízisekhez képest.

A nagy háborús propagandaképek motívumkészlete, ellenségeket bemutató technikái azonban sok szállal kötődtek a 19. században a karikatúrákon alkalmazott szimbólumokhoz, s kiindulópontként szolgáltak a későbbi képekhez. Ha az ellenségképek típusait vesszük szemügyre, megfigyelhetjük, hogy a rajzoló már ekkor – bár eltérő mértékben – kiaknázták a Plum által elsősorban későbbi évtizedek torzképei alapján felállított kategóriák kínálta lehetőségek jelentős részét. Igyekeztek neveltségessé tenni az ellenséget, félelmet kelteni, az ellenség szerepelt halálként és gyűjtogató halálhozóként, mégsem jelentek meg az apokalipszis lovasaiként vagy plutókrata, illetve (szerencse-)játékot játszó alakokként az első világháborús karikatúrákon.

A bécsi és a budapesti első világháborús rajzokat a német képekhez képest visszafogottabbnak ítéelhetjük. A magyar és a német nyelvű lapok között fontos különbség, hogy a német nyelvűek szinte teljesen kiszorították témáik közül

¹⁰²⁴ Molnár Jenő: *40 év – karikatúrákban. Borsszem Jankó konferánssza*. Budapest, 1930. 6.

a belpolitikai küzdelmeket, melyek először csak 1918 második felében kaptak teret egy-egy rajzon. Bár ez a mozgósítás és az egységesség (látszatának) megőrzése szempontjából a háterszágban fontos lehetett, a *Borsszem Jankó*-ban mégis megjelentek a kormányt vagy a kialakult politikai helyzetet kritizáló rajzok. Közös vonása azonban a vicclapok többségének, hogy pacifista hangokat – a saját eredményként interpretált breszt-litovszki békén kívül – semmilyen módon nem szólaltattak meg, ezzel szemben a *Figaró*-ban egy nőalak, illetve további szereplők már 1915-ben a háború végéről beszéltek, majd 1916-ban is több kép tárgya a béke utáni sóvárgás.¹⁰²⁵

A Nagy Háborút követő első évek rajzai még a 19. században kialakult forma- és szimbólumkészlethez köthetők, de kevésbé erőteljes az ellenségkép a világháborúhoz képest. Eltűnik a halál, a megsemmisítés motívuma – a bolsevikok ábrázolását kivéve –, az ellenség kigúnyolása, neveltségessé tétele ellenére általában emberi maradt. A vesztes országok rajzain a halál nem az ellenséggel kapcsolatban tűnt fel, hanem sokszor a saját csoport, a saját nemzet küzdött ellene. Akár a különböző országokban feltűnő bolsevikokról, akár a magyarországi viszonyokról (forradalmak, tanácsköztársaság) szólnak a karikatúrák, ebben a periódusban jelen van a játék, a szerencse, a csupán Fortuna segítségével megszerzett/eljátszott területek, a hatalmukat csak neki köszönő kormányok tematikája, ami tükrözheti a hatalmi átalakulások, változások nehéz elfogadását is.

Ha a háborús ellenségképeket követően a békeidőszak, a konszolidáció és a revíziós törekvések reprezentációjának motívumkészletét vizsgáljuk, érdemes kitekintnünk Zeidler Miklós eredményeire. A szerző a két világháború között kikristályosodott, de már az első világháborút követően felbukkanó magyar irredenta jelképrendszeren belül három típust különböztetett meg: „a krisztusi szenvedéstörténet vulgarizálását”, „a szabadságharcra való mérsékelt párhuzamokat”, illetve „a honfoglaló-honvédő ikerszimbólum aktualizálását”, azaz a hazát a „rátörő ellenséggel és rablókkal szemben” védelmező hős ábrázolását. Már nem specifikusan a revizionizmushoz, irredenta képekhez kapcsolható ősi szimbólumpáros, a fény és a sötétség is előfordul az irredenta jelképek között.¹⁰²⁶

Megállapítható, hogy – a második típust kivéve – az élclapok is éltek a fenti kategóriákba sorolható motívumokkal,¹⁰²⁷ melyeket azonban számos tipikusan

¹⁰²⁵ *Figaro*, 1915. máj. 8. 4., 12.; *Figaro*, 1916. ápr. 15. 1.; *Figaro*, 1916. dec. 23. 1.

¹⁰²⁶ Zeidler: *A revíziós gondolat*, 198.

¹⁰²⁷ Egyetlen képen tűnt fel az elemzett lapokban Kossuth Lajos, de az egy Habsburg-ellenes alkotás, a revízió témájához nem kapcsolódik. *Dongó*, 1920. júl. 1. 1.

gúnyrajzokra jellemző szimbólum egészített ki. Az immár nem nagyhatalmi pozícióból újrafogalmazott ausztriai és magyar önkép, identitás részévé vált a szomorúság és a revízió iránti vágy, melynek lenyomatát mutatják az elemzett karikatúrák a háborút követő években. Az élclapok – annak ellenére, hogy elsődleges funkciójuk a szórakoztatás –, láthatjuk, a kezdetektől tevékeny részt vállaltak a kormányzati revíziós propagandában. A magyarság megmagyarázhatatlan fájdalomként élte át a területek elvesztését, az igazságszolgáltatás ítélt békefeltételek kiszabását lehetetlennek vélték, egyre inkább a reménytelenség uralkodott el a karikatúrákon 1919 és 1921 között. Beépült a nemzettudatba új elemként a szenvedés és a fájdalom, az igazságtalannak ítélt béke teljes elutasítása, ami évtizedeken keresztül lehetetlenné tette a kialakult helyzet s annak pontos vizsgálatát, hogy milyen okok vezettek a Monarchia felbomlásához. Magyarországon a propagandát a békétárgyalások elhúzódnása miatt áthátolta a területi integritás megőrzésének hirdetése, majd a gyász a területi veszteségek miatt. Az adott körülmények között – Nyugat-Magyarország elvesztése – olyan rajzot sem találunk, mely a soproni népszavazás eredményének örülni tudott, mivel a teljes terület megtartása sikertelen volt.

A magyar és ausztriai lapok az új szomszédos államok törekvéseiről maró gúnyral szóltak, sőt az ausztriai lapokban magyarellenesség, míg a magyar sajtótermékekben osztrákellenesség is megfigyelhető. Magyarország kitartott a területi integritás elvének hirdetése mellett, a nem magyar nemzetiségekről még a dualizmus korában alkotott elutasító kép, mint ahogy a magyarokról kialakult kép az ausztriai, a jugoszláv és a cseh(-szlovák) élclapokban is, – a történelmi szituáció hozta új elemekkel kiegészülve – tovább élt.

A nemzeti identitás, önkép fontos jellemzője, hogy meghatározásához szükséges egy „másik” csoport, vélt vagy valós ellenség(-kép), amely minden vicclapban megtalálható. Az elemzett karikatúrák demonstrálják, milyen szorosan összefügg a nemzetépítés, a pozitív önkép és a sikeres nemzetépítéshez szükségesnek tűnő ellenségkép, amely már az 1920-as évek elejére egyre negatívabbá vált – minden barátságosabb gesztus eltűnt a vicclapok hasábjairól. A csipkelődő humor elillant a rajzokról, helyét átvette az ellenséges hangnem, még osztrák–magyar viszonylatban is, s a két vesztes ország élclapjaiban sem figyelhető meg egymás iránti szolidaritás. Ausztria és Osztrák Michel – a vágyott Anschluss-szal összhangban – csupán Németországgal érzett együtt a bécsi élclapok képein, Magyar Mihály pedig kizárólag saját sérelmeivel foglalkozott. Az új politikai feltételrendszerben – a többi propagandaeszközzel együtt – a vicclapok új csoportidentitásokat tettek láthatóvá, melyek egyes elemei a múltban gyökerestől: a magyarság, melynek célja

a teljes területi revízió, s melyet egységbe kovácsolt a területi veszteségek okozta fájdalom, az Anschlusra törekvő osztrákok, végül az új szomszédos államok, melyek születésüktől kezdve területük védelmére összpontosítottak. A területi nyereségek és veszteségek megjelenítése többféle visszatérő jeleneten keresztül (például: térkép, evés, amputációk) a legtipikusabb. Ezeken a képeken maga a szituáció az, ami miatt ellenséggé tekinthetünk a „másik”-ra, s nem feltétlenül a figurák kikarikírozása következtében. Az emberalakok – akár politikusok, akár a nemzeteket megtestesítő – nem feltétlenül a végletekig torzított vonásokkal láthatók, ritkán ütnek belőlük gúnyt, kinézetük inkább megmosolyogtathatja a szemlélőt.

Az ellenségképek megjelenítésének eszköztára a revízióhoz, a kisantant- és az antantországokhoz kapcsolódóan nem nevezhető fantáziadúsnak a két világháború között, kevesebb féle szcenárió és jelkép örökölte meg, mint például a területi kérdéseket. Jellemző, hogy egy-egy befolyásos politikusuk vagy pedig a nemzeteket, országokat jelképező férfiak pillanthatók meg a karikatúrákon különböző mértékben torzítva, megalázó, negatív asszociációkat keltő vagy éppen nevetséges helyzetekben. A magyarok saját revíziós céljaik, eredményeik reprezentálásához azonban igen hasonló eszközöket használtak a propagandakarikatúrákon, mint az ellenség ábrázolásakor: nagy ököl hirdeti a győzelmet, a revízió sikere belebegi az egész égboltot, igaz, nem halált, hanem új életet hozva. Jellemző a perspektivikus ábrázolásmód, s az is, hogy egy képen szerepelt a revízió (várható) kedvező végkimenetele, amit az égboltot beragyogó revízió-nap gyakran sugallt, és az ellenségen való gúnyolódás, az ellenség törekvéseinek nevetségessé tétele.

A kisantantországok élclapjaiban és bizonyos ausztriai vicclapokban viszont a magyarokról kialakított ellenségkép elemei az 1920-as évek első felében megközelítik a háborús ellenségről élt képet: a magyarok nem csupán nevetségesek vagy félelmet keltők – az új országok függetlensége tekintetében veszélyesek –, hanem szinte őrjöngő, vérszomjas, ázsiai barbárok, akik nemcsak az ellenfél, hanem még a saját asszonyaikat is megerőszakolják a karikatúrákon. Agresszív, bizonyos csoportjaik a zsidókkal és/vagy a bolsevikokkal ápolnak szoros kapcsolatokat, s az első világháborút követően a pusztítások, a halál okaiként is feltűnnek. Az ellenséggé érzelt csoport harcias megjelenítése jogossá teszi ellene a védekezést, vagy akár a támadást, ha másként nem is, de a különböző sajtóorgánumban propagandahadjárat formájában.

A közös múltból, a Monarchiáról és annak utolsó uralkodójáról, IV. Károlyról (és örököséről, Ottóról), illetve a Habsburg-házról kedvezőtlen képét közvetítették

a szomszédos országok élclapjai. Restaurációs törekvéseiket élesen elítélték, az ellenség megjelenítésének vizuális módszerein azonban ez kevésbé érzékelhető: feltűnik az uralkodóház és célja mint betegség, de ábrázolásmódjuk nem félelmet keltő. Nem bukkannak fel halált hozóként vagy a feltétlenül legyőzendő, megsemmisítendő végzetként – kivéve a Nagy Háborúért felelőssé tett Ferenc Józsefet –, nem fanatikusak, inkább csak nevetségesek, ezáltal kevésbé veszélyesek. Mivel egy Habsburg uralkodó magyarországi megkoronázása (visszatérése) nem élvezett volna európai támogatást (s a kisantantorságok vezetői ennek tudatában voltak), ezért lehet megjelenítésük kevésbé durva és ijesztő, inkább gúnyos és nevetséges. A fenyegetés érzését kivetítették elsősorban a restaurációt (vagy a szabad királyválasztást) támogató magyar csoportokra, őket tüntették fel veszedelmesnek, akik gyűjtogatnak, romlást hoznak. A magyarok erőszakosságához hasonlóan a prágai vicclap karikatúrák sokaságán ítélte el a német militarizmust, emlékeztetett annak pusztító hatásaira, s propagálta, hogy az újabb háború elkerülése érdekében a versailles-i (és a trianoni) béke rendelkezéseit be kell tartani. A bolsevikokkal is lepaktáló, harcias csehországi és németországi németet meg kell fékezni, Németország talpra állítását késleltetni, megakadályozni szükséges.

A zsidóságról kialakult sztereotípiák, vizuális kódok ugyancsak a korábbi évszázadból visszatérő elemek, melyek a faji ideológia elterjedésével, a politikai antiszemitizmus megváltozásával párhuzamosan alakultak át. A bemutatott példák alapján megfigyelhetjük, hogy a magyar élclapok egyértelműen a zsidókérdéshez kapcsolódóan tárgyalták a numerus clausust, más csoportok nem jelentek meg a rajzokon, a nők is csak a zsidókérdéssel kapcsolatban kaptak teret. Az 1920. évi törvény és a zavargások megítélése – a vizsgált lapok politikai beállítódása következtében – egyértelműen negatív. Ha a zsidók élclapokbeli megjelenítési módját összehasonlítjuk a 19. századi alkotásokkal, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy bár nevükkel (például: Kohn) vagy egy-egy tipikusnak vélt vonással (orr, pajesz) az 1920-as években is láthatóvá tették a zsidó figurát, a kontinuitás jól érzékelhető, mégsem olyan összetett az ábrázolás, mint az első világháborút megelőző évtizedekben. Ehhez természetesen hozzájárult az élclapi karikatúra egyszerűsödése is – a Nagy Háborút követő művészeti irányvonalak változásával együtt. Egy-egy sztereotíp alapvonás felismerhető az 1920-as évek torzrajzain is, de az a zsidókról alkotott komplex kép (véleményt formálva tipikus foglalkozásaikról, szokásaikról, ételeikről, névmagyarosításukról stb.), ami a 19. századot jellemezte, nem található meg

az elemzett lapok hasábjain.¹⁰²⁸ Kevés új vonás épült be a róluk propagált és széles körben ismert előítéletek közé, ezek mindegyike a történeti események következménye (első világháborús hadviselésükről, baloldali politikai részvételükről alkotott vélemény). Zsidóábrázolások később, az 1930-as évek végén és a második világháború alatt láttak napvilágot nagyobb számban a magyar karikatúrákon; de ezek már más politikai légkörben születtek, s egytől egyig kirekesztő, antiszemita jellegűek. Annak ellenére, hogy új vizuális degradáló eszközöket nem alkalmaztak a rajzolók, mégis a képek tartalma durván sértő. Az 1930-as évek nem magyar élclapjait és a *Magyarság*, illetve *Az Ojság* képeit is az jellemezte, hogy – nem azonos módon – a hitleri Németországban zajló zsidóellenes intézkedésekre reflektáltak. A zsidóellenes szankciók ábrázolása kor több hasonló vonást fedezhetünk fel a karikatúrákon: a kirúgás, kisöprés és az ezekkel rokonítható eltávolítási módszerek gyakori motívumok, mint ahogy állatként való megjelenésük vagy gazdasági erejük, „térnyerésük” bírálata is. *Az Ojság* képei természetesen ezzel ellentétes álláspontot tükröznek, a *Magyarság* pedig a háború előtti évekig ritkán szerepeltette őket.

A zsidókhöz hasonlóan gyakran kísértő ellenség a bolsevik, aki az izraelitákhoz rokoníthatóan totális ellenséggé vált a képeken, csak – ideológiai okok következtében – plutokratáknak nem tűnnek fel – ellentétben a zsidókkal. Olyan képeken is félelmet keltő, halálos ellenséggé borítják be az égboltot, vagy rombolják porig az ismert európai rendet, melyeken nem kapcsolják őket össze az izraelitákkal – ami egyébként gyakori képzettársítás. A bolsevik vezetőket, a szovjeteket és a Szovjetuniót is igen sötét színben festették le, az élet ellentété, a halál gyakori asszociáció esetükben. Az első világháború végétől gyakoribbá váló bolsevikról propagált ellenségkép a Nagy Háború után is megőrizte intenzitását, mintha egy újabb, a nyugati világrendet megdőnteni akaró ellenfél szerepeltetése szükségszerű lett volna a harcok befejezését követően.

Bár mind a karikatúra stílusa, mind pedig az ideológiai környezet jelentősen megváltozott a két világháború között, mégis felfedezhetjük a kontinuitást is egy-egy aspektusában. Annak ellenére, hogy az ókori, mitológiai témák népszerűsége csökkent, az ellenség egyszerűbb, hétköznapi jelenetekben szerepelt, mégis megfigyelhetünk hasonló vonásokat. Pax és Mars képi küzdelme végigvonul a vizsgált évtizedek karikatúráin. Az ellenség ideológiai hovatartozása ugyan változhatott (például: kommunisták, zsidók, Sztálin, Franco vagy Horthy),

¹⁰²⁸ A 19. század második felének ausztriai és magyar élclapok alapján felvázolt zsidóképről lásd: Tamás: *Nemzetiségek görbe tükrében*, 132–135, 141–143, 171–174.

az őket megjelenítő vizuális eszközök között felfedezhetünk azonosságokat. Az ellenségként kezelt vezetők és rezsimjük szorosan kötődik a Halálhoz. Politikai rendszerek lejárataához sem alapjaiban különböző módszereket választottak az elemzett élclapok rajzolói. A két világháború között a bolsevizmus terjedését és a faji, antiszemita eszmék térhódítását követően sokszor a zsidó kapcsolatok hangsúlyozásával degradáltak egy-egy államot. Később, a második világháború végétől pedig fasisztának bélyegezték meg a kommunista lapok az ellenségként észlelt csoportokat. A kevésbé drasztikus dualizmus kori motívumok – például: az ostoba ellenség – már nem tűnik fel a két világháború között. Az 1920-as és az 1930-as években az élclapok sokkal inkább kriminalizálták az „ellenséget”, mint korábban: a szereplők a területeket lopó kisantantországok vagy a frankhamisításba keveredett és erkölcstelen magyarok.

Az első világháború előtt senki sem tapasztalhatta meg a totális háborút, így a helyzet változásával a harcokról szóló karikatúrák is megváltoztak, s e tekintetben folytonosságot tapasztalhatunk a második világegyérről szóló rajzokkal. Az ellenség mint ember megalázása új jelenség az első világháborús karikatúrákon, ami szintén látható a második világháborús alkotásokon. Az olvasók – akár a katonák, akár a hátszáz lakosai – alaposan „megfigyelhették” a háborús ellenfelet a vicclapok hasábjain, s hozzá kell tennünk, ugyanazt az üzenetet nagyon hasonló vizuális degradálási módszerekkel más grafikus források is közvetíthették (például: szórólapok, röplapok, plakátok vagy képes levelezőlapok). Az ellenség megjelenítési módja sztereotip, általánosító, sematikus, s ugyanaz a mondanivaló ismétlődik újra meg újra a békeidőkhöz képest koncentráltabb módon. A – sokszor igen távoli – ellenség és annak céljai gonoszak, értékrendjük sekélyes, pénzközpontúak, erkölcstelenek és a szélsőjobboldali szemléletű lapok szerint „fajgyalázók”. A karikaturisták számos módon igyekeztek a szemlélők tudtára adni ezt a gonosztságot, s széles eszköztárral dolgoztak az ellenség degradálásán: vezető politikusaik gyengének vagy vérszomjasnak tűnnek, felbukkannak sérült állatként vagy mitikus alakként, s ezekben a mítoszokban ők a negatív figurák. Az ellenséges katonák kegyetlenek, s teljes társadalmak láthatók civilizálatlan barbárként, a zsidóság pedig bármicéért felelőssé tehető csoporttá vált.

Ezzel szemben az önkép megjelenítésekor teljesen más, éppen ellentétes jelentéssel bíró szimbólumokat használtak az alkotók: a saját és a szövetségesei katonái jószívűek és bátrak, a vezetők hőiesen viselkednek, az általuk képviselt ideológia az egyetlen helyes út. Míg az első világháború alatt a hátszáz problémái (például: rekvirálások, sorozás, nincstelenség, élelmiszerhiány

stb.) is megjelentek vizuálisan, a második világháború karikatúráiról ez teljesen hiányzik.

A háborút követően a vicclapok felelősségre vonták – átvitt értelemben véve karikatúrák sokaságán – a háborús bűnösöket, de csupán néhány prominens személyt, azonban a kommunisták olyanokat is megvádoltak bűncselekményekkel, akik esetében a vádak alaptalannak bizonyultak. Megfigyelhettük, hogy Horthyt igyekeztek egyszemélyben felelőssé tenni a háborús bűnökért, s – némileg „kettős mércét” alkalmazva – elítélték a csehszlovákiai magyarok kollektív kitelepítését és bűnössé nyilvánítását, de a magyarországi németeket rajzaikon helyesnek vélték.

Az előző időszakok karikatúráinak elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy mind a béketárgyalások folyamatának ábrázolása, mind pedig az 1947. évi békeszerződés értékelése kevésbé traumatizált és jóval kevésbé gyakori a magyar lapokban, mint a Nagy Háborút követően. Hiányoznak a krisztusi szenvedéstörténetre, a fájdalomra való utalások – akár fizikai fájdalom megjelenítésén keresztül, mint például az amputációk vagy az orvos–beteg szituációk, amikor a győzteseket megszemélyesítő orvosok szándékosan szenvedést okoztak a pácienseknek –, a reményvesztés a kedvezőbb határvonal meghúzására már nem kapott olyan markánsan teret, mint az első világháború után, vagy a két világháború közötti területi revíziót hirdető képeken. Csalódottságukat természetesen kifejezték a magyar vicclapok – a legerőteljesebben a *Szabad Száj* – jelezve, hogy bíztak a kedvezőbb országhatárok kijelölésében, s hangot adtak annak is, hogy a magyar határokat továbbra is igazságtalannak vélik, de ekkor már az internacionalizmus eszméjének és a szovjet elvárásoknak megfelelően ellenérzéseiket kevésbé nyíltan jeleníthették meg.¹⁰²⁹

Egy új korszak kezdete, a hidegháborús hangulat kialakulása szintén jól dokumentálható a *Ludas Matyi* és a *Jež* karikatúráin. Mind a belgrádi, mind pedig a pesti vicclapban feltűntek az elemzett időszak végén Európa kelet–nyugati kettéosztását sugalló képek. Alapvetően még kérdésként fogalmazták meg, hogy egy egységes Európa, illetve világ várja-e a jövő nemzedéket, vagy pedig egy két féltékere, két részre osztott világ. A kettéosztott glóbusz közepén a *Ludas Matyi* képen Mars látható, ami a hidegháború jövőbeli alakulását sugallta: egy újabb, még pusztítóbb háborút jósolt, melyért a kapitalista-demokrata vezetők lesznek a felelősek, akik ezért sem tekinthetők különbözőnek a közelmúlt szélsőjobboldali háborús bűnöseitől.¹⁰³⁰

¹⁰²⁹ *Szabad Száj*, 1946. aug. 24. 3., *Szabad Száj*, 1946. aug. 31. 4.

¹⁰³⁰ *Ludas Matyi*, 1947. nov. 19. 2.

Mindemellett a vicclapok ebben az átalakulást hozó periódusban képeikkel arra is törekedtek, hogy deheroizálják a múlt hőseit (például: Draža Mihailovićot), az olvasók előző rendszerhez való lojalitását ezzel csökkentésük, megszüntetésük, de új hőszokat is állítsanak példaként (Rákosi Mátyást vagy a munkásokat magukat). Ezt szolgálta mind a korábbi vezetők, prominens alakok torzított ábrázolása (például: Mindszenty, Horthy), mind a különböző országhatáron kívüli és belüli csoportok, illetve nyugati országok ellenségként való megjelenítése, mint ahogy más csoportok egyoldalúan pozitív ábrázolása is. Ezt a vesztes országok lapjai az első világháborút követően nem tették meg, a győztes Csehszlovákia élclapja azonban Ferenc József és rendszere minden esetleges hívének tudtára adta, hogy a császár halálát követően a pokolban ég el. Később, a forradalmak szereplői közül is a kommunisták elleni propaganda elemei vetekedtek a második világháború utáni lejáratozó kampányokkal. Hozzá kell tennünk, hogy a belgrádi lapban nem láthatjuk Josip Broz Titót, míg a *Ludas Matyi* követendő, pozitív példaként állította őt olvasói elé. A képeken Tito marsallként, mosolygós, torzításoktól mentes figuraként látható.¹⁰³¹ A *Jež* munkásábrázolásaihoz rokonítható rajzokat, melyeken megjelent a munkaverseny, a tervgazdaság is, a *Ludas Matyi*ban inkább néhány évvel később, a kommunista hatalom magyarországi megszilárdulása után találhatunk.

Az ellenségképek intenzitása, érzelmi töltöttsége, propagandajellege – szemben az 1921-et követő évekkel, amikor ez enyhült – nem csökkent. A háború utáni ellenségkép-közvetítés folytatása más jellegű, mértékű, mint az első világháború után, amikor bizonyos durvább vizuális eszközök eltűntek a karikatúrákról. Ez nem jelenti azt, hogy az erőszak is teljesen hiányzott a gúnyrajzokról a konszolidációt követően. A fegyverkezési verseny kigúnyolása – az emiatti aggodalom – és a fizikai erőszakot (például: verekedés) ábrázoló képek jelen maradtak az élclapok hasábjain.¹⁰³² A második világháborút követően azonban tovább vitték a háborús, két pólusú érvelést az immár ideológiai

¹⁰³¹ *Ludas Matyi*, 1947. dec. 10. 1.

¹⁰³² Takáts József tanulmányában arra mutat rá, hogy politikai szövegek az első világháború előtt is használtak katonai metaforákat, polarizált ellenségképeket, szakrális motívumokat, mégis ezek egyszerre és felfokozott módon jelennek meg a Nagy Háborút követően mind jobb-, mind pedig baloldali írásokban, beszédekben, melyek nyelvi mintázatai érzelmekkel töltöttek és brutalizálódtak. Takáts József: Elváltó nyelvhasználatok: politikai beszéd Magyarországon az I. világháború után. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, 2015. 178. Ugyanezt megfigyelhetjük a karikatúrákon is: egyszerre bukkantak fel szakralizált motívumok és kriminalizált, brutálisként megjelenített ellenségek.

ellenséggel szemben. A politikai karikatúra tartósan eldurvulni látszott, amit bizonyít például, hogy nyugati politikusok rendszeresen náciikként jelentek meg a hidegháborús rajzokon.¹⁰³³ Az 1945 utáni magyar és a külföldi lapok a Horthy-kép újrarajzolásakor szintén maximálisan kihasználták az ellenségképzés módszereit: a volt kormányzó nemcsak nevetségessé vált, de halált is hoz nemzetére, ugyan nem örült, fanatikus, de sátáni vonásokkal rendelkezik, ő maga nem plutokrata, azonban szoros nyugat-európai (gazdasági) kapcsolatokkal rendelkezik. 1945-től az elemzett lapok többségében a nyugati világ reprezentációjakor az ellenségképek típusainak teljes repertoárját kihasználták az alkotók kíméletlenül sulykolták olvasóik felé az egyoldalú, kedvezőtlen képet.

A propagandaképek általános jellemzőiből és abból, hogy ismétlődően, hosszú éveken keresztül feltűntek, az következik, hogy a karikatúrák bizonyos elemei befolyásolhatták az ellenségről, politikusaikról való gondolkodást, s az olvasók előítéleteibe beépülhettek a sztereotípiák, vizuális elemek és ábrázolási módok. A propagandaképek megidéztek azt a „szuggerált hangulat”-ot, melyben a kortárs szemlélő élte mindennapjait. Hatásfokuk persze nem (könnyen) mérhető, de azt megállapíthatjuk, hogy az ellenség(kép)képzés 20. század első felében ki- és átalakult, megszilárdult vizuális módszerei, a propagandatechnikák – a változó médiumok és a technológiai fejlődés ellenére – mutatnak tartós, hosszú életű mintákat, melyeket kommunikációs szakemberek – modernizált formában máig – alkalmaznak.

¹⁰³³ Ez a megállapítás nem csupán az elemzett korpuszra igaz. Hahn elsősorban olyan karikatúrákat mutat be, melyeken amerikai és brit politikusok „váltak náciikká” csehszlovák és lengyel karikatúrákon a második világháborút követően. Tanulmányában Hahn a hidegháborút a „sztereotípiák háborúja”-ként értelmezi. Hahn, Hans Henning: Stereotypen auf der Wanderschaft. Amerikaner und Nazis in der Propaganda des Kalten Krieges. In: Hahn, Hans Henning – Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*. Frankfurt am Main, 2007. 443–472.

HIVATKOZOTT IRODALOM

NYOMTATOTT FORRÁSOK, LEXIKONOK

- Az 1920. évi nemzetgyűlési napló*, 3. köt. Budapest, 1920.
- Az 1922. évi nemzetgyűlési irományai*, 3. köt. Budapest, 1923.
- Bánffy Miklós: Huszonöt év. In: Soóky Andrea – Gilicze Ágnes (szerk.): *Politikusportrék, Bánffy Miklós karikatúrái*. Budapest–Kolozsvár, 2006. 7–14.
- Benedek Marcell (vál.): *Romain Rolland: Napló a háborús évekből, 1914–1918*. Budapest, 1960.
- Beneš, Edvard: *Edvard Beneš in his own words. Threescore years of a statesman, builder and philosopher*. New York, 1944.
- Bernath, Mathias (Hrsg.): *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Bd. 3. München, 1979.
- Borbás Mária – Kretzoi Miklósné (vál.): *Edgar Allan Poe válogatott művei*. Budapest, 1981.
- Borus Judit – Ruttkay Helga (szerk.): *Szimbólumtár: jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Szeged, 2001.
- Brockhaus Enzyklopädie, Bd. 11. Wiesbaden, 1970.
- Derso and Kelen: *Au banquet des nations – The League at Lunch*. Geneva, 1937.
- Dr. Váry Albert: *A vörös unalom áldozatai Magyarországon. Hivatalos jelentések és bírói ítéletek alapján írta és kiadja Dr. Váry Albert*. 3. kiadás. Szeged, 1993.
- Flavi Vegeti Renati *Epitoma rei militaris*. Lipsiae, 1885.
- Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái: megindította id. Szinnyi József: új sorozat*. 1. és 17. köt. Budapest, 1939. és 1995.
- Gyöngy Kálmán: *Magyar karikaturisták adat- és szignótára, 1848–2007*. Budapest, 2007.
- Haller István: *Harc a numerus clausus körül*. Budapest, 1926.
- Hamann, Brigitte (szerk.): *Habsburg lexikon*. Budapest, 1990.

- Hauszmann Alajos: *A budapesti Igazságügyi Palota*. Budapest, 1901.
- Hitler, Adolf: *Harcom*. Budapest, 1935.
- Horváth Károly – Martinkó András (sajtó alá rend.): *Vörösmarty Mibály összes művei*. 4. köt. *Nagyobb epikai művek*. I. Budapest, 1963.
- Jónás Edit et al. (ford.): *A második világháború krónikája*. Budapest, 2004.
- Kaposy Miklós (szerk.): *Humorlexikon*. Budapest, 2001.
- Lucañus, Marcus Annaeus: *De bello civili*. Lipcse, 1905.
- Ludendorff, Erich: *Meine Kriegserinnerungen, 1914–1918. Mit zahlreichen Skizzen und Plänen*. Berlin, 1919.
- Madaras László: *Tisztelt Ház!... 312 parlamenti karikatura miniszterekről, képviselőkéről, a Ház tisztviselőiről, újságírókról, borbélyról, szolgáról stb*. Budapest, 1928.
- Palásti László – Stella Adorján (szerk.): *Ne vessünk Hitleréken. Antifasiszta tréfák és anekdoták gyűjteménye*. Budapest, 1945.
- Pallas nagy lexikona*. 1–16. köt. Budapest, 1893–1897.
- Pándi Lajos (összeáll.): *Köztes-Európa. 1763–1993, térképgyűjtemény*. Budapest, 1997.
- Pándi Lajos: *Köztes-Európa, 1756–1997 (kronológia)*. Budapest, 1999.
- Platón: *Kratülosz*. Budapest, 2008.
- Reichsgesetzblatt*, Jg. 1894. Wien.
- Rentsch, Friedrich Carl: *Hitler in der Karikatur der Welt. Tat gegen Tinte*. Berlin, 1938.
- Részletes utasítások a gimnázium és a leánygimnázium tantervéhez*. 1. köt. Budapest, 1938.
- Ripa, Cesare: *Iconologia. Azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja*. Budapest, 1997.
- Sziji Jolán (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban. Lexikon*. Budapest, 2000.
- Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. köt. Budapest, 1980.
- Tóth Béla: *Szájru szájra*. Budapest, 1895.
- Ujvári Péter: *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, 1929.
- Voinovich Géza (sajtó alá rend.): *Arany János összes művei*. 1. köt. Budapest, 1951.

INTERNETES FORRÁSOK

Magyar Országos Tudósító, 1938. ápr. 2. MNL OL K szekció 23. http://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1938_04_2/?pg=23&layout=s (Utolsó letöltés: 2016. április 27.).

MTI 1933. július 13-i jelentése: http://library.hungaricana.hu/hu/view/Napi-Hirek_1933_07_1/?pg=342&layout=s (Utolsó letöltés: 2016. október 25.).

Winston Churchill beszédei:

<http://www.winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/united-states-of-europe> (Utolsó letöltés: 2016. szeptember 25.).

SZAKIRODALOM

A. Sajti Enikő: *Székel telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941*. Budapest, 1984.

A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Budapest, 2004.

Ablonczy Balázs: Trianon-legendák. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 2002. 132–161.

Ablonczy Balázs: A frankhamisítás. Hálók, személyek, döntések. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 29–56.

Ablonczy Balázs: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok*. Pozsony, 2011.

Ádám Magda: *A kisantant (1920–1938)*. Budapest, 1981.

Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest, 1999.

Ambrus Artilla: Lapok az erdélyi magyar sajtó történetéből. *Pro Minoritate*, 2009. Tél, 21–36.

Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London–New York, 1989.

Aronson, Elliot: *A társas lény*. Budapest, 1994.

Balassa Zoltán: A cenzúra története Csehszlovákiában 1918–1992. A magyar sajtó szabadság lehetőségei. In: Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*. Budapest, 2014. 11–56.

Balogh Ádám: *Fejezetek Görögország újkori történetéből*. Szeged, 2013.

Balogh József: A propaganda. In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, 1921. 127–184.

Balogh László: *Románia története*. Budapest, 2001.

Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosás és a régi országút. Stratégiai útkeresés a román Országos Magyar Pártban (1923–1924). In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, 2003. 153–191. –

Bárdi Nándor – Wéber Péter: *Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontja*. <http://adatbank.transindex.ro/regio/kutatoiodalak/htmlk/pdf372.pdf> (Utolsó letöltés: 2016. március 29.).

Bárdi Nándor: A Magyarországgal szomszédos országok magyarságpolitikája a I. világháború között. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, 2008. 74–83.

Bárdi Nándor: A romániai magyar kisebbség a két világháború között. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösség a 20. században*. Budapest, 2008. 90–97.

Bárdi Nándor: *Othon és baza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Jyväskylä – Pécs, 2013.

Baur, Otto: *Der Mensch-Tier-Vergleich und die Mensch-Tier-Karikatur. Eine ikonographische Studie zur bildenden Kunst des neunzehnten Jahrhunderts*. Köln, 1973.

Békés Márton: A legitimisták és a legitimizmus. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, 2009. 214–242.

Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Budapest, 2016.

Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest, 1976.

- Berend T., Ivan: *An Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge, 2007.
- Berey Géza: *A magyar újságírás Erdélyben, 1919–1939*. Szeged, 1940.
- Bikicki, Milana: *Vojvodanski humoristički listovi: grada za bibliografiju. Bibliotekarski godišnjak*. Vojvodine, 1962.
- Bíró László: *A jugoszláv állam, 1918–1939*. Budapest, 2010.
- Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, 1979.
- Borzsák István: És mégis... In: Uő (szerk.): *Kell-e a latin?* Budapest, 1990. 11–154.
- Braunschweig, M.: *Das dritte Geschlecht. (Gleichgeschlechtliche Liebe.) Beiträge zum homosexuellen Problem*. Halle, 1902.
- Bryant, Mark: *World War II in Cartoons*. New York, 1989.
- Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai: magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Budapest, 1983.
- Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest, 1993.
- Buzinkay Géza: Politika és ideológiák igájában, 1918–1948. In: Buzinkay Géza – Kóky György: *A magyar sajtó története. A kezdetektől a fordulat évéig*. 1. köt. Budapest, 2005. 190–223.
- Buzinkay Géza: Egy közéleti fertőtlenítőszer. In: Csörsz Rumen István – Szabó G. Zoltán (szerk.): *„Nem súlyed az emberiség!” Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*. Budapest, 2007. 1121–1126.
- Buzinkay Géza: A trianoni békeszerződés és a magyar liberális sajtó. *Médiakutató*, 2011. Tél, 99–112.
- Castle, Eduard: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. Bd. 3. Wien, 1930.
- Cornwall, Mark: *The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds*. London, 2000.
- Császár Ildikó: *A szentgotthárdi fegyverszállítási botrány sajtóvisszhangja*. <http://www.vasiszemle.hu/2014/06/csaszar.htm> (Utolsó letöltés: 2016. október 25.).
- Csók István: Gary Ákos. *Művészet*, 1915. 2. sz. 97–100.
- Dávid Gyula: Bánffy Miklós. In: Soóky Andrea – Gilicze Ágnes (szerk.): *Politikusportrék, Bánffy Miklós karikatúrái*. Budapest–Kolozsvár, 2006. 3–6.

- de Cortázar, García – Vesga, González: *Spanyolország története*. Budapest, 2001.
- Demeter Zsuzsanna: Ludas Miki és társai. Ellenségkép a Ludas Matyi politikai karikatúráinak tükrében, 1945–1947. In: Gecsényi Lajos – Izsák Lajos (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, 2011. 165–176.
- Demeter Zsuzsanna: Vicclapok világképe, 1945–1950. In: Feitl István (szerk.): *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció, 1914–1949*. Budapest, 2013. 340–353.
- Demm, Eberhard (Hg.): *Der erste Weltkrieg in der internationalen Karikatur*. Hannover, 1988.
- Demm, Eberhard: Propaganda and Caricature in the First World War. *Journal of Contemporary History*, 1993. No. 1. 163–192.
- Demski, Dagnosław: Old Stereotypes Versus a Changing Reality: Images of the Other in Polish Caricatures, 1862–1939. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 150–183.
- Dietrich, Reiner: „Nie wieder Krieg” Zur Geschichte der deutschen Friedensplakates. <http://www.praxisgeschichte.de/heft/62970300/Ausgabe-Mai-Heft-3-1997-Friedensbewegungen-in-Deutschland-1892-1945> (Utolsó letöltés: 2016. október 16.).
- Diószegi László: *Válság és integráció. Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929–1933. évi világgazdasági válság időszakában*. Budapest, 2014.
- Douglas, Roy: *The World War, 1939–1943. The Cartoonists' Vision*. London–New York, 1990.
- Douglas, Roy: *The Great War, 1914–1918. The Cartoonists' Vision*. London–New York, 1995.
- Dr. Bíró Béla: *A prostitúció*. Budapest, 1933.
- Dr. Gesztesi Gyula: *A magyarság a világsajtóban. Magyar sajtópolitika*. Budapest, 1918.
- Dr. Lázár Béla: A karikatúráról. *Művészet*, 1915. 4. sz. 201–208.
- Dr. Leonhard, Stephan: *Die Prostitution. Ihre hygienische, sanitäre, sittenpolizeiliche und gesetzliche Bekämpfung*. München–Leipzig, 1912.

Dr. Pápai László: *A nyomdaipar jogi helyzete különös tekintettel a sajtótörvényekre.* Budapest, 1936.

Dr. Popov, Dušan: *Srpska štampa u Vojvodini, 1918–1941.* Novi Sad, 1983.

Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika: magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában, 1918–1944.* Budapest, 2015.

Erdmann, Karl Dietrich: *Die Weimarer Republik.* Stuttgart, 1973.

F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok, 1867–1945.* Budapest, 1989.

F. Dózsa Katalin: A *Muskárlí* című kézimunkaújság és a magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években. In: Uő: „Megbámulni és megbámultatni”. *Viselettörténeti tanulmányok.* Budapest, 2014. 199–215.

Fiziker Róbert: *Habsburg kontra Hitler. Legitimisták az anchluss ellen, az önálló Ausztriáért. Az osztrák legitimista mozgalom története, 1918–1945.* Budapest, 2010.

Fiziker Róbert: Az osztrák legitimista mozgalom (1918–1938). In: Németh István – Fiziker Róbert (szerk.): *Ausztria a 20. században. Az „életképtelen” államtól a „boldogok szigetéig”.* Budapest, 2011. 164–188.

Fleisz János: *Az erdélyi magyar sajtó története, 1890–1940.* Pécs, 2005.

Flower, Desmond – Reeves, James (eds.): *The War, 1939–1945.* London, 1960.

Freidel, Frank: *Franklin D. Roosevelt. A rendezvous with destiny.* Boston–New York, 1990.

Fuchs, Eduard: *Der Weltkrieg in der Karikatur.* Bd. 1: *Bis zum Vorabend des Weltkriegs.* München, 1916.

Fuchs, Eduard: *Die Juden in der Karikatur: ein Beitrag zur Kulturgeschichte.* München, 1921.

Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947).* Budapest, 1994.

Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században.* Budapest, 1998.

Gábor Imréné – Rudas Klára (összeáll.): *Újságrajzok. 1919. Forradalmi szatíra az egykorú újságok rajzaiban.* Budapest, 1959.

Gebei Sándor: *A Rákóczi-szabadságharc, 1703–1711.* Budapest, 2009.

Gergely Jenő: *A Mindszenty-per.* Budapest, 2001.

Goldinger, Walter – Binder, Dieter A.: *Geschichte der Republik Österreich, 1918–1938.* Wien–München, 1992.

Gonda László: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945.* Budapest, 1992.

Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora.* 2. köt. Budapest, 1934.

Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora.* Budapest, 1935.

Grau, Günter: Homoszexuális férfiak üldözése, „átnevelése”, illetve „kiküszöbölése” 1939 és 1945 között. In: Uő: *Homoszexualitás a Harmadik Birodalomban. A diszkrimináció és üldözés dokumentumai.* Budapest, 2001. 30–36.

Guzmicsné Miklós Márta: A bethleni-konzolidáció első lépései a politikai humor tükrében. In: Fűrészné Molnár Anikó (főszerk.) Somorjai József (szerk.): *Komárom-Esztergom megyei múzeumok közleményei.* 4. Tata, 1991. 85–121.

Gyáni Gábor: Az első világháború emlékezete. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest, 2015. 311–332.

Györffy Gábor: *Cenzúra és propaganda a kommunista Romániában.* Kolozsvár, 2009.

Györffy Gábor: A magyar nyelvű sajtó és sajtószabadság története Romániában 1918–1989. In: Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből.* Budapest 2014. 97–164.

Györi Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon.* Budapest, 2009.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Budapest, 2001.

Gyurgyák János: A világ ökatasztrófája vagy Európa tragédiája? In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest, 2015. 55–84.

Hahn, Hans Henning: Stereotypen auf der Wanderschaft. Amerikaner und Nazis in der Propaganda des Kalten Krieges. In: Hahn, Hans Henning – Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung.* Frankfurt am Main, 2007. 443–472.

Hajdú Mihály: *Általános magyar névtan. Személynevek.* Budapest, 2003.

Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja, 1914–1918.* Budapest, 2014.

Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések, 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződésai*. Bővített kiadás. Budapest, 1983.

Harsányi Iván: *Franco*. Budapest, 2001.

Hász-Fehér Katalin: Bárdok Walesben. *Irodalomtörténet*, 2014. 2. sz. 186–223.

Haussig, Hans Wilhelm: *Götter und Mythen im alten Europa*. Bd. 2. Stuttgart, 1973.

Heller, Mihail – Nyekrics, Alexandr: *Orosz történelem*. 2. köt.: *A Szovjetunió története*. Budapest, 2003.

Hornák Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927*. Újvidék, 2004.

Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Budapest, 2013.

Hunyady György – Nguyen Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest, 2001.

ifj. Bertényi Iván: Az I. világháborús magyarországi propaganda néhány jellegzetességéről. In: ifj. Bertényi Iván – Boka László (szerk.): *Propaganda az I. világháborúban*. Budapest, 2016. 7–28.

Izsák Lajos: *A koalíció évei Magyarországon, 1944–1948*. Budapest, 1986.

Izsák Lajos: „Két fordulat” jelenkori történelmünkben (1944–1945 és 1947–1949). In: Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): *A magyar államiság ezer éve. Kultúra és tudomány a magyar államiság ezer évében*. Budapest, 2001. 171–183.

Janek István: A Magyarországgal szembeni szlovák propaganda és revíziós elképzelések 1939–1941 között. *Limes*, 2010. 1. sz. 25–40.

Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. 2. köt. 20. század. Budapest, 2000.

Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, 1999.

Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich*. Frankfurt–New York, 1999.

Karchmar, Lucien: *Draža Mihailović and the rise of the Četnik movement, 1941–1942*. Dissertation. University of Michigan, 1973.

Karsen, Fritz: *Deutsche Versuchsschulen der Gegenwart und ihre Probleme*. Leipzig, 1923.

Katona Anikó – Szarka Anita: *Képpé formált háború. Az első világháború nemzetközi képes emlékei*. Budapest, 2014.

Keppel Csilla: *Hadisebesültek görbe tükörben. Bořivoj Rambousek első világháborús karikatúrái*. Szombathely, 2016.

Kerekes Lajos: *Ausztria hatvan éve, 1918–1978. (Karl Renmertől Bruno Kreiskyig)*. Budapest, 1984.

Kerényi Károly: *Görög mitológia*. Szeged, 1997.

Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség, 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő, 2012.

Kershaw, Ian: *Hitler. Hybris, 1889–1936*. Szeged, 2003.

Kissné Bognár Krisztina – Molnár László – Osváth Zsolt (szerk.): *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században. Az MFLSz 2010. évi vándorgyűlése*. Budapest, 2010.

Kocka, Jürgen – Heinz-Gerhard, Haupt (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt–New York, 1996.

Kolozsi Tibor: *Szabadkai sajtó, 1919–1945*. Újvidék, 1979.

Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. 2. köt. Pozsony, 2012.

Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, 1997.

Koselleck, Reinhart: Ellenségfogalmak. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, 1998. 12–23.

Kovács Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall* 2015. 59. sz. 82–107.

Kovács Kristóf: Reakczy Jósikról Kulák Kelemenig. Válogatás a Ludas Matyi 1945 és 1949 közötti bűnbak-karikatúráiból. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pól Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs – Budapest, 2013. 444–455.

Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–194*. Budapest, 2012.

Kovács-Bertrand, Anikó: *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1919–1931)*. München, 1997.

Kozintsev, Alexander: War Propaganda and Humour: World War II German, British, and Soviet Cartoons. In: Demski, Dagnoslaw – Laineste, Liisi – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *War matters. Constructing Images of the Other (1930s to 1950s)*. Budapest, 2015. 84–105.

Kövér György: *Iparosodás agrárországban*. Budapest, 1982.

Krasznai Zoltán: *Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon*. Pécs, 2012.

Krawczuk, Alexander: *Római császárok. A principatus és a válság kora*. Szeged, 2008.

Kuhlmann, Peter: Humanismus und Alte Sprachen im Dritten Reich. *Archiv für Kulturgeschichte*, 2006. 409–431.

Kuitenbrouwer, Vincent: *War of Words. Dutch Pro-Boer Propaganda and the South African War (1899-1902)*. Amsterdam, 2012.

Kunt Gergely: Az ellenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képslapokon. *A Hadtörténeti Múzeum Értésítője*, 2011. 227–242.

Kuszálék Péter: *Erdélyi Hírlapok és folyóiratok, 1940–1989*. Budapest, 1996.

Ladányi Andor: A Numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*, 1994. 6. sz. 1117–1148.

Langemeyer, Gerhard (Hg.): *Das Bild als Waffe. Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten*. München, 1984.

Lasswell, Harold D.: *Propaganda Technique in World War I*. London, 1971.

Lippmann, Walter: *Public opinion*. New York, 1946.

Lovász Lilla: *A középiskolai ógörög nyelvoktatás 1850 és 1945 között az ELTE Trefort Ágoston Gyakorlóiskolájának értesítői alapján*. Kézirat. Budapest, 2010.

Lovrić, Marko: *A Kingdom of Laughs: The Satirical Magazine Koprive and the Political, Social and Cultural Climate in the Early 20th Century Croatia*. University of Zagreb, 2014.

M. Kondor Viktória: Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Törvények és a cenzúra szerkezete. *Magyar Könyvszemle*, 1975. 1. sz. 75–82.

Majoros István: *Vereségtől a győzelemig: Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében, 1871-1920*. Budapest, 2004.

Mák Ferenc: A horvátországi magyar sajtó 1914–1989. In: Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*. Budapest, 2014. 165–236.

Mák Ferenc: Magyar sajtó a Délvidéken 1914–1989. In: Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*. Budapest, 2014. 237–278.

Málik Zoltán: A szlovák revíziós propaganda terei és eszközei. *Fons*, 2015. 4. sz. 475–483.

Malonyay Dezső: Magyar művészek a csatatéren. *Művészet*, 1915. 1. sz. 1–48.

Mann, Golo: *Németország története, 1919–1945*. Budapest, 1997.

Markovits Györgyi – Tóbiás Áron (szerk.): *A cenzúra árnyékában*. Budapest, 1966.

Marquis, Alice Goldfarb: Words as Weapons. Propaganda in Britain and in Germany During the First World War. *Journal of Contemporary History*, 1978. No. 3. 467–498.

Martini, Fritz: *Deutsche Literaturgeschichte*. Stuttgart, 1991.

Mendelényi László: A terror. In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, 1921. 185–206.

Mettas, Jean: Két világháború között. In: Duby, Georges: *Franciaország története*. 2. köt. Budapest, 2007. 242–312.

Michela, Miroslav: A Rothermere-akció visszhangja Csehszlovákiában 1927–1928-ban. *Századok*, 2005. 6. sz. 1497–1514.

Michela, Miroslav: „A haza legyen minden gyermekének hazája”. A Szent István-kultusz reprezentációi Szlovákiában a két világháború között. In: Uő: *Trianon labirintusaiban. Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon*. Békéscsaba–Budapest, 2016. 95–118.

Michela, Miroslav: A „nemzeti elnyomás” mint történeti és identitáspolitikai argumentum. In: Uő: *Trianon labirintusaiban. Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon*. Békéscsaba–Budapest, 2016. 74–94.

Milazzo, Matteo Joseph: *The Chetnik movement in Yugoslavia, 1941–1945*. Dissertation. University of Michigan, 1971.

Molnár Judit (szerk.): *Jogfőztás 90 éve: tanulmányok a numerus claususról*. Budapest, 2011.

Molnár Judit (szerk.): *Számokba zárt sorok. A numerus clausus 90 év távlatából.* Budapest, 2011.

Monori Áron: A numerus clausus és a magyar katolikus sajtó 1919–1920. *Médiakutató*, 2003. Nyár, 41–56.

Mucsi Ferenc: Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle*, 1984. 1–2. sz. 192–203.

N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon.* Budapest, 1988.

Neszméri Csilla: A két világháború közötti szlovenszkói sajtó története. *Pro Minoritate*, 2009. Tél, 37–54.

Olechowski, Thomas: Das Preßrecht in der Habsburgermonarchie. In: Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung.* Bd. 8/2. Wien, 2006. 1493–1533.

Ormos Mária: *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921.* Győr, 1990.

Ormos Mária: Hamis frankokkal teli bőröndök. In: Gerő András (szerk.): *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991.* Budapest, 1993. 175–193.

Ormos Mária: *Mussolini.* 1. köt. Budapest, 2000.

Ormos Mária: Szarajevótól a Csendes-óceánig, 1914–1945. In: Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren.* Budapest, 2003. 215–285.

Paál Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban. In: Uő. (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás, 1914–1989.* Budapest, 2013. 7–19.

Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus.* Budapest, 2013.

Paksa Rudolf: A numerus clausus és módosítása. In: *Gróf Bethlen István és kora.* Budapest, 2014. 137–157.

Panczová, Zuzana: Images of the Traitor and the Enemy in Humour and Political Cartoons in Wartime Slovakia: Analysis of the Magazine Kocúr. In: Demski, Dagnosław – Laineste, Liisi – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *War matters. Constructing Images of the Other (1930s to 1950s).* Budapest, 2015. 244–273.

Paul, Allen: *Katyn. Asztálini vérengzés és a lengyel feltámadás ígérete.* Budapest, 2009.

Pető, Andrea: The Image of a Remote Enemy. In: Kontler, László (ed.): *Pride and Prejudice. National Stereotypes in 19th and 20th Century Europe East to West.* Budapest, 1995. 199–210.

Plum, Angelika: *Die Karikatur im Spannungsfeld von Kunstgeschichte und Politikwissenschaft. Eine ikonologische Untersuchung zu Feindbildern in Karikaturen.* Aachen, 1998.

Pogány Ágnes: A Nagy Háború hosszú árnyéka: az I. világháború gazdasági következményei. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest, 2015. 257–281.

Pricker, D. P.: *Georges Clemenceau. Politikai életrajz.* Budapest, 1988.

Pruzsinszky Sándor: *Halbatatlan cenzúra.* Budapest, 2014.

Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje.* Budapest, 2015.

Ramet, Sabrina P.: *Die drei Jugoslawien. Eine Geschichte der Staatsbildungen und ihre Probleme.* München, 2011.

Révész Emese: A múltat végképp eltörölni – Helyett, legalább gyorsan elfedni. A Tanácsköztársaság május elsejei ünnepségének dekorációi. *Artmagazin*, 2013. 2. sz. 8–11.

http://artmagazin.hu/artmagazin_hirek/a_multat_vegkepp_eltorolni_-_helyett_legalabb_gyorsan_elfedni.1616.html?pageid=86 (Utolsó letöltés: 2017. április 20.)

Ring, Max: Der Vater des Kladderadatsch und der Berliner Posse. *Die Gartenlaube*. Heft 40. 1872. 658–663.

Roiko-Jokela, Heikki: Finnország külpolitikai orientációja, 1918–1948. In: Halmesvirta, Anssi (szerk.): *Finnország története.* Debrecen, 2002. 263–298.

Romsics Gergely: *Mitosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák-magyar politikai elit emlékirat-irodalmában.* Budapest, 2004.

Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, 1999.

Romsics Ignác: „Magyarország helye a nap alatt”. Lord Rothermere és a magyar revízió. In: Uő: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről.* Budapest, 2000. 249–263.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2005.

Rudas Klára: A Magyar Tanácsköztársaság humoros sajtójáról. *Magyar Könyvszemle*. 1959. 2. sz. 208–213.

- Salber, Wilhelm: *Märchenanalyse*. Bonn, 1999.
- Sarkady János (ford.): *Aiszóposz meséi*. Budapest, 1969.
- Schmitt, Carl: A háború és az ellenség fogalmak értelmezése. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, 1998. 24–38.
- Schreiber Emil: *A prostitúció*. Budapest, 1917.
- Schneider, Elfriede: *Karikatur und Satire als publizistische Kampfmittel. Ein Beitrag zur Wiener humoristisch-satirischen Presse des 19. Jahrhunderts (1849–1914)*. Dissertation. Universität Wien, 1972.
- Schulz-Besser, Ernst: *Die Karikatur im 1. Weltkrieg*. Leipzig, 1918.
- Schuster, Wilhelm: *Witz und Satire. Der Humor im Weltkrieg. Sammlung auserwählter zeitgenössischer Kriegs-Zornbilder*. Mainz, 1915.
- Sekera, Martin: Das tschechische Pressewesen. In: Urbanitsch, Peter – Rumppler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 2006. 1977–2036.
- Sekuler, Robert – Blake, Randolph: *Észlelés*. Budapest, 2004.
- Sinkó Katalin: A megsértett Hungária. In: Hofer Tamás: *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest, 1996. 267–282.
- Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban: politika- és társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, 2011.
- Sipos Péter: Milotay István pályaképéhez. *Századok*, 1971. 4. sz. 718–735.
- Sokcsevits Dénes: A Horvát Jogpárt a függetlenségi eszme, a trianoni gondolat és a délszláv egységtörekvések között. *Balkán füzetek*, 2006. 4. sz. 34–41.
- Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011.
- Speidl Zoltán: *Végállomás: Madeira. Királykérdés Magyarországon 1919–1921*. Budapest, 2012.
- Szabó Tibor: *Olaszország politikatörténete (1861–2011)*. Szeged, 2012.
- Szalay István: A Schneider Creusot Koncern. *Korunk*, 1932. 11. sz. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00277/1932_011_5814.html (Utolsó letöltés: 2016. október 25.).

- Szarka László: Revízió és kisebbségvédelem. A magyar kisebbségek jogvédelme és a magyar külpolitika az 1920-as években. In: Uő: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségpolitikái a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 1998. 162–169.
- Szarka László: Nemzetfejlődés és kisebbségpolitika Közép-Európa multiethnikus államaiban. A versailles-i békerendszer első éve. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, 2015. 283–310.
- Szerencsés Károly: *A nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső, 1897–1997*. Pápa, 1997.
- Szöllösi-Janze, Margit: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft*. München, 1989.
- Szücs György: A „Nagy Háború” és az „új művészet”: a világháború és következményei. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, 2015. 187–225.
- Szvatkó Pál: A sajtó. In: Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Budapest, 1938. 138–148.
- Takáts József: Elváló nyelvhasználatok: politikai beszélés Magyarországon az I. világháború után. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, 2015.
- Tamás Ágnes: Ellenséges humor – humoros ellenség? In: Antos Balázs – Tamás Ágnes (szerk.): *Szemelvények száz év magyar történelméből*. Szeged, 2011. 253–268.
- Tamás Ágnes: Torzrajzok a Balkán-háborúkról. *Létünk*, 2013. 2. sz. 42–62.
- Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükrében. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony, 2014.
- Tamás Ágnes: A tiszaezlári vérvád és a nyíregyházi per az élclapok hasábjair. *Magyar Könyvszemle*, 2016. 2. sz. 157–184.
- The League of Nations, 1920–1946*. New York–Geneva, 1996.
- Tiffney, Christopher: *World War II in 100 Cartoons*. Sparkford, 2009.
- Tomka Béla: Az első világháború mint történeti korszakhatár. In: Uő (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, 2015. 7–23.
- Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcserére összefüggései*. Kecskemét, 1993.

Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz kezdetei. *Múltunk*, 2009. 4. sz. 156–199.

Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz vallásos jellegéről. In: Ballabás Dániel (szerk.): *Kultusz és propaganda*. Eger, 2012. 27–40.

Turbucz Dávid: Horthy-képek a magyar sajtóban 1945 és 1956 között. *Médiakutató*, 2014. Tél, 25–33.

Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs–Budapest, 2013.

Vásárhelyi Miklós: Sajtócenzúra, 1939–1944. In: Márkus László – Szinai Mikós – Vásárhelyi Miklós (szerk.): *Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából*. Budapest, 1975. 5–48.

Vayerné Zibolen Ágnes: Kisfaludy Károly az Aurora képszerkesztője és illusztrátora. *Művészettörténeti Értesítő*, 1967. 3. sz. 151–176.

Vincze Gábor: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttekintése Magyarországra (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2001. Ősz, 142–187.

Vocelka, Karl: *Ausztria története*. Budapest, 2006.

Vörös Boldizsár: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselésére bizalmat válasszanak”. A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben. *Aetas*, 2006. 2–3. sz. 184–203.

Vörös Boldizsár: Viccek, anekdoták, karikatúrák. A Magyarországi Tanácsköztársaságot támadó 1919-es viccek kapcsolódásai különböző típusú humoros alkotásokhoz. In: Daczi Margit – T. Litkovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Budapest, 2008. 13–22.

Vörös Boldizsár: „kunbella” és „leninség”. A nyelvi humor mint a diktatúra elutasításának eszköze a Magyarországi Tanácsköztársaságot támadó 1919-es viccekben. In: Ö Kovács József – Kunt Gergely (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása: Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Miskolc, 2009. 151–160.

Vörös Boldizsár: Különböző politikai rendszerek – hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban. *Médiakutató*, 2009. Tél, 27–41.

Vörös Kati: Judapesti bulváron. A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. *Médiakutató*, 2003. Táva 19–43.

Żakowska, Magdalena: Bear in the European Salons: Russia in German Caricature 1848–1914. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 338–36

Żakowska, Magdalena: Male War, Female War: The Image of Russians and the Soviet Union in Nazi Propaganda from 1941 to 1945. In: Demski, Dagnosław – L. neste, Liisi – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *War matters. Constructing Images of the Other (1930s to 1950s)*. Budapest, 2015. 200–221.

Zalai K. László: Volt egyszer egy médiaháború. Sajtó és politika 1944–1948. *Társadalmi Szemle*, 1993. 6. sz. 66–74.

Zeidler Miklós: A Magyar Revíziós Liga. *Századok*, 1997. 2. sz. 303–352.

Zeidler Miklós: Apponyi Albert és a Nemzetek Szövetsége. In: Csapó Csaba – Dobszay Tamás – Zeidler Miklós (szerk.): *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*. Budapest, 2000. 641–658.

Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók. In: Bán Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekvizonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, 2003. 59–83.

Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009.

Zeidler Miklós: *A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével. Praznovszki Iván emlékezése*. Budapest, 2012.

Zinner Tibor: 40 év távlatából. In: Rajk László és társai a népbíróság előtt. Az új „Kék Könyv” hasonmás kiadása. Budapest, 1989. 5–33.

Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora, 1919–1923*. Budapest, 1989.

Zinner Tibor: „A nagy politikai affér” – a Rajk–Brankov-ügy. 1–2. köt. Budapest, 2013–2014.

Zsiga Tibor: *A szentgotthárdi fegyverbotrány*. Szombathely, 1990.

X 257188

Tamás Ágnes történész a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Modernkori Magyar Történeti Tanszékének tudományos munkatársa. Fő kutatási területei a nemzetiségi sztereotípiák és ellenségek vizsgálata az Osztrák-Magyar Monarchia időszakában és a két világháború között, a sajtótörténet és a vizuális források, karikatúrák. E témákban több hazai és nemzetközi konferencián szerepelt előadóként, publikálta eredményeit magyarul, angolul és németül.

KALLIGRAM

Jelen könyv bizonyos szempontból a szerző korábbi monográfiája folytatásának tekinthető, amelyben a 19. század második felének nemzetiségi sztereotípiáit vizsgálta hasonló korpusz alapján. Az első világháborút és a trianoni békét követő időszakot tekintve viszont az etnikailag szinte homogénné vált Magyarország sajtótermékeiben csökkent a belső nemzetiségi mozgalmak tematizáló szerepe és a téma relevanciája. Figyelme így inkább az újonnan kialakított ellenségképek, vagyis elsősorban a szomszédos országok ábrázolási módja felé fordult. Célja az volt, hogy ne csupán a magyarországi ellenségképzési mechanizmusokat mutassa be, hanem több ország karikatúráit felhasználva a folyamatok összehasonlítására is módot adjon, növelve ezzel a kötet újdonságértékét.

A szerző arra törekedett, hogy új nézőpontból, a sajtótermékekben megjelent gúnyrajzok analízisének keresztül mutassa be Magyarországot, a környező országok (és Európa) történetének néhány – a kortársak által is – fontosnak ítélt momentumát 1914 és 1947 között, hangsúlyozva az ellenségkép-képzés módszereit, s bizonyos időszakokban az önkép és az ellenségkép kettősségét. A magyarországi eseményeket a szomszédos országok szemüvegén keresztül is szemléltetve, s a külkapcsolatok tárgyalásakor az európai nagypolitika történéseire is kitért.